

SINTEZE

ISTORIA EUROPEI

Serge Bernstein
Pierre Milza

INSTITUTUL EUROPEAN

Colecția

SINTEZE

31

Această carte a fost editată cu sprijinul
MINISTERULUI FRANCEZ AL AFACERILOR
EXTERNE ȘI AL AMBASADEI FRANȚEI
ÎN ROMÂNIA

© *Éditions Hatier*, Serge Bernstein, Pierre Milza: *Histoire de l'Europe 1992*

© Institutul European Iași, pentru prezenta ediție în limba română

ISBN: 973-611-006-0

PRINTED IN ROMANIA

Serge Berstein, Pierre Milza

ISTORIA EUROPEI

Volumul 5

Secolul XX

(din 1919 pînă în zilele noastre)

Traducere de Monica Timu

**Ediție îngrijită, note și comentarii
de Doina Barcan Sterpu**

**INSTITUTUL EUROPEAN
1998**

CUVÎNT ÎNAINTE

În aparență, tratatele care pun capăt primului război mondial pecetluiesc definitiv soarta continentului european. Pe ruinele imperiilor autoritare și autocratice, democrația pare să se instaureze peste tot, fie sub forma republicii după modelul francez, fie a monarhiei constituționale după modelul englez.

În realitate, războiul a introdus în Europa fermentii dezechilibrului care fac ca ruperea de universul acelei *Belle Epoque* să fie mult mai profundă și definitivă decât și-o închipuiau europenii. Mutațiile de ordin economic, politic, instituțional, mental și chiar estetic, provocate de marile traumatisme din 1914-1918, vor cântări greu în evoluția continentului.

Acestea acționează mai întâi prin deprecierea modelului de democrație liberală, căreia i se opune curînd o nouă formă de stat autoritar apărut din noile realități, „statul totalitar”¹. În varianta sa comunistă sau fascistă, acesta se dezvoltă profitînd de crizele care zguduie Europa și care pentru multă lume reprezintă o moștenire a primului conflict mondial. Ambele pretinzînd că se trag din democrația liberală, provocînd în schimb puternice mișcări care se opun pericolului pe care ele îl reprezintă, comunismul² și fascismul³ duc între cele două războaie o luptă îndîrjită unul împotriva celuilalt. Dar principala victimă a înfruntării dintre ele este democrația aflată în regres, considerată drept un regim vlăguit și învechit, depășit de noile probleme pe care le ridică continentul. Iar înlocuirea sa pare să și-o asume un fascism, care în mod hotărît, are vîntul în pupă. Nimic nu pare să se opună ascensiunii nazismului hitlerist, în ciuda

tratatelor și principiilor de drept, întreprinde la sfârșitul anilor treizeci cucerirea unui întreg continent supus curînd asprimii și atrocității impasibile ale unei „noi ordini” bazate pe rasism, apoi pe genocidul „raselor inferioare” Încă o dată, realizarea unificării continentului european trece printr-o cucerire hegemonică ce impune o dominație necruțătoare care are la bază îmbinarea tehnicii moderne cu întoarcerea la barbarie.

Pentru a scoate Europa din coșmar, nu va fi nevoie de nimic altceva decît de un al doilea război mondial. Dar cu ce preț! În 1945, țările europene încetează să mai fie actorii principali ai istoriei și nu vor mai reprezenta decît o miză în înfruntarea dintre marile puteri învingătoare și dintre regimurile pe care acestea le susțin. Conflictul dintre democrațiile liberale și fascism este înlocuit cu cel dintre democrațiile liberale și comunism, iar timp de o jumătate de secol, înfruntarea dintre cele două sisteme situată chiar în inima continentului, opune Europa Occidentală devenită anexa Statelor Unite, Europei Orientale, vasală a „marelui frate” sovietic, putere jumătate europeană, jumătate asiatică. Și acest conflict dintre blocuri, chiar dacă nu devine niciodată militar, timp de 45 de ani, va pune față în față într-o înfruntare nemiloasă sisteme economice, proiecte sociale, concepții despre lume și chiar culturi antagonice. Este adevărat că mecanismul implacabil al confruntării dintre cele două Europe tinde să mai slăbească după anii cincizeci. În timp ce europenii din Vest încep o lentă și anevoioasă evoluție spre o unificare benevolă și progresivă, țările din Europa de Est, aparent supuse unui sistem rigid și imuabil, operează treptat o metamorfoză secretă dar foarte concretă.

Și va trebui să așteptăm anii 1989-1991 pentru ca sfârșitul acestei confruntări istorice al cărei teatru a fost Europa, să înceapă să se contureze. După ce a pierdut războiul economic declarat liberalismului, blocul comunist suferă o brutală dezintegrare, o prăbușire în lanț a regimurilor care, de aproape o jumătate de secol, se mențineau prin forță, punînd în evidență pasionanta problemă a destinului unui continent din nou stăpîn pe viitorul său, văzut pentru prima dată în istorie, ca unul organizat în jurul acelorași valori.

Partea I

(1919-1945)

**EUROPA ÎNTRE CELE DOUĂ
RĂZBOAIE**

Europa imediat după primul război mondial

Capitolul 1

1919-1921

O EUROPĂ ZDRUNCINATĂ

■ *Sfârșitul primului război mondial pecetluiește victoria aparentă a principiilor liberale. În realitate, pe plan politic ca și pe cel economic, conflictul s-a derulat cu prețul unor renunțări permanente la aceste idealuri.*

■ *În Rusia, paralizarea economică a țării, autoritarismul lipsit de competență al guvernării și suferințele populației provoacă o mișcare revoluționară care va duce la prăbușirea țarismului în martie 1917. Numai că dușmanii săi, liberalii și socialiștii moderați nu vor pune mîna pe moștenirea lăsată de acesta, ci aripa extremistă a social-democrației ruse, Partidul Bolșevic condus de Lenin, care va acapara puterea în urma unei lovituri de stat, „revoluția din octombrie” (noiembrie 1917).*

■ *Rusia va trece timp de patru ani printr-o perioadă de război civil și de intervenție străină. În timp ce guvernul bolșevic instaurează un regim de teroare („comunismul războinic”) pentru a face față foametei, răscoadelor țărănești și contrarevoluționarilor, țările Antantei trimit în Rusia un corp expediționar care sprijină ofensivele generalilor „albi”⁴. Datorită refuzului populației de a-și susține adversarii, a agresivității „Armatei Roșii” și a dezgustului președintelui Wilson de a impune Rusiei voința marilor puteri, bolșevicii reușesc să-și salveze regimul cu prețul unei serioase „amputări” teritoriale.*

■ *Internaționala a III-a, fondată la Moscova în 1919, încurajează și canalizează tulburările și revoltele care zguduie Germania și Ungaria, grevele și manifestațiile care frământă Franța și Italia. Curînd, în diferite*

țări europene își fac apariția partide comuniste care își însușesc strategia sovietelor. Cu toate acestea, proiectul unei Europe bolșevice, imaginat de Lenin, nu va avea nici un viitor. Revolta spartachiană⁵ din Germania este înecată în sânge de „Corpurile militare franceze”. În Ungaria, românii⁶ zdrobesc „Republica consiliilor” a lui Bela Kun. Guvernele reprimă cu eficacitate grevele revoluționare din țările Europei Occidentale. Un „cordon sanitar” format din state tampon izolează Rusia Sovietică de restul Europei.

Tratatele din 1919-1920 confirmau noile raporturi de forțe din Europa și desemnau o nouă hartă politică a bătrânului continent, care corespundea mai bine decât în trecut repartizării naționalităților și revendicărilor identitare ale popoarelor, dar nu aduceau nici o soluție la profunda zdruncinare a structurilor (economice, sociale, politice, instituționale) pe care războiul le provocase sau le accelerase.

Începînd din 1815, Europa s-a confruntat cu problema complexă a realizării idealurilor promovate de Revoluția franceză. În cheștiunea naționalităților⁷, Conferința de Pace tocmai venise cu o soluție care, susceptibilă de modificări de detaliu, putea în mare să apară ca definitivă. Dar nimeni nu s-a preocupat în mod serios să stabilească „conținutul” noii Europe. La prima vedere, lucrurile păreau destul de simple.

Secolul al XIX-lea fusese marcat de înfruntarea dintre absolutism și liberalism. În acest conflict care le-a pus față în față, Imperiile centrale au jucat rolul de campioane ale autorității „legislative”, iar puterile aliate pe cel al port-drapelului libertății, deși pînă în 1917, prezența Rusiei în tabăra țărilor Antantei a alterat puțin această frumoasă dihotomie în alb-negru. Astfel încît, înfrîngerea austro-germană este urmată de un val de mișcări revoluționare care răstoarnă dinastiile autoritare și pun în locul lor republicile și monarhiile parlamentare. Wilhelm al II-lea este alungat din Germania, Carol I din Viena și din Budapesta, în timp ce în noile state care s-au constituit pe ruinele dublei monarhii, se instaurează republici care imită modelul occidental. Așa se întîmplă în Cehoslovacia cu Masaryk și Benes, sau în Polonia cu Pilsudski. Serbia furnizează

Iugoslaviei un rege, dar de la bun început, această monarhie respinge orice apropiere de absolutism.

Ori, chiar în momentul cînd idealismul wilsonian și influența marilor democrații occidentale dau Europei instituții liberale, liberalismul însuși este repus în discuție atît pe plan politic cît și economic. Iar acest lucru se întîmplă chiar în țările unde acesta a triumfat cel mai devreme și în modul cel mai complet.

Sușinătoare ale liberalismului economic, conceput de filosofii secolului al XVIII-lea și pus în practică în secolul al XIX-lea de burghezia din lumea afacerilor, statele occidentale s-au văzut constrînse de război să reglementeze inițiativa privată și prin intermediul agențiilor, comitetelor și comisiilor diverse să preia conducerea efectivă a economiei. Importurile și exporturile sînt controlate de stat care fixează taxele pe articolele de consum și stabilește nivelul salariilor. Tot statul este cel care reglementează locurile de muncă, rechiziționează mijloacele de transport, supraveghează agricultura de care depinde aprovizionarea cu alimente și subvenționează industriile indispensabile apărării naționale. Astfel, o mare parte a activităților economice trece sub controlul efectiv, dacă nu chiar sub autoritatea instituțiilor publice.

Aceleași deturnări de la liberalism se produc și în plan politic. Partizani confirmați ai libertăților cetățenești și ai respectării drepturilor omului, conducătorii democrațiilor occidentale trebuie să accepte evidența faptului că libertatea absolută nu se prea împacă cu exigențele unui război total care cere o mobilizare generală atît pe front cît și în spatele acestuia.

Pericolele la care sînt supuse secretele de stat prin practicile democrației parlamentare plasează la loc de cinste principiile politicii secrete și existența unui domeniu rezervat care scapă de sub controlul parlamentului. Imposibilitatea de a tolera exprimarea opiniilor pacifiste, considerate „defetiste” și asimilate adesea cu trădarea, într-un moment în care se cer populațiilor sacrificii imense, face ca echipa de conducători să limiteze anumite libertăți cum ar fi de exemplu dreptul la asociere sau libertatea presei.

Practic, războiul este câștigat de niște guverne care își proclamă atașamentul față de principiile liberale, dar care în realitate aplică un sistem de economie dirijată și o dictatură militară. Aceasta înseamnă recunoașterea incapacității democrațiilor parlamentare de a depăși perioadele de criză, iar acest exemplu nu va fi dat uitării. Preocuparea pentru eficacitate va face ca în Europa să înflorească regimurile dictatoriale, în timp ce dificultățile momentului vor duce la eșuarea structurilor care ar fi trebuit să fie consolidate în 1919-1920.

Mai gravă este însă criticarea liberalismului de către doctrinele socialiste, în măsura în care aceasta nu constituie numai o alterare ocazională a unui principiu recunoscut oficial, ci o respingere totală a fundamentelor sistemului. La sfârșitul secolului al XIX-lea, doctrina lui Marx a sfârșit prin a învinge celelalte teorii socialiste. Aceasta prevede distrugerea societății capitaliste și instaurarea unei puteri proletare care își va exercita dictatura pînă în momentul în care orice urmă a ordinii burgheze va dispărea și va fi posibilă construirea unei „societăți fără clase sociale”

Socialiștii își pun mari speranțe în conflictul care se declanșează în 1914 și în care mulți dintre ei văd o manifestare a „contradicțiilor interne ale capitalismului” Dar ei estimează în general, că revoluția va izbucni în țara cea mai industrializată din Europa continentală, adică în Germania. Ori, spre marea surpriză generală, procesul revoluționar începe la începutul anului 1917, în arhaicul Imperiu al țărilor.

Prăbușirea regimului țarist

Stat aproape în exclusivitate rural, Rusia nu pare defel să se preteze dezvoltării unei mișcări revoluționare. Industrializarea, care a demarat începînd din anii 1880, este departe de a fi terminată și rămîne tributară capitalului străin. Apoi, nu a avut timp să creeze o burghezie la fel de numeroasă și de bogată

ca cea din țările Europei Occidentale în ajunul Revoluției franceze. Clasa muncitoare este și ea puțin numeroasă – nu mai mult de 3 milioane de muncitori dintre care mulți sînt foști țărani proaspăt transferați din mediul lor de origine – dar din cauza extremei concentrări a tinerei industriei rusești, aceasta este grupată în cîteva orașe (Petrograd, Moscova, Odessa) unde se află întreprinderi de mari dimensiuni. Adăugînd și condițiile de viață foarte grele – salarii mici, ziua de lucru de unsprezece și douăsprezece ore, etc – toate acestea explică marea receptivitate a acestui proletariat industrial la principiile propagandei revoluționare.

Opoziția politică este de orientări foarte diferite. Nobilimea liberală care ar vrea să controleze îndeaproape regimul țarist, burghezia reunită în Partidul Constituțional Democrat, care dorește o evoluție a regimului către un parlamentarism de tip occidental, socialiștii, divizați în „socialiști-revoluționari” care promit țăranilor confiscarea marilor domenii și în „social-democrați”, care se sprijină mai mult pe proletariat, dar care sînt ei înșiși împărțiți în „menșevici” și „bolșevici”⁸.

Refuzul categoric al guvernării țariste de a face niște reforme, a dat deja naștere, așa cum am văzut, unor mișcări revoluționare ca cea din 1905, reprimată cu duritate de armată, dar care s-au terminat cu un început de liberalizare, abandonat însă curînd de Nicolae al II-lea. Din multe puncte de vedere, se poate considera că motivul pentru care acesta din urmă și-a aruncat țara în războiul din 1914, a fost perspectiva de a o lua înaintea ridicării forțelor contestatate. Numai că, în loc să rezolve problemele guvernării, conflictul european le-a agravat. În 1914, Rusia nu atinsese un nivel de dezvoltare care să-i permită să facă față unui război industrial de lungă durată. Lipseau mîna de lucru și mijloacele de transport, producția se menținea cu greutate și nu putea furniza armatei cantitățile suficiente de arme moderne, de muniții și de alimente, care îi sînt necesare. Penuria de bunuri de larg consum și finanțarea operațiunilor de război provoacă o creștere vertiginoasă a prețurilor, în timp ce salariile nu cresc decît foarte încet. Rezultatul

este un val de greve care se amplifică din toamna lui 1916 și care antrenează curînd mai mult de 200.000 de muncitori.

În sfîrșit, în 1916, situația militară devine și ea catastrofală. Prost echipați, prost comandați, adesea înfometați, soldații ruși au fost aruncați fără menajamente în ofensive disperate, care au nimicit un număr mare de oameni (la începutul lui 1917 existau deja 3 milioane de morți). Astfel, moralul trupelor tinde să scadă în mod îngrijorător. Oamenii dezertează cu sutele de mii, trec de partea dușmanului sau se automutilează pentru a nu se mai întoarce pe front. Mulți vroiau o pace cu orice preț care să le pună capăt suferințelor.

Criza politică capătă un caracter acut la sfîrșitul anului 1916. „Sfînta unire” este repusă în discuție, cu atît mai mult cu cît țarul, care a pus mîna pe comanda armatei, și care practic nu mai părăsește Cartierul General, face numai gafe. În lipsa lui, la Curte domină clica împărătesei, o prințesă de origine germană care disprețuiește poporul rus și care favorizează influența tot mai mare a mediilor germanofile. Opinia publică este indignată de corupția care domină în mediile conducătoare, dar mai ales de dictatura pe care o exercită asupra Curții favoritul Rasputin, un vindecător aventurier care profită din plin de influența pe care o are asupra familiei imperiale și care de altfel va fi asasinat de apropiații țarului în decembrie 1916. Dar mai ales, burghezia și nobilimea liberală îi reproșează țarului că profitînd de război, reinstaurează puțin cîte puțin absolutismul. Acestea ar vrea să acționeze înainte ca situația să devină favorabilă partizanilor unei revoluții sociale.

Temîndu-se de mișcările muncitorești, țarul dă ordin să se închidă uzinele care nu lucrează pentru război. Încet, încet, economia este paralizată. Țăranii își stochează recoltele ceea ce face să apară spectrul foametei în centrele urbane. Cozile ce se formează la ușile brutăriilor devin un periculos ferment de revoltă. Pe 8 martie 1917 (23 februarie, în calendarul rusesc care este în urmă cu 13 zile față de al nostru), insurecția începe cu jefuirea cîtorva brutării din Petrograd, oraș lipsit de trei luni de pîine și combustibil. Ca de obicei, guvernul ripostează

trimițînd trupe. Pe 10 martie izbucnește o grevă generală condusă de socialiști. Armata trimisă să înăbușe greva trece de partea mulțimii, iar soldații trag în ofițeri. Unii miniștri sînt arestați. Țarul, întors de pe front, încearcă să ajungă la palat, în timp ce, în marile orașe se constituie consilii ale muncitorilor și soldaților, numite „soviete”. El este arestat de soldați și pe 15 martie sfîrșește prin a abdica în favoarea fratelui său, marele duce Mihail.

De la „zilele din februarie” la „Revoluția din Octombrie”

Imediat după zilele revoluționare care au provocat răsturnarea lui Nicolae al II-lea, puterea este preluată teoretic de un guvern provizoriu – Comitetul Executiv al Dumei – în care sînt cuprinși deputați liberali sau socialiștii moderați, prințul Lvov, istoricul Miliukov, socialistul moderat Kerenski, dornic să păstreze cuceririle revoluției burgheze și să continue războiul. În realitate există o concurență între acest guvern de drept și sovietul deputaților muncitori și soldați din Petrograd în care menșevicii și socialiștii revoluționari sînt în majoritate și care are sprijinul maselor care au făcut revoluția. Sub presiunea acestora din urmă, în timp ce marele duce Mihail refuză coroana, guvernul provizoriu va adopta cîteva timide măsuri liberale, dar refuză să satisfacă cele două revendicări principale ale poporului: pacea imediată și împărțirea pămînturilor care, de altfel, se face deja, în mod spontan și foarte brutal și aceasta cu asentimentul bolșevicilor minoritari în soviete, dar care, pentru a-și asigura sprijinul țărănimii, acceptă pentru moment să renunțe provizoriu la programul lor de colectivizare.

Devenit șeful aripii revoluționare al Partidului Muncitoresc Social-Democrat, apoi fondatorul Partidului Bolșevic, Lenin era în exil în Elveția în timpul revoluției din februarie. În aprilie el se întoarce în Rusia după ce a traversat Germania

și expune imediat în „Pravda” faimoasele „teze din aprilie”: pacea, împărțirea pământurilor țăranilor, puterea în mâinile sovietelor. Impulsionați de el, bolșevicii fac progrese rapide. Numărul lor crește curînd la mai mult de 100.000 și încep să aibă un rol determinat în anumite soviete și în rîndurile echipajelor flotei, staționată la Cronstadt. Ei sînt avantajați de eșecurile și de divizarea adversarilor lor.

În luna iunie, ministrul de război, Kerenski, omul forte al guvernului provizoriu, vrea să impună prin atac „o pace fără datorii de război și fără anexări” al cărei partizan este. Dar soldații, ațîțați de propaganda bolșevică exercitată de sovietele soldaților, refuză să-l urmeze. Profitînd de acest eșec, conducătorii revoluționari adunați în jurul lui Lenin încearcă în iulie să exploateze revoltele declanșate la Petrograd, pentru a pune mîna pe putere. Intervenția trupelor de cazaci salvează guvernul provizoriu și îl obligă pe Lenin și pe prietenii săi să se exileze în Finlanda. Devenit șef al guvernului, Kerenski se confruntă imediat cu un dublu pericol: la dreapta, tentativa contrarevoluționară din luna septembrie a generalului Kornilov și zdrobită de o revoltă populară, iar la stînga, succesele bolșevicilor care au luat parte activ la lupta împotriva puci-ului.

Abandonat de toți, șeful guvernului provizoriu nu vede salvarea decît în alegerea unei Adunări Constituante care ar permite poporului să se exprime, ar crea un regim parlamentar și ar scoate în evidență caracterul minoritar al Partidului Bolșevic, pe care îl consideră pe drept cuvînt principalul său adversar. Dar Lenin i-o va lua înainte.

Din Finlanda, unde s-a refugiat, acesta pregătește acțiunea de forță împotriva lui Kerenski. Pentru a o duce la bun sfîrșit, el se folosește în Rusia de un locotenent omniprezent, Leonid Troțki care s-a desprins de puțin timp de menșevici pentru a intra în rîndurile formației revoluționare. Troțki introduce în soviete numeroși bolșevici, crează o miliție populară, „Gărzile roșii” și devine președintele sovietului din Petrograd. În același timp, Comitetul Central al partidului trimite reprezentanți în misiune în întreaga Rusie, în Finlanda, pe frontul din

Urali și în bazinul Donețului pentru a stabili legături cu soviele locale. În ceea ce-l privește, Kerenski, care crede că este încă stăpîn pe situație, se declară hotărît să termine cu bolșevicii. El masează trupe în jurul capitalei și în regiunea Moscovei și interzice ziarele bolșevice. Acesta este semnalul atacului. Pe 5 noiembrie 1917 (23 octombrie în calendarul rusesc), Lenin, care s-a întors clandestin din Finlanda, determină Comitetul Central al partidului să adopte hotărîrea insurecției.

Aceasta se desfășoară cu o repeziciune fulgerătoare. În noaptea de 6 spre 7 noiembrie, gărzile roșii și soldații, care au trecut de partea revoluției, pun mîna pe toate punctele strategice din Petrograd, fără să întîmpine nici o rezistență. A doua zi, Palatul de Iarnă, sediu al guvernului, este ocupat. În timp ce Kerenski fuge, Congresul sovietelor, în care bolșevicii sînt acum majoritari, pune mîna pe putere și desemnează un Consiliu al Comisarilor Poporului prezidat de Lenin, avîndu-l pe Troțki la Afacerile Externe și pe Stalin în Ministerul Naționalităților.

Războiul civil și războiul de intervenție

Noul guvern ia imediat o serie de măsuri revoluționare menite să apropie regimul de masele populare. Acestea sînt „decretele din noiembrie”: decretul asupra păcii, decretul asupra pămîntului (împărțit țăranilor „fără nici o amîinare și fără nici o despăgubire”), decretul asupra întreprinderilor care trec sub controlul muncitorilor și decretul asupra naționaliștilor cărora li se recunoaște egalitatea și suveranitatea.

Dar situația rămîne gravă. Pacea de la Brest-Litovsk, încheiată în martie 1918, pune capăt războiului în condiții foarte dure pentru fostul Imperiu țarist care pierde în primul rînd Ucraina și Țările Baltice. Căzută pradă răscoalelor țărănești, jefuirii uzinelor și foametei, țara este asaltată în curînd de atacurile contrarevoluției. Pentru a face față acestor amenințări și

pentru a încerca să salveze revoluția, noul regim adoptă o serie de măsuri excepționale: „comunismul militar”

Pentru a aproviziona orașele, Lenin îi atacă pe țăranii bogați, *kulaci*, care fac speculă cu grâu. El restabilește prin teroare ordinea politică instituind comisii extraordinare, o miliție politică, CEKA¹⁰ și înmulțind arestările și execuțiile rapide (în iulie 1918 are loc execuția familiei imperiale). În același timp, Constituția din 1918 crează o republică federală care conferă puterea unui Congres panrusesc al sovietelor, ales prin sufragiu universal, care numește Comitetul Executiv și Consiliul Comisarilor Poporului.

Considerînd pacea separată semnată de bolșevici drept o trădare și temîndu-se de contaminarea revoluției ruse, Aliații – Franța, Marea Britanie și Japonia – îi susțin financiar și militar pe partizanii țarismului și începînd din 1918, hotărâsc să intervină în mod direct pentru a distruge sovietele și pentru a deschide un al doilea front în Est. Corpuri expediționare debarcă la granițele Imperiului țarist: englezi la Arhanghelsk și la Murmansk, japonezi la Vladivostok, francezi la Odessa și în Transcaucazia. Dar ei își dau seama foarte repede că sarcina lor este mai dificilă decît și-au imaginat. Fondată și organizată de Troțki, Armata Roșie înfrînge trupele călitate în luptă ale Antantei și pe militarii profesioniști din armatele contrarevoluționare. Populația la care Aliații cred că vor putea găsi sprijin, refuză să-i ajute pe străini și chiar cînd nu este aliata sovietelor, manifestă puțin entuziasm cînd este vorba de a susține o acțiune care nu poate să se termine decît prin revenirea foștilor stăpîni. În sfîrșit, președintelui Wilson îi repugnă această metodă prin care se impune brutal unui popor voința marilor puteri. De altfel, armistițiul din 1918 face ca această intervenție să rămînă fără obiect din punctul de vedere al scopurilor militare.

Rămîn caracterul acestui regim, germenii revoluției sociale și ai destabilizării pe care acesta îi conține și a căror contaminare se face deja simțită în întreaga Europă Centrală. Din acest punct de vedere, deși divizați în ceea ce privește metoda ce trebuie folosită, Aliații sînt de acord să distrugă

puterea bolșevică. Ori, ei găsesc în Rusia factori favorabili pe care este doar suficient să-i exploateze. Popoarele alogene au devenit independente datorită revoluției: Țările Baltice, Polonia, Finlanda nu mai fac parte din Imperiu. Armatele „albilor” acționează la granițele acestuia și primesc ajutor financiar și logistic din Occident. În 1919, regimul sovietic pare a fi pe punctul de a se prăbuși, asaltat de atacurile conjugate ale adversarilor săi.

În primăvara lui 1919, amiralul Kolceak, regent de Omsk în Siberia, ocupă Caucazul și se îndreaptă spre Volga cu 150.000 de oameni. În toamnă, Judenici, plecând din Țările Baltice cu ajutor material englez și cu soldați germani, amenință Petrogradul. În același timp, Denikin ocupă Ucraina și se îndreaptă spre Tula, în sudul Moscovei. Bătut de Armata Roșie, el trebuie să fugă. Dar resturile armatei sale sînt adunate de baronul Wrangel care pune mîna pe bazinul Donețului. Wrangel primește sprijinul trupelor poloneze ale lui Iosif Pilsudski care cucerește Kievul și vrea să profite de revoluția rusă pentru a anexa noului stat polonez cea mai mare parte a Ucrainei. Numai că organizarea, entuziasmul și disciplina Armatei Roșii, ca și divizarea adversarilor săi, vor provoca curînd eșecul acestor tentative contrarevoluționare. Kolceak înfrînt, trebuie să se retragă. La sfîrșitul anului 1919 este făcut prizonier și împușcat. La Petrograd, energia entuziastă a lui Troțki salvează orașul și îl obligă pe Judenici să se întoarcă în Estonia. În sud, Armata Roșie împrășteie trupele lui Wrangel care fuge în Turcia.

Polonezii sînt și ei înfrinți. Generalii „roșii” Tuhacevski și Budieni recuceresc Ucraina și pornesc o ofensivă care ajunge pînă la porțile Varșoviei. Este nevoie de toată fermitatea lui Pilsudski pentru ca armata poloneză, cu ajutorul Franței, să redreseze situația în ultimul moment. Generalul Weygand este trimis la Varșovia în fruntea unei misiuni militare în rîndurile căreia se află și tînărul căpitan de GaÛlle. Trupele poloneze sînt dotate cu material modern și în vara lui 1920, sovieticii sînt nevoiți să se retragă. Pînă la urmă, un tratat semnat în 1921 permite Poloniei să anexeze o fișie de aproximativ 150 de km, populată cu ucrainieni și cu bielușii.

Astfel, în 1920 apare clar faptul că pe un teritoriu micșorat în urma anexărilor și a mișcărilor de emancipare ale popoarelor alogene, ofensiva îndreptată împotriva noului regim a eșuat. Pentru prima oară în Europa, vede lumina zilei un stat a cărui doctrină își are originea în socialism. Și a fost cât pe ce ca revoluția bolșevică să se extindă pe o mare parte a bătrânului continent.

Valul revoluționar din Europa

În 1918, condițiile par favorabile dezvoltării unei puternice mișcări revoluționare. Europa iese din război ruinită și plină de datorii. Inflația și scumpirea produselor de consum influențează serios situația claselor muncitoare. Dacă de pe urma războiului au profitat câțiva „noi înbogățiți”, salariații, micii rentieri, țăranii săraci suferă din cauza diferenței tot mai mari dintre prețurile care cresc rapid și veniturile care stagnează sau se măresc dar foarte încet. În sfârșit, războiul a consolidat sentimentul de egalitate între oameni și provoacă o ură profundă împotriva forțelor conservatoare, dinastiei, clase conducătoare, cadre superioare ale armatei, considerate responsabile de conflict. Stimulat de revoluția rusă și de criza economică care urmează „boom-ului” de după război, acest climat revoluționar se perpetuează pînă în 1921.

Guvernul bolșevic va încerca să profite de situație pentru a răspîndi revoluția în întreaga Europă. Lenin consideră de altfel că puterea sovietelor nu are șansa de a se menține decît dacă capitalismul se prăbușește acolo unde contrarevoluționarii ruși au găsit un sprijin. Pentru aceasta, el hotărăște să creeze în martie 1919 o nouă organizație menită să înlocuiască Internaționala a II-a care s-a compromis nefăcînd nimic pentru a împiedica războiul. Amenințați de armatele albilor și de intervenția marilor puteri, convinși pe de altă parte că revoluția este gata să cuprindă întreg continentul, bolșevicii aleg ofensiva din pers-

pectiva „strategiei pe termen scurt” Cele 21 de condiții puse de Lenin partidelor socialiste europene pentru ca acestea să fie admise în Internaționala a III-a, numită Internaționala Comunistă sau „Komintern”¹¹ impun acestor organizații să se transforme în partide de luptă, inspirate de modelul bolșevic și gata să obțină prin forță cucerirea puterii. Conduasă de bolșevicul Zinoviev și instalată la Moscova, Internaționala a III-a se consideră drept statul major al unei armate disciplinate, însărcinată să organizeze revoluția în toate țările. În realitate, creată în plină criză, în lipsa reprezentanților marilor organizații socialiste din Europa Occidentală, Internaționala Comunistă nu are caracter reprezentativ. „Secțiile” naționale care sub egida sa se dezvoltă cam peste tot, vor trebui să țină cont în strategiile proprii de interesele statului sovietic, devenit „patria proletarilor” și acest lucru va cântări greu în evoluția mișcării muncitorești europene. Aflată în așteptare, Internaționala va încerca să orchestreze mișcările revoluționare care au început să se manifeste înainte de crearea ei.

În Germania, unde, din cauza blocadei, populația a suferit privațiuni foarte grele, începând din noiembrie 1918 izbucnește prima revoluție. Greve, răscoale au loc în majoritatea orașelor germane unde, după modelul rusesc s-au constituit „consilii” ale muncitorilor, soldaților și marinarilor. Unul după altul, prinții germani au trebuit să abdice, în timp ce la Berlin, unde s-a proclamat republica, cancelarul Max von Baden cedea ză puterea social-democratului Ebert.

Stăpîni pe putere, socialiștii germani sînt totuși divizați. Cei mai numeroși și cei mai influenți sînt social-democrații majoritari. Grupați în jurul lui Ebert și ai lui Scheidemann ei au un număr mare de membri (1 milion în 1919) și se bucură de sprijinul sindicatelor. Ei sînt reformiști, susținători ai instaurării unui regim parlamentar progresist dar ostil „dictaturii proletariatului”. Dorind cu orice preț să bareze drumul spre bolșevism ei acceptă să cadă la înțelegere cu armata. Începînd din 10 noiembrie, se încheie un acord secret între noul cancelar și marele comandament al armatei.

Mai radicale sînt pozițiile social-democraților „independenți” care în 1917 s-au desprins de majoritari, dar care, deși se declară partizani ai unor reforme profunde (naționalizări, confiscarea marilor domenii), resping metodele violente. În sfîrșit, în extrema stîngă există o grupare cu caracter autentic revoluționar. Aceștia sînt „spartakiștii” ai căror șefi sînt Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg și Clara Zetkin. Ei nu sînt ostili nici violenței revoluționare, nici dictaturii proletarietului, dar nu sînt totuși de acord în totalitate cu șefii bolșevici, cărora le reproșează „centralismul” și importanța minoră pe care o acordă „spontanietății revoluționare”, temă de dezbatere care în 1904 i-a plasat deja pe Rosa Luxemburg și pe Lenin pe poziții total opuse.

Noua guvernare, care are nevoie de armată pentru a înfrînge o eventuală ofensivă spartachistă, se abține să aplice un program revoluționar care pînă la urmă este respins de marea majoritate a germanilor. Aceasta se mulțumește să introducă sufragiul universal și ziua de lucru de opt ore și pregătește convocarea unei Adunări Constituante, destinată să instaureze un regim democratic liberal.

Germania este acum pradă unor tulburări generalizate dintre care cele mai violente au loc în regiunea industrială Ruhr și în Bavaria, unde o Republică comunistă este fondată de Kurt Eisner. În ianuarie 1919, spartachiștii, care tocmai se constituiseră într-un Partid Comunist (KPD), hotărăsc să înceapă ofensiva la Berlin. Ei decretează greva generală și declanșează insurecția armată.

În Ungaria, unde foametea face ravagii iar țăranii săraci au pus stăpînire pe pămînturi, după abdicarea împăratului Carol I, puterea este preluată de un guvern liberal condus de un mare proprietar de formație occidentală, Mihaly Karolyi. Acesta se arată a fi de acord cu o serie de reforme economice și sociale profunde: naționalizarea băncilor și a marilor întreprinderi industriale, confiscarea și împărțirea marilor domenii, etc. Dar apariția elementelor moderate dată de acest program radical, elemente majoritare în rîndurile burgheziei, îl obligă să treacă în umbră.

În noiembrie 1918, elementele cele mai revoluționare ale Partidului Socialist au înființat Partidul Comunist din Ungaria, în fruntea căruia l-au pus pe un fost ziarist democrat, Bela Kun convertit la concepțiile bolșevice în timpul prizonieratului său în Rusia. Închis în urma unei tentative de puci împotriva guvernului „burghez”, acesta este eliberat în martie 1919 în timpul unei insurecții populare care aduce Partidul Comunist la putere. Comisia însărcinată cu Afacerile Externe în noul guvern, Bela Kun este de fapt adevăratul șef al acestuia și sub egida sa se instaurează dictatura proletariatului și se folosesc împotriva opozanților metode expeditivă: numai în Budapesta, peste 500 de execuții rapide. Dar autoritatea sa se manifestă numai în capitală și în partea centrală a țării, în timp ce la frontiere vecinii își arată nerăbdarea, profesiunea lor de credință anticomunistă ascunzând pretenții teritoriale excesive.

În Austria, în timpul ultimelor două săptămâni de război s-au înființat numeroase consilii muncitorești și militare care, cu ajutorul milițiilor înarmate își exercită puterea politică și administrativă. Pe 3 noiembrie 1919 ia ființă la Viena Partidul Comunist austriac a cărui influență asupra maselor este totuși departe de a o egala pe cea a Partidului Social-Democrat și a liderului său prestigios, Friedrich Adler.

În sfârșit, în țările învingătoare, mișcarea revoluționară se manifestă prin numeroase greve care afectează mai ales Regatul Unit (căi ferate, mine), Franța (în primăvara lui 1919 și în 1920) și Italia. În ultima dintre aceste țări, în cursul verii din 1920, grevele capătă un caracter revoluționar evident. Din ce în ce mai mult, conducătorii Internaționalei a III-a se gîndesc la posibilitatea unei „revoluții mondiale” și în această perspectivă, ei provoacă divizarea marilor partide muncitorești din Europa Occidentală – Secțiunea Franceză a Internaționalei Muncitorești în decembrie 1920, Partidul Socialist Italian în ianuarie 1921 – și înființarea unor formațiuni comuniste atașate în întregime strategiei sovietelor.

Regresul

În același timp în care puterile Antantei susțin în mod activ pe „rușii albi”, ele sprijină și eforturile guvernelor care se străduiesc să stopeze valul revoluționar.

În Germania, Aliații au avut grijă să nu distrugă complet armătura militară a puterii învinse. *Reichswehr* s-a întors de pe front în bună ordine și cu întreg armamentul. Ea și-a păstrat în parte prestigiul, întreținând în rîndul opiniei publice mitul „loviturii pe la spate” de care ar fi fost vinovați socialiștii care au preluat conducerea mișcărilor din noiembrie. Totuși, în fața pericolului revoluționar, aceasta acceptă să cadă la înțelegere cu șefii social-democrați, în special cu omul forte al noului regim, ministrul de interne, Noske. Pentru apărarea Berlinului el organizează formații de voluntari, *corps-francs* în care se află și foști militari de carieră, patrioți autentici dar și o întreagă masă de decasați și marginalizați în căutarea unui acoperiș și a unei solde. De pe 13 ianuarie, armata și formațiile de voluntari înăbușă în sînge insurecția spartachistă. Karl Liebknecht și Rosa Luxemburg sînt arestați și uciși. În Bavaria, Eisner are aceeași soartă, în timp ce represiunea se extinde în întreaga Germanie cu o ferocitate pe măsura spaimei provocate de revoluție.

În Ungaria, contrarevoluționarii primesc un sprijin activ de la trupele aliate care ocupă țara. Datorită ajutorului dat de francezi se constituie la Szeged un guvern anticomunist, condus de contele Bethlen și de amiralul Horthy și se împiedică acțiunea întreprinsă de Bela Kun. În zona controlată de acesta din urmă, criza economică, foametea și teroarea au făcut ca cea mai mare parte a populației să se îndepărteze de comuniști. Lovitura va veni totuși din exterior. În iulie 1919, armata română invadează țara pentru a distruge „regimul roșu ateu”. La 6 august aceasta cucerește Budapesta, în timp ce Bela Kun al cărui regim nu a durat decît 133 de zile, trebuie să fugă în Rusia. Contrarevoluția a triumfat. Totuși, cînd amiralul Horthy,

devenit șef al guvernului se pregătește să-l aducă înapoi pe Carol I de Habsburg, este împiedicat de împotrivirea românilor cărora li se alătură iugoslavii și cehii susținuți de Aliații pe care această soluție îi neliniștește. După ce a refuzat să proclame republica, Horthy își ia titlul de regent. Regimul autoritar pe care îl instaurează în fostele provincii maghiare ale dublei monarhii debutează printr-un val de violențe reacționare și antisemite.

În celelalte țări europene, guvernele reacționează în fața valului de greve revoluționare care urmează după război folosind metode diverse. În Franța, șefii sindicatelor sînt arestați iar Confederația Generală a Muncii este declarată ilegală. În Italia, unde guvernul este curînd copleșit, sprijinul acordat de marii proprietari și industriași tinerei mișcări fasciste, îi permite lui Mussolini să se apropie de putere. În Marea Britanie trupele zdrobesc greva feroviarilor, în timp ce în Spania, unde centrala sindicală CNT de orientare anarhistă declarase o grevă a cărei extindere devine amenințătoare, armata intervine și înăbușă în sînge mișcarea.

În 1920, în întreaga Europă mișcările revoluționare au eșuat, cu excepția Rusiei Sovietice, centrul principal al revoluției pe care nici războiul de intervenție, nici ajutorul acordat armatelor albilor și polonezilor, nu au reușit să-l distrugă. Astfel, puterile învingătoare hotărăsc să-l izoleze printr-un „cordon sanitar” format din state tampon. În nord-vest de-a lungul țărmurilor Baltice, Finlanda, Estonia, Lituania și Letonia fac parte din această strategie de „îndiguire”. În vest, anexările făcute de polonezi fac din statul condus de mareșalul Pilsudski un ecran puternic între Rusia Sovietică și restul Europei. În sfîrșit, în sud-est, pentru a mări puterea românilor, Aliații le-au dat Basarabia, în ciuda protestelor rusești¹².

De acum înainte, teama de un nou acces de febră revoluționară, orchestrat de Internaționala Comunistă va domina viața politică a continentului și se va afla la originea tulburărilor care îl vor zgudui. Dar în perioada 1919-1921 există alte cauze de conflict, în mod special cele care sînt legate de instrumentele

diplomatice care erau menite să asigure Europei stabilitatea și pacea.

Primele atitudini contestatare față de noua ordine internațională

Imediat ce au fost semnate, tratatele din 1919-1920 sînt contestate de numeroase țări nemulțumite de soarta care le-a fost hărăzită, țări aflate atît în tabăra învingătorilor cît și în cea a învinșilor.

În Turcia, semnarea unui tratat care ratifică pierderea celei mai mari părți din provinciile europene ale imperiului provoacă furia armatei împotriva prea îngăduitorului Mehmed al VI-lea, devenit un instrument docil al britanicilor. Un grup de ofițeri, adunați în jurul generalului Mustafa Kemal organizează o lovitură de stat și convoacă o Adunare Națională care încredințează puterea șefului puciștilor. Acesta își declară imediat intenția de a declara nul tratatul de la Sèvres. Pentru a-l împiedica, englezii îi susțin pe greci împotriva Turciei, aceștia fiind principalii beneficiari din Europa de Sud ai dezintegrării Imperiului turc. Mustafa Kemal zdrobește armata grcească, îi alungă pe greci din Anatolia și îi obligă pe Aliați să recunoască, prin tratatul de la Lausanne (iulie 1923), posesiunea Traciei.

Pentru a rezolva definitiv problema populațiilor foarte amestecate pe țărmurile asiatice ale Mării Egee care conțin germeii viitoarelor conflicte, un milion de greci sînt transferați în Europa, în timp ce 300.000 de turci se instalează în Asia Mică.

În tabăra învingătorilor, conflictul cel mai grav este cel dintre italieni și iugoslavi, din cauza Istriei și Dalmației promise Italiei prin tratatul de la Londra, dar a căror anexare a fost respinsă de președintele Wilson. În septembrie 1919, poetul naționalist Gabriele D'Annunzio se hotărăște să procedeze ca Garibaldi cu regatul Neapolelui și a Romei și să pună Europa

în fața faptului împlinit. În fruntea unui corp de voluntari, „arditi”, el ocupă portul Fiume pe care însă va trebui să-l părăsească cincisprezece luni mai târziu, după ce Italia și Iugoslavia vor hotărî prin tratatul de la Rapallo să facă din regiunea Fiume un stat independent pe care de altfel Mussolini îl va anexa în 1924.

Pentru celelalte conflicte de mai mică importanță, se găsesc soluții provizorii. Vilnius, disputat de Polonia și Lituania, este anexat de prima. Regiunea Teschen, bogată în zăcămintele de ulei, devine obiectul unui litigiu între Polonia și Cehoslovacia care va fi rezolvat printr-o împărțire care nu mulțumește pe nimeni. În sfârșit, două state nu se pot resemna cu soarta pe care le-au rezervat-o tratatele: Germania, pentru care „coridorul” Danzig este simbolul unei păci umilitoare și Ungaria care este indignată să vadă două milioane de maghiari trăind pe pământ străin.

Dacă adăugăm faptul că Congresul Statelor Unite, într-un acces de izolaționism, refuză să ratifice tratatele și actul de constituire al Societății Națiunilor al cărei principal artizan fusese Wilson, că Italia este ofensată în aceeași măsură ca Germania și Ungaria de rezultatul Conferinței de Pace, că rivalitățile imperialiste ridică curînd Anglia și Franța pe una împotriva celeilalte în țările arabe, că tot Franța, îngrijorată de dorința de revanșă a statelor revizioniste, se pregătește să încheie înțelegeri cu micile puteri „mulțumite” din Europa de Est (Polonia, Cehoslovacia, Iugoslavia, România), că, în sfârșit, toate statele europene privesc cu neîncredere spre Rusia Sovietică, se vede clar că tratatele din 1919-1920 prevestesc mari furtuni viitoare. Cu siguranță, deceniul care începe va aduce curînd Europei echilibru aparent pe fondul unei stări de liniște politică și de prosperitate. Dar germenii conflictului pe care îi conține pacea de la Versailles vor deveni virulenți cîtiva ani mai târziu, odată cu „marea criză”.

Capitolul 2

ECHILIBRUL PRECAR AL ANILOR '20

■ *La ora bilanțului, Europa descoperă cu groază consecințele primului război mondial: pierderi umane considerabile care lasă continentul sleit iar populația sa îmbătrânită, ruine care timp de un deceniu vor marca peisajul, o prăbușire financiară care sărăcește zona geografică ce fusese cea mai bogată din lume. Europa a încetat să mai reprezinte centrul de gravitație al planetei. Pe plan economic, concurenții săi din noile state i-au acaparat piețele de desfacere. Coloniile și-au dat seama de slăbiciunile sale, iar avântul mișcărilor naționaliste face să se clatine dominația imperialistă. Conflictul a tulburat echilibrele sociale pentru un timp îndelungat. În sfârșit, democrația liberală, aparent triumfătoare în 1918, este repusă curînd în discuție în noile state unde aceasta a fost instaurată.*

■ *Pacea însăși nu este cîtuși de puțin asigurată. Contenciosul franco-german asupra compensațiilor și securității constituie o sursă de dez-echilibru, care duce în 1923 la expediția militară din regiunea Ruhr, hotărîită de Poincaré. Cu toate acestea, acțiunea de forță dovedindu-se a fi sinucigașă atît pentru Franța cît și pentru Germania, începînd din 1924, o nouă perioadă de conciliere și de destindere se instaurează sub influența lui François Briand și a germanului Stresemann. Aceasta este favorizată și de „euforia” economică ce pune stăpînire pe continent datorită rezolvării problemei compensațiilor prin planurile Dawes și Young, a investițiilor americane și a înțelegerilor internaționale dintre cercurile de afaceri.*

■ *Numai că această iluzie a unei noi epoci de stabilitate este dezmințită de o întreagă serie de elemente destabilizatoare. Franța încheie împotriva*

statelor revizioniste „alianțe de asigurare” cu Polonia și cu statele „Micii Antante”¹³. În Rusia Sovietică, victoria lui Stalin anunță o nouă perioadă de tensiuni între aceasta și lumea capitalistă. Din 1927, Internaționala a III-a anunță o confruntare inevitabilă și preconizează „tactica luptei de clasă”. În sfârșit, Italia trăiește prăbușirea democrației liberale și venirea fascismului.

■ Două eșecuri deosebesc caracterul iluzoriu al ordinii europene din anii douăzeci: cel al „Protocolului de la Geneva” din 1924 care propunea ca pacea să se bazeze pe tripticul „arbitraj, securitate, dezarmare” și cel al proiectului de federație europeană propus de Briand.

Început printr-un război european, conflictul din 1914-1918 nu a întârziat să degenereze în război mondial. Nu este mai puțin adevărat că Europa a constituit câmpul principal al înfruntării și că, odată pacea restabilită, ea resimțea în mod dureros consecințele unei crize în cercul căreia a fost cât pe ce să se prăbușească

Bilanțul unui conflict sinucigaș

Faptul că „declinul Europei”, care apare ca evident după 1918 (acesta este și titlul lucrării publicate în 1920 de geograful A. Demangeon) a început să se manifeste pe diferite planuri încă din primii ani ai secolului XX, nu schimbă cu nimic situația tragică a bătrânului continent care iese din conflict sinistral din punct de vedere material și moral.

Contemporanii sînt impresionați în primul rînd de sacrificiile umane. Acestea sînt într-adevăr înspăimîntătoare: mai mult de 8 milioane de morți europeni și milioane de invalizi, fără a socoti victimele războiului civil și ale războiului de intervenție din Rusia. Franța, cu 1.400.000 de morți și dispăruți, a pierdut 10,5 % din populația activă, la care trebuie adăugate cele 100.000 de decese în urma gazării sau a rănilor grave, și cei aproape 1.100.000 de invalizi de război, dintre care 130.000 de mutilați. Germania și Austro-Ungaria au plătit un tribut

aproape tot atît de mare: 1.850.000 de morţi pentru prima, reprezentînd 9,8 % din populaţia activă, 1.540.000 pentru a doua (9,5 %). Cît despre Rusia, aceasta şi-a lăsat pe cîmpurile de luptă 1.700.000 de oameni pînă în 1917 şi 5 milioane în total pînă în 1921, dacă se adaugă victimele directe şi indirecte ale revoluţiei şi ale contrarevoluţiei. Regatul Unit şi Italia au suferit ceva mai puţin de pe urma acestui măcel, pierderile acestora ridicîndu-se la 744.000 de morţi şi respectiv 750.000 (5,1 şi 6,2 % din populaţia activă).

La aceste pierderi trebuie adăugate decesele civililor datorită operaţiunilor militare şi mortalităţii crescute din timpul războiului din cauza condiţiilor proaste de igienă şi a bolilor. Numai aşa zisa „gripă spaniolă” din 1918 a ucis vreo sută de mii de persoane în Franţa, 270.000 în Italia şi aproape 200.000 în Germania.

Tot atît de dezastruoase sînt consecinţele pe termen lung ale acestui măcel. În perioada războiului deficitul naşterilor se ridică la 776.000 în Anglia, la 911.000 în Franţa, la 1.348.000 în Italia şi la 3.705.000 în Germania. În ceea ce priveşte mortalitatea infantilă, indice semnificativ al stării sanitare al unei populaţii, în timpul războiului, aceasta nu mai înregistrează progrese rapide de la începutul secolului. În Franţa, stabilizată la 17,5 ‰ în ajunul războiului ea urcă la 22 ‰ în 1918 şi nu va reveni la nivelul iniţial decît în 1922.

Aceste fenomene cumulate dau naştere „contingentelor golite” ce se pot identifica în piramida vîrstelor şi care vor ajunge la maturitate între 1934 şi 1939 cînd tensiunile internaţionale se ascut. Ţări ca Franţa şi Marea Britanie constată de la început îmbătrînirea populaţiei. Din 1911 pînă în 1921 partea populaţiei care depăşeşte 60 de ani trece în Franţa de la 12,6 la 13,7 %, iar în Anglia de la 8 la 9,4 %. Astfel, creşterea îndatoririlor care apasă pe umerii populaţiei active şi intensificarea comportamentelor precaute şi a pesimismului fac parte din consecinţele majore ale unei evoluţii care afectează toate domeniile vieţii sociale, politice şi culturale. În afară de aceasta, migraţia populaţiilor provoacă probleme grave de adaptare, fie că acest

lucru se petrece în Germania unde, după semnarea tratatului de pace, se instalează sute de mii de supuși ai fostului Reich, veniți din Alsacia-Lorena, din Silezia, din Poznan și din Țările Baltice, fie că este vorba de grecii și de turcii mutați de pe un țărm pe altul al Mării Egee.

Amploarea distrugerilor materiale este tot atât de spectaculoasă. Acolo unde s-au înfruntat armatele, în Franța de nord și de est, în Belgia, în nord-estul Italiei, în Serbia, în România, în Rusia, infrastructura industrială, mijloacele de comunicații, regiuni agricole, toate au avut foarte mult de suferit. În Franța, sînt aproape 300.000 de case distruse, 3 milioane de hectare de pămînt arabil nefolosite, o parte chiar irecuperabil. Retrăgîndu-se, germanii au inundat minele din nord – Pasul Calais și cele din Lorena reducînd cu aproape 60 % producția de minereuri de fier și la cantități aproape infime pe cea de cărbune. Anglia nu a fost atacată pe teritoriul propriu, dar a pierdut și ea o mare parte din flota comercială. Peste tot, materialul folosit pînă la limita maximă a mizeriei trebuie înlocuit.

Rezultă de aici, la toți foștii beligeranți o scădere importantă a producției. În Franța, recolta de grîu a coborît de la 89 la 3 milioane de quintale, cea de cartofi de la 132 la 62 quintale. Scăderea producției industriale atinge aproape 35 %. Germania nu a suferit distrugeri tot atât de mari, dar este afectată de pierderea bogatelor regiuni economice și de uzura materialului existent. Între 1913 și 1919, producția de cărbune scade de la 190 la 108 milioane de tone. Cea de grîu și de cartofi s-a redus la jumătate. În Rusia, prăbușirea producției atinge 71 % din cifra anului 1913 la cărbune, 66 % la petrol, 97 % la fontă. În total, potențialul agricol al Europei s-a redus cu 30 % iar potențialul industrial cu 40 %.

Situația financiară a bătrînului continent este foarte gravă. Bogățiile naturale ale beligeranților au fost serios știrbite. Pentru a finanța aprovizionarea cu alimente și achiziționarea materialului de război, ei au trebuit să lichideze o parte din activele lor din străinătate și să-și folosească rezervele de aur. Aceste surse de finanțare devenind curînd insuficiente a trebuit să se recurgă la împrumuturi.

La început, au fost împrumuturile interne. Datoria publică a luat proporții îngrijorătoare. În Franța, aceasta crește între 1914 și 1919 de la 33,5 miliarde de franci-aur la 219 miliarde, în Marea Britanie de la 17,6 la 196,9 miliarde, în Germania, de la 6 la 169 miliarde. Apoi au fost împrumuturile externe. Țările europene au făcut împrumuturi mai ales în Statele Unite. Datoria externă a Franței se ridică în 1919 la 33 miliarde de franci-aur, cea a Regatului Unit la 32 miliarde, iar cea a Italiei la 20 miliarde.

În sfârșit, pentru a finanța enormele cheltuieli de război, Statele Unite au mărit considerabil cantitatea de bancnote puse în circulație, cu mult mai mult decît le permitea totalul valorilor existente în băncile centrale. Europa intră într-o perioadă de inflație agravată după război de dezechilibrul dintre producția insuficientă și crearea foarte mare de produse de consum. În Franța, de exemplu, în cinci ani, prețurile au crescut de patru ori. În Germania acestea s-au mărit de 12,5 ori. Toate acestea duc la o devalorizare a principalelor monede europene care, spre deosebire de dolar, nu mai sînt convertibile în aur. La sfîrșitul anului 1919, lira sterlină și-a pierdut 10 % din valoare, francul francez a scăzut cu 50 %, marca cu aproape 90 %.

Însă povara financiară care apasă asupra bugetelor se mărește și mai mult după război, căci trebuie finanțată reconstrucția și plătite pensiile mutilaților, văduvelor și orfanilor. Pentru a reconstrui, statele europene trebuie să facă împrumuturi înainte de a începe să producă.

Sfîrșitul unei hegemonii

La apogeul puterii sale, Europa s-a angajat deci în august 1914, într-un conflict sinucigaș. Chiar dacă rămîne centrul sistemului internațional și continuă să joace un rol considerabil în lume, chiar dacă țările care o compun își păstrează imensele imperii coloniale de dincolo de mări, mărite acum și cu cele

luate de la învinși, chiar dacă bătrînul continent își păstrează în mare măsură înfîietatea asupra bunurilor noi în domeniul artelor și al literelor, hegemonia pe care acesta o exersa înainte de 1914 asupra întregii planete este foarte mult știrbită.

Europa trebuie să facă față mai întîi apariției noilor poli ai puterii. Marile state din afara Europei au profitat din plin de conflict care le-a permis să-și mărească producția industrială și agricolă, să le ia europenilor numeroase piețe de desfacere, mai ales în Asia și să-și îmbunătățească simțitor balanța de plăți. Principalele beneficiare au fost Japonia care a vîndut în China, în India, în Asia de sud-est produse pe care Europa nu le putea furniza și a exportat în țările beligerante material de război mărindu-și de cinci ori producția industrială, Canada, care a trimis în Europa produsele sale forestiere și metalurgice, dar mai ales Statele Unite, al căror venit național și producție de oțel s-au dublat, iar tonajul flotei comerciale s-a mărit de patru ori între 1913 și 1918. Aceste schimbări au dus în domeniul financiar la o răsturnare totală a pozițiilor de dinainte de război. Europa, odinioară bancherul lumii, este acum obligată să facă împrumuturi externe. Deținînd jumătate din depozitul mondial de aur, Statele Unite au mai răscumpărat și cea mai mare parte a titlurilor americane pe care le posedau europenii și au împrumutat 10 miliarde de dolari țărilor beligerante. De acum înainte americanii vor fi cei care vor face investiții masive în țările nou create, mai ales în America Latină.

Desigur, imperiile coloniale ale puterilor învingătoare au ieșit aparent fără pierderi din primul conflict mondial, Franța și Regatul Unit și-au rotunjit chiar substanțial posesiunile obținînd de la Societatea Națiunilor încredințarea prin „mandat” a coloniilor germane și a unei părți a posesiunilor arabe ale Imperiului Otoman. Numai că legăturile dintre țările de dincolo de mări și metropole au slăbit destul de tare din cauza conflictului. Ca urmare a mobilizării industriale și a insuficienței mijloacelor de transport maritim, exporturile către țările extraeuropene s-a redus. Piețele coloniale au fost deci în parte pierdute pentru comerțul european, profitînd de aceasta fie tinerele industrii

naționale (de exemplu firma siderurgică TATA din India), fie Statele Unite și Japonia.

Pe de altă parte, spectacolul războiului european a încurajat regimurile supuse dominației politice sau influenței predominante a europenilor, să speră că vor scăpa de această dominație. De altfel, anumite inițiative ale beligeranților au încurajat aceste speranțe. Numai India a furnizat britanicilor aproape un milion de oameni, iar coloniile și protectoratele franceze cam tot atît, dintre care aproape 700.000 de soldați. În urma contactelor cu camarazii lor de luptă, sau cu sindicalistii pentru cei folosiți în industriile de război, indienii s-au întors acasă cu idei noi împrumutate de la colonizatorii înșiși. Fie că este vorba despre „dreptul popoarelor la autodeterminare” în numele căreia occidentalii au luptat și au pretins că redesenează harta Europei, sau de tezele anti-imperialiste expuse de marxști, aceste idei vor servi drept pîrghie pentru mișcările de emancipare care încep să se dezvolte în rîndul popoarelor colonizate, imediat după război.

Un ultim aspect al acestui recul al hegemoniei europene este incontestabila diminuare a influenței sale intelectuale. Fără îndoială că, așa cum am spus-o deja, aceasta rămîne încă importantă în domeniul literaturii și al artelor plastice. Berlinul pînă la venirea la putere a nazismului, Viena pînă ceva mai tîrziu, Parisul și Londra în toată perioada interbelică, rămîn în aceste domenii „orașe-călăuze” în care apar mișcările de avangardă, în care se fac și se distrug celebritățile și modele, în care au loc evenimentele cele mai importante. Dar vom avea ocazia să revenim asupra acestui aspect. Pentru moment să reținem că această dominație menținută în domeniul literelor și artelor este însoțită de un recul clar în alte domenii: de exemplu cel al tehnicilor de producție și al gestiunii dominat de americani, sau cel al științei judecat după „măsura” premiilor Nobel. În sfîrșit, să nu uităm că greutățile de după război au arătat tuturor epuizarea unui model politico-filosofic european, bazat pe ideea de rațiune, de progres și de libertate.

Tulburările sociale

În majoritatea țărilor europene, războiul a provocat mutații importante în structurile sociale, în mod diferit și inegal în funcție de categoriile existente. Printre cei mai afectați se află cei care au venituri fixe, începînd cu rentierii pe care i-a ruinat inflația. În Franța, un mare număr dintre aceștia și-au plasat o parte din economii în împrumuturile către ruși. Refuzul guvernului sovietic de a onora datoriile regimului țarist îi pune într-o situație dificilă. Astfel, o parte a claselor mijlocii se trezește lipsită de resurse materiale, deklasată, împinsă către „proletarizare” și pornită împotriva statului liberal, considerat responsabil de acest dezastru.

Mai puțin afectați, muncitorii și funcționarii suferă din cauza creșterii prețurilor care nu este compensată de mărirea salariilor. Acest aspect, la care se adaugă revenirea celor demobilizați la locurile de muncă, determină reducerea orelor suplimentare, iar în anumite sectoare a locurilor de muncă pentru femei, în consecință o scădere a veniturilor familiale. Puterea de cumpărare a salariaților scade astfel de la 15 la 20 % în Franța și în Marea Britanie și cu cel puțin 25 % în Italia și în Germania, ceea ce explică agitația socială din perioada imediat următoare războiului și creșterea efectivelor sindicatelor care în Franța, de la 900.000 de membri ajung la 2 milioane, iar în Anglia de la 4 la 8 milioane.

În schimb, unele grupuri sociale au profitat din plin de război: bancherii, marii fermieri și numeroși industriași care au beneficiat de comenzi pentru război cum ar fi: în Franța Schneider (artilerie), Citroën (obuze), Renault (tancuri și vehicule blindate), Boussac (pînză pentru aviație), în Italia firmele Ansaldo și FIAT, în Germania marii siderurgiști din Ruhr etc. Speculanții și intermediarii au strîns în scurt timp averi uriașe, formînd o clasă de „noi îmbogățiți” care își afișează un lux epatant și trezesc resentimente persistente mai ales în rîndurile foștilor combatanți.

Lumea țărănească constituie un univers deosebit. O parte a țăranilor au profitat de creșterea continuă a prețurilor la produsele alimentare și și-au cumpărat pământ. Dar multe dintre micile întreprinderi rurale nu au rezistat la lipsa de profit provocată de mobilizarea unei părți a mâinii de lucru familiale și de scăderea productivității datorită lipsei de îngrășăminte și de material agricol. Aceștia s-au îndatorat și adesea și-au încetat activitatea provocând o reluare a exodului rural. În Europa Centrală și Orientală, problemele economice și sociale ale țăranimii își vor găsi după război o expresie politică pînă la urmă destul de complexă.

Încă de la sfîrșitul războiului, aici, țăranimea din Polonia, din România, din țările fostei duble monarhii ca și din Rusia, cer o reformă agrară aplicată în avantajul celor săraci. Înainte de 1914, răscoala țăranilor români (1907), și manifestațiile naționale și revoluționare din Transilvania, îndreptate împotriva dominației feudalilor maghiari, orientaseră deja masele rurale către acțiunea politică. În Europa slab industrializată care se întinde de la Marea Baltică la Balcani clasa revoluționară pare să fie mai mult țăranimea decît cea muncitoare. Arhaice, orientate spre un trecut mitizat, aceste mișcări capătă uneori accente care anunță prima fază a fascismului. Astfel, ideologia egalitară a unui Stambuljiski în Bulgaria, stigmatizează „orașele parazite” cu avocații lor, negustorii de grînc, exploatare ai țăranilor și cu reprezentanții *establishment*-ului intelectual. Acesta își exprimă ura împotriva comunismului asimilat cu lumea orașelor pe care le consideră adevărate *Sodome*. O mișcare asemănătoare există și în Iugoslavia, condusă de Stepan Radic, în România cu Partidul Țărănist, în Cehoslovacia unde Piast conduce o formațiune de același gen. Toți, în stadii diferite, fac din antisemitism o profesiune de credință. Imediat după război, aceste partide reprezintă o forță revoluționară care are un obiectiv comun, reforma agrară, iar în 1921 se vor reuni în cadrul „Internaționalei Verzi”

Războiul a mai provocat și o altă schimbare majoră în țările industrializate înlesnind intrarea femeilor pe piața mîinii

de lucru, situație care nu a revenit la „normal” după demobilizare, căci pierderile umane au mărit diferența de număr între cele două sexe. În 1911, existau în Germania 49,3 % bărbați și 50,7 % femei. Zece ani mai târziu, proporția trece la 47,6 % bărbați și 52,4 % femei, ceea ce se întâmplă și în celelalte țări. Rezultă de aici creșterea sensibilă a numărului de femei singure: celibatate, văduve, divorțate.

Începutul deceniului 1920 este marcat de o puternică creștere a numărului de divorțuri, consecință a despărțirilor din timpul războiului și a mutațiilor bruște care au loc în moravurile așa zișilor „ani nebuni”. În Germania, numărul mediu al divorțurilor trece de la 15.983 în anii 1909-1913, la 35.240 în perioada 1920-1924. În Franța, cifrele arată o creștere de aceeași anvergură (de la 13.653 la 26.702), iar în Marea Britanie, unde legislația este mult mai restrictivă, se constată o mărire de patru ori a numărului divorțurilor (de la 590 la 2.673).

Sînt numeroși contemporani care au văzut în aceste cifre unul din semnele cele mai concrete ale decăderii unei morale și ale unei civilizații pe cale de dispariție. Reconsiderînd lucrurile la justa lor valoare nu putem să constatăm decît existența unui „peisaj” social schimbat radical de primul conflict mondial. În ciuda pierderilor provocate de război, populația activă crește în majoritatea țărilor și chiar dacă este mai puțin tînăra decît în 1914, componenta ei feminină s-a mărit destul de mult. În Franța, numărul femeilor, care reprezenta în 1911 38 % din populația agricolă activă, ajunge în 1921 la 44 %, în timp ce în domeniul serviciilor procentajul crește de la 36 la 40,5 %. În Germania și Marea Britanie, la sfîrșitul războiului, femeile ocupau pînă la 35 % din locurile de muncă din industrie. După război, ele nu părăsesc decît o parte dintre acestea și ocupă altele în domeniul comerțului, al serviciilor și al funcțiilor publice. Ca semn al emancipării lor, acestea obțin drept de vot în unele țări ca Rusia Sovietică, Germania și Regatul Unit, în timp ce Franța republicană și „progresistă” se opune acestei reforme.

Aparenta victorie a democrației

Într-o Europă ale cărei structuri au fost zdruncinate de război, în 1919, idealurile și instituțiile democrației liberale sînt cele care par să se impună. În Europa Centrală și Orientală ca și în micile state balcanice sau în cele care s-au format în urma dezmembrării marilor Imperii autocratice, regimurile autoritare au fost înlocuite cu sisteme politice create după modelul parlamentar de tip francez. La Conferința de la Versailles cele patru puteri¹⁴ nu și-au ascuns simpatia pentru Cehoslovacia democratică și laică („masonică” pentru polemistii de extremă dreaptă!) pe care tocmai o creaseră Benes și Masaryk, după cum nu și-au disimulat nici neîncrederea față de autoritarismul lui Pilsudski din Polonia. Se va asista apoi la o înmulțire a constituțiilor copiate după cea franceză din 1875: în 1920 în Austria și Cehoslovacia, în 1921 în Iugoslavia și în Polonia, în 1923 în România.

Peste tot, după război, Adunările se vor bucura de un nou prestigiu. Primele alegeri se desfășoară într-un climat de libertate și permit unor categorii sociale noi – țărănimea, clasele populare urbane – să participe la viața politică. Imitarea Franței explică succesul pe care îl cunoaște francmasoneria, mai ales în Europa Centrală și Orientală unde apar loje care sînt subordonate Marelui Orient din Franța: în 1919 în Iugoslavia, în 1920 în Polonia, în 1921 în România, în 1923 în Cehoslovacia.

Dar democrația își arată repede caracterul fragil în aceste țări, în care populația formată în mare parte din țărani analfabeți și în sînul căreia clasele mijlocii sînt slab reprezentate, nu și-au însușit încă practica regimului reprezentativ. Alianțele care au stat la baza democrației sau au dezvoltat-o după 1918, nu vor supraviețui decît în mică măsură tensiunilor interioare dintre cele două războaie. În Italia, „pacea trunchiată” dă naștere unei crize politice și sociale care în octombrie 1922 ia sfîrșit prin venirea lui Mussolini la putere. În Polonia, slăbiciunea coaliției parlamentare și pericolul unei lovituri de stat a extremei drepte,

determină stînga să susțină în 1926 puciul mareșalului Pilsudski. În Spania, în Portugalia, în Țările Baltice, regimurile autoritare, conduse sau nu de militari înlocuiesc structurile democratice, în timp ce monarhiile balcanice (România, Bulgaria, Iugoslavia) devin radicale și nu păstrează decît aparențele pluralismului. În sfîrșit, chiar în țările unde pare instaurată cel mai solid, democrația liberală se pomenește atacată pe două fronturi.

La stînga atacul vine din partea mișcării comuniste. Imediat după război, comunismul pare a fi pe punctul de a se extinde în toată Europa, deși curentul revoluționar suferă de pe urma divizărilor intervenite în 1920-1921 din cauza problemei aderării la Internaționala a III-a.

La dreapta, democrația este amenințată de mișcările autoritariste susținute mai ales în țările învinse sau în cele nemulțumite de modul în care conferința de pace le-a hotărît soarta, care reiau tezele naționaliste și le amplifică pentru a critica parlamentarismul și lipsa lui de eficacitate.

Din punct de vedere sociologic, aceste mișcări heteroclitice își găsesc cea mai mare audiență în rîndul claselor mijlocii, dar și în categoriile sociale pe care inflația și concentrarea capitalistă par să le manipuleze (meseriași, prăvălii, mici exploatați rurale, deținători de venituri fixe), sau în rîndurile claselor mijlocii „emergente” (funcționari, tehnicieni, profesii liberale) care știu să profite de schimbările ce se produc și să cucească o poziție dominantă în societatea de după război. Acolo unde nu există structuri care să canalizeze din punct de vedere politic aceste forțe contestatoare a ordinii existente (în Franța Partidul Radical, în Marea Britanie sindicatele reformatoare și Partidul Laburist) sau unde tradițiile democratice sînt slabe, este mare pericol de a vedea aceste mișcări punînd mîna pe frîiele statului, cu atît mai mult cu cît clasele conducătoare nu ezită atunci cînd „amenințarea roșie” se apropie, să abandoneze liberalismul tradițional în schimbul unor metode care să le permită să-și păstreze pozițiile și privilegiile, chiar cu prețul unei dictaturi a căreia cred că-i vor putea limita asprimea și durata.

În sfârșit, chiar în țările unde practicile parlamentare sînt vechi, imperativele economice și politice ale războiului au determinat guvernele să folosească metode autoritare și de economie dirijată, „decretele lege” în Franța, „dictatura cabinetului” în Marea Britanie, care după încheierea păcii nu dispăre complet, executivul făcînd eforturi de a-și păstra noile prerogative, mai ales în conducerea și controlul vieții economice. Totuși în aceste țări, marea parte a clasei politice aspiră la reinstaurarea în întregime a spiritului și practicilor democrației liberale. În Franța, aceasta suportă cu greu autoritarismul lui Clemenceau devenit imediat după război, împotriva voinței sale, un fel de lider carismatic al maselor populare, care îi taie calea spre Elysée. Deputații și senatorii adunați în ianuarie 1920 pentru a desemna pe succesorul lui Poincaré, îl vor prefera pe inofensivul Paul Deschanel, care va trebui să demisioneze cîteva luni mai tîrziu, din cauza unor tulburări psihice! În Anglia, dorința de a reveni la procedeele clasice ale vieții parlamentare duce în octombrie 1922 la căderea guvernului Lloyd George. În ambele țări, îndepărtarea de la democrație din timpul războiului, este considerată ca o paranteză care poate fi închisă. Există aici o aspirație profundă către „întoarcerea la normalitate”, al cărei caracter iluzoriu nu va întîrzia să fie scos la lumină de criza din 1929.

Tensiunile franco-germane

Învingătoare dar slăbită, Franța din 1920 este o putere care își face probleme în privința viitorului său. Efortul imens pe care l-a făcut pentru a rezista năvălirii armatelor germane, o face să se teamă că nu peste mult timp fostul său dușman va reveni în forță pe planul relațiilor internaționale. De aceea nu înțelege atitudinea foștilor săi aliați britanici și americani cărora le reproșează ca pe o trădare refuzul de a sprijini concepțiile franceze despre „frontiera militară” de pe Rin, apoi neratifi-

carea tratatului asupra garanțiilor și în sfârșit ideea pe care o au despre rolul Germaniei în noua Europă.

Alarmați de lucrarea economistului britanic J. M. Keynes *Consecințele economice ale păcii*, publicată în 1919, anglosaxonii consideră într-adevăr că reconstrucția Europei nu se poate realiza fără participarea unei Germanii suficient de puternică și care să fie clienta industriei lor și piață privilegiată pentru capitalurile acestora. Pe de altă parte, ei se tem ca destabilizând prea mult fostul Reich, Franța să nu-și împingă vecina în tabăra bolșevismului și sînt îngrijorați de sceta de putere pe care o ascunde „proiectul siderurgic” conceput pe Quay d’Orsay. Acesta urmărește să instaureze pe continent supremația industrială a Franței, datorită modificării frontierelor germane, a livrărilor obligatorii de cărbune și de cox și condițiilor comerciale ale tratatului care prevede ca timp de 5 ani, întreprinderile lorene, alsace și cele din regiunea Sarre să-și vîndă liber produsele în Germania. Acest program este privit cu reținere de conducătorii anglo-saxonii pentru care pericolul cel mai mare este acel al unei Europe dominată economic și militar de Franța. Ei își vor da deci silința să se opună inițiativelor întreprinse de aceasta pentru a obține despăgubirile de război.

Toate aceste neliniști sînt exagerate. În realitate, Franța nu deține mijloacele necesare pentru aplicarea planului siderurgic imaginat de diplomații săi. Stăpînii forjelor nu sînt nici ei de acord cu aceasta, conștienți fiind de carențele structurale ale siderurgiei franceze. Prima putere militară a Europei, Franța, nu mai are în 1919-1920 mijloacele economice necesare pentru a-și susține politica. Deficitul bugetar este enorm. Datoriile pe care le-a contractat în Statele Unite și în Marea Britanie în timpul războiului îi grevează serios finanțele, ca și cheltuielile făcute pentru reconstituirea regiunilor sinistrate și indemnizațiile acordate victimelor conflictului.

În aceste condiții, guvernul, politicienii și majoritatea opiniei publice consideră că singura posibilitate a Franței de a evita falimentul și de a-și păstra un instrument militar care să intimideze, este să-i ceară Germaniei plata despăgubirilor a

căror principiu fusese stabilit de Tratatul de la Versailles, dar a căror sumă nu a fost niciodată fixată. Punctele de vedere asupra modului de a obține aceste despăgubiri sînt foarte diferite. Două concepții asupra acestei probleme se opun una alteia, propuse de doi oameni politici, cei mai marcanți ai acestei perioade: Raymond Poincaré și Aristide Briand.

Primul a fost președinte al Republicii din 1913 pînă în 1920. Mandatul său o dată terminat, el se întoarce la viața politică. Președinte al Comisiei pentru Despăgubiri, apoi șef al guvernului său în 1922, acesta se declară adeptul „aplicării” ad literam a Tratatului de la Versailles însoțit de o politică de alianțe cu vecinii meridionali și orientali ai fostului Reich.

Aristide Briand a fost și el la început de acord ca Germaniei „să i se pună mîna în gît” și să fie obligată, dacă trebuie prin forță, să-și plătească datoria. În toamna lui 1921, devenit președinte al Consiliului, el își schimbă radical poziția și în timpul Conferinței de la Cannes, se declară gata să accepte propunerile lui Lloyd George, care propune o eşalonare a datoriei germane în schimbul garantării de către Regatul Unit a frontierelor franceze. Acesta consideră pe drept cuvînt că Franța nu are nimic de cîștigat dacă își menține fostul dușman pe o poziție de inferioritate și dacă îl obligă la eforturi imposibile prin aplicarea integrală a tratatului.

Evoluția opiniei publice și a politicii germane pare să justifice temerile lui Briand, care va trebui totuși să părăsească puterea în ianuarie 1922, dezarmat de președintele Republicii, Alexandre Millerand. După înfrîngerea spartakiștilor și lichidarea Republicii comuniste din Bavaria, social-democrații germani nu au putut rămîne la putere decît aliindu-se cu partidele burgheze moderate: Centrul Catolic și „democrații” Coaliția acestor trei formațiuni permite Adunării Constituante, reunită în micul oraș Weimar din Turingia, să pună la punct o Constituție cu aspect democratic care împarte puterea între un președinte al Republicii ales pentru șapte ani avînd prerogative numeroase și două adunări: *Reichstag*-ul ales pentru patru ani prin sufragiu universal, care votează legile și aprobă cancelarul, dar care

poate fi dizolvat de președinte și *Reichsrat*-ul care este format din delegații landurilor, noua Germanie fiind o republică federală cuprinzând 17 „state” sau „regiuni”

Dar tînăra Republică de la Weimar trece imediat după război, printr-o perioadă de mari greutăți. La început greutăți economice și financiare care se manifestă printr-o scădere a producției industriale la jumătate față de cea din 1913, printr-un deficit comercial considerabil și mai ales printr-o adevărată „descompunere” a monedei naționale. Marca de aur care valora în ianuarie 1922 46 de mărci în bancnotă, în ianuarie 1923 valorează 4280 de mărci, în iulie 84.000, în septembrie 24 de milioane, în octombrie 6 miliarde, iar în decembrie 1 trilion. Salariații și reprezentanții claselor mijlocii sînt evident principalele victime ale acestei stări de lucruri, salariile și soldele neputînd să țină pasul cu prețurile produselor de consum care se schimbă de mai multe ori pe zi. Clasele conducătoare sînt în marea lor majoritate beneficiarele acestei prăbușiri a mărcii, mai ales marii magnați ai industriei și ai finanțelor care pot să cumpere la un preț avantajos o grămadă de întreprinderi mici și mijlocii aflate în dificultate și să-și consolideze astfel o acumulare de capital deja foarte mare.

În aceste condiții de mare instabilitate, tulburările politice sînt permanente: agitația muncitorilor din regiunile industriale Ruhr și Saxa, presiunea permanentă a armatei a cărei atitudine este echivocă și ai cărei reprezentanți încearcă să pună mîna pe putere, ca de exemplu, fostul fondator al Ligii Naționale, Wolfgang Kapp și generalul von Lüttwitz la Berlin în 1920, o armată clandestină de 20.000 de oameni („Armata Neagră”) în regiunea Spandau în octombrie 1923; generalul Ludendorff, unul dintre șefii militari cei mai cunoscuți, cu al cărui sprijin, o lună mai tîrziu, Hitler reușește să organizeze la München, faimosul „puci din braserie” Mai sînt și mișcările micilor grupuri ultra-naționaliste, care își recrutează oamenii printre foștii militari și membrii formațiunilor de voluntari, cer anularea clauzelor „rușinoase” ale tratatului de la Versailles și nu ezită să recurgă la acte de terorism. Liderul Centrului

Catolic, Erzberger, semnatar al tratatului și ministrul de externe Walter Rahtenau sînt omorîți de glonte ucigașilor organizației „Consul”

În aceste condiții, în anii de după semnarea tratatului, relațiile dintre cele două puteri riverane ale Rinului se deteriorează grav. Dat fiind că Statele Unite s-au debarasat de problemele europene prin refuzul de a ratifica tratatul de la Versailles și Pactul Societății Naționale, iar Rusia Sovietică este pusă de Europa la stîlpul infamiei, singura putere capabilă să se interpună între Franța și Germania rămîne Regatul Unit. Încă de la începutul secolului XX, conducătorii acestuia au înțeles că nu mai puteau să se comporte ca și cum Europa nu ar exista. Cuvîntul de ordine al politicii lor este mai mult ca oricînd echilibrul european. Ori, acest echilibru odinioară amenințat de Reich, le apare acum amenințat de Franța, a cărei politică germanofobă, naționalistă și militaristă neliniștește cercurile politice engleze. Venirea la putere, în urma alegerilor din noiembrie 1919, a unei coaliții de dreapta, „Blocul Național”, susținută de o Cameră în care foștii combatanți sînt numeroși (de aici porecla de cameră „bleu orizont”, de la culoarea uniformelor soldaților) îi convinge încă o dată pe politicienii englezi să persiste în această atitudine.

Cu toate că provine dintr-o familie socialistă, președintele Republicii, Alexandre Millerand este în realitate un naționalist convins. Guvernul francez își menține trupe în Rhenania, în Sarre, în Silezia de Nord și la Constantinopol. Politica sa de alianțe compensatorii cu micile puteri ale Europei Centrale îl face să apară în ochii a numeroși europeni drept belicos, ceea ce nu este adevărat decît în măsura în care acesta este gata să facă totul pentru securitatea Hexagonului. Marea Britanie, unde treburile statului sînt tot în mîinile lui Lloyd George, vrea dimpotrivă, să reconcilieze Germania și Franța. De aceea, primul ministru se străduiește să-i convingă pe conducătorii francezi să reducă suma pretinsă Germaniei drept despăgubire de război. El și-a găsit un interlocutor înțelegător în persoana lui Aristide Briand. Dar acesta din urmă a fost obligat în 1922 să

renunțe la funcție, iar succesorul său, Raymond Poincaré nu are defel intenția să renunțe la aplicarea integrală a tratatului.

Din partea germană, s-a profitat de ezitățile diplomației franceze pentru a zădărnici planul siderurgic conceput pe Quay d'Orsay. În iulie 1920, Germania a obținut o micșorare de 43% a livrărilor sale de cărbune și de cox și și-a refăcut industria siderurgică din Ruhr, din Westfalia și de lângă Marea Nordului compensând pierderea fierului din Lorena prin folosirea mine-reurilor suedeze și spaniole. În ceea ce privește despăgubirile, ea își înmulțește moratoriile, dar mai ales profită cu dibăcie de poziția sa între Est și Vest, amenințând pe occidentali cu o apropiere susținută de URSS. De aceea, în timpul Conferinței de la Geneva, în aprilie 1922, spre surpriza generală, aceasta încheie cu delegații sovietici tratatul de la Rappallo. Cele două țări renunță la datoriile reciproce și semnează un acord economic completat de negocieri militare secrete, care prevedeau trimiterea în URSS a unor tehnicieni germani și folosirea de către Germania a teritoriului sovietic pentru experimentarea materialului de război prohibit.

Mai multe motive determină guvernul lui Poincaré să rămână intransigent în ceea ce privește despăgubirile. Mai întâi sînt motivele bugetare: cheltuielile cerute de reconstrucție și de plata indemnizațiilor victimelor de război au fost trecute la capitolul „cheltuieli recuperabile”, ceea ce înseamnă că pentru a le lichida, guvernul contează pe plățile pe care Germania trebuie să le efectueze. În al doilea rînd, hotărîrea luată de britanici în iulie 1922 de a se alătura americanilor și de a cere ca și aceștia de la foștii aliați rambursarea datoriilor făcute în timpul războiului, îl determină pe Poincaré să-și formuleze clar punctul de vedere asupra acestei probleme: sumele împrumutate de la anglo-saxoni nu vor fi rambursate decît dacă Germania plătește la rîndul ei ceea ce datorează. În sfîrșit, președintele Consiliului francez este obligat să acționeze înainte ca șantajul cu apropierea de URSS exercitat de Germania asupra occidentalilor să determine Londra și Washingtonul să ceară Parisului să-și mai reducă din intransigență.

Spre sfârșitul toamnei anului 1922, o acțiune de forță pare inevitabilă. În cursul verii, cancelarul Cuno a anunțat că țara sa este incapabilă să-și onoreze plățile și a cerut un moratoriu pe care Poincaré l-a respins. Din momentul în care Germania refuză să-și achite datoria, acesta din urmă este cu adevărat hotărât să pună mîna pe un „gaj productiv” care să permită Franței să fie plătită în natură și prin prelevare directă din patrimoniul economic al fostului ei dușman. Acest gaj va fi regiunea Ruhr, principală zonă industrială a Germaniei, ale cărei mine vor fi exploatate în folosul puterii care a ocupat-o. Aprovizionarea Franței cu cărbune și cox va deveni astfel mai ușoară, iar britanicii nu vor putea decît să se arate înțelegători – cel puțin așa vedea lucrurile Poincaré – față de poziția francezilor în ceea ce privește despăgubirile și datoriile către aliați.

Cu ajutorul Belgiei și al Italiei, unde Mussolini a preluat puterea cu cîteva luni în urmă și în ciuda protestelor britanice, Ruhrul este ocupat pe 11 ianuarie 1923 de trupe franco-belgiene, sub pretextul că germanii au refuzat să plătească o tranșă din despăgubiri; în realitate o întîrziere de cîteva săptămîni a livrării unei încărcături de stîlpi de telegraf. Marea majoritate a opiniei publice franceze aprobă hotărîrea lui Poincaré, în timp ce guvernul german, conștient pe sprijinul britanic, hotărăște pe trecerea la „rezistența pasivă”, adică la o grevă feroviară de două milioane de muncitori (mineri, lucrători la căile ferate etc), care primesc subvenții de la stat.

Londra se mulțumește cu un protest verbal și nu-și împinge prea departe atitudinea de opoziție. Pentru a înfrînge rezistența pasivă, Poincaré aduce în Ruhr mineri francezi și belgieni, lucrători la căile ferate, soldați geniști și în același timp expulzează 150.000 de germani și ia măsuri severe împotriva autorilor de atentate și de sabotaje. Cheltuielile făcute de Germania pentru finanțarea grevei grăbește prăbușirea mărcii, în timp ce economia suferă de pe urma penuriei de cărbune și de cox. Populația din Ruhr este obosită, iar guvernul de la Berlin își dă seama că se află într-un impas. Pe 31 august 1923, noul ministru de externe Gustav Stresemann, hotărăște să reia nego-

cierile în problema despăgubirilor. Politica de forță a Franței pare să fi triumfat.

Epoca Briand / Stresemann: destindere și prosperitate

Învingător, dar îngrijorat de o victorie care a izolat Franța de foștii săi aliați, Poincaré nu prea știe ce atitudine să adopte. Să-și impună în mod brutal condițiile cu riscul de a se rupe și mai mult de Londra și de Washington? Nu este mai bine să aștepte ca dificultățile germane să se agraveze pentru a negocia de pe o poziție de forță, sau poate să susțină mișcarea de autonomie renană, condusă de doctorul Dorten? Guvernul francez încearcă tot ce e posibil, dar păstrând o oarecare prudență din cauza situației francului, care din toamna anului 1922 nu a încetat să scadă. Neputînd obține de la Cameră efortul fiscal care ar fi permis să reechilibreze și să compenseze efectele unei speculații internaționale orchestrată mai mult sau mai puțin de bancherii germani, Poincaré se vede obligat în martie 1924 să ceară băncii americane Morgan deschiderea unui credit care îi este aprobat. În schimb el trebuie să accepte reunirea unui comitet de experți prezidat de un bancher american, generalul Dawes, căruia îi este încredințată misiunea de a rezolva problema despăgubirilor.

Liderul Blocului Național a trebuit deci să cedeze sub dubla presiune a anglo-saxonilor și a unei Germanii care a știut să profite de poziția sa internațională, amenințîndu-i pe occidentali cu o apropiere strînsă de Rusia Sovietelor. De altfel, cîteva săptămîni mai tîrziu el va trebui să părăsească puterea, alegerile din mai 1924 fiind cîștigate de „Cartelul partidelor de stînga”: o alianță a socialiștilor și radicalilor bazată doar pe cîteva puncte comune printre care figurază totuși ostilitatea față de politica de forță adoptată de echipa guvernamentală precedentă. Cînd în cursul verii viitoare Planul Dawes este

prezentat în cadrul unei Conferințe internaționale convocată la Londra, noul președinte al Consiliului, Eduard Herriot îi acceptă toate prevederile. Datoria Germaniei este redusă substanțial și i se acordă facilități pentru a putea să-și plătească despăgubirile care sînt totuși garantate de ipotecile puse pe vămile și pe căile ferate ale Reichului. Franța trebuie să evacueze Ruhrul și o parte a Rhenaniei.

În ceea ce privește Germania, sub influența lui Stresemann, aceasta hotărăște să se achite conștiincios de despăgubiri. Este adevărat că este ajutată și încă serios de investițiile din ce în ce mai mari făcute cu capital britanic și american. În realitate totul se petrece ca și cum Germania ar redistribui banii furnizați de bancherii de peste Atlantic, despăgubirile fiind folosite de țările debitoare Statelor Unite, ca Franța, Anglia, Italia etc. care își plătesc propriile datorii de război. Investitorii americani devin astfel adevărați reglatori ai economiei europene. Dacă acest sprijin dispare, tot sistemul se prăbușește și acest lucru se va vedea clar după „joia neagră” de la Wall Street. Dar pînă atunci el ajută bătrînul continent să-și rezolve problemele. Dificultățile devenind mai mici, în țările foste beligerante se instaurează o nouă stare de spirit bazată pe bunăvoință reciprocă.

Această scurtă perioadă de destindere este determinată de o serie de condiții favorabile. Mai întîi pe plan economic, anul 1924 aduce sfîrșitul depresiei care din 1920 afecta întreaga lume capitalistă. Punerea în practică a hotărîrilor monetare luate la Geneva în 1922, printre altele convertibilitatea monetară nu numai în aur ci și în devize puternice ca dolarul (*Gold Exchange Standard*), va permite puterilor europene să ajungă la o oarecare stabilitate financiară. Din 1924, cu ajutorul împrumuturilor americane și datorită reglementării problemei despăgubirilor prin Planul Dawes, doctorul Schacht, directorul de la Reichsbank, crează o monedă nouă, *Reichsmark*, convertibilă în aur potrivit regulilor stabilite la Geneva și care va constitui baza redresării economiei germane. În anul următor, printr-un imens efort deflaționist, conșevatorii britanici restabilesc con-

vertibilitatea în aur a lirei sterline la paritatea din 1914. În Franța, Raymond Poincaré, care a revenit la putere în iulie 1926 în urma prăbușirii Cartelului, reușește în urma unor măsuri drastice să salveze francul, care, neputînd fi readus la paritatea de dinainte de război, este devalorizat în 1928 la nivelul puterii sale de cumpărare, adică la a cincea parte din valoarea unui franc-aur. La această dată, toate principalele monede europene se supun regulilor noului sistem monetar internațional determinat de americani.

Acesta este contextul în care înflorește ceea ce contemporanii au numit mai târziu „prosperitate”, făcînd comparație cu anii grei de după război și mai ales cu vremurile sumbre ale „mariei crize”. Faptul că această scurtă perioadă de euforie ascunde o neliniște latentă pe care criza din 1929 o va scoate brutal la suprafață și că nici toate țările nici toate categoriile sociale nu profită de ea în egală măsură, nu poate nega o realitate neîndoieabilă: aceasta coincide atît în Europa cît și în Lumea Nouă cu apogeul „celeia de a doua revoluții industriale”

Aceasta din urmă se caracterizează în primul rînd printr-o mai mare concentrare a întreprinderilor industriale. Desigur, Anglia și Franța se angajează cu încetineală pe calea integrării industriale și financiare al cărei model a fost oferit de Statele Unite odată cu avîntul acelor *holdings*¹⁶. Cu toate acestea, cîteva grupuri de mare anvergură se dezvoltă în această perioadă, de exemplu Imperial Chemical Industries (produse chimice, coloranți, îngrășăminte), grupul anglo-olandez Unilever, Uniunea Industrială și Financiară creată de francezul Schneider cu ajutorul Băncii Uniunii pariziene. În Germania în schimb, fenomenul ia o amploare considerabilă odată cu constituirea *Konzern*-urilor, care, după modelul holdingurilor de peste Atlantic, unește întreprinderi legate între ele prin participare financiară. Cele mai importante sînt cele din siderurgie, cu grupurile Stinnes și Krupp care folosesc 300.000 și respectiv 170.000 de muncitori și cele din industriile chimice, dominate începînd din 1925 de Badische Anilin.

În plus se mai constituie și acorduri industriale, *Cartele* care vizează împărțirea piețelor interne sau internaționale. În Franța din prima categorie fac parte Agenția Comercială Siderurgică sau Agenția Comercială a Azotului, în Germania Kohlen-Syndicat, cartel al industriei carbonifere și Convenția Industriilor Oțelului. În a doua categorie se înscriu Cartelul european al aluminiului, Sindicatul franco-german al potasei dar mai ales Cartelul oțelului, constituit în 1926 de siderurgiștii germani, francezi, luxemburghezi, belgieni și cei din regiunea Sarre. Desigur, aceste acorduri care vizează limitarea producției și împărțirea vânzărilor între întreprinderi reprezintă din multe puncte de vedere semnul unei desfaceri tot mai dificile a produselor realizate. Ele caracterizează de asemeni o nouă etapă în evoluția economiilor capitaliste, etapă marcată de relativa autonomie a acestor mari ansambluri care trebuie să-și constituie propriul lor spațiu economic și să treacă peste barierele vamale și de o colaborare la scară europeană.

Această concentrare formidabilă este însoțită de adoptarea în anumite sectoare a unor metode de gestiune și de standardizare folosite dincolo de Atlantic și care permit orientarea industriilor către producția de masă. Organizarea științifică a muncii, folosirea publicității, „lucrul pe bandă” care duce la specializarea muncitorilor în câteva operații efectuate asupra unor obiecte care sînt aduse mecanic în fața acestora, toate acestea își fac apariția pe bătrînul continent, dar mai repede și pe scară mai largă în Germania decît în Anglia, unde absența dinamismului patronal și prezența permanentă a șomajului frînează adoptarea acestor inovații. În Franța acestea pătrund doar în siderurgie și în industria de automobile.

La nivelul Europei industriale, rezultă totuși apreciable creșteri ale productivității și o puternică dezvoltare a producției industriale. Avînd drept punct de plecare un nivel relativ scăzut din cauza distrugerilor cauzate de război și a marii căderi din timpul acestuia, cea din țările europene a fost totuși mai rapidă decît creșterea industrială americană (60 % față de 50 %). La sfîrșitul acestei perioade, cei doi poli principali ai lumii indus-

trializate, Europa și Statele Unite, furnizează 45 și respectiv 42 % din producția industrială mondială.

Cu toate acestea, evoluția dovedește o redistribuire a „cărților de joc” care pe termen scurt nu pare a fi în favoarea Europei. Mai întâi, în domeniul energetic, extragerea din ce în ce mai grea, materialul îmbătrânit și costul ridicat al mîinii de lucru determină o stagnare vizibilă a producției de cărbune, care pînă la primul război mondial reprezenta baza puterii industriale engleze, apoi a celei germane. Acest regres avantajează noile forme de energie, hidroelectricitatea și petrolul de care țările noi dispun în mai mare cantitate decît cele de pe bătrînul continent. O serie de industrii tradiționale, în special cele din sectorul textilelor (lînă, in, mătase) care s-au dezvoltat în anumite regiuni europene, cunosc un declin rapid și chiar dacă industria bumbacului continuă să se dezvolte, aceasta se întîmplă în avantajul țărilor noi, Statele Unite, China, Japonia, India, Brazilia, foste furnizoare de materie primă pentru producția europeană, dar care odată cu războiul și-au creat industrii proprii ce fac o serioasă concurență celor din Franța și din Marea Britanie.

Industriile metalurgice și mecanice rezistă mai bine, dar și aici contribuția Statelor Unite la producția mondială devine preponderentă. În 1929, siderurgia americană furnizează jumătate din producția țărilor industrializate față de o treime în 1913, iar din cele 35 de milioane de automobile care circulă în lume, 30 de milioane sînt produse în uzinele de dincolo de Atlantic. În Europa, Franța ocupă un loc onorabil în acest sector cu uzinele Renault, Citroën și Peugeot care numai ele controlează 70 % din piețele de desfacere. Industria sa aeronautică se află și ea la loc de cînte nu atît printr-o structură foarte concentrată (Farman, Potez, Bréguet, Latécoère, etc., sînt întreprinderi modeste) ci mai mult printr-un sprijin mediativ stimulat de isprăvile piloților francezi: acum este marea epocă a *Aéropostalei* cu Mermoz, Guillaumet și Saint-Exupéry, ca și epoca marilor zboruri intercontinentale în care excelează și piloții italieni și americani. În domeniul industriilor chimice și electrice care

constituie un sector de vîrf, Germania este țara care poate iarăși să facă față comparației cu Statele Unite, deși cu un ușor handicap.

Această prosperitate are însă și niște limite. În primul rînd ea nu se manifestă în toate țările europene. Cele care trăiesc în primul rînd din agricultură și din roadele pămîntului suferă serios din cauza acumulării stocurilor și a prăbușirii prețurilor care caracterizează acest sector. Europa Centrală și Orientală, care înainte de război furniza restului continentului jumătate din importurile de grîu, își vede piața de desfacere redusă la doar 10 % din cauza concurenței americane. Chiar în Franța, unde producția agricolă este protejată de tarife vamale mari, agricultorii luptă din greu împotriva produselor străine. Același lucru se petrece în Germania unde țărănimea se îndatorează și își ipotechează pămînturile (la est de Elba, în 1929, datoriile depășesc cu 50 pînă la 100 % valoarea proprietăților ipotecate).

Situația Marii Britanii este deosebit de gravă. Într-adevăr este vorba de un stat care cu 30 sau 40 de ani în urmă se situa pe primul loc printre puterile industriale ale Europei (și ale lumii) și care în plină perioadă de dezvoltare își vede piețele de desfacere reducîndu-se în avantajul concurenților săi europeni și ai celor din afara continentului. Și aceasta din cauză că aici criza este de natură structurală. Ea este provocată de îmbătrînirea industriei britanice, de scăderea producției de cărbune, de insuficienta concentrare din unele sectoare, de costul ridicat al mîinii de lucru și de lipsa de dinamism al unui patronat care și-a pierdut mult din duritate și din gustul pentru risc. O altă cauză este și politica monetară dusă de conservatori. Din motive de prestigiu, aceștia mențin lira sterlină la un curs prea ridicat ceea ce duce la o scumpire a produselor engleze accentuînd vînzările în pierdere ale acestora pe piețele interne și externe.

Acestor dificultăți locale li se adaugă, ca și pentru întreaga Europă, cele care țin de relativa stagnare a puterii de cumpărare a salariaților (creșterea salariilor nu ajunge nici la jumătate din ritmul creșterii producției industriale) de existența unei mari mase de oameni lipsiți practic de resurse (în plină perioadă

de prosperitate, Europa numără 5 milioane de oameni, adică 6 % din populația activă) și de obstacolele pe care naționalismele economice le pun în calea schimburilor internaționale. Tratatelor din 1919-1920 au consfințit împărțirea Europei în mici unități politice adesea rivale și dornice să-și păstreze independența economică prin satisfacerea propriilor nevoi. Rezultă de aici ridicarea peste tot a unor bariere vamale și o repliere între propriile granițe care vor sfârși prin a afecta odată cu izbucnirea crizei și Regatul Unit, patrie tradițională a liberului schimb.

Aceste umbre pe tabloul unei Europe „prosperă” inconștientă că trăiește pe un vulcan, nu știrbește atmosfera de euforie care caracterizează acei „ani nebuni” și care pe planul relațiilor internaționale se manifestă printr-o destindere spectaculoasă. Favorizată de conjunctura economică această destindere este și rezultatul schimbărilor survenite în planul politicii interne al principalilor actori de pe scena europeană. În 1924, în Franța ca și în Anglia, stînga ajunge la putere. Ori oamenii „Cartelului” ca și laburiștii englezi sînt mai favorabili decît predecesorii lor unei politici de conciliere internațională. Același lucru se petrece și în Germania, unde restabilizarea monedei realizată de Schacht și formidabilul „boom” industrial din tînăra republică de la Weimar ușurează stabilizarea politică. Fără îndoială, focul mocnește sub cenușă în această țară unde extrema dreaptă naționalistă rămîne puternică și consecvent ostilă instituțiilor democratice și unde în mod sporadic se înfruntă formațiunile paramilitare de dreapta (*Stahlhelm*-ul lui Hugenberg; S.A.¹⁷ și S.S.¹⁸ aparținînd de Partidul Nazist) și cele de stînga (*Reichsbanner*-ul socialist, *Frontul Roșu* comunist). Dar coaliția conservatoare care deține puterea din 1925 pare să fie capabilă să îndrepte puțin cîte puțin fostul Reich pe calea liberalismului și a destinderii internaționale.

În sfîrșit, trebuie să se țină cont și de rolul personal jucat în procesul de destindere de unii oameni politici ca Eduard Herriot, liderul Cartelului partidelor de stînga, care propune în 1924 un proiect ce vizează stabilirea unui sistem de reglementare a conflictelor internaționale prin arbitrajul Societății

Națiunilor („Protocolul de la Geneva”), britanicul Austen Chamberlain mai favorabil Franței decât Lloyd George dar mai ales francezul Aristide Briand și germanul Gustav Stresemann. În acea vreme, mulți dintre adversarii primului, mai ales cei din rândurile extremei drepte franceze au ironizat idealismul și „pacifismul său sforăitor” scoțînd în același timp în evidență faptul că interlocutorul său german profita de candoarea sa. În realitate, chiar dacă idealismul și dorința de a asigura pacea în Europa nu lipsesc dintre motivațiile celor doi oameni politici, acestea se bazează pe o apreciere realistă a situației țărilor lor. Briand, conștient de slăbiciunea Franței din punct de vedere demografic și economic, consideră că o conciliere este preferabilă unei politici de forță, în fața unei Germanii cu o economie puternică, în relații de prietenie cu URSS și susținută de Anglia.

În ceea ce-l privește pe Stresemann, acesta se gîndește că o înțelegere cu Franța ar favoriza stabilitatea economică și politică a Germaniei și-i va permite, apoi, cu ajutorul englezilor și americanilor, să obțină o revizuire a tratatului de la Versailles. Decît să urmeze linia extremei drepte germane cu politica sa de împotrivire față de tratat și de respingere brutală, politică pe care Germania nu și-o poate permite, i se pare că este mai potrivit, așa cum scrie în septembrie 1925, „să fie șmecher și să evite discuțiile hotărîtoare”. Destinderea este deci o alternativă tactică în cadrul a două strategii diferite.

După Conferința de la Londra, unde Herriot și-a manifestat dorința de înțelegere deplină cu foștii dușmani și aliați ai Franței și după ce Planul Dawes demarează, o negociere directă începe între Franța și Germania. Aceasta se termină în 1925 printr-o Conferință care-i reunește la Locarno (în Elveția) pe Briand, Stresemann, Mussolini, Chamberlain și pe belgianul Vandervelde. Pactul semnat de ei stabilește o garantare reciprocă a frontierelor franco-germane și germano-belgiene sub asigurarea Regatului Unit și a Italiei. Germania recunoaște astfel hotărîrea tratatului de la Versailles privind anexarea Alsaciei-Lorenei de către Franța, dar refuză să-și ia același angajament cu privire la frontierele sale orientale.

Urmează apoi la propunerea Franței, intrarea Germaniei în Societatea Națiunilor și admiterea sa ca al cincilea membru permanent al Consiliului. De la o zi la alta iat-o pe fosta *ciumată* a Europei plasată pe picior de egalitate cu Franța, Anglia, Italia și Japonia. Evenimentul este salutat la Geneva prin discursul „istoric” al celor doi principali autori ai săi, dar în special prin faimosul discurs al lui Briand: „Jos cu puștile, mitralierele, tunurile! Să facem loc concilierii, arbitrajului, păcii!”

Începînd din 1927, reconcilierea franco-germană se manifestă în afară de domeniul strict politic, în cel economic și în cel al psihologiei colective. Acordul internațional al oțelului, care a fost deja menționat și care începînd din septembrie 1926 reunește principalele țări producătoare ale Europei Continentale, constituie un instrument puternic al dezarmării industriale a celor două foste dușmane. În anul următor, acestea semnează un tratat comercial care, ca și Cartelul oțelului nu va fi repus în discuție înainte de 1939.

În ceea ce privește opinia publică, nu se poate spune că în esență, lucrurile s-au schimbat după război în mod radical. Cu toate acestea, și în acest domeniu, apar, la mijlocul deceniului 1920, semne de destindere. În Germania, naziștii și alte organizații revanșarde de extremă dreaptă pierd teren în timp ce marile partide naționale își temperează criticile la adresa politicii lui Stresemann. În Franța, societățile rămîn în opoziție, dar aprobă inițiativele lui Briand, în timp ce în marea sa majoritate, opinia catolică trece de la neîncredere față de Germania, la apărarea Conferinței de la Locarno, ba chiar la o angajare entuziastă în aprobarea Societății Națiunilor și a concilierii franco-germane (este vorba de minoritatea democrat-creștină).

În acești ani fericiți de prosperitate, ia naștere o adevărată mistică a împăcării franco-germane, într-un context în care „înfloresc” proiectele unei uniuni vamale și a unificării europene. Desigur, aceasta își are originea în medii minoritare în care se întîlnesc reprezentanți ai clasei politice – germanii Ernest Robert Curtius, Konrad Adenauer și Franz von Papen, cehoslovacul Eduard Benes, francezii Aristide Briand, Eduard Herriot

și Leon Blum, etc – intelectuali de renume mondială ca Paul Valéry, Paul Claudel, Romain Rolland, André Gide și Miguel de Unamuno și chiar mari industriași ca Emil Mayrisch, magnat al siderurgiei luxemburgheze, inspirator al Cartelului oțelului și fondator în 1926 a unui „Comitet franco-german de informație și documentare”. Acest Comitet are drept sarcină de a promova în cele două țări o mai bună cunoaștere reciprocă și își dă silința să acționeze asupra opiniei publice prin intermediul presei și a unor manifestări diverse precum colocvii, traduceri, călătorii organizate pentru tineri etc. Poate pentru prima oară din secolul al XVIII-lea și de la încercările făcute de filosofi de a crea o „republică a literelor” care să depășească frontierele, se încearcă constituirea unui embrion de mediu „european”, foarte atașat „spiritului de la Geneva” adică de ideologia pacificatoare a Societății Națiunilor. Acesta nu va supraviețui însă furtunii provocate de criză, dar va constitui un jalon ce va servi după război drept punct de referință pentru „părinții Europei”

Într-adevăr, anii 1927-1928 marchează în Europa apogeul „securității generale”, concretizată în august 1928 prin semnarea Pactului Briand-Kellogg (secretarul de stat american). Prin acest act, cele cincisprezece puteri semnatare, din care fac parte Franța și Germania, condamnă în mod solemn soluția războiului și se angajează să caute prin mijloace exclusiv pacifiste, soluția eventualelor diferende. În anul următor este elaborat un nou plan ce trebuia să reglementeze definitiv problema despăgubirilor. Acesta va fi „Planul Young” care, elaborat de un Comitet de experți conduși de financiarul american Owen Young, este discutat și aprobat în 1929 la Haga.

Acesta micșorează din nou datoria Germaniei redusă la 38 de miliarde de mărci plătibile la Banca de Plăți Internaționale de la Băle și eșalonează ratele până în 1988. În sfârșit, în iulie 1930, francezii, belgienii și britanicii își retrag ultimele trupe din Rhenania, cu cinci ani înainte de data fixată în tratat. Pacea europeană pare să fie asigurată.

Germenii destabilizării

Sfârșitul „războiului rece” franco-german nu face să dispară celelalte motive de tensiune din Europa, mai ales din partea orientală a continentului. Pentru a ține în frâu dorința Germaniei de a revizui frontierele sale occidentale și în același timp pentru a menține eficacitatea „cordonului sanitar” instituit după războiul de intervenție împotriva URSS, Franța s-a străduit să țină o rețea de alianțe cu țările „mulțumite” din Europa Centrală și Orientală. Acest sistem de „alianțe de protecție”, care încă de pe vremea lui Francisc I constituie o tradiție a diplomației franceze, trebuia să ducă la o adevărată încercuire a Germaniei. Una după alta, Polonia (1921), Cehoslovacia (1924), România (1926) și Iugoslavia (1927) s-au plasat sub protecția Franței. În plus, la Locarno, un tratat de garanție reciprocă ce putea să fie prelungit printr-o convenție militară lega Franța de Polonia și de Cehoslovacia. În sfârșit, principala putere militară a Europei susținea „Mica Antantă” care unea România, Cehoslovacia și Iugoslavia prin tratate bilaterale încheiate începând din 1920-1921 și îndreptate în mod deschis împotriva Ungariei horthyste.

În spatele acestui sistem francez de alianțe exista și un aspect economic. În ciuda concurenței engleze, a mijloacelor financiare relativ restrânse, a neînțelegerilor dintre mediile de afaceri și oamenii politici, Franța a avut abilitatea ca prin intermediul acordurilor politice, să se infiltreze din punct de vedere economic în Europa Orientală și în Balcani. Din 1918 până în 1929 suma împrumuturilor făcute ungarilor, austriecilor, polonezilor, românilor, bulgarilor și plasate în Franța, se ridică la mai mult de 700 de milioane de franci. Mari instituții bancare ca „Uniunea Pariziană”, „Paribas” și „Societatea Generală” posedă plasamente serioase în băncile austriece și cehoslovace. Pătrunderea este mai puțin importantă în domeniul industrial, exceptând Cehoslovacia unde firma Schneider preia din 1919 controlul asupra uzinelor Skoda (automobile, armament). Cu

toate acestea, acest „imperialism sărăcăcios” nu va reuși să zdruncine pozițiile foarte puternice pe care le vor deține, curînd, Regatul Unit și Germania, în această parte a Europei.

Aceasta din urmă, acționează și ea pe două fronturi, în Vest jucînd pe cartea destinderii, dar de cealaltă parte întreținînd cu Rusia Sovietică, o altă ciumată a Europei de după război, relații de bună vecinătate care au ca scop să exercite o presiune permanentă asupra occidentalilor. Această apropiere este ușurată și de evoluția internă a regimului bolșevic, intrat din 1921 într-o fază de consolidare care impune conducătorilor săi să-și mai tempereze obiectivele revoluționare.

Atacul dirijat împotriva puterii sovietelor de către țările occidentale aliate cu armatele albilor, a fost considerat de Lenin și de tovarășii săi, în firea lucrurilor, din moment ce ei credeau imposibilă coexistența între ordinea burgheză și ordinea socialistă. Crearea Kominternului în primăvara lui 1919 și sprijinul acordat mișcărilor revoluționare din Europa, țin de aceeași idee.

Numai că, pe de o parte eșecul intervenției occidentale iar pe de altă parte cel al revoluțiilor germane și ungare, au schimbat datele problemei. Pentru moment învingători în fața adversarilor lor, conducătorii bolșevici se confruntă cu imense greutăți interne pe care trebuiau să le rezolve cu orice preț înainte de a încerca experimentul socialist: o țară devastată de război, o populație înfometată, fără lucru și pradă epidemiilor, uzine închise, o agricultură aflată în regres, transporturile aproape în întregime paralizate, o sărăcie lucie care provoca o intensă agitație socială și politică. În martie 1921, marinarii din Cronstadt care au fost „vîrfurile de lance” al revoluției, se revoltă împotriva puterii bolșevice strigînd: „Trăiască Sovietele! Jos comuniștii!”

În aceste condiții, părea logic să se obțină de la statele burgheze un armistițiu care să permită consolidarea socialismului în Rusia înainte ca acesta să-și reia mersul înainte pînă la „victoria revoluției în țările cele mai avansate” Determinînd instanțele conducătoare ale partidului să adopte teoria sa despre „răgaz”, Lenin hotărăște să oprească pentru moment tulburările,

întreținute de Komintern și să prezinte puterilor europene o „fațadă” care să le liniștească în așa măsură încât să obțină din partea acestora recunoașterea „de jure” a statului sovietic. Această schimbare de strategie pe plan internațional este însoțită și de adoptarea unei „Noi Politici Economice” (N.E.P.), care, alături de sectorul de stat, restabilește un sector privat, deschis concurenței și inițiativei individuale. Lenin, care face apel și la capitulările și tehnicienii străini, așteaptă de la concurența dintre aceste două sectoare un progres economic care va trebui mai târziu să creeze condițiile necesare eliminării celui de al doilea. Nu este deci vorba de o întoarcere pur și simplu la economia de piață, ci de „un capitalism limitat pe timp limitat”

Moartea lui Lenin, în ianuarie 1924, a dus curînd la repunerea în discuție a acestei politici economice. Lui Stalin, șeful aparatului de partid, moștenitor al concepțiilor lui Lenin asupra acestei tactici pe termen scurt, i se opune Troțki, pentru care NEP constituie o capitulare a revoluției în fața capitalismului și care consideră că este imposibil să se construiască socialismul într-o singură țară, deci să se practice cu Occidentul o politică de „existență pașnică”. Între cei doi bărbați lupta pentru putere durează trei ani și se încheie prin eliminarea lui Troțki, deportat mai întîi în Asia Centrală, la Alma Ata, apoi expulzat din URSS în 1929.

Începînd din 1927, rămînînd singurul stăpîn al puterii, Stalin abandonează „Noua Politică Economică”. La sate începe colectivizarea agriculturii, însoțită de eliminarea nemiloasă a opozanților, fie că este vorba despre reprezentanții țărănimii înstărite (*Kulak*), care au profitat efectiv de întoarcerea parțială la economia de piață, fie de marea masă de mici agricultori care resping colectivizarea forțată și preferă să-și ucidă animalele decît să le *predea* întreprinderilor de stat sau fermelor colectivizate. În același timp, noul stăpîn al URSS impune socializarea tuturor mijloacelor de producție și a schimburilor comerciale și introduce în sistemul economic o planificare rigidă, orientată în mod prioritar către dezvoltarea industriei grele. Scopul este clar. Este vorba de instaurarea unei „societăți fără

clase sociale” și de transformarea Uniunii Sovietice într-o mare putere industrială și militară, capabilă în zece ani să ajungă din urmă Occidentul și să relanseze procesul revoluționar. Până atunci însă, „patria proletarilor” are nevoie de o lungă perioadă de pace, ceea ce înseamnă normalizarea relațiilor sale cu statele capitaliste. Din 1924, acest prim obiectiv este atins: toate marile puteri europene recunosc „de jure” statul născut din Revoluția din Octombrie.

Se poate spune că Rusia Sovietică a devenit un element de stabilitate al sistemului internațional și că a trecut în tabăra apărătorilor *statu-quo*-ului din 1919-1920? Răspunsul este evident negativ. Mai întâi politica practică de Stalin față de Germania nu se deosebește de cea a predecesorului său. Apropierea dintre cele două țări, la Rapallo în 1922 continuă în cursul anilor următori prin semnarea unui acord de prietenie și neagresiune semnat în 1926 și printr-o cooperare militară clandestină din ce în ce mai strînsă. Apoi, preocupările pentru „coexistența pașnică” cu Vestul nu sînt suficiente pentru ca rușii să scape de complexul „cetății asediate” pe care l-au păstrat de la evenimintele din 1918-1921. Începînd din 1927, URSS trăiește cu obsesia unei noi ofensive contrarevoluționare, din care Stalin își face un argument pentru justificarea înăsprii regimului și a ruperii legăturilor cu lumea exterioară.

În mai 1927, a VIII-a Plenară a Internaționalei Comuniste proclamă că „pericolul unui război împotriva Uniunii Sovietice devine problema arzătoare a muncitorilor din lumea întreagă”. În anul următor, programul Kominternului hotărăște că „proletariatul internațional, a cărui singură patrie este URSS, are datoria să contribuie la succesele construirii socialismului în URSS și să o apere prin toate mijloacele de atacurile puterilor capitaliste”. De aici rezultă o dublă consecință care se răsfrînge asupra relațiilor între Internaționala a III-a și partidele comuniste naționale. Mai întâi, lupta împotriva „războiului imperialist” devine tema centrală a propagandei tuturor secțiilor Internaționalei Comuniste și se concretizează în organizarea unei „mișcări de masă” cunoscut în Franța sub numele de Comitetul

Amsterdam / Pleyel. Pe de altă parte, credința în necesitatea de a pregăti o viitoare ofensivă revoluționară îi determină pe conducătorii comuniști să adopte tactica „luptei de clasă”, care pune în aceeași oală fascismul și social-democrația și va duce în Germania la evenimentele din 1933.

Pînă atunci însă, această atitudine agresivă are drept consecință, în afară de izolarea partidelor comuniste în adevărate ghetouri politice, o ostilitate tot mai mare a statelor capitaliste față de URSS. În mai 1927, cabinetul conservator al lui Baldwin, care reproșează Sovietelor că i-au susținut financiar pe muncitorii englezi aflați în grevă și le acuză de imixtiune în treburile interne ale regatului rupe relațiile diplomatice cu Moscova. Aderarea URSS la Pactul Briand/ Kellogg marchează desigur o ameliorare a raporturilor acestora cu Occidentul, dar neîncrederea rămîne prezentă și de o parte și de cealaltă.

Începînd din 1926, Italia constituie și ea un factor de perturbare a relațiilor intereuropene. Este momentul în care „dictatura legală” instaurată de Mussolini după Marșul asupra Romei și constituirea unui guvern prezidat de fondatorul mișcării fasciste se transformă într-o dictatură apăsătoare care, în cursul anilor următori va da naștere unui regim totalitar de masă.

Devierea spre fascism a tînărului stat creat de Risorgimento a început imediat după război. Acesta a agravat dezechilibrele economice și sociale care s-au manifestat în această țară încă de la sfîrșitul secolului al XIX-lea. Dezechilibru între o clasă conducătoare puțin numeroasă atașată doar idealurilor și practicilor democratice și masele populare în majoritate excluse din viața politică. Dezechilibru între nord și sud, între sectoarele de vîrf ale industriei piemonteze și lombarde și arhaismele unei economii agrare, bazată în numeroase regiuni pe o exploatare extensivă și puțin rentabilă a pămîntului, în cadrul unor domenii foarte mari, folosind armate de zilieri (*braccianti*) pe care șomajul și mizeria îi împinge deseori la revoltă sau îi determină să se expatrieze.

În aceste condiții, pentru Italia, conflictul armat nu putea să fie decît catastrofal. Ea a pierdut 700.000 de oameni, are un

milion de răniți și mutilați, provinciile sale din nord-est au fost devastate de operațiunile militare, iar industria a suferit peste tot de lipsa materiilor prime și a mîinii de lucru. Pe plan financiar, cheltuielile de război au obligat statul să recurgă la mărirea impozitelor, la împrumuturi și la inflație. Aceasta din urmă provoacă o creștere vertiginoasă a prețurilor care nu puteau fi compensate de mărirea salariilor.

Acestor efecte obișnuite ale marelui conflict din 1914 li se adaugă în Italia și cele ale unei crize morale foarte grave. Mulți italieni speraseră că un război cîștigat ar oferi țării lor un loc însemnat în viața internațională și ei nu vor fi tratați drept rudele sărace ale Europei. Ori Aliații nu-și țin promisiunile din tratatul de la Londra, ceea ce provoacă o vie nemulțumire a opiniei publice: aceasta îl va susține pe Gabriele D'Annunzio și pe partizanii acestuia (*arditi*), cînd se vor instala la Fiume, în septembrie 1919. Pe de altă parte, războiul a stîrnit ura combatanților față de un regim considerat responsabil de conflict și incapabil să asigure reintegrarea celor demobilizați. Acesta a întreținut la mulți gustul pentru violență, pentru aventură și o viață de riscuri.

Afirmarea fascismului se înscrie în acest context. Ea se explică și prin slăbiciunea de care a dat dovadă clasa conducătoare tradițională în fața pericolului revoluționar. Dintre cele trei forțe mari care formează clasa politică transalpină, partidele guvernamentale (liberali, moderați, radicali) care reprezintă diferitele pături ale burgheziei, Partidul Popular al lui don Sturzo de inspirație democrat creștină și Partidul Socialist, divizat și el într-o minoritate de reformiști și o majoritate de extremiști care predică acțiunea directă și cucerirea puterii prin forță, dar a căror violență este mai mult verbală, niciunul nu este capabil să se impună singur, niciunul nu este gata să se alieze celorlalte pentru a realiza o coaliție puternică în stare să rezolve problemele de moment.

Deci agitația socială care crește începînd din primăvara lui 1919 din cauza scăderii salariului real și a creșterii șomajului, capătă curînd un caracter de insurecție. Un val formidabil

de greve însoțite de ocuparea uzinelor și formarea „consiliilor” muncitorești, ia amploare în august-septembrie 1920 în triungiul industrial din nord, în timp ce la țară țăranii ocupă marile domenii, își împart pământurile și se organizează în sindicate. Clasa conducătoare tremură dar alerta este de scurtă durată. Scăpați de sub controlul statelor majore sindicale și de conducerea Partidul Socialist Italian, muncitorii își reiau lucrul în toamna lui 1920 și în acel moment de acalmie, cu dorința de a declanșa o „contrarevoluție preventivă”, mișcarea fascistă ia avânt.

Aceasta fusese fondată în martie 1919, la Milano, de Benito Mussolini, un fost socialist care fusese exclus din partid în 1914 pentru că propovăduise intrarea Italiei în război, în ziarul său *Il popolo d'Italia*. La începuturile sale, mișcarea este formată în primul rînd din foști combatanți, din tineri ofițeri și din soldați ai trupelor de elită recent demobilizați și pe care reîntoarcerea la viața civilă îi lasă dezorientați și adeseori fără ocupație. Ei se alătură în *fasci di combattimento* (fasciile de luptă) a nemulțumiților și declasaților, în majoritate proveniți din categoriile sociale cele mai afectate de criză: mica burghezie urbană, funcționari, muncitori în șomaj etc. Ideologia și programul mișcării sînt încă foarte neclare. Acestea constituie un amestec de teze împrumutate de la mișcarea naționalistă și de la sindicalismul revoluționar, cu o puternică doză de demagogie menită să-i reunească pe toți cei care aruncă pe umerii regimului „burghez” responsabilitatea greutăților cu care se confruntă.

Pînă în toamna lui 1920, fascismul își păstrează caracterul de grupare destul de mică. Abia odată cu regresul marelui val revoluționar acesta ia avînt, susținut de subvențiile marilor proprietari agrari și ale anumitor medii industriale, pentru care el va reprezenta curînd un instrument de teroare antirevoluționară. Organizat în escuade sau căprării de luptă (*squadre*), înarmate, motorizate și organizate de foști ofițeri de carieră, acesta își înmulțește „expedițiile de pedeapsă” mai întîi împotriva cooperativelor sătești și a municipalităților socialiste ale bogatelor regiuni agricole din nord și din centru, apoi împotriva

Caselor Poporului și a organizațiilor muncitorești din orașele mari industrializate. Toți cei care opun rezistență, comuniști, socialiști, sindicaliști, dar și catolici și liberali sînt maltratați, bătuți, alungați sau pur și simplu asasinați.

Susținut de o mare parte a clasei conducătoare, care se gîndește cît va putea să manevreze gruparea și pe șeful ei, și că va instaura prin intermediul acestuia o dictatură provizorie – este timpul de „a restabili ordinea” și de a lichida organizațiile „revoluționare” – fascismul se dezvoltă repede. În toamna anului 1921, el are deja mai mult de 300.000 de membri și se transformă în Partidul Național Fascist care își crează un program în care profesiunile de credință naționaliste și reacționare vor înlocui frazeologia antiburgheză. Dar alegerile din 1921 îl decepționează pe Mussolini care nu reușește să aducă decît 23 de fasciști în noua Cameră în care sînt aleși 122 de socialiști și 107 „populari”. Astfel, șeful Partidului Național Fascist hotărăște să recurgă din plin la acțiuni directe pentru a pune mîna pe putere. În timp ce la sate și în orașe violențele fasciste cresc în intensitate, Congresul partidului care are loc la Neapole la sfîrșitul lui octombrie 1922 organizează „Marșul asupra Romei”, o parodie de revoluție populară menită în primul rînd să exercite presiuni asupra clasei politice și asupra regelui care ar fi putut cu ușurință să bareze drumul spre Roma bandelor înarmate ale lui Mussolini decretînd legea marțială și dînd ordin armatei să atace. Cu asentimentul unei mari fracțiuni a mediilor conducătoare, Victor-Emanuel preferă însă să-l însărcineze pe Mussolini cu formarea noului guvern.

În fruntea unui guvern de coaliție în care fasciștii nu sînt nicidecum majoritari, Mussolini încearcă mai întîi să inspire încredere, ceea ce-i permite să obțină numeroși susținători în rîndurile militarilor, a înalților funcționari, a reprezentanților burghezi, a intelectualilor și să dezarmeze o eventuală opoziție internațională. Dar în același timp el pregătește cucerirea legală a puterii, determinînd Camerele să-i dea puteri nelimitate și modificînd legea electorală. În alegerile din aprilie 1924, subvențiile marilor industriași și teroarea exercitată de *squadriati*

permit coaliției dominate de fasciști să obțină majoritatea absolută.

Ultima etapă înainte de instaurarea dictaturii este aface-re-a Matteotti: pe 10 iunie 1924, în timp ce se ducea la Adunare pentru a duce colegilor săi dovezile violențelor și malversațiunilor comise de fasciști în timpul ultimei campanii electorale, liderul Partidului Socialist este răpit în fața domiciliului său de un comandou de squadristi și asasinat. Pus un moment în dificultate de opoziție care hotărăște să boicoteze ședințele Camerei dar este incapabilă să devină unită, Mussolini sfârșește prin a decide în ianuarie 1925 instaurarea unui regim autoritar în Italia. În anul următor, legile numite „de apărare a statului” (sau legile *fascistissime*) consfințesc lichidarea oricărei opoziții. La sfârșitul anului 1926, fascizarea statului italian este aproape desăvârșită.

Pînă la această dată, Italia se comportase în general, ca o putere care respectă ordinea internațională. Mussolini s-a lăsat convins de diplomației de carieră să ducă o politică de „bună vecinătate” față de statele europene. El nu s-a îndepăratat de acest principiu decît în cursul verii lui 1923 cînd a bombardat și a ocupat insula Corfu, în urma unui incident minor cu Grecia. Dar hotărîrea englezilor l-a convins repede de necesitatea de a fi mai prudent. După o scurtă „idilă” cu Franța pe care Mussolini a susținut-o în ocuparea Ruhrului, pînă la urmă, la mijlocul anilor 20, el își întoarce privirea spre Regatul Unit ferindu-se să se îndepărteze prea mult de hotărîrile de la Geneva. În octombrie 1925, șeful fascismului se duce la Locarno și acceptă, în ciuda bruftului elilor lui Briand și ale lui Vandervelde să garanteze alături de Anglia siguranța frontierelor orientale ale Franței. O destindere se produce și în relațiile cu Iugoslavia, concretizată în ianuarie 1924 de un tratat care reglementează prin bună înțelegere problema regiunii Fiume. La sfârșitul lui 1925, Italia pare să fie gata să-i sprijine pe susținătorii destinderii și ai securității generale.

Deci, în domeniul relațiilor intereuropene, ca și în cel al politicii interne, anul 1926 marchează o schimbare bruscă. De

acum înainte, convins că-și poate impune opțiunile politice maselor și clasei conducătoare italiene, Mussolini nu-și mai ascunde dorința de a angaja Italia în aventuri externe care contrastează cu atmosfera de destindere inaugurată la Locarno. El își dirijează proiectele către Europa Orientală și către zona Balcanilor. Italia va deveni aici apărătoarea dorințelor revizioniste ale învinșilor, susținând țările care vor să obțină modificarea tratatelor: Ungaria cu care semnează în aprilie 1927 un tratat îndreptat vizibil împotriva Micii Antante, Bulgaria căreia Mussolini îi susține revendicările și subvenționează agitatorii din Macedonia iugoslavă, Austria unde mișcarea naționalistă a prințului Starhemberg, *Heimwehr*, primește sprijinul său financiar. Când după cele două tratate de la Tirana (1926 și 1927), Albania devine un adevărat protectorat italian, încercuirea Iugoslaviei este tot mai completă, iar această țară devine cu atât mai îngrijorată cu cât naționaliștii croați care operează pe teritoriul său, „ustașii”¹⁹ lui Ante Pavelic, găsesc refugiu și sprijin în Ungaria și în Italia. În aceste condiții, este clar că ciocnirea dintre influențele franceze și cele italiene în zona danubiană și în Balcani constituie pentru viitor un germene de conflict.

Speranțe pierdute: securitatea colectivă și uniunea europeană

Dorită de Wilson, bazată pe un compromis între concepțiile idealiste dar totodată pragmatice ale anglo-saxonilor și proiectul francez inspirat din ideile lui Léon Bourgeois („Pentru o Societate a Națiunilor”, 1906) care concepea realizarea securității europene și a celei mondiale cu ajutorul unei armate internaționale compusă din contingente furnizate de statele membre și a unor sancțiuni militare aplicabile oricărui stat vinovat de agresiune, Societatea Națiunilor a demonstrat foarte curînd că are puteri limitate. Desigur, Pactul inclus în tratate de negocia-

torii de la Versailles proclamau în caz de conflict între statele semnatare, necesitatea dezarmării și a arbitrajului realizat de Adunare sau de Curtea Internațională de Justiție de la Haga. Articolul 1 prevedea chiar și sancțiuni economice și financiare. Dar absența Statelor Unite în toată această perioadă interbelică, cea a URSS până în 1935, regula unanimității și lipsa unei forțe internaționale (respinsă de la bun început de președintele american ca susceptibilă de a „înlocui militarismul german cu un militarism internațional”) vor face toate aceste dispoziții inoperante.

A existat totuși, stimulat de un mediu al juriștilor internaționali, al oamenilor politici, al intelectualilor atașați ideii de conciliere și de pace, un „spirit pacifist al Genevei” bazat pe respectul dreptului și pe aspirația spre o lume din care să dispară „legea junglei” care guvernașă dintotdeauna relațiile dintre state. În spiritul acestui principiu și pentru a încerca să-i confere organizației internaționale ceva mai multă eficacitate, francezul Eduard Herriot, britanicul Ramsay Mac Donald și cehul Eduard Benes vor prezenta în 1924 în cadrul Adunării Generale a Societății Națiunilor, un proiect cunoscut sub numele de „Protocolul de la Geneva” și a cărui noutate o constituie recurgerea la arbitrajul obligatoriu. Orice diferend internațional trebuia supus judecății Curtii Permanente de Justiție sau arbitrajului Societății Națiunilor. Statul care ar refuza un astfel de sprijin ar fi considerat agresor și ar trebui să suporte sancțiuni inclusiv militare din momentul în care acestea ar fi aprobate de două treimi din Consiliu.

Protocolul a fost semnat de zece state printre care Cehoslovacia și Franța. Dar opoziția Marii Britanii duce până la urmă la eșecul acestuia. Influențați de americani, englezii refuză să-și dea girul unui sistem care i-ar fi obligat să intervină în afacerile continentale și care oricum ar fi devenit inoperabil din cauza absenței din Consiliu a Statelor Unite și a URSS.

Legată de încrederea în securitatea colectivă, ideea unei federații a statelor europene, care își avusese profeții și pionerii săi izolați de-a lungul secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea (de

la William Penn la abatele de Saint-Pierre, de la Jeremy Bentham la Emmanuel Kant, de la Philippe Buchez la Giuseppe Mazzini și Victor Hugo) a cunoscut și ea un succes deosebit în anumite cercuri politice și intelectuale, în deceniul care a urmat măcelului dintre 1914 și 1918. Aceasta a provocat chiar o înflorire a asociațiilor și a comitetelor cum ar fi mișcarea „Paneuropeană” a contelui de Coudenhove-Kalergi²⁰, Comitetul Federal de Cooperare Europeană al lui Emile Borel, Uniunea Vamală Europeană prezidată de senatorul Yves de Trocquer etc. Pentru aceste organizații care de altfel au un număr mic de membri dar nu sînt lipsite de influență, realizarea „Statelor Unite ale Europei” a devenit o necesitate vitală în momentul în care, după perturbările provocate de un război care a fost cît pe ce să arunce Europa în haos și barbarie se profilează un dublu pericol, „bolșevismul” și „americanismul” care amenință identitatea acesteia.

Briand, aflat atunci la apogeul gloriei sale internaționale, urmărește cu simpatie acțiunea militantă a acestor propagatori ai ideii europene. Din 1926, el încurajează cu căldură inițiativele lui Coudenhove-Kalergi și în anul următor devine chiar președintele de onoare al „Uniunii Paneuropene”. Briand vede în această mișcare o prelungire a eforturilor sale în vederea instaurării în Europa a unui sistem durabil de securitate colectivă și în același timp un mijloc suplimentar de a lega Germania de partenerii săi europeni și de a integra această putere cu ambiții economice excesive într-un ansamblu transnațional, este drept, nu prea clar conturat în spiritul său.

Aceasta nu-l împiedică însă pe „pelerinul păcii” să țină pe 5 septembrie 1919 în Adunarea Societății Națiunilor, un discurs, în care face caz de proiectul său de uniune europeană, proiect pe care îl va preciza în memorandumul adresat la 17 mai 1930 celor 27 de state membre ale organizației internaționale. Ideea directoare a acestuia este următoarea: în momentul în care criza devine amenințătoare și pentru a face față „unor împrejurări grave dacă acestea își fac apariția”, este necesar ca Europa să se unească. Trebuie ca țările acesteia să stabilească între ele „un fel de legătură federală”. Dar nu spune nimic mai

mult și nu precizează de ce natură să fie această „legătură” Cel mult el subliniază că ar trebui „să se înceapă cu legăturile economice” și să se creeze apoi legăturile politice, dar adaugă imediat că acestea din urmă nu trebuie să prejudicieze suveranitatea națională. Deci dilema Europei transnaționale și a „Europei națiunilor”, destinată unei *frumoase longevități* exista deja la începutul anilor 30. Dar Briand nu este Monnet și mai ales nu este încă timpul propice pentru a avansa în mod concret în construcția europeană.

Memorandumul asupra Uniunii europene și proiectul de organizare pe care îl conține au fost respinse de majoritatea statelor implicate, unele ca Anglia și Spania considerându-l prea „convențional”, altele ca Italia și Germania văzînd în el o modalitate de a „îngheța” situațiile fixate de tratate scoțînd din viitoarea comunitate URSS și Turcia, în sfîrșit altele reproșînd proiectului lui Briand că este prea sau nu destul de „supranațional” (Italia, Spania, Portugalia, Norvegia și respectiv Țările de Jos). Numai Iugoslavia și Bulgaria au dat un răspuns favorabil. Astfel proiectul a fost repede înmormîntat printre hîrțiile comisiilor. El nu va supraviețui nici după declanșarea crizei, nici după moartea lui Briand survenită la începutul anului 1932.

La această dată Europa își schimbase deja cursul istoriei. Stressemann a murit de epuizare în octombrie 1929. Criza financiară s-a abătut asupra bătrînului continent în primăvara și vara lui 1931. În martie a aceluiași an, Germania și Austria au realizat un proiect de uniune vamală care este perceput imediat în Franța ca un preludiu la Anschluss. Într-adevăr, era vorba de o contracarare a tentativei începute în 1930 între țările *Micii Antante* și Polonia pentru a crea un „bloc al țărilor agricole” legat din punct de vedere economic de Franța, spunînd acestuia o *Mittleuropa* dominată de o „Germanie Mare” care să cuprindă și Austria. Din cauză că Austria a trebuit să apeleze la Franța pentru a-și salva finanțele, iar Curtea Permanentă de Justiție de la Haga a considerat uniunea vamală austro-germană incom-

patibilă cu Protocolul de la Geneva din 1922, Viena a trebuit să renunțe curînd la „Anschluss-ul economic”. Pînă la urmă, doi ani după dispariția lui Stresseman, cînd Briand părăsește și el scena, „edificiul” pacifist pe care cei doi oameni politici s-au străduit din greu să-l realizeze, pare deja serios fisurat.

Capitolul 3

DEMOCRAȚIILE ȘI DICTATURA SE CONFRUNTĂ CU CRIZA

■ *Încă de la începutul anilor 30, criza economică lovește Europa și scoate la iveală interpătrunderea marilor economii industrializate. De aceea această criză afectează cel mai mult țările cele mai profund angajate în procesul capitalist, așa cum sînt Regatul Unit sau Germania și mai puțin cele ca Franța, unde, rămășițele vechilor structuri favorizează existența unor raze de arhaism. În funcție de amploarea crizei, șomajul lovește mai mult sau mai puțin populațiile europene, împingîndu-le să conteste regimurile existente și să se îndrepte spre formațiunile extreme.*

■ *Lupta împotriva crizei duce la o limitare a practicilor liberale: de acum statul se implică în măsură mai mare sau mai mică, de la simpla corecție a unor disfuncții economice pînă la tentativele de autarhie totală (statul fascist) sau de acaparare a vieții economice și sociale (Rusia Sovietică).*

■ *Profîtînd de grava depresiune economică care lovește fragila Republică de la Weimar, Hitler ajunge la putere și își aplică aici doctrina rasistă, propunînd soluționarea crizei prin aplicarea unor idei simpliste care facilitează o practică autoritară sub conducerea unui șef carismatic ce guvernează în numele „poporului superior”. În cîteva luni, Hitler, instaurază un regim totalitar care controlează și dictează toate aspectele umane, avînd drept scop modelarea „omului nou”. La rîndul său, regimul fascist italian își înăsprește caracterul totalitar începînd din 1936.*

■ *Contaminarea cu fascismul face ca tendințele autoritare să se întindă în toată Europa. Dar, în afară de Germania și de Italia, regimurile autori-*

tare care vin la putere preferă să restaureze ordinea tradițională sprijinindu-se pe clasele conducătoare, decît să instaureze o nouă ordine totalitară. Izolate în această Europă autoritară, democrațiile stau pe poziții defensive. În fața dublului atac al administratorilor comunismului stalinist care dezvoltă în URSS un proiect totalitar și al susținătorilor regimurilor autoritare inspirate mai mult sau mai puțin de fascism, acestea apar ca niște cetăți asediate. Dar forța unei culturi politice democratice, înrădăcinată aici mult mai profund, constituie pînă în 1939 un „baraj” eficace în fața fascismului și a avatarurilor acestuia.

De-a lungul întregului secol al XIX-lea, majoritatea burgheziei europene a considerat principiile liberale, cele economice ca și cele politice, drept o dogmă inviolabilă, conformă „legilor naturii”. Din punct de vedere economic, dezvoltarea continuă din țările industriale constituia, în ciuda crizelor repetate, o încurajare de a respecta legile economiei de piață și de a dezvolta libera concurență. Din punct de vedere politic, regimul parlamentar părea cel mai bun dintre sistemele de guvernare, deoarece exprima voința „poporului” ai căror reprezentanți erau în marea lor majoritate, ieșiți din rîndurile burgheziei. Adversarii acestuia erau conservatorii, care tînjeau după timpurile cînd proprietatea funciară era sursa principală a bogăției și cînd puterea „legitimă” a regilor se exercita în avantajul lor, ca și muncitorii pentru care „libertatea”, cînd putea să existe fără piedici nu reprezenta decît un instrument de dominație în mîinile celor bogați, cei mai conștienți dintre ei crezînd că găsesc în teoriile socialiste o ușurare a dificultăților în care trăiau.

Schimbările de la sfîrșitul secolului al XIX-lea erodaseră, așa cum am văzut, această credință consimțită de ordinea burgheză în virtuțile liberalismului și ale sistemului reprezentativ. Dar marea schimbare avea să vină de la primul război. Acesta a aruncat Europa într-o stare de instabilitate: instabilitate economică evidențiată de inflație și de dezordinea monetară, instabilitate socială provocată de ruina celor cu venituri fixe și de înmulțirea „noilor îmbogățiți” și a „noilor săraci”, instabilitate politică apărută imediat ce a devenit clar faptul că regimu-

rile bazate pe democrația parlamentară sînt incapabile să asigure conducerea efectivă a statului în perioade de criză, în afară doar dacă își încalcă propriile reguli de funcționare.

În același timp, instabilitatea economică a avut ca efect și dispariția avantajelor materiale obținute de mediile muncitorești în urmă cu o jumătate de secol. În unele țări, aceasta a înrăutățit brusc condițiile de viață ale claselor populare și le-a împins la revoltă. Marele val revoluționar din anii 1917-1920 părea astfel să anunțe împlinirea profețiilor marxiste.

La alternativa luptei dintre socialism și liberalism, fascismul oferea o nouă opțiune. În locul luptei de clasă acesta propunea principiul unității naționale, în locul ravagiilor provocate de capitalismul sălbatic sau de colectivizarea forțată, remediile de armonizare ale economiei dirijate și ale corporatismului, în locul democrației „decadente” și instabile, un regim al ordinii, capabil să adune și să canalizeze toate forțele vitale ale societății. Nici dreapta nici stînga? La origine, fascismul s-a vrut revoluționar și a și fost în multe privințe, dat fiind că o mare parte a principiilor sale sînt luate din zestrea ideologică lăsată moștenire de denigratorii democrației burgheze de la sfîrșitul secolului XIX, în care se amestecau revizionismul marxist, sindicalismul revoluționar, pucismul blanquist și iacobinismul extremist. Mussolini însuși și o parte din trupele sale proveneau din rîndurile stîngii socialiste, așa cum se va întîmpla mai tîrziu cu numeroși conducători ai fascismului european. Numai că, înainte de 1914, această „matriță de dreapta” a fascismului, se inspirase deja dintr-o altă sursă și o altă cultură care credea că găsește în naționalism o forță de mobilizare a maselor cu mult mai puternică decît lupta de clasă, transformîndu-se de acum înainte într-un instrument de contestare și distrugere a ordinii existente, într-o perspectivă ce nu avea mare lucru în comun cu „revoluția” în accepția sa marxistă. Caracterul ambiguu al fascismului derivă din această dorință de sinteză între idealurile de extremă-stîngă și cele ale dreptei radicale, acestea din urmă în contextul înflăcărării patriotice care domnea în Europa de la începutul secolului și care după război avea să atingă paroxismul și să le facă să triumfe în detrimentul celor dintîi.

Astfel se explică faptul că în țările în care fascismul s-a concretizat pentru prima oară și a dat numele său unui întreg șir de organizații și de regimuri, acesta a trecut repede de la revoluție la contrarevoluție. Este neîndoielnic că pentru primele grupări care s-au adunat în jurul lui Mussolini în primăvara lui 1919, voința de a distruge ordinea burgheză a trecut pe primul plan. Primii fasciști nu au fost „gărzile albe” formate din cei care aveau de apărut interese și privilegii. Ei au apărut în mod spontan pe pământul Italiei aflată în plină criză, cerînd revendicări care le erau specifice, cu un program care nu prevedea păstrarea structurilor sociale existente, cu o cultură politică ce asocia națiunea cu poporul și care nu era străină de tradiția garibaldistă. Aceasta nu a durat însă prea mult. Între națiune și revoluție, membrii fasciilor au optat repede pentru prima, în momentul în care a fost clar că aceasta putea să se prăbușească sub asaltul maselor care, credeau ei, erau manevrate de statele majore *bolșevice*. În contextul evenimentelor din vara lui 1920, aderarea la fascism a numeroase elemente reacționare autentice, sprijinul financiar adus organizației lui Mussolini de către agrarieni și de unii reprezentanți ai patronatului pentru care aceasta reprezenta un zid de apărare împotriva unei noi ofensive revoluționare, iluzia creată în rîndurile unei mari părți a claselor conducătoare că se puteau servi de Mussolini pentru a restabili pacea internă și privilegiile, pentru ca apoi, la prima ocazie să se debaraseze de el, toate acestea au jucat un rol important în transformarea fascismului din prima etapă – cel contestatar al ordinii burgheze – în brațul înarmat al contrarevoluției. Iar acest fascism, fondat pe alianța tactică a elementelor mic-burgheze a fost cel care a constituit sprijinul esențial al primei forme a mișcării și al claselor conducătoare care i-au oferit subvenții și înțelegeri secrete cu aparatul de stat și care s-a instalat la putere în anii douăzeci.

De acum înainte, fascismul ajuns la putere avea să devină pentru o mare parte a burgheziei europene – mai mult sau mai puțin importantă, mai mult sau mai puțin convinsă, în funcție de țară și în funcție de soliditatea structurilor și practicilor

democratice – un model de guvernare și de organizare socială, mult mai bine adaptat la cerințele momentului comparativ cu democrația liberală și instituțiile parlamentare. Acesta asigură integrarea maselor într-o societate aproape distrusă și destabilizată, realizează rapid un baraj împotriva revoluției marxiste și stopează „decăderea” națiunilor europene, caută în sfârșit o soluție pentru marile dificultăți provocate de dereglarea mecanismului economic, care să nu fie cea a colectivizării și a nivelării egalitariste. Fără îndoială, se considera cel mai adesea în țările industrializate ale Europei de Nord și de Vest, că dacă fascismul se potrivea perfect Italiei, acesta nu putea fi importat așa cum era în state mult mai avansate din punct de vedere economic și avînd structuri sociale diferite. Se lua totuși în considerație faptul că anumite aspecte și nu dintre cele mai lipsite de importanță – adaptarea parlamentarismului, de exemplu, sau încadrarea corporatistă a structurilor sociale – meritau să fie privite altfel decît niște curiozități exotice. Criza care avea să se abată asupra Europei la începutul anilor treizeci și repunerea în discuție a ceea ce mai rămăsese din crezul liberal nu putea decît să consolideze această tendință apărută odată cu războiul.

Marea criză

Europa cunoscuse de la începutul erei industriale, un anume număr de crize care i-au afectat serios puterea economică și coeziunea socială. Totuși niciuna nu a fost, ca durată și ca violență, atît de gravă ca cea care a lovit lumea capitalistă în cursul celor zece ani care au precedat cel de al doilea război mondial.

Cauzele „marii crize” sînt discutate și astăzi și nu se poate ajunge la o concluzie unanim acceptată. Au avut rolul lor, în proporții diferite, îmbinarea fenomenelor ciclice de întindere mică și mijlocie, efectele dezechilibrului care afectau de

la război încoace schimburile internaționale, cele ale speculațiilor de bursă și ale înmulțirii creditelor mai ales în Statele Unite, îndatorirea exagerată a unor țări europene sau din alte zone față de marea putere de dincolo de Atlantic, diferența tot mai mare între o producție din ce în ce mai bogată și o piață de desfacere ce se reduce pe măsură ce veniturile devin din ce în ce mai mici, nivelul crescut al protecționismului american care i-a împiedicat pe partenerii Statelor Unite să-și refacă activele înainte de război. Toate acestea sînt tot atîtea semne ale unei imense dereglări la scară planetară, de care nu numai Statele Unite sînt responsabile, dar pentru care reprezintă elementul accelerator, din cauza poziției centrale pe care o ocupă în economia mondială.

Istoricii economiști sînt mai sensibili astăzi la semnele prevestitoare ale crizei. Unii insistă chiar asupra dezechilibrelor economice europene de la sfîrșitul anilor douăzeci și asupra răspunderilor unor state de pe bătrînul continent, cum ar fi Franța de exemplu care, potrivit unor economiști anglo-saxoni ar fi contribuit serios la crahul de pe Wall Street, în măsura în care, începînd din 1928 (francul Poincaré) ea ar fi atras capitalurile instabile aflate în căutarea unor profituri speculative, provocînd astfel o penurie de lichidități pe piața new-yorkeză și reducînd creditul și creșterea continuă a valorilor mobiliare. Adevărul este că, crahul de pe Wall Street va declanșa criza provocînd distrugerea rapidă a mecanismelor creditului care asigurasă „prosperitatea” anilor douăzeci și aducînd după sine, din aproape în aproape o depresiune fără precedent a economiilor capitaliste.

Fără să insistăm asupra aspectelor specifice ale crizei americane, care nu face obiectul studiului nostru, vom aminti în treacăt că debutul crizei a fost marcat de falimentul bursier din octombrie 1929. Ordinele de vînzare care s-au înmulțit brusc începînd de pe data de 22, iau o amploare catastrofală în ședința din 24. Aceasta este „joia neagră” cînd 12 milioane de acțiuni sînt aruncate pe piață fără să se găsească cumpărători. Cursurile scad, fiecare vrînd să scape de titlurile sale pînă nu

este prea târziu. Numeroase bănci care plasaseră banii clienților în acțiuni, sînt nevoite să falimenteze. Datornicii care contau pe veniturile provenite din creșterea valorii titlurilor bursiere, neîntreruptă de 5 ani, nu mai pot să-și plătească datoriile iar depunătorii care au acceptat titluri în garanție, nu reușesc să le vîndă pentru a compensa imposibilitatea de plată a debitorilor lor. Altfel spus, întregul sistem pe care se baza creșterea rapidă a economiei americane se prăbușește. Băncile își reduc creditele, se produce o împușinare a banilor care are drept consecință paralizarea producției și a consumului. Trei luni după crahul de pe Wall Street, producția de automobile s-a redus la jumătate, trăgînd după sine și industriile producătoare de piese de schimb, industria petrolului și a cauciucului. Prețurile la produsele industriale scad cu 30 % în trei ani, în timp ce cele din sectorul agricol cu 70 %. În 1933, PNB (Produsul Național Brut) al Statelor Unite nu reprezintă decît jumătate din cel din 1929 și există la această dată 17 milioane de șomeri.

Legătura dintre economia nord-americană și cea europeană face ca bătrînul continent să nu poată evita criza prea mult timp. Refăcută doar parțial după război, Europa trece și ea printr-o perioadă de strîmtorare în agricultură și suportă consecințele suprainvestițiilor speculative din industriile pilot făcute în timpul celei de a doua revoluții industriale. Reducerea comerțului mondial (în scădere cu două treimi din valoarea sa între 1929 și 1932) afectează mai ales acele țări europene a căror economie se bazează pe schimburile comerciale: este cazul Regatului Unit și al Germaniei. Dar mai ales reducerea creditului internațional al cărui volum se micșorează la jumătate în cursul celor doi ani de după crah și retragerea masivă a capitalurilor americane investite în Europa vor accelera procesul de propagare a crizei.

Țările germanice, care din 1924 au beneficiat mai mult decît altele de creditele americane, sînt cele care suferă cel mai repede și cel mai intens. Prima este Austria cu falimentul din 1931 al *Kredit Anstalt*, cea mai mare bancă vieneză care trage după sine în naufragiu toată rețeaua bancară austriacă.

Germania este lovită după câteva săptămîni. Falimentul unuia dintre cele mai importante grupuri textile, *Nordwolfe* grăbește falimentul băncii *Danatbank* una dintre cele mai puternice instituții de credit, iar pe 13 iulie, cancelarul Brüning trebuie să hotărască închiderea tuturor instituțiilor de credit și a caselor de economii. Ele nu se vor redeschide decît peste o lună, dar cu restricții severe în ceea ce privește retragerea fondurilor și operațiunile de schimb. Afectată în același timp în posibilitățile de creditare și pe piețele de desfacere externe, industria germană se scufundă rapid în criză. Producția de cărbune scade de la 160 la 100 de milioane de tone, cea de fier de la 16 la 5,7 milioane de tone, iar în 1932 în Germania există 6 milioane de șomeri.

În Marea Britanie unde stagnarea este mai veche, și are un caracter structural, criza pare la început mai puțin violentă. Aici, reducerea comerțului internațional este hotărîtoare, căci lipsește această țară al cărei echilibru economic se datorează în mare parte exporturilor, de piețele sale de desfacere externe. Din 1929 în 1931, producția a scăzut deja cu 30 % iar vînzările externe s-au redus la jumătate. Balanța devine deficitară, ceea ce provoacă o pierdere mare în aur și mari dificultăți monetare. În urma retragerilor masive de capital american și a falimentului băncii *Kredit Anstalt*, unde erau plasate numeroase fonduri britanice, băncile apelează la Banca Angliei, care, pentru a salva lira, trebuie la rîndul ei să ceară ajutorul lui *Federal Reserve Board American* și al Băncii Franței.

Din toate țările industrializate de pe bătrînul continent, Franța este ultima afectată de criză. Și aceasta datorită unei mari autonomii economice pe care i-o asigură bogăția agricolă, datorită unei industrializări moderate și unei concentrări industriale mai reduse decît cea existentă la partenerii săi, unor investiții străine de mai mică importanță și datorită rezistenței francului Poincaré. Criza nu afectează Franța decît în 1932 ca urmare a devalorizării monedei engleze care reduce competitivitatea prețurilor franceze și scade simțitor exporturile. În Franța, se poate vorbi mai mult decît de o criză brutală, de o stagnare pre-

lungită, oarecum comparabilă cu cea din Anglia din anii douăzeci. Într-adevăr, producția industrială nu scade decît cîte puțin – cu 20 % între 1929 și 1933 – iar numărul șomerilor nu depășește în 1933, 350.000 (500.000 în 1935), în timp ce în Marea Britanie la aceeași dată acesta atinge 2.800.000.

Efectele sociale ale crizei au afectat în Europa, în măsuri diferite, toate țările și toate categoriile sociale. Țărănimia a suferit mai ales la țările exportatoare de cereale ale Europei Răsăritene unde vânzările dificile și reducerea suprafețelor însămînțate au agravat situația muncitorilor agricoli și au mărit datoriile marilor proprietari. Salariații din industrie și din comerț au suferit consecințele conjugate ale micșorării salariilor, ale reducerii timpului de lucru și mai ales ale șomajului. În țările în care, ca în Franța, muncitorii imigranți erau numeroși (aproape 3 milioane în 1931, adică 7 % din populație) resentimentele populației active se îndreaptă frecvent împotriva acestor „dușmani interni” veniți ca italienii, polonezii și spaniolii, să ia locurile de muncă ale localnicilor și să răspîndească idei subversive. În sfîrșit clasele mijlocii au fost afectate și ele de devalorizare (rentierii), de falimentele și de stagnarea comerțului cu amănuntul (meseriași, comercianți lăsați pradă concurenței marilor întreprinderi) sau de măsurile deflaționiste (funcționarii) adoptate de unele guverne pentru a lupta împotriva depreziunii. Numeroase persoane aparținînd acestor categorii sociale impută responsabilitatea crizei și ineficacitatea măsurilor luate, slăbiciunii regimului bazat pe democrație liberală.

Lupta împotriva crizei și limitarea liberalismului

Toate principiile fundamentale ale liberalismului economic – individualism, nonintervenția statului, libera concurență etc. – par să fi dat greș în Europa aflată în plină criză. Odată cu aceasta dispare un anumit oportunism, încrederea în progres

și în angajarea omenirii pe calea spre un viitor de pace, de fericire, de dezvoltare a individualităților și de armonie socială. Altfel spus, o întreagă cultură politică a burgheziei occidentale este repusă în discuție de marea criză economică, așa cum se întâmplase și în timpul războiului. Statele se repliază asupra lor înșelor și adoptă practici economice ce dădeau dovadă de un naționalism exagerat.

Peste tot și în toate domeniile există tendința de intervenție a statului. Desigur că la începutul crizei s-a încercat o atenuare a efectelor prin adoptarea soluțiilor „clasice” conforme principiilor liberale. În Germania, Regatul Unit, Franța (cu guvernul moderat al lui Flandin și mai ales al lui Laval) s-a recurs la aplicarea unor măsuri deflaționiste care aveau drept scop să apere moneda națională prin reducerea cheltuielilor publice și să reechilibreze balanța comercială prin scăderea costurilor de producție.

Aceste politici economice au fost oprite brusc de opoziția sindicatelor, care resping reducerile salariale proiectate și sau aplicate efectiv (în Franța, Laval hotărăște în 1935 o scădere bruscă a salariilor de 10 %, în Marea Britanic micșorarea soldelor provoacă revolte în Royal Navy) sau de reacțiile defensive ale altor țări al căror protecționism sau devalorizare monetară nu puteau decît să provoace eșecul metodelor deflaționiste ale concurenților lor. Pe de altă parte, sumele încasate de stat, reduse de criză, se micșorau într-un ritm mai rapid decît cel al cheltuielilor, aceasta făcînd să dispară orice perspectivă de reechilibrare bugetară: deflația nu făcea decît să adîncească depresiunea deja strîns legată de lipsa monedei și de scăderea bruscă a puterii de cumpărare.

A fost deci necesar să se schimbe politica și să se accepte ideea că instituțiile publice aveau un rol major în reglarea economiei. Ceea ce se așteaptă de acum de la stat este ca acesta să nu mai fie doar un simplu arbitru al fenomenului economic, ci un „dirijor” căruia îi revine rolul de a stabili orientările principale ale vieții economice și sociale. În această calitate, acesta este obligat să ia măsuri de coordonare: reglementarea prețuri-

lor și salariilor care încetează să se mai supună legii cererii și ofertei, susținerea cursului prețurilor la produsele agricole printr-o politică de prime și subvenții și organizarea piețelor, salvarea întreprinderilor aflate în dificultate, stabilirea unor proiecte de mari lucrări publice care să absoarbă șomajul etc.

În Europa anilor treizeci, se ajunge deci la o „politică de dirijare” a cărei intensitate diferă mult de la o țară la alta, în funcție de regimul politic în vigoare și de antecedentele istorice. Aceasta este totală în Rusia stalinistă unde colectivizarea în exces și planificarea au făcut să dispară orice inițiativă privată și este foarte accentuată în țările cu regimuri totalitare fasciste și naziste unde structurile economice rămân capitaliste, chiar cu un caracter capitalist accentuat, dar în care Statul își impune cu autoritate diferiților factori sociali opțiunile proprii. Ea este sensibil mai simplă în marile democrații ale Europei industrializate, unde se confruntă de altfel cu opoziția unor interese care în ciuda crizei rămân fidele dogmelor liberale și unde sub influența lui Keynes se elaborează o soluție de compromis între liberalismul necontrolat și intervenționism. Economistul britanic preconizează pentru creșterea investițiilor publice, o mai bună distribuție a veniturilor și o inflație controlată și limitată. El consideră că moneda nu trebuie să mai fie considerată un element neutru al economiei, ci un instrument activ în serviciul unei politici de relansare și de redistribuire. Trebuie deci ca aceasta să nu mai depindă de aur „această veche relicvă barbară” și să i se coboare cursul pentru a se susține exporturile. Altfel spus, pentru autorul *Teoriei generale a locului de muncă, a profitului și a monedei* (1936), Statul trebuie să joace rolul unui moderator al vieții economice, folosind exclusiv căi financiare și fără să afecteze profiturile.

Aceste principii keynesiene vor exercita o mare influență asupra politicii economice a marilor democrații. Măsuri de „revizuire a inflației” sînt adoptate în Statele Unite în cadrul numitului *New Deal*²¹, dar și în mai multe state europene, mai ales în Marea Britanie, în Suedia și în Franța Frontului Popular. Totuși, aplicarea acestora a fost adesea lipsită de coerență, în

măsura în care guvernele ezitau să se angajeze cu curaj pe noua cale a intervenționismului pentru care nu dispuneau de informații suficient de precise și de o îndemînare tehnică. Timpul „tehnocraților” nu sosise încă. Rezultatele au fost deci sensibil diferite de la o țară la alta. Dacă au fost satisfăcătoare în Marea Britanie și în Suedia, în Franța ele au fost mai degrabă o decepție.

Global, criza a tulburat profund peisajul economic al Europei. Ea a distrus definitiv ideea potrivit căreia a lăsa lucrurile să decurgă de la sine nu putea să ducă la bunăstare și la fericirea tuturor. Ea a provocat apariția unor noi concentrări industriale și financiare, dar și o consolidare evidentă a organizațiilor sindicale (cel puțin în țările democratice) cărora li s-a recunoscut pe deplin dreptul de a mijloci cu patronatul condițiile și reglementările muncii în întreprinderi. Ea a fost însoțită de o generalizare și o aprofundare a politicilor sociale. Odată cu indemnizația de șomaj, crearea alocațiilor familiale, a concediilor plătite, a apărut și noțiunea de „salariu social” care nu mai este o simplă compensație a muncii și care este garantat de „statul providențial”

Iată care sînt aspectele pozitive pe termen lung ale tulburărilor provocate de „Marea criză” Pe termen scurt bilanțul este evident cu mult mai puțin strălucit, mai ales raportat la una din implicațiile sale internaționale. Criza a întărit considerabil naționalismele economice. Reducerea comerțului internațional și penuria de devize a determinat statele să caute soluții de autonomie în domeniul aprovizionării, a produselor alimentare sau a materiilor prime, și să se folosească fără cea mai mică reținere de arma protecționismului sau de cea a scăderii cursului monetar. Chiar și Anglia, legată prin tradiție de dogmele liberului schimb și al monedei forte, va renunța în 1932 și la una și la cealaltă pentru a-și repune pe picioare comerțul exterior. Cît despre dictaturile totalitare, ele vor merge pînă la capăt în politica de izolare, practicînd autarhia și trocul și bazîndu-și relansarea economică pe o politică de înarmare excesivă și aceasta cu consecințele pe care ni le imaginăm și pe care vom avea ocazia să le examinăm în următorul capitol.

Fără să se poată vorbi într-adevăr de o relansare economică, toate aceste aspecte apar în momentul în care se profilează criza internațională care va arunca Europa într-un nou conflict planetar. În 1939, când acesta izbucnește, „Marea criză” este departe de a fi rezolvată. Europa oferă spectacolul unei utilizări sub cotele normale a utilajelor și a milioane de oameni. După zece ani de la „joia neagră” de pe Wall Street, criza continuă să-și etaleze consecințele funeste, începînd cu cea care la Berlin, a adus la putere în ianuarie 1933, un fost caporal al Reichswehrului, de origine austriacă, devenit liderul carismatic al Partidului Național-Socialist.

Venirea la putere a nazismului

Înfrîngerea din 1918, prăbușirea Reichului imperial, războiul civil care i-a pus față în față pe spartachiști și pe social democrați, aliați cu forțele conservatoare, umilirea primei puteri industriale a Europei de către Dictatul de la Versailles, în sfîrșit declanșarea unei inflații fără precedent în istoria monetară a lumii capitaliste și ale cărei consecințe sociale au fost catastrofale, toate acestea au făcut ca primii pași ai Republicii de la Weimar să coincidă cu un traumatism profund suferit de națiunea germană. Astfel, noul regim s-a confruntat în timpul primilor ani ai existenței sale cu dificultăți imense care au fost cît pe ce să arunce Germania în anarhie sau în dictatură.

La sfîrșitul lui 1932, în momentul în care Stresemann a devenit cancelar, ordinea fusese restabilită peste tot, dar viitorul Republicii, de care burghezia conservatoare părea pînă la urmă să fie atașată, era departe de a fi sigur. Desigur, restabilirea situației monetare și a păcii sociale care a însoțit perioada de prosperitate, au favorizat regresul partidelor extremiste. În alegerile din decembrie 1924, naziștii și comuniștii nu au obținut mai mult de 3 % și respectiv 9 % din voturi. Dreapta a profitat de consolidarea aparentă a Republicii, socialiștii (cu

mai mult de un sfert din voturi) fiind înlăturați de la putere de Dr. Luther, al cărui guvern se sprijinea pe o coaliție conservatoare care îi includea pe conaționalii germani.

Această tendință s-a consolidat prin alegerile prezidențiale din 1925. La al doilea tur, în timp ce partidele republicane se grupau în numele catolicului Marx, dreapta hotăra cu abilitate să-și retragă candidatura în favoarea bătrînului mareșal Hindenburg, ales cu 14,6 milioane de voturi, față de cele 13,7 milioane pentru Marx și 2 milioane pentru comunistul Thelmann. Ori, chiar dacă noul șef al statului a aplicat conștiincios regulile constituționale, în timp ce formațiunile de dreapta îl împingeau să facă abstracție de Parlament și să guverneze sprijinindu-se pe articolul 48 din constituție (care îl autoriza să-și asume puteri depline în „situații excepționale”), el se gîndea în același timp la reștaurația imperială și și-a orientat regimul într-o direcție ultraconservatoare.

Toate acestea erau cu atît mai îngrijorătoare pentru viitor, cu cît numeroase semne arătau că democrația germană nu era la adăpost de tulburările nou apărute. Instabilitatea industriei, datorată fragilității coaliției guvernamentale bazată pe o alianță precară dintre partidele de centru și ale dreptei conservatoare, îngrijorarea claselor mijlocii provocată de prăbușirea valorilor tradiționale pe care pare să o anunțe formidabila explozie culturală din anii douăzeci, refuzul de a admite clauzele umilitoare ale tratatului de la Versailles, au favorizat, toate la un loc, renașterea mișcărilor extremiste și avîntul formațiunilor paramilitare finanțate de marile întreprinderi private.

Alfred Hugenberg, fondatorul Ligii Pangermanice, fost președinte al firmei Krupp și posesor al unui imens imperiu mediatic (35 % din ziare, 90 % din producția cinematografică) a adunat foști membri ai gărzilor de voluntari într-o puternică organizație paramilitară a „Căștilor de Oțel” (Stahlhelm) care avea în 1930, 500.000 de membri și se prelua de o ideologie strict naționalistă și conservatoare și alte mișcări ca Herren Klub, Juni Klub, „național-revoluționarii”, „național-bolșevicii” etc., care respingeau valorile „burgheze” visau o transfor-

mare radicală a societății și pretindeau că îmbină conservatorismul cu revoluția. Dintre toate, în ajunul crizei, cel mai influențat era deja Partidul Național Socialist Muncitoresc German (PNSMG)²² a lui Adolf Hitler.

Deci criza va servi brusc drept trambulină acestor adversari ai Republicii. În Germania, ca a fost deosebit de violentă din cauza retragerii masive a capitalurilor americane și a supraechipării industriale pe care tocmai acestea au făcut-o posibilă. Ea a avut mai ales consecințe sociale catastrofale. În 1932, erau 6 milioane de oameni la care trebuie să adăugăm 8 milioane de oameni parțiali care nu primesc decât salarii reduse. În total, mai mult de jumătate din populația germană este afectată de criza locurilor de muncă din care cei mai loviți sînt muncitorii, tinerii și cadrele.

Republica de la Weimar care de la începutul lui 1924 cunoștea o epocă de mare prosperitate, vede dintr-o dată spectrul mizeriei abătîndu-se asupra ei. Aceasta afectează în primul rînd clasele populare urbane care reacționează oferindu-și sufragiile partidelor care le promet o ameliorare apreciabilă a situației lor. Comuniștii sînt primii care beneficiază de această mișcare de fond. Ei progresează de la un scrutin la altul și cînd cancelarul Brüning dizolvă Reichstagul în 1930, după ce a încercat să stopeze criza prin mijloace clasice culege patru milioane și jumătate de voturi.

Exact ca și în perioada de după război, clasele mijlocii sînt și ele afectate de criză și suportă consecințele măririi prețurilor, a devalorizării monetare și a politicii deflaționiste a lui Brüning. Numeroși reprezentanți ai acestor categorii suferă în plus și de pierderea care însoțește marginalizarea și proletarizarea acestei societăți încă foarte ierarhizată și legată de semnele recunoașterii sociale. Astfel, disperarea o împinge să se îndrepte către socialiști și comuniști care îi propun un remediu mai rău decât răul, dar alături de cei care pretind că îi oferă o soluție „conservatoare”, adică lichidarea Republicii burgheze și înlocuirea acesteia cu o „nouă ordine socială” care să respecte valorile și prerogativele celor care au „făurit Germania”.

La începutul anilor treizeci, această masă pe care războiul și două crize succesive au destabilizat-o, este gata să-și ofere sprijinul celor care îi promet o îmbunătățire a situației în care se află, o compensație pentru frustrările provocate de înfrângere dar mai ales modalitatea de a opri înaintarea spre comunism. Clasele mijlocii vor fi cele care vor furniza Partidului Național-Socialist baza electorală de care are nevoie pentru a porni lupta de cucerire a puterii.

Omul care se află în fruntea acestei organizații nu este ca Mussolini pe care îl admiră și îi servește drept model, un fost adept al socialismului revoluționar. Desigur, în PNSMG există oameni care, ca frații Strasser, sînt tributari acestei culturi politice și care cred sincer că pot să împace naționalismul cu revoluția socială, dar aceștia sînt cu mult mai puțin numeroși decît în fascismul italian la începuturile sale. Hitler însuși, dacă nu ar fi fost dornic de cuvinte demagogice menite să-și atragă masele, ar fi aparținut fundamental dreptei radicale și ultranaționaliste. De origine mic burghez, el este mai precis un declasat care întrupează în propria-i persoană toate frustrările și toate speranțele pierdute ale categoriei sociale și ale generației cărora le aparține. Acesta este motivul pentru care mulți germani vor crede că se recunosc în el.

Hitler s-a născut în 1889 în Austria, într-un mic oraș situat aproape de frontiera bavareză, unde tatăl său era vameș. La Viena, unde se duce la 16 ani și unde încearcă de două ori să intre la Academia de Pictură, apoi la München unde ajunge în 1912 el duce o viață grea, își face o cultură de autodidact și se inițiază în politică. Aici îl va surprinde războiul pe care îl aprobă cu entuziasm. Reformat de armata austriacă, se înrolează într-un regiment bavarez, luptă cu curaj, este rănit, decorat cu Crucea de Fier clasa I și remarcat de șefii săi.

Demobilizat, el revine la viața sa de semimarginalizat purtînd în suflet nostalgia perioadei petrecute pe front. Trăind modest din cîteva subvenții oferite de armată în schimbul activității de „supraveghere” pe care o exercită pe lîngă diferite grupuri subversive, el este tipul combatantului decepționat gata

să se angajeze în micile grupări ultranaționaliste foarte numeroase în Germania de după înfrângere. În 1919, aderă la „Partidul Muncitoresc German”, un grup obscur de extremă dreapta a cărui conducere o va prelua curînd și pe care îl va transforma în Partidul Național-Socialist (PNSMG).

Ca și Mussolini, Fűhrerul (liderul) PNSMG își îmbracă membrii în uniformă – cămașă cafenie închis și brasardă cu cruce încîrligată – îi organizează în unitați de luptă care îi atacă pe comuniști, încă puternici în Bavaria unde Republica lui Eisner a lăsat urme adînci. În noiembrie 1923, cînd irițarea naționalistă atinge apogeul, el se gîndește că este momentul să pună mîna pe putere în regiunea Bavaria. Dar „puciul de la braserie” eșuează într-un mod lamentabil iar Hitler ajunge pentru cîteva luni în închisoare. Viitorul stăpîn al celui de al II-lea Reich scrie aici *Mein Kampf* (Lupta mea), cartea în care își expune doctrina și programul.

Lucrarea, care va deveni cîțiva ani mai tîrziu un imens succes editorial, nu are nimic original. Studiul hitlerist reia de fapt, exagerîndu-le, temele pe care le dezvoltaseră la sfîrșitul secolului al XIX-lea, doctrinarii pangermanismului²³ și cei care, ca francezii Joseph Gobineau, Georges Vacher de Lapouge și Jules Soury sau ca scriitorul german de origine engleză H.S. Chamberlain, mare admirator al lui Wagner și ginerele maestru-lui de la Bayreuth, credeau că au găsit în rasa „ariană”, ai cărei reprezentanți puri erau germanii, „rasa stăpînitoare” cărora le revenea dreptul să domine Europa.

Întreaga doctrină a liderului PNSMG are la bază această teorie pseudo-științifică. Dacă oamenii dolicocefali înalți și blonzi care au populat spațiul germanic nu sînt stăpînii lumii, aceasta se datorează faptului că puritatea „rasei alese” a fost compromisă prin pătrunderea unor elemente alogene care i-au denaturat și i-au degradat parțial caracterele și care au împiedicat mersul normal al istoriei. Printre primii dintre acești „dușmani ai poporului german” figurează evreii, bacili care distrug omenirea” și care au dat naștere la tot ce Germania și Europa consideră elemente destructive: democrație, socialism și chiar creștinism.

Reichul datorează umilirea suferinței după tratatul de la Versailles tocmai acestor elemente străine. Ele sînt responsabile de înfrîngere și de *Diktat*, ele care au acceptat ca o parte a națiunii germane să intre sub dominația unor popoare inferioare ca slavii și latinii.

Plecînd de la aceste premise, al căror caracter paranoic exprimă clar frustrările unei populații pe care înfrîngerea și prăbușirea sistemului său de valori au traumatizat-o profund, Hitler expune cu pasiune „soluțiile” pe care național-socialismul le oferă Germaniei: distrugerea (nu se precizează încă în ce fel) a influenței elementelor străine, evreii și comuniștii, lichidarea democrației, doctrină fondată pe o egalitate nivelatoare, în consecință, înlocuirea regimului parlamentar cu instituții puternice, dominate de puterea absolută a *Führerului*, conducător carismatic care are menirea de a încarna și de a executa „voința” poporului. Cît despre tezele „socialiste” și anti-capitaliste, dezvoltate de Hitler într-o manieră foarte vagă în programul din 1920, cu scopul de a atrage masele și din care nu se mai regăsesc în *Mein Kampf* decît cîteva urme, acestea nu vor întîrzia să dispară, dat fiind că alianța din trecut cu anumite medii de afaceri necesita ca diatribele împotriva capitalului să fie trecute în surdină.

Astfel, reconciliată cu natura sa specifică, Germania va putea să realizeze treptat programul pe care l-a conceput viitorul său șef. Mai întîi ea va înlătura toate piedicile pe care *Diktatul* de la Versailles le-a ridicat în drumul său către putere și va încerca chiar prin forță să obțină revizuirea umilitorului tratat. Urmărind vechiul vis al pangermaniștilor ea se va constitui apoi într-o „Germanie Mare” la care vor fi anexate toate populațiile de limbă germană. În sfîrșit, pentru a-și asigura condițiile de viață demne de el, „poporul ales” va trebui să cucerească în Estul Europei un „spațiu vital” în care reprezentanții raselor „inferioare” vor fi reduși la starea de sclavie. Puterea „Marii Germanii” va fi atunci atît de mare încît va domina fără nici o dificultate Europa în care va instaura un sistem ierarhizat. Grupurile etnice de origine apropiată (flamanzii, scandinavii,

anglo-saxonii) vor deveni asociați „rasei stăpînitorilor”. Pe o treaptă mai jos vor urma popoarele amestecate ca latinii, apoi popoarele „inferioare”, evreii și slavii. O „nouă ordine” va lua naștere astfel pe bătrînul continent regenerat, ordine despre care Hitler credea că va dura o mie de ani.

Chiar dacă această „doctrină” ține de fantasmagoric și de delir, chiar dacă este fundamentată pe niște pseudo-concepte elaborate la sfîrșitul secolului precedent de cîțiva antropologi cu halucinații, nu se poate ignora faptul că prin însuși simplismul ei, în momentul în care efectele devastatoare ale „Marii crize” scoteau la lumină toate frustrările și toate spaimile acumulate de generația războiului, aceasta și-a găsit o mare audiență în rîndul maselor dezorientate, gata să găsească țapi ispășitori care să dea socoteală de nenorocirile lor și să aclame pe cel care pretindea că poate să le salveze. Soarta nefericită a Germaniei ca și cea a Europei și a umanității au vrut ca amploarea crizei să-l aducă la putere pe profetul megaloman autor al *Mein Kampf* și să facă din delirul său mental doctrina oficială a Germaniei naziste.

După eșecul puciului de la München, Partidul Național Socialist trage foloase de pe urma ultimelor tresăriri ale crizei și a publicității de care șeful PNSMG se bucură în urma evenimentului și a procesului de după arestarea sa. Alegerile din 1924 îi aduc 32 de deputați aleși. Numai că în anii următori, cu toate că după un an de închisoare, Hitler a reluat conducerea și reorganizarea partidului, național-socialismul este uitat de populația care se bucură din nou de prosperitate. La alegerile din 1928 el nu obține decît 14 deputați care contează prea puțin în viața politică germană. Degeaba încearcă să sprijine Partidul Nazist pe o gardă pretoriană, SS-ul, menită să creeze un echilibru față de SA devenit prea puternic și prea independent și să curețe străzile de comuniști, acesta rămîne un grup minoritar condus de agitatori și de aventurieri.

Criza este cea care face din PNSMG o forță politică de prim plan. Recrutîndu-și membrii (200.000 în 1930) și alegătorii din rîndurile categoriilor sociale celor mai afectați de criză,

Partidul Național-Socialist câștigă adepți printre țărani loviți de căderea exporturilor agricole, în burghezia mică și mijloacele amenințate de proletarizare și speriate de pericolul revoluției, în rîndurile șomerilor și ale marginalizaților cărora organizațiile naziste le oferă un refugiu provizoriu împotriva sărăciei și în sfîrșit în rîndul tinerilor al căror viitor pare a fi fără speranțe și care cred că vor găsi în demagogia hitleristă un remediu pentru disperarea lor. Electoratul feminin pînă atunci tentat să voteze în favoarea centrului și a partidelor conservatoare, trece și el de partea PNSMG. Marea burghezie industrială și financiară, moșierimea, înalții funcționari și conducătorii Reichswerului sînt mai reticenți și au mai degrabă o atitudine disprețuitoare față de „caporalul austriac”, dar cerințele urgente ale momentului îi obligă să se gîndească la o alianță tacită cu acesta. Hitler însuși se arată hotărît să șteargă din discursurile sale punctele anticapitaliste și din 1930 începe să se apropie de forțele conservatoare. El tratează cu reprezentanții marii industrii, determină Reichswerul să legalizeze formațiunile sale armate și îl înlocuiește pe Otto Strasser, șeful SA cu Roehm, pe care îl consideră mai puțin revoluționar.

Adaptată la această clientelă amestecată, căreia candidatul la dictatură îi promite totul și nimic, propaganda nazistă obține rezultate spectaculoase. La alegerile din septembrie 1930, PNSMG obține 6.400.000 de voturi și 107 deputați. La prezidențialele din 1932, Hitler însuși nu ezită să-și depună candidatura împotriva bătrînului mareșal Hindenburg. Spre uimirea generală, el obține la primul tur 36 % din voturile exprimate și dacă Hindenburg îl învinge pînă la urmă în al doilea (19 milioane de voturi împotriva a 13 milioane), aceasta se datorează faptului că voturile stîngii și extremei stîngi sînt reportate pe numele său.

De acum înainte, Partidul Nazist constituie principala forță politică a țării. Legislativele din iulie 1932 îi aduc 230 de deputați din cei 607 existenți în Reichstag. Formațiunile sale paramilitare dețin o situație avantajoasă și întrețin o violentă agitație de stradă. Dr. Goebbels, care conduce sistemul de pro-

pagandă al PNSMG, duce o campanie continuă care urmărește să-i convingă pe germani de caracterul „providențial” al omului care apare acum ca ultima salvare în fața avîntului pe care îl luase „bolșevismul” și a decadenței Republicii burgheze.

În fața pericolului, Hindenburg încearcă să guverneze fără naziști dar nu are curajul să-i înfrunte direct, iar cînd cancelarul Brüning încearcă să desființeze SA și SS, bătrînul mareșal-președinte îl înlătură și pentru a forma guvernul apelează la von Papen, reprezentantul burgheziei financiare. Acesta din urmă crede că dă dovadă de abilitate dizolvînd încă o dată Reichstagul. În fapt, la alegerile din noiembrie 1932, naziștii pierd 34 de locuri în timp ce comuniștii obțin 6 milioane de voturi, dar cele două partide de dreapta care îl susțineau pe von Papen se prăbușesc obligîndu-l pe cancelar să-și dea demisia. Hindenburg își îndreaptă atunci atenția către șeful Reichswerului, von Schleicher, cunoscut pentru ideile sale sociale avansate. Visînd deci nu o dictatură populară ci restaurarea monarhiei, președintele Reichului încearcă să bareze drumul nazismului încredințînd conducerea țării unui om care cu toate că este adeptul unor soluții brutale, va încerca să guverneze spirijinindu-se pe republicanii moderați, pe armată, și pe syndicate cărora le promite un salariu minim și împărțirea marilor domenii falimentare. Hitler se neliniștește și odată cu el și marii magnați ai economiei.

De aceea, o mare parte a patronatului – Thyssen, Kirdorf, Krupp etc. – hotărăște pînă la urmă, așa cum au făcut cu zece ani în urmă și reprezentanții „Confîndustriei” italiene, să-l susțină pe dușmanul declarat al democrației, în speranța de a-l putea manevra după voia sa și eventual să-l înlătore de îndată ce criza politică și amenințarea revoluționară vor fi dispărut. Oare nu i-a asigurat Hitler că va reintroduce *Führerprinzip* în întreprinderi și după ce va ajunge la putere, va angaja Germania într-o politică de înarmare care să favorizeze industriile grele? În schimbul acestor promisiuni el va obține fonduri importante pentru campania sa electorală.

Von Papen, pe care Schleicher l-a înlăturat de la putere, se oferă drept intermediar. Pe 4 ianuarie 1933, el se întâlnește cu Hitler la Köln, acasă la bancherul Schroder și îi propune să formeze împreună un nou guvern. Hitler acceptă, apreciind cu luciditate că fără îndoială mișcarea condusă de el se află la apogeu și că o nouă campanie de alegeri ar putea să-i fie fatală. Pe 28 ianuarie, Hindenburg îl demite pe Schleicher și peste două zile îi oferă șefului PNSMG postul de cancelar.

Totalitarismul hitlerist

Intenționînd să creeze o fundamentare legală dictaturii pe care vrea să o instaureze, așa cum făcuse cu zece ani în urmă „Ducele” fascismului, Hitler încearcă să liniștească la început forțele conservatoare. Plasîndu-și guvernul în care naziștii sînt minoritari sub semnul „reabilitării naționale”, el își înmulțește declarațiile legaliste și se prezintă drept omul care va reconcilia tradiția istorică a Reichului imperial cu forțele noii Germanii. Dar, în același timp, el pregătește cu grijă instaurarea puterii sale personale.

Incendierea Reichstagului (27 februarie 1933), provocată de naziști dar pusă pe seama adversarilor lor marxiști, îi permite lui Hitler să lichideze opoziția „comunistă”: 4000 de militanți sînt arestați printre care se află mulți socialiști. Campania electorală care începe imediat după „atentat” se desfășoară într-o atmosferă de teroare, dar aceasta nu ajunge pentru ca să se ofere majoritatea absolută naziștilor care au beneficiat totuși de sprijinul financiar al oamenilor de afaceri. În timpul scrutinului de pe 5 martie ei nu obțin decît 44 % din voturi și 288 de locuri în Parlament din 647. Dar ce importanță are asta pentru Hitler? El dă ordin ca cei 81 de deputați comuniști să fie invalidați de Reichstagul care deliberază sub presiunea membrilor SA și SS, iar de la Centrul Catolic obține pe 23 martie, în schimbul promisiunii unui concordat, voturile care îi oferă puterea absolută pe timp de patru ani.

Folosindu-se de acest instrument legal de desființare a libertăților cetățenești, el instalează sistematic mecanismele dictaturii. Partidele politice sînt dizolvate ca și syndicatele și sînt înlocuite de un „Front al Muncii” organizat pe principii corporatiste. Partidul Nazist este declarat „partidul unic” Administrația este „epurată”, iar centralizarea consolidată prin desemnarea unui *Staathalter* atotputernic la conducerea fiecărui land. SA preia funcțiile politice, înlocuită în curînd de „o poliție secretă de stat” (Gestapou)²⁴, care devine repede celebră prin ferocitatea metodelor sale. În ciuda acestor măsuri teroriste care lovesc în primul rînd în clasa politică și în evrei, ale căror magazine sînt boicotate, regimul care semnează cu Vaticanul un Concordat ce stabilește statutul Bisericii catolice, pare să se bucure la sfîrșitul lui 1933 de un considerabil consens popular.

Anul 1934 va fi totuși dificil pentru noul regim. Dificultățile economice și sociale (scăderea considerabilă a exporturilor, șomajul ridicat, micșorarea salariului nominal) persistă și nemulțumesc salariații și mediile de afaceri, în plus alimentînd noi opoziții care îl obligă pe Hitler să lupte pe două fronturi. Pe de o parte cel al burgheziei conservatoare îngrijorată de exagerările milițiilor naziste, pe de altă parte cel al aripii de stînga a partidului, mai ales al celor din SA al căror șef, Ernst Roehm cere „desăvîrșirea revoluției”. „Noaptea cuțitelor lungi” pune capăt acestei perioade de incertitudine. Între elementele înaintate ale partidului său și marile forțe conservatoare, Hitler le alege pe cele din urmă. În noaptea de 29 spre 30 iunie 1934, el dă ordin SS-ului lui Himmler să aresteze numeroșii conducători ai SA dintre care mulți sînt executați imediat. Roehm însuși este închis la München apoi ucis. În același timp, Hitler se debarasează și de ceilalți adversari ai săi și își plătește polițe mai vechi. El ordonă asasinarea lui Gregor Strasser, șeful Acțiunii Catolice Klausener, a fostului cancelar von Schleicher, a lui von Kahr care a înăbușit puciul din 1923 de la München și a colaboratorilor lui von Papen.

De aici înainte nimic nu mai stă în calea instalării unui regim totalitar, orientat în întregime spre realizarea obiectivelor fixate în *Mein Kampf*. Centralizarea este împinsă pînă la limita extremă. La moartea mareșalului Hindenburg, survenită pe 2 august 1934, Hitler adaugă funcțiilor sale de cancelar și pe cele de șef de stat. Stăpîn deplin pe putere, el este totodată și „comandantul suprem al armatei, șef al guvernului, deținător al puterii executive și judecător suprem”. El nu convoacă decît în mod excepțional Consiliul de Miniștri ai cărui membri trebuie să depună jurămînt de fidelitate și de supunere. La conducerea fiecărui Land se află un Staathalter, un fel de guvernator atotputernic care depinde doar de Föhrer și a fost ales dintre naziștii cei mai loiali.

De la marea epurare din iunie 1934, el stăpînește perfect Partidul Național-Socialist. „Partidul unic” este condus de Rudolf Hess, succesorul desemnat al stăpînului celui de al III-lea Reich. El își dublează numărul membrilor și controlează administrația locală dar rămîne un partid minoritar în care nu este necesar să fii membru pentru a ocupa funcții oficiale. Și aici se observă o centralizare exagerată cu o organizare în *Gaue* (avînd drept șef un *Gauleiter*), subîmpărțite în cercuri, grupe, celule și blocuri, totul formînd împreună cu administrația de stat, armata SS etc. o încîlceală de puteri și de contraputeri concurente.

Aparatul polițienesc este investit cu o putere redutabilă. Rolul membrilor SA a fost redus în favoarea celor din SS care formau o adevărată armată de 200.000 de oameni, împărțiți în unități combative de elită (Waffen SS) și în „unitățile cu cap de mort” însărcinate să facă treburile „murdare” ale regimului (poliție, paza lagărelor etc.). Menit să devină „matrița” unei noi aristocrații rasiale, selecționată cu grijă și fanatizată, SS-ul este condus de *Reichsföhrerul* Himmler care are și comanda Gestapoului. Aceste organizații care depind de Partidul Nazist, vor intra curînd în concurență, apoi în luptă deschisă cu serviciile de contraspionaj ale armatei, *Abwehr*, conduse de amirala Canaris. Metodele folosite sînt de o ferocitate nemaiauzită:

asasinate, torturi, „sinucideri” puse la cale, lagăre de concentrare care vor deveni în timpul războiului lagăre de exterminare. În 1939 există deja aproape un milion de deportați în lagărele de concentrare în număr de o sută, printre care cele mai celebre în sensul cel mai trist al cuvîntului sînt la această dată Dachau și Buchenwald.

Încadrarea indivizilor este mai întîi garantată de o instruire care se face sub influența totală a regimului. Personalul este „purificat” cu grijă, profesorii și studenții sînt supuși unui control foarte strict, ca de altfel și manualele. Această acțiune este completată de cea a organizațiilor de tineret aparținînd partidului, *Jungvolk*, apoi *Hitlerjugend* care au drept scop formarea unor supuși ascultători, bine antrenați fizic și militar și cu totul devotați regimului. Propaganda, condusă de Goebbels este deosebit de susținută. Utilizînd ca și în Italia, numai că mult mai intens, mijloacele cele mai importante și de mobilizare a maselor, ca și imensele parade (cea mai importantă fiind „sărbătoarea partidului” la Nüremberg), aceasta își propune să fanatizeze poporul german. „Camera culturii naționale” și poliția supraveghează și interzic tot ce nu respectă linia ideologică a regimului. Bibliotecile sînt cenzurate și mii de lucrări „subversive” sînt arse în piețele publice. Drept consecință, cultura germană cunoaște o decădere rapidă, iar numeroși scriitori și artiști de la Albert Einstein la Thomas Mann, de la Ștefan Zweig la Fritz Lang, de la George Grosz la Brethold Brecht, părăsesc țara sau refuză să-și mai continue munca.

Cît despre politica rasială, punctul central al sistemului, acesta se manifestă în același timp prin măsuri așa zise de „protejare a rasei” (avantaje materiale și recompense onorifice acordate familiilor „adevăraților arieni”, sterilizarea apoi eliminarea indivizilor țarați) și printr-o legislație îndreptată împotriva evreilor, care sînt supuși brutalităților de tot felul. Aplicate în 1935, legile de la Nüremberg, îi lipsesc pe evrei de dreptul de a vota și le opresc accesul la numeroase ocupații: bănci, comerț, edituri, profesiuni juridice și medicale, funcții publice etc., interzicîndu-li-se în plus căsătoria sau orice relații sexuale cu „Arie-

nii". Împotriva lor se iau măsuri jignitoare și segregacioniste: sînt obligați să poarte steaua galbenă și li se interzice accesul în anumite locuri publice. Începînd din 1938, naziștii declanșează împotriva evreilor germani un val de persecuții care, extinse în întreaga Europă ocupată, va da naștere în timpul războiului la cel mai monstruos genocid din istorie.

Dar pînă la încheierea socotelilor cu acest „dușman principal al poporului arian”, Germania trebuie scoasă din criză și pregătită pentru înfruntarea inevitabilă cu statele democratice. Contrar obiectivelor sale inițiale, nazismul nu încearcă să distrugă capitalismul. Dictatura hitleristă, ca și cea care a triumfat la Roma, cu zece ani în urmă, vrea mai degrabă să consolideze marile interese private, cu condiția ca acestea să colaboreze cu regimul și să recunoască dreptul statului de a avea un rol director în viața economică. În schimbul supunerii, acestea vor profita din plin de refacerea Germaniei și de înfrîngerea mișcării muncitorești. Sindicatele sînt desființate și înlocuite ca în Italia cu grupări corporatiste, avînd fiecare Führerul său, reunite într-o organizație unică și obligatorie: Frontul Muncii (Arbeitsfront) al cărui scop declarat este de a „reglementa raporturile dintre muncă și capital conform interesului general”. La începuturile regimului, Dr. Schacht adoptă o planificare suplă, dar în 1935 acesta este înlăturat de la conducerea economiei și înlocuit cu Goering care prezidează comisia planificării, acesta fiind clar orientată către pregătirile de război. În sfîrșit, se aplică o politică de mari construcții care să reducă șomajul.

Încet, încet, Germania se îndreaptă spre autarhie, încercînd să-și reducă importurile și să-și creeze o economie independentă de celelalte țări. Pentru aceasta, se dezvoltă agricultura, luptîndu-se împotriva exodului rural și a fărîmițării pămînturilor, se încheie cu numeroase state acorduri în *clearing* (orice import trebuie să fie compensat printr-un export cu aceeași valoare) și datorită progresului din industria chimică, se dezvoltă fabricarea produselor înlocuitoare sau *ersatz*e (cauciuc și benzină sintetice, textile artificiale, etc.), pentru a se putea reduce importurile.

Chiar dacă nivelul de trai nu crește de loc, producția face un salt spectaculos. În 1939, Germania produce pentru nevoile proprii suficient grâu, unt și zahăr și devine a doua putere industrială a lumii. În același timp, problema șomajului este aproape rezolvată. Totuși posibilitățile de absorbție ale pieței interne fiind destul de mici, începînd din 1936, este necesar ca o parte a industriei să se transforme în industrie de război. Avîntul industrial al Reichului fiind bazat pe o politică de înarmare și pe cucerirea unui spațiu economic care să-i furnizeze Germaniei materii prime și piețe de desfacere, regimul hitlerist se angajează începînd din 1938 într-o politică de forță care duce direct la cel de al doilea conflict european.

Evoluția regimului fascist din Italia

Dacă totalitarismul hitlerist s-a impus în Germania atît de repede și atît de complet, nu se datorează numai faptului că această țară avea predispoziții în acest sens, a căror cauză trebuie de altfel căutată în evoluția istoriei sale contemporane, și mai ales în străfundurile „sufletului german”, ci și pentru că șeful PNSMG a avut timpul necesar să studieze experiența mussoliniană permanent adaptată oricăror situații interne și externe cu care s-a confruntat fascismul și pentru că într-o oarecare măsură a beneficiat de existența unui „model”

Hitler a făcut în așa fel încît să depășească repede modelul, apoi, la rîndul său să-l impună pe omologul său latin, deși el nu neagă influența profundă pe care acesta din urmă a exercitat-o asupra lui.

Transformarea regimului pluralist autoritar, pe care Mussolini îl instaurase după Marșul asupra Romei, într-o dictatură totalitară care nu a avut de înfruntat nici o opoziție și care viza clar înregimentarea maselor, datează, așa cum am văzut din anii 1925-1926. După adoptarea legilor *fascistissime*, din sistemul inaugurat de Statutul din 1848 nu mai rămîn decît

aparențele. Monarhia este susținută, dar regele – Victor-Emmanuel al III-lea, care pentru a-și salva coroana a lăsat să se desfășoare Marșul asupra Romei – este constrâns doar la rolul de reprezentare. Senatul este menținut și el doar pentru a se putea exploata referința la antica instituție romană și pentru a cruța fosta clasă conducătoare, dar chiar dacă membrii acestei înalte adunări sînt încărcăți de oameni din partea regimului, ei nu au nici o putere concretă. Camera Deputaților este aleasă în condiții care o fac să depindă strict de partid. De altfel, ea va fi înlocuită în 1938 de o „Cameră a fasciilor și a corporațiilor” ale cărei funcții sînt strict consultative, iar membrii săi sînt șefii corporațiilor fasciste.

Esența puterii aparține în fapt „Ducelui” În principiu acesta nu dă socoteală decît în fața regelui și are mari atribuții economice în calitate de ministru al corporațiilor și militare ca șef suprem al armatei. El numește și revocă miniștrii care nu sînt decît simpli executanți și poate legifera prin decret-lege fără control parlamentar. Mussolini este asistat de Marele Consiliu al Fascismului care adună în jurul său, pe lîngă foștii săi camarazi, miniștrii și cîțiva înalți funcționari.

Partidul unic are drept misiune înregimentarea și supravegherea populației, mobilizarea permanentă a acesteia în serviciul regimului răspîndind în rîndurile sale cuvintele de ordine ale puterii care veghează la aplicarea lor. El participă la menținerea ordinii cu ajutorul miliției, organizație paramilitară ale cărei efective ating în 1940, 700.000 de mebrî. La această dată, însuși Partidul Național Fascist numără 3 milioane de membri fără a pune la socoteală organizațiile anexe. Unii dintre membri sînt militanți sinceri, înscriși în partid încă din timpurile eroice ale *squadrismului*, alții, desigur cei mai numeroși, devin membri din obligație profesională (profesorii și majoritatea funcționarilor trebuie să fie în principiu titulari ai carnetului de membru al Partidului Fascist, *la tessera*) sau pur și simplu din oportunism. Partidul „de elită” are deci o compoziție care îl obligă periodic să treacă la purificări severe, efectuate de puternicul secretar general. Din 1931 pînă în 1939, această funcție este deținută de Achille Starace.

Ca și în Germania, nu este vorba numai de a supune națiunea voinței clasei conducătoare și de a pune pe primul plan interesele acesteia, după regula dictaturilor clasice care se dezvoltă în acel moment în Europa. „Fascismul”, în sensul generic al termenului, în care se include regimul mussolinian și cel german este de o natură total diferită. Autoritar, în sensul că nu tolerează nici o opoziție și nici o piedică în fața voinței suverane a „conducătorului” națiunii, acesta este în același timp și în mod specific „totalitar”²⁵ ceea ce înseamnă că dirijează și controlează în toate domeniile, activitatea și gândirea fiecărui individ, plasează societatea civilă sub dominația partidului și statului și acționează în profunzimea corpusului social în scopul de a obține într-o primă etapă un consens cât mai larg posibil și apoi, într-o a doua etapă, să transforme radical societatea și pe toți membrii acesteia. Scopul final este acela de a crea un „om nou”, complet diferit de individul creat de sistemul social și de cultura burgheză.

În această perspectivă, mobilizarea italienilor se realizează pe două căi principale. Mai întâi prin educație care urmărește mai puțin formarea unor spirite cultivate și a unor cetățeni responsabili și mai mult o rasă sănătoasă, curajoasă, disciplinată, rezistentă și atașată cu fanatism. În afară de școală care este fascizată intens (învățătorii trebuie să-și țină orele îmbrăcați în cămăși negre), ca și Universitatea ceva mai târziu (aici, profesorii aparținând marii burghezii sînt în majoritate adepți ai fascismului), tinerii de ambele sexe sînt înregimentați încă de la vîrsta de opt ani în diferite organizații aparținînd „Operei Naționale Balilla”. Ei primesc o uniformă, arme de jucărie, participă la defilări și parade. Băieților li se trezește gustul pentru viața în comunitate și pentru activitățile militare. Fetele primesc și ele o instruire fizică și civică menită să facă din ele „mame viguroase”, gata să-și sacrifice fiii pentru națiune și pentru Duce.

A doua cale este propaganda, care capătă un aspect obsedant și utilizează masiv mijloacele moderne de informare și de manipulare a spiritului. Presa, radioul, actualitățile cine-

matografice, afișele uriașe, benzile desenate, marile competiții sportive, toate controlate îndeaproape de putere (care a creat un Minister al Presei și Propagandei, transformat în 1937 în „Ministerul Culturii Populare” sau *Minculpop*) contribuie la mobilizarea maselor, la răspîndirea cuvintelor de ordine ale regimului („Crede, supune-te, luptă”, „Mussolini are întotdeauna dreptate” etc.) și la răspîndirea unui naționalism agresiv.

În sfîrșit, pentru a se asigura de înregimentarea poporului italian și pentru a distruge în el orice veleitate revoluționară sau pur și simplu revendicativă, statul corporativ fascist oferă sindicatelor, plasate sub controlul său, monopolul reglementării raporturilor dintre patron și salariați și pune întreaga viață economică și socială sub o conducere unică de stat. În 1934 sindicatele fasciste sînt incluse în corporații care își delegă reprezentanții într-un Consiliu Național în care se află reprezentanți ai statului și membri ai partidului. În scopul obținerii unei colaborări a claselor sociale și a unei armonii sociale, sistemul avantajează patronatul. Acesta este preponderent la toate nivelurile, reprezentanții muncitorilor nefiind decît funcționarii sindicatelor fasciste care s-au constituit în instituții în care nu sînt admiși decît burghezii. Cît despre industriași și proprietarii de pămînturi care fac parte din organisme profesionale și din Consiliul Național al Corporațiilor, aceștia întrețin în general legături strînse cu șefii fasciști. Regimul și partidul au dat astfel naștere unei noi elite conducătoare, dar aceasta se află într-o strînsă simbioză cu clasele conducătoare tradiționale.

Pentru a-și menține privilegiile și forța materială, acestea din urmă au trebuit să se supună „tutelei” exercitate de stat asupra tuturor activităților economice din țară. După ce timp de cîțiva ani a dus o politică prin excelență liberală, regimul s-a angajat pe calea economiei dirijate, care pînă în 1932-1933 s-a caracterizat mai ales prin mari „bătălii” pentru producție („bătălia grîului” spre exemplu), prin exploatarea unor terenuri aflate pînă atunci în zone necultivate (mlăștinile Pontine din sudul Romei, regiunea mlăștinoasă Maremma din Toscana) și prin realizarea unor vaste programe de lucrări publice (autostrăzi, căi ferate,

renovarea capitalei). Deoarece criza a scos în evidență limitele acestui sistem de economie dirijată, fascismul a adoptat la rîndul său soluția autarhiei și a reînarmării exagerate, justificată de o „constrîngere de ordin demagogic” pînă la urmă foarte relativă, la care Ducele însuși a contribuit prin adoptarea, începînd din 1926, a unor măsuri cu privire la natalitate și refuzînd multor italieni dreptul de expatriere.

Pînă la mijlocul anilor treizeci, regimul fascist s-a bucurat de un consens efectiv dar de intensitate variabilă: entuziasmat la unii, resemnat la majoritatea italienilor care apreciază cîte un aspect pozitiv al politicii sale cum ar fi reinstaurarea „păcii sociale” avantajoasă pentru cei înstăriți, posibilitățile de promovare și de ascensiune oferite de partid și de organizațiile sale reprezentanților claselor mijlocii, o legislație socială îndrăzneată și reducerea șomajului în rîndurile păturilor populare urbane iar pentru toată lumea prestigiul cîștigat prin cele cîteva succese ale politicii externe. În 1935 la Stresa, Mussolini a apărut ca arbitru al păcii europene, cuceririle coloniale (Etiopia în 1935-1936) și succesele obținute în diferite domenii cum ar fi modernizarea țării (unde „trenurile sosesc la timp!”), fascinația exercitată de regim și de șeful accestuia asupra unei părți a elitei europene, spectaculoasele reușite ale sportivilor italieni (de două ori cîștigători ai Cupei Mondiale de fotbal, în 1934 și 1938, locul trei după Germania și Statele Unite la Jocurile Olimpice de la Berlin, în 1936), sînt exemple concludente. Semnarea acordurilor de la Laterano în februarie 1929 care reglemenează contenciosul cu Sfîntul Scaun și recunosc cătolicismul drept religie de stat, a contribuit considerabil la stabilirea acestui consens, cu toate că din 1931 au început să apară dificultățile legate de asociațiile de tineret pe care regimul vroia să le domine.

După războiul din Etiopia, Mussolini începe să-și pună întrebarea asupra gradului de aderare a maselor la regimul său și asupra șanselor pe care acesta le are de a supraviețui. Diagnosticul său este grav. În ciuda tuturor eforturilor făcute de fascism se pare că Italia a intrat pe calea decăderii așa cum o indică

încetinirea creșterii demografice. Această evoluție are pentru Duce cauze în primul rînd morale, care țin de influența predominantă exercitată de elitele tradiționale asupra societății și culturii italiene. „Pervertite” de influența burgheziei occidentale cu care împărtășesc sentimentele și practicile hedoniste, acestea nu au puterea necesară pentru a antrena masele italiene și pentru a face din Italia o mare națiune care să aspire la conducerea Europei, ca Germania sau Rusia Sovietică. Este important ca italienii să se trezească și să se debaraseze de ultimele vestigii ale vechiului regim. Acesta va fi obiectivul major a ceea ce istoricul De Felice a numit „revoluția culturală a fascismului”, o revoluție antiburgheză care reînvie spiritul activist al primei etape a fascismului și care vizează o mobilizare radicală a maselor. Influențat de eficacitatea hitleristă, Mussolini trasează fascismului ca sarcină prioritară făurirea unui „om nou” avînd anumite trăsături specifice (dynamism, repeziciune, hotărîre, eroism, spirit de sacrificiu, dispreț pentru situația materială etc.) și care să se opună stilului decadent al vieții burgheze. Începînd din 1931 apare astfel tendința de imitare a Germaniei naziste, care alături de aspectele total caraghioase (adoptarea „pasului de gîscă” rebotezat „pas roman”, înlocuirea în limba vorbită a pronumelui „tu” și „voi”, folosit tradițional pentru persoana a III-a, considerat „bun doar pentru un popor de lachei” etc.), introduce în viața locuitorilor peninsulei practici străine de identitatea sa culturală. La început se adoptă o legislație rasistă îndreptată împotriva evreilor, dar care va fi aplicată într-un mod tolerant.

Cît despre adeziunea mai strînsă a maselor la obiectivele principale ale fascismului, este clar că în ajunul războiului, consensul obținut de regim cu cîțiva ani mai devreme, este serios determinat. Accentuarea totalitarismului, copierea modelului străin pe care italienii îl resping imediat, teama de un conflict a cărui inevitabilitate Mussolini o afirmă permanent, ca și efectele persistente ale crizei și austeritatea cerută de opțiunea autarhică a puterii, contribuie toate la îndepărtarea unei mari părți a populației transalpine de regimul mussolinist. Așa încît,

o opoziție ascunsă începe să se manifeste chiar în interiorul partidului, în special în rîndul tinerilor. Declanșat împotriva voinței aproape unanime a poporului italian, războiul va arăta brusc conducătorilor săi, fisurile unui regim aparent perfect pînă în 1939 și care servește de model unei părți importante a claselor conducătoare din Europa aflată în plină criză.

„Contaminarea” cu modelul autoritar

Cu prețul unui regres considerabil al libertăților cetățenești și a drepturilor omului, însoțit de o „asfixiere” culturală tot atît de evidentă și cu prețul reorientării economice către o pregătire sistematică a războiului, Italia fascistă și Germania hitleristă au putut să limiteze efectele crizei și să rezolve în același timp o serie de probleme care apăruseră în cele două țări încă de la sfîrșitul secolului al XIX-lea, în special problema înregimentării maselor fără modificări majore în structurile economice și sociale capitaliste.

Se înțelege astfel de ce în aceste condiții, „fascismul”, în sensul generic al termenului, a putut să devină un model pentru anumite țări europene pe care războiul, amenințarea contaminării revoluționare și apoi criza le-a zdruncinat serios. Puterea sa de atracție a fost cu atît mai mare cu cît din momentul în care înverșunarea regimului mussolinist a făcut ca Italia să se apropie de Reich, în Centrul Europei s-a constituit un bloc totalitarist, „un teritoriu fascist”, către care, în cursul anilor '30, au început să-și îndrepte privirile numeroși dictatori sau candidați la dictatură aflați în cele patru puncte cîrđinale ale continentului.

În mod incontestabil, Mussolini și Hitler au avut un rol important în această fascinație exercitată de regimurile lor. De la sfîrșitul anilor douăzeci, primul a acordat serioase subvenții organizațiilor fasciste sau cu tendințe spre fascizare ale căror acțiuni i se păreau utile pentru realizarea obiectivelor sale inter-

naționale, ca *Heimwehr* din Austria, condusă de prințul Starhemberg. După 1933, ajutorul dat acestor organizații se amplifică, Ducele urmărind fie să întrețină în anumite țări o agitație destabilizatoare (de exemplu ustașii croați din Iugoslavia), fie să-și atragă o clientelă favorabilă poliției sale (membrii *Heimwehrului* austriac vor juca un rol decisiv în puciul nazist din iulie 1934), fie să limiteze atracția exercitată de Germania nazistă într-un context care, pînă în 1935, se caracteriza prin lupta pentru influență dintre cele două dictaturi totalitare, în zona dunăreană și în Balcani. Cît despre Hitler, după venirea sa la putere, acesta susține și el organizațiile pronaziste ca „Falanga” poloneză sau mișcarea sudetă a lui Konrad Henlein din Cehoslovacia.

Fiind vorba despre acțiuni conduse de serviciile italiene și germane în țări importante cu regim democratic liberal, adversare potențiale ale totalitarismului fascist și nazist, nu se punea problema pentru conducătorii de la Roma, nici pentru cei de la Berlin să favorizeze în aceste țări venirea la putere a unor regimuri fasciste. Pentru că erau fundamental naționaliste cu vocație imperialistă și tendințe cuceritoare, fascismul și național-socialismul nu aveau nici un interes să-și ajute vecinii să instaureze regimuri autoritare, capabile să stimuleze energiile naționale, deci să ridice obstacole în calea propriilor lor obiective. Cel mult puteau să dovedească, într-o perspectivă diametral opusă, ca mici grupuri care să le fie devotate să întrețină pe teritoriile adversarilor lor, o activitate destabilizatoare. Aceasta era explicația ajutorului financiar acordat „Francismului” lui Bucard din Franța, lui sir Oswald Mosley și organizației sale *British Union of Fascists* din Anglia sau lui José-Antonio Primo de Rivera din Spania, pentru serviciile organizației *Minculpop* și a subvențiilor oferite prin Ambasada Germaniei ziariștilor și oamenilor politici ale căror acțiuni și scrieri erau considerate de conducătorii naziști drept „pozitive”. În schimb, în unele țări prea slabe pentru a duce o politică externă autonomă și de aceea susceptibile de a putea fi transformate în „sateliți”, posibilitatea unei lovituri de stat profascistă sau pronazistă a

fost luată serios în considerare atît la Roma cît și la Berlin. Sprijinul acordat de Führer naziștilor austrieci și sudeți, ajutorul foarte important dat de Mussolini Falangei, apoi ajutorul militar furnizat lui Franco, ilustrează pe deplin această intenție.

În concluzie, proliferarea dictaturilor militare și civile care caracterizează Europa anilor treizeci nu poate fi considerată doar o simplă „fascizare” a vechiului continent. În fapt, chiar dacă fascismul se trage încă de la începuturile sale din marele val contrarevoluționar care s-a abătut asupra Europei imediat după război, el nu se constituie decît ca un caz particular al acestuia, avînd trăsături proprii. El vrea să fie cel care contestă ordinea existentă, propovăduiește colaborarea între clasele sociale și urmărește să integreze în rîndurile națiunii categoriile distruse de criză cărora le oferă posibilitatea de a intra în structuri create de partidul unic. În același timp, menține sau întărește privilegiile sociale ale vechilor clase conducătoare dar numai în măsura în care acestea sînt dispuse să renunțe la hegemonia politică. În plus, visează să creeze un „om nou” o societate și o cultură „regenerată” și își plasează acest țel în centrul proiectului său totalitarist. Toate acestea sînt foarte diferite de ceea ce se întîmplă în numeroase țări din Europa Centrală, Orientală și Mediteraneană, unde sistemul de producție și structurile sociale rămîn în multe privințe la stadiul celor aparținînd epocii preindustriale.

În această parte a Europei, scurtul interludiu democratic liberal care a urmat după război și care era legat în bună parte de influența exercitată de democrațiile victorioase, nu a durat decît cîțiva ani. Din cauza lipsei unor tradiții liberale și a unor baze socio-economice care în Europa de Vest constituiau fundamentul ce susținea democrația parlamentară, acesta nu a întîrziat să se prăbușească pentru a fi înlocuit cu regimuri autoritare de dreapta, instaurate în general în urma unei lovituri de stat militare, care urmărea în majoritatea cazurilor să înlătore amenințarea revoluționară și să readucă la putere clasa conducătoare tradițională.

Cei care au supraviețuit primului val contrarevoluționar din anii 1919-1926 și care nu au fost decît parțial afectați de acesta păstrînd doar aparența formală a unui pluralism, vor fi în majoritate luați cu asalt de al doilea, consecință a „Marii crize” și a amenințării pe care aceasta o reprezintă pentru oligarhiile aflate la putere. Pentru a o spune direct, nu „fascismul” este cel care se instalează în posturile de conducere ale statelor dictatoriale pe care criza le face să se afirme. Regimurile autoritare care pun capăt interludiului democratic nu se bazează pe aceleași fundamente sociologice nici pe același model de societate. „Fascismul-regim”, pentru a prelua expresia folosită de istoricii italieni pentru a face distincție între fascismul aflat la putere și „fascismul ca mișcare”, se sprijină pe o alianță tactică și conflictuală între o clasă conducătoare eterogenă în rîndul căreia rolul principal îl au industriașii și lumea de afaceri, și diferitele grupuri aparținînd claselor mijlocii. Acesta vrea să promoveze o nouă ordine și își afișează cel puțin verbal, dorința de a schimba oamenii. Dimpotrivă, dictaturile care apar în anii treizeci în Estul Europei și în țările mediteraneene, au o cu totul altă bază socială. Burghezia industrială și financiară este aici slab reprezentată, iar categoriile intermediare sînt departe de a ocupa un loc tot atît de important ca în Italia și Germania. Clasa conducătoare tradițională formată în majoritate din proprietari de pămînturi este deci cea care exercită puterea în mod direct sau prin intermediul armatei și își transmite directivele regimului de excepție pe care l-a instaurat. Aceasta nu este preocupată, ca în Italia sau Germania, să-și fundamenteze legitimitatea pe un consens popular întreținut mai mult sau mai puțin artificial, iar scopul pe care și l-a propus nu este cel de a crea un om de tip nou, ci de a resuscita instituțiile tradiționale, apoi de a consolida societatea în forma sa restaurată.

Cu toate acestea, fascismul este prezent în aceste regiuni clasic reacționare, la două niveluri. Mai întîi în „stilul” pe care îl adoptă în mod frecvent conducătorii lor preocupați de eficacitate și pentru a-și crea iluzia unui consens, sau pur și

simplicu pentru că acesta făcea parte din atmosfera epocii. Unui om ca Gömbös, care ajunge la conducerea guvernului maghiar în 1932, îi plac marile adunări populare, defilările milițiilor naționaliste, aclamațiile scandate de mulțime și adresate „conducătorului iubit al națiunii ungare” Salazar în Portugalia, Metaxas în Grecia, Franco în Spania după victoria forțelor naționaliste, nu simt repulsie nici față de momentele de comuniune cu mulțimea, nici față de acțiunile desfășurate de milițiile înarmate și nici față de mișcările de tineret înregistrate de regim. Acesta din urmă rămîne radical diferit de regimurile totalitare, mussolinist sau hitlerist.

Fascismul *stricto sensu* este și el prezent în aceste țări, sub forma originală a „fascismului ca mișcare”, iar în acest sens, numeroase organizații își au obârșia în acesta prin ideologia lor, prin frazeologia revoluționară și prin violența metodelor folosite, trăsături care sînt efectiv de esență fascistă. Ori raporturile existente între aceste mișcări care contestă ordinea existentă și regimurile autoritare care domnesc în această parte a Europei sînt rareori dintre cele mai bune. Desigur, într-o primă etapă, blocul conducător (burghezia și marii proprietari) se folosesc frecvent de grupările fasciste sau cu tendință fascistă pentru a distruge agitația revoluționară sau pentru a înfrînge mișcarea muncitorească, după care încearcă să le neutralizeze, iar cînd nu reușește, să se debaraseze de ele cu ajutorul forței. Cîteodată, pentru a împiedica aceste organizații să ajungă la putere, sînt instaurate și radicalizate regimuri excepționale controlate de oligarhie.

Așa se întîmplă de exemplu în Lituania, unde Woldemaras, fost profesor de istorie, a instaurat în 1926 un regim de stare de asediu, în Letonia unde Karlis Ulmanis, șeful Uniunii Țărănești conduce din 1934 un stat militarizat care se opune cu duritate socialiștilor și „fasciștilor” din *Perkonkrust* al cărui șef, Zelmin, fost membru al gărzilor voluntare este atras subit de influența Reichului hitlerist, în Estonia unde conducătorii conservatori reușesc să o ia înaintea mișcării corporatiste și antisemite a generalului Larka și să instaureze o stare

de urgență care va dura pînă la război, și în sfîrșit în Ungaria unde regimul corporatist autoritar instalat la începutul anilor treizeci de Gömbös se ciocnește după 1935 de partidul „Cru-cilor cu săgeți” al fascistului Szalasi.

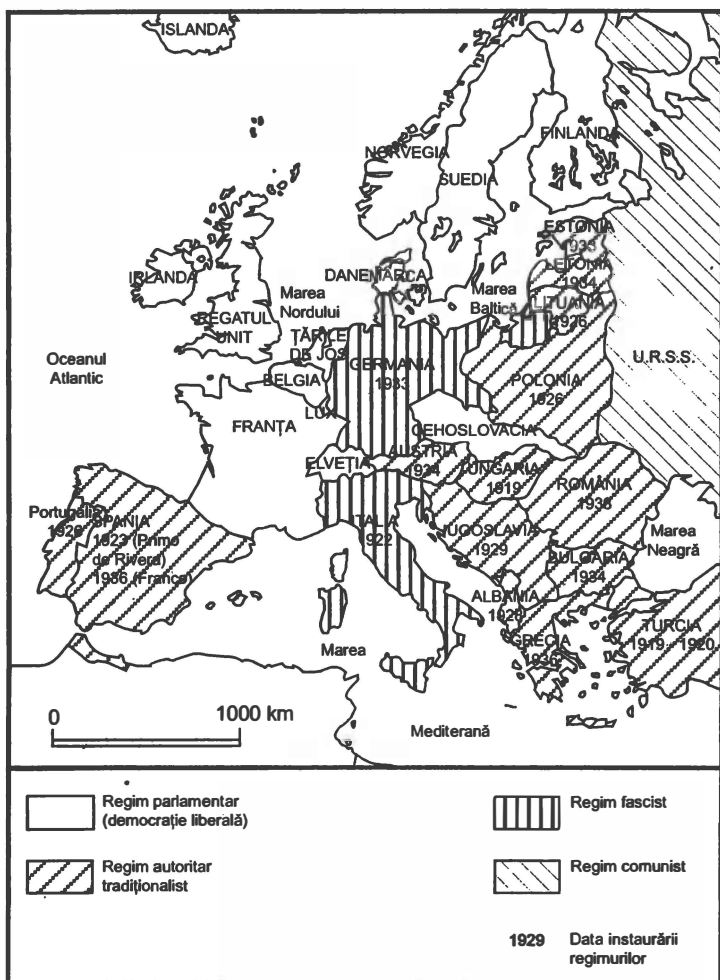
Uneori se ajunge la un adevărat conflict deschis între dictatura exercitată de forțele conservatoare și partidele fas-ciste, care se sprijină mai mult pe țărănime și pe mica burghezie. În România, avîntul fascismului reprezentat de mișcarea Gărzii de Fier, îl determină pe suveranul însuși, regele Carol, să re-curgă la forță în 1938, să desființeze toate partidele și să-l omoare pe Codreanu, șeful Gărzii de Fier. În Bulgaria, generalul Georgiev dizolvă în 1934 partidele tradiționale și mișcarea fascistă și instaurează o dictatură monarhico-militară asemănă-toare cu cea pe care generalul Metaxas o va instaura în Grecia doi ani mai tîrziu cu ajutorul regelui. În Austria, cancelarul Dollfuss conduce și el din 1934, un stat reacționar tradițional și catolic. În 1936, succesorul său Schuschnigg elimină organi-zația Heimwehr pe care se sprijinise regimul pînă atunci.

În Polonia, tot pentru a împiedica o lovitură de stat a extremei drepte, mareșalul Pilsudski a organizat în mai 1926 împreună cu o parte a armatei, un „Marș împotriva Varșoviei” Susținut la început de partidele de stînga, Pilsudski a trebuit să renunțe rapid la alianțele sale „populiste” și să se apropie de conservatori, așa încît regimul s-a orientat către o formă clasică de dictatură militară. După moartea sa în 1935, „regimul colo-neilor” care îi urmează este dominat în realitate de generalul Rydz-Smigly, sub îndrumarea căruia se organizează în 1937 un partid de guvernămînt, Partidul Unității Naționale, al cărui program ultraconservator trădează totuși existența unor tendințe populiste și totalitare. Pe de altă parte, influența fascismului se exercită asupra unor mișcări reacționare cum ar fi Partidul Național Radical a cărui aripă extremistă, „Falanga” capătă la sfîrșitul anilor treizeci un caracter fascist evident. Organizată după model militar, această formațiune își recrutează majorita-tea trupelor printre care studenți și în rîndurile micii burghezii din capitală seduși de programul său care prevede limitarea

proprietății private și existența unei economii dirijate. Cîțva timp, Falanga, care își face repede o reputație de tristă amintire prin acțiunile sale brutale îndreptate împotriva evreilor, atrage de partea ei membri ai Partidului Unității Naționale și întreține relații destul de bune cu guvernarea. Aceasta pînă în momentul în care, suspectată de a pune la cale o lovitură de stat pronazistă, este abandonată și interzisă de aliații săi de la putere.

Spania constituie un caz particular în Europa dintre cele două războaie, în sensul că a avut una după alta două tipuri de regim autoritar. Pînă în 1930 a fost o dictatură clasică, instaurată cu aprobarea regelui Alfonso al XIII-lea pe care a condus-o generalul Primo de Rivera. Cînd acesta din urmă, mare admirator al lui Mussolini, a hotărît în 1923 să pună capăt regimului paramilitar și să instaureze un guvern excepțional dominat de militari, a fost vorba nu atît de un gest care să înfrunte amenințarea revoluționară destul de slabă în acel moment, ci de intenția de a rezolva dificultățile militare din Maroc și de a zdrobi mișcarea separatistă din Catalonia. Nu a fost deci nimic asemănător cu situația din Italia din urmă cu doi ani și nici nimic comparabil cu mișcarea de masă care a dus la Marșul împotriva Romei. Instaurat cu ajutorul armatei, regimul riverist nu este altceva decît o dictatură a clasei conducătoare tradiționale.

Esența franchismului este diferită. Franco însuși nu are mare lucru în comun cu liderii plebei care conduc destinele Italiei și Germaniei. Regimul pe care îl instaurează după înfrîngerea republicanilor se sprijină în primul rînd pe forțele contra-revoluționare – armată, biserică, marea proprietate funciară etc. – iar planul său politic nu intenționează să pună bazele unei „noi ordini” ci, din contra, să restaureze societatea spaniolă în forma ei tradițională. Totuși, chiar dacă nu este la drept vorbind un adevărat „fascism”, regimul franchist este influențat de acesta mai mult decît celelalte dictaturi din Europa Orientală și Meridională. Pentru a-și înfrînge adversarii, Franco a avut nevoie de sprijinul unei părți importante a claselor mijlocii pentru care întoarcerea la trecut nu constituie defel un program foarte mobilizator. Pe de altă parte, timp de trei ani cît a durat

Regimurile politice din Europa în 1938

războiul civil, el a beneficiat de ajutorul militar și diplomatic al puterilor fasciste și s-a folosit din plin de serviciile Falangei. Fondată în 1933 și condusă de fiul fostului dictator, José-Antonio Primo de Rivera (care va fi împușcat de republicani în 1936), această organizație se înrudește prin ideologie cu fascismul din prima sa etapă de evoluție. Pentru că își recrutează adepții din diferitele pături ale micii burghezii, aceasta cere o reformă agrară radicală, intervenția statului în viața economică și naționalizarea datoriilor. După ce a învins cu ajutorul ei „Frontul Popular”, Franco se preocupă prea puțin de realizarea programului acesteia. Regimul pe care îl instaurează intenționează mai puțin să creeze o nouă ordine așa cum ar dori falangiștii, ci mai ales să reînvie o Spanie tradițională într-un cadru autoritar și corporatist care amintește mai degrabă Portugalia doctorului Salazar decât Italia lui Mussolini.

Între franchismul aflat la putere și regimul mussolinist și cel hitlerist, există totuși mai multe puncte comune decât între acestea din urmă și dictaturile clasice. Chiar confiscată de „groparul” Republicii și lipsită de ideologia sa contestatară, Falanga rămîne mai mult decât un simplu partid de guvernămînt. Ea constituie „o mișcare militaristă, inspiratoare și bază a statului spaniol”, puternic ierarhizată și bine structurată. Pe de altă parte, chiar dacă în Spania nu are loc o veritabilă înregimentare a maselor, nici nu există dorință de a remodela societatea impunîndu-i un stil de viață fascist, aceasta are și ea drept șef un conducător carismatic, răspunzător „în fața lui Dumnezeu și a Istoriei” și nu scapă nici ea de tentația totalitarismului. Aici, instituțiile tradiționale (școala, armata și mai ales Biserica) sînt cele care servesc drept suport regimului totalitar, prin controlul exercitat asupra formației intelectuale, morale și civice a tineretului, asupra vieții profesionale și de familie, asupra moravurilor și activităților cotidiene ale poporului spaniol.

Asedierea democrației

În timp ce în Europa se înmulțeau regimurile totalitare instaurate și susținute de vechile clase conducătoare, URSS, unde se presupunea că domnește puterea „proletariatului” și unde trebuia să fie desființată pentru totdeauna „exploatarea omului de către om”, se transforma sub ciomagul stalinist într-un regim totalitar și terorist, tot atât de indiferent ca și omoloagele sale fasciste față de libertățile sociale, numite aici „formale” și față de respectul pentru om.

După ce i-a înlăturat pe principalii săi concurenți, l-a eliminat pe Troțki, a instaurat un sistem al economiei planificate care da prioritate producției de bunuri industriale și industriei grele, a impus colectivizarea forțată și a lichidat în acest scop orice opoziție, în 1934, Stalin pare să se orienteze spre o oarecare liberalizare a regimului. Dintre cei care supraviețuiseră infernului din lagăre, numeroși deportați au fost amnistiați și și-au reluat activitatea profesională. Poliția de stat, G.P.U.-ul²⁶ a fost desființată și înlocuită cu NKVD-ul căruia i s-a retras dreptul de a ordona pedepse capitale. În 1936 o nouă constituție simplifică angrenajele guvernării și proclama aderarea URSS la principiile „democrației”. Pe scurt, puterea stalinistă părea să se angajeze pe calea unei relative destinderi a „dictaturii proletariului”

Dar în 1936, se produce o revenire bruscă. Sub pretextul asasinării lui Kirov, prieten și succesor al lui Stalin, care a vut loc în decembrie 1934, șeful suprem al URSS – care este posibil să fi ordonat el însuși executarea acestui rival puternic – declanșează un val de represiune și de teroare care îl ajută să scape de principalii săi adversari. Conduse de poliția politică, arestările în masă sînt urmate de procese celebre și de execuții și deportări în lagărele din Siberia. Foști tovarăși ai lui Lenin, ca Zinoviev și Kamenev, înalți funcționari, opozanți de dreapta ca Buharin, devin principale victime ale acestei acțiuni de „purificare” care lovește în 1937 în șefii Armatei Roșii, în special

în mareșalul Tuhacevski. Intelectuali, savanți, scriitori, muzicieni, nu sînt nici ei cruțați. Represiunea se extinde pînă la revoluționarii străini refugiați în Rusia, ca fostul conducător al Ungariei comuniste, Bela Kun. În total, numărul celor uciși se ridică la 2 milioane, la care se adaugă 7-8 milioane de deținuți în lagărele gestionate de „Gulag”²⁷ (ramură a NKDV-ului) unde rata mortalității atinge 10 % pe an. Puterea absolută a lui Stalin este fără îndoială consolidată, dar cu prețul unor pierderi mari pentru URSS care pierde o parte din cadrele sale administrative, politice și militare și aceasta în momentul în care se conturează clar amenințarea războiului.

Occidentalilor le va trebui mult timp pînă să realizeze dimensiunile „derivei” provocate de ceea ce pentru mulți europeni aparținînd clasei muncitoare, mediilor intelectuale și tineretului burghez a însemnat „lumina strălucitoare” apărută în Estul continentului. După începuturi dificile, consecință a condițiilor în care s-au produs sciziunile din 1920-1921 și „bolșevizarea” secțiunilor Internaționalei a III-a, în Europa anilor treizeci, comunismul ia un avînt deosebit. Greutățile provocate de criză, slabul entuziasm trezit de instituțiile și de idealurile unei democrații liberale care pare să-și fi epuizat toate posibilitățile de reînnoire, spectacolul dat de unele țări ca Franța, cu parlamentarismul lor întortocheat, dorința de absolut a unui tineret care nu a renunțat la visurile sale, toate acestea sînt pentru o mare parte a opiniei publice atuuri în favoarea tinerelor partide socialiste și a „patriei proletarilor” pe care propaganda Kominternului o ridică în slăvi. Mulți dintre cei care s-au dus în URSS pentru a-și confrunta speranțele cu realitățile palpabile ale „construirii socialismului” s-au întors, cînd nu s-au lăsat păcăliți de punerea în scenă sau orbiți de convingeri de nezdruccinat, decepționați și uneori revoltați de imaginea revoluției „confiscate” Unii ca André Gide, Georg Friedmann și mulți alții o vor declara cu vehemență, dar vocile lor sînt mai puțin auzite de stînga decît cele care afirmă că URSS este dătătoarea de speranță și viitorul tineretului din lumea întreagă.

Avînd la început caracteristicile unor grupări cu o importanță electorală mediocră, partidele comuniste vor cunoaște o dezvoltare spectaculoasă în perioada de criză. În Germania și Austria pînă la dictatură, în Spania pînă la victoria lui Franco, în Franța Frontului Popular, acestea adună sute de mii de adeziuni și milioane de voturi, cîștigă o reprezentare parlamentară solidă (în Franța, la alegerile din 1936, comuniștii au 72 de deputați) și conduc numeroase municipalități. Cu toate că, din dorința de a se uni cu alte forțe de stînga, își mai reduc din agresivitatea față de democrația burgheză, este clar că dincolo de această atitudine tactică, dezvoltată ca atare de mulți reprezentanți ai dreptei și ai centrului chiar și de cei aparținînd social-democrației, ei păstrează speranța unei „mari sărbători” revoluționare.

În timp ce la dreapta toată lumea crede sau se prefăce a crede în iminența asaltului „bolșevic”, la stînga se afirmă fără încetare existența amenințării unei lovituri de stat „fasciste”. Ori, chiar dacă este adevărat că extrema dreaptă trece prin zile destul de grele, nu este mai puțin adevărat că în țările industrializate din Europa de Vest și de Nord, unde instituțiile și practicile democrației parlamentare se bazează pe tradiții străvechi, pe o cultură politică profund înrădăcinată și pe sprijinul majorității populației, partidele fasciste sau cu tendințe fasciste și chiar formațiunile clasice reacționare nu reușesc să amenințe serios regimurile existente.

Odată cu criza, acestea iau totuși un avînt spectaculos mai ales în Franța unde dezvoltarea „ligilor” și paralizarea instituțiilor duc în februarie 1934 la o adevărată criză guvernamentală. Dintre toate organizațiile de extremă dreapta care apar înainte sau după această dată – Fasciile lui Georges Valois de la mijlocul anilor douăzeci, „Tinerii Patrioti” ai lui Pierre Taittinger, „Crucea de Foc” a locotenent-colonelului de La Rocques, transformate după ce guvernul Blum interzice această mișcare în Partidul Social Francez, Francismul lui Marcel Bucard, Solidaritatea Franceză etc, numai Partidul Popular Francez condus de fostul șef comunist Jacques Doriot și care apare în timpul marilor greve din 1936, poate fi comparat cu

marile formațiuni fasciste care au triumfat în Italia și Germania. Și aceasta datorită efectivelor sale deosebit de mari (potrivit declarațiilor șefilor săi 300.000 de membri în 1938, neîndoielnic nu mai mult de o treime din cotizanți), apartenenței sociale a membrilor săi și a principiilor ideologiei sale.

Este totuși necesar să se amintească că potențialitatea fascizării societății franceze nu poate fi măsurată prin numărul partizanilor și a voturilor. Ca și comunismul și în multe privințe din aceleași motive – respingerea sistemului parlamentar și a politicii de expectativă, disprețul pentru valorile burgheze, încercarea de a dramatiza existența într-un stil romantic – fascismul este la modă în Franța anilor treizeci, mai ales în mediile intelectuale și în rîndurile tineretului burghez. „Pot să spun, scria din închisoare Robert Brasillach, că nu voi reuși să uit strălucirea uluitoare a fascismului universal din timpul tinereții mele, fascismul, acel *mal du siècle* al nostru.”

Implantarea fascismului în Anglia a fost incontestabil de mai mică anvergură. Aici, la mijlocul anilor treizeci, *British Union of Fascists* nu avea decît vreo douăzeci de mii de membri recrutați în rîndurile clasei mijlocii și printre marginalizații periferiei londoneze. Organizația condusă de Mosley își va pierde repede respectul opiniei publice britanice datorită acțiunilor sale violente și nu va avea practic nici un impact electoral.

Ca și în Franța, în Belgia, între 1932 și 1936 se va produce o puternică dezvoltare a extremei drepte naționaliste și fasciste. În zona flamandă, două mișcări au avut un rol important: *Verdinosa* a lui Joris von Severen, care pînă în 1934 a adunat aproape 15.000 de membri și Uniunea Naționalistă Flamandă a lui Staf de Clercq, organizație pronazistă subvenționată de altfel de serviciile germane. În partea valonă, cea mai puternică este mișcarea rexistă a lui Leon Degrelle, de inspirație mai mult naționalistă decît pur fascistă, ceea ce nu o împiedică să beneficieze de subvențiile lui Mussolini. La alegerile din 1936, aceasta obține 11 % din voturi și obține 21 de deputați în Cameră.

În Țările de Jos, tot în condițiile crizei, mica mișcare național-socialistă (NSB) condusă de inginerul Anton Mussert,

care la început nu a atras decît cîteva sute de adeziuni în înalta burghezie, mediile militare și printre plantatorii repatriați, primește sprijinul claselor mijlocii și cel al șomerilor față de care își înmulțește promisiunile demagogice. De aici, creșterea efectivelor sale care de la 1.000 de membri în 1933, ajunge la 40.000 în primăvara aceluiași an. La alegerile din 1935, aceasta obține 300.000 de voturi, adică aproape 8 % din voturile exprimate.

În aceste condiții întrebarea este dacă Europa de dinainte de război este pe punctul de a cădea în totalitarismul fascist sau de a adopta formele clasice de dictatură inspirată parțial de modelul italian și cel german. Oricît de puternică a fost fascinația fascismului, răspunsul este evident negativ, fiind vorba de țări democratic-liberale care, în condițiile crizei au fost atacate din nou de dreapta naționalistă.

După ce și-au atras un număr mare de membri și au obținut suficiente voturi în anii 1934-1936, toate organizațiile amintite mai sus, ca și cele care s-au dezvoltat în Elveția (mișcarea fascistă elvețiană a colonelului Fonjallaz, dar mai ales Frontul Național al Dr. Ralf Henne, antisemit și prohitlerist), în Norvegia (*Nasjonal Samling* al lui Quisling care va avea aproape 30.000 de membri, dar cu un impact electoral foarte slab), în Irlanda („Cămășile Albastre” conduse de O'Duffy), în Finlanda și în mai mică măsură în Danemarca și în Suedia, cunosc după 1936 un regres evident.

Același lucru se întîmplă și în Franța unde, după interludiul Frontului Popular, creat în perspectiva luptei împotriva „fascismului”, dar al cărui efect a fost acela de a radicaliza dreapta politică, venirea lui Daladier la putere în 1938 are același rezultat. În toate aceste țări, la care trebuie adăugată și Cehoslovacia care reușește și ea să-și păstreze pînă în 1939 structurile pluraliste, acest fenomen este consecința relativei ameliorări a situației economice, a puterii de mobilizare a maselor și a rezistenței pe care o opun partidele democratice și guvernele acțiunilor acestor organizații rebele.

Eșecul tentativelor autoritare și totalitare în statele Europei Occidentale și Septentrionale se explică deci, în primul rînd

prin tradițiile democratice solide, înrădăcinate mai demult timp în mentalitatea colectivă din această parte a continentului, decât în mentalitatea germanilor și italienilor, dar și prin integrarea profundă a maselor în viața politică cât și a unor formațiuni democratice cuprinzând clasa muncitoare și mari părți ale clasei mijlocii. În plus, nici una din țările în care se produce ofensiva totalitară nu aparține taberei învinșilor sau nu face parte dintre țările defavorizate de tratate, ceea ce reduce cu mult forța de penetrare a fascismului sau a mișcărilor care îl imită. Pentru ca marele val al cămășilor cafenii să se întindă aproape asupra întregii Europe, va trebui ca regiunile totalitariste coalizate să arunce continentul într-un nou conflict sinucigaș.

Capitolul 4

GENEZA, APOGEUL ȘI PRĂBUȘIREA EUROPEI HITLERISTE

■ *Din momentul instalării sale la putere, regimul nazist se manifestă ca un element de perturbare a ordinii europene. Pentru moment, ținut în frâu de opoziția puterilor europene (pactul franco-sovietic, acordul de la Stresa), expansionismul nazist se dezlănțuie după 1936. Remilitarizarea Renaniei, în 1936, intervenția puterilor fasciste în războiul din Spania apar ca niște tentative care preced marea ofensivă. Aceasta este declanșată în 1938 prin înfăptuirea Anschluss-ului și după Conferința de la München, prin anexarea regiunii Sudete. Convins de fragilitatea democrațiilor, Hitler pune mâna pe Boemia în 1939 și invadează Polonia, provocând o declarație de război din partea Angliei și a Franței.*

■ *Din 1939 pînă în 1941, Hitler cucerește aproape întreaga Europă printr-o serie de atacuri-fulger. După ce învinge Polonia în mai puțin de o lună, în primăvara lui 1940 el ocupă Danemarca și Norvegia, scoate din luptă Țările de Jos și Belgia și obligă Franța a cărei armată este zdrobită, să semneze armistițiul din iunie 1940. Chiar dacă suferă un eșec în bătălia pentru Anglia, el își asigură în 1941 controlul asupra Iugoslaviei și a Greciei, înainte de a lansa în iunie ofensiva împotriva Rusiei Sovietice.*

■ *Această Europă cucerită este organizată potrivit intereselor și concepțiilor Reichului. Perceperea unor imense despăgubiri de război, jaf economic, propagandă, represiuni îndreptate împotriva adversarilor declarați sau presupuși, persecutarea „raselor inferioare”, iată soarta comună a țărilor supuse jugului nazist. La această înrobire participă*

de bună voie sau de nevoie, guvernele locale care practică o colaborare oficială, sau adepți zeloși ai fascismului. Cu toate acestea, încurajați de guvernele refugiate la Londra, sau refuzînd de la bun început să accepte supunerea, membrii rezidenți luptă împotriva naziștilor.

Victoria sovieticilor de la Stalingrad și debarcarea Aliatilor în Africa de Nord, marchează marea cotitură a conflictului. Debarcarea anglo-americană din Italia în 1943 provoacă prăbușirea fascismului. Înaintarea Armatei Roșii la Est, ofensiva occidentalilor la vest, după debarcarea din Franța în 1944, duc la capitularea fără condiții a Germaniei naziste, în mai 1945.

Criza economică a avut asupra relațiilor intereuropene consecințe care au stîrnit antagonisme între țările „mulțumite” și țările „revizioniste”, acestea din urmă fiind din ce în ce mai mult în sfera de influență a unei Germanii restabilizate și hotărîtă să se încaiere cu învingătorii din 1918.

După eșecul Conferinței de la Londra, din iunie 1933, unde s-a încercat timid să se găsească soluții internaționale pentru rezolvarea crizei, principiul „fiecare pentru sine” se instalează în relațiile dintre state, fiecare folosind arma protecționismului sau a devalorizării monetare pentru a-și reduce deficitul comercial, dar care nu au avut drept rezultat decît să oblige partenerii să ridice la rîndul lor bariere vamale de netrecut, sau să modifice în mod arbitrar nivelul schimburilor comerciale. Anglia însăși, legată prin tradiție de liberul schimb, va trebui în 1931 să adopte măsuri protecționiste și să se bazeze doar pe propriul imperiu? Aceste măsuri întretin o atmosferă de tensiune puțin propice cooperării intereuropene visată de Briand. Opțiunea statelor totalitariste pentru soluții autarhice în vederea crizei, apoi trecerea la o reînarmare înverșunată nu pot decît să le împingă spre o politică de forță în momentul în care statele democratice, motivate de opțiuni economice diferite (politicile deflaționiste nu se împacă cu întreținerea unui instrument militar puternic și a unor costisitoare contraalianțe) se angajează pe calea replierii și a *appeasement*-ului, deschizînd o breșă în dispozitivul lor de apărare prin care Hitler va năvăli în curînd.

Primele atacuri hitleriste

Devenit cancelar al Reichului în ianuarie 1933, șeful PNSMG nu va aștepta prea mult ca să pună în practică programul de politică externă trasat în linii mari în *Mein Kampf*. Cu câteva săptămîni înainte ca nazismul să ajungă la putere, Germania a obținut la Geneva recunoașterea principiului de egalitate în drepturi cu celelalte puteri, în materie de înarmare. Hitler ar fi dorit să obțină aplicarea imediată a acestuia, dar guvernul francez se opune. De aceea, în octombrie 1933 ia hotărîrea să părăsească Conferința de dezarmare și să întoarcă spatele Societății Națiunilor, ceea ce însemna să se sustragă în mod deliberat oricărui control internațional și să declare în fața întregii Europe că Germania nu va mai ține cont decît de interesele sale naționale.

Dintre toate țările vecine, două păreau să fie vizate în mod special pentru a servi drept teren de experimentare a politicii expansioniste a celui de al III-lea Reich: Polonia și Austria.

În ceea ce privește statul polonez, tratatul de la Versailles a oferit Germaniei un pretext serios de a trece la intervenție: existența „coridorului” Danzig care rupe Germania în două și unde se înmulțesc incidentele de frontieră și litigiile internaționale. Venirea la putere a naziștilor, adepți declarați ai forței, îi înspăimîntă pe conducătorii polonezi, căci în afară de culoarul Danzig, a cărui populație este majoritar de limbă germană, Berlinul revendică și Poznanian și Silezia de Nord. Ori, spre surpriza generală, Hitler propune guvernului de la Varșovia un pact de neagresiune care este semnat în ianuarie 1934. El își ia angajamentul să nu folosească forța pentru rezolvarea litigiilor cu Polonia și să nu intervină în conflictele dintre guvernul polonez și minoritățile germane.

Această atitudine de tergiversare a șefului celui de al III-lea Reich se explică prin dorința de a potoli neîncrederea opiniei publice europene și bineînțeles pentru a distruge sistemul diplomatic instituit de Franța la începutul anilor douăzeci

în scopul de a izola Germania. Cît despre polonezi, încheierea acordului este motivată de rațiuni de securitate imediată și de afinitățile politice care leagă Reichul nazist de regimul dictatorial și exagerat de anticomunist al mareșalului Pilsudski. Acesta nu-i împiedică însă pe polonezi să-i deteste pe germani, dar dintre cele două amenințări cu care se confruntă, cea a Rusiei revoluționare li se pare cu mult mai periculoasă.

Adevărul este că, pactul din ianuarie 1934, chiar dacă se justifică din punctul de vedere al polonezilor printr-o concepție politică pe termen scurt, distruge coeziunea alianțelor franceze realizate împotriva Germaniei hitleriste. Amenințată de o izolare care riscă să o îndepărteze și de țările Micii Antante, Franța își caută un alt partener. URSS trece și ea printr-o stare de îngrijorare profundă. Din 1934 încep o serie de negocieri care au ca scop realizarea unei contraponderi la pactul germano-polonez, iar în același an, la recomandarea Franței, URSS este primită în Societatea Națiunilor.

Prudent în relațiile sale cu Polonia, stat ostil Germaniei prin tradiție, Hitler nu consideră că trebuie să uzeze de aceleași menajamente față de Austria, unde crede că poate conta pe sprijinul tolerant al populației. *Mein Kampf* prezentase *Anschluss*-ul drept prima etapă a realizării „Marelui Reich”. De îndată ce a devenit cancelar, Hitler și-a creat în Austria un partid nazist al cărui program consta tocmai în unirea acesteia cu Germania și căruia criza, puternic resimțită în Austria, avea să-i aducă o audiență deloc neglijabilă.

Pe 25 iulie 1934, un grup de naziști austrieci ocupă la Viena Radioul, Palatul Cancelariei, îl rănesc mortal pe cancelarul Dollfuss și încearcă să instaureze la putere o echipă guvernamentală favorabilă *Anschluss*-ului. Dar reacția social-creștinilor pe care îi sprijină milițiile înarmate ale prințului Starhemberg reușesc să împiedice lovitura de stat. Președintele Republicii numește un nou cancelar, Schnuschnigg care restabilește ordinea și îi obligă pe naziști să renunțe la acțiunea lor.

Ce va face Germania? Fără nici un dubiu, Hitler este gata să intervină, dar atitudinea ostilă, categorică a lui Mussolini

față de proiectul de uniune germano-austriacă, îl împiedică să o facă. Temîndu-se să-i vadă pe germani instalați pe Brenner, lângă Tyrolul de Sud pe care îl revendică pangermaniștii și în centrul unei regiuni unde influența italiană a crescut mereu de la război încoace, Ducele trimite la frontiera austriacă cîteva divizii și își afirmă cu tărie dorința ca independența Austriei să fie respectată. Führerul nu îndrăznește să i se opună, dar din acest eveniment trage concluzia că stăpînirea Europei depinde de alianța cu Italia fascistă, sau de supunerea acesteia.

Europa împotriva Germaniei

Dorința manifestată de URSS de a ieși din izolarea diplomatică și opoziția Italiei fasciste față de intențiile Germaniei hitleriste în Europa Centrală vor fi folosite de Franța pentru a ridica împotriva Germaniei toate puterile îngrijorate de punerea în practică a programului imperialist din *Mein Kampf*.

Ministrul de externe francez Louis Barthou se gîndește la început la un vast program de asistență mutuală care să includă URSS, statele Europei de Est și Germania, care ar trebui astfel să accepte recunoașterea frontierelor sale orientale. După ce Berlinul și Varșovia refuză acest program, Barthou se orientează spre apropierea de URSS și face eforturi să strîngă legăturile cu țările Micii Antante. În momentul cînd îl întîmpina la Marsilia pe regele Alexandru al Iugoslaviei, el este asasinat împreună cu acesta din urmă de un terorist croat, pe 9 octombrie 1934.

Succesorul său, Pierre Laval, deviază orientarea politicii sale cu toate că declară contrariul. Desigur, el continuă negocierile cu URSS care sfîrșesc în mai 1935 prin semnarea unui pact de asistență mutuală în cazul unei agresiuni confirmate de Societatea Națiunilor. Urmează apoi o călătorie a ministrului francez la Moscova, la sfîrșitul căreia Stalin face o declarație în favoarea eforturilor de reînarmare ale guvernului francez, ceea ce face să înceteze campania dusă de comuniștii francezi

împotriva legii celor doi ani. Epoca tacticii „luptei de clasă”, și a ecuației social-democrație = fascism, care la sfârșitul anilor douăzeci au constituit baza activității internaționale a Kominternului, era deja depășită. Considerînd că ideologia fascistă a devenit principalul său dușman, Uniunea Sovietică se declară de acum înainte prin intermediul Internaționalei a III-a pentru unitatea de acțiune a partidelor comuniste și a celorlalte forțe „antifasciste” în cadrul „fronturilor populare”. Laval își poate atribui meritul avantajului pe care guvernul său îl capătă din această răsturnare tactică, dar nu se arată grăbit să meargă mai departe în acțiunea de apropiere față de Rusia Sovietică. Odată acordul semnat, el întîrzie să-l supună ratificării în cele două Camere și ignoră intenționat avansurile făcute de ambasador în vedere încheierii unei convenții militare.

Total anticomunist, succesorul lui Barthou dă întîietate apropierei de Italia fascistă, începută de altfel înainte de numirea sa pe Quai d'Orsay. În ianuarie 1935, el se duce la Roma și semnează cu Mussolini un acord prin care acesta din urmă se angajează să colaboreze cu Franța în vederea menținerii unui statu-quo în Europa danubiană (ceea ce înseamnă o acțiune comună în cazul unei noi încercări de Anschluss), Italia primind în schimb cîteva concesionări teritoriale în sudul Tunisiei și la granițele Eritreei. Se pare că aceasta constituie o cotitură capitală în istoria relațiilor intereuropene dintre cele două războaie, în sensul că Italia, aflată pînă atunci în fruntea statelor revizioniste din Europa danubiană și din Balcani, pare să opteze pentru respectarea frontierelor stabilite de tratate și dă impresia că este gata să se reconcilieze definitiv cu puterile democratice. În același timp, Laval caută un teren favorabil unei înțelegeri cu Germania și negociază plebiscitul prevăzut de tratatele de la Versailles prin care regiunea Sarre, după cincisprezece ani, trebuia să-și hotărască singură soarta.

Șanșele de a-i vedea pe locuitorii din Sarre pronunțîndu-se pentru reanexarea teritoriului lor de către Franța, erau nule. Dar exista mai ales în rîndul catolicilor o minoritate importantă pentru care reîntoarcerea la Reich reprezenta o problemă

și care ar fi putut vota pentru menținerea autonomiei. Lăsându-i pe naziști, sprijiniți de marele industriaș Roehling, să facă o propagandă intensă în favoarea unirii cu Germania și să semene teroarea printre cei ce se opuneau acestei soluții, guvernul francez i-a permis lui Hitler să câștige partida cu ușurință, plebiscitul din ianuarie 1935 aducând 90 % din voturi celor care susțineau restabilirea suveranității germane asupra regiunii Sarre.

Încurajat de acest succes și folosind drept pretext o lege militară franceză care stabilea durata serviciului militar la doi ani, Führerul anunță în martie 1935 reintroducerea recrutării în Germania, violând astfel o hotărîre fundamentală a tratatului de la Versailles. O lună mai târziu, reprezentanții Franței, ai Regatului Unit și ai Italiei se întîlnesc la Stresa pentru a-și reafirma fidelitatea față de tratatul de la Locarno și pentru a decide asupra unei atitudini comune față de reînarmarea Germaniei și a problemei independenței austriece. Acest „Front Comun de la Stresa”, la care se adaugă Pactul franco-sovietic pe care Laval se grăbește să-l semneze și contraalianțele pe care Franța le-a încheiat cu țările Micii Antante pare să inaugureze o politică comună a principalelor puteri europene care are drept scop să împiedice punerea în practică a proiectelor de cucerire ale Führerului.

Crizele din 1935-1936

Această unire „sacră” împotriva Reichului hitlerist nu va dura mai mult de cîteva săptămîni. În iunie 1935, Regatul Unit dă prima lovitură Frontului de la Stresa semnînd cu Germania un acord prin care aceasta din urmă se angajează să-și limiteze flota de război, ceea ce în fapt contribuie la recunoașterea implicită a acțiunilor sale de reînarmare. În cele două mari democrații occidentale, opinia publică are din acest moment păreri opuse în ceea ce privește oportunitatea unei alianțe cu Italia fascistă și cu Rusia Sovietică. În Franța mai ales, atmo-

sfera de război civil rece care precede alegerile din mai 1936 și care se deteriorează și mai mult după victoria Frontului Popular, nu este defel în favoarea menținerii coaliției antihitleriste, o parte a opiniei publice dorind o apropiere mai mare de URSS, în timp ce în rîndurile drepte sînt numeroși cei care susțin alianța cu Italia, ba chiar un „aranjament” cu Germania nazistă („mai degrabă Hitler decît Frontul popular” declară ei). Una după alta, războiul din Etiopia, apoi evenimentele din Spania, îl vor convinge pe Duce că are tot interesul să renunțe la politica pe care o duce din vara lui 1934 și să treacă în tabăra Germaniei.

Prima criză începe în octombrie 1935 odată cu intrarea trupelor italiene în Etiopia și se termină peste șase luni cu anexarea acestei țări, al cărei împărat va fi din mai 1936 regele Victor-Emanuel. Dar Etiopia era un stat independent, membru al Societății Națiunilor. Sesizat de negusul Hailé Sélassié²⁸, Consiliul acestei organizații hotărăște să considere Italia drept stat agresor și să-i aplice sancțiuni economice a căror suveranitate, guvernul Laval încearcă să o limiteze pentru a menaja atît Londra cît și Roma. Sancțiunile vor afecta mai ales consumul zilnic al italienilor, dar armatele lui Mussolini nu vor fi lipsite de oțel, nici mai ales de petrol, ceea ce le va permite să înfrîngă rezistența eroică a adversarilor lor. Pînă la urmă, preocupați să evite ruptura cu Roma, francezii și britanicii îi propun lui Mussolini, în decembrie 1935, un acord secret de împărțire a Etiopiei („planul Laval-Hoare”) pe care indiscreția presei îl dezvăluie publicului, stîrnind în cele două țări, în Anglia mai ales, o vie dezaprobare care, cîteva săptămîni mai tîrziu, îi va obliga pe cei doi oameni politici să demisioneze. Frontul de la Stresa este definitiv terminat.

În timpul crizei etiopiene, Hitler l-a menajat cu abilitate pe omologul său italian. În cursul anului 1936, două evenimente internaționale vor desăvîrși apropierea dintre cele două puteri fasciste. Mai întîi, remilitarizarea Renaniei realizată de Hitler în 1936 printr-o adevărată lovitură de maestru. Folosind drept pretext ratificarea de către Franța a Pactului franco-sovietic din mai 1935, acesta hotărăște pe 7 mai să trimită 30.000 de

soldați în zona demilitarizată, acțiune care nu provoacă altă reacție decît un discurs al președintelui Consiliului francez, Albert Sarraut („Noi nu sîntem dispuși să lăsăm Strasbourgul sub amenințarea tunurilor germane”), o timidă proclamație a Societății Națiunilor și o declarație tot atît de anemică și liniștitoare a primului ministru al Majestății Sale. Statul Major francez anunță că, pentru a-l intimida pe Hitler este necesar să se înceapă mobilizarea generală, dar opinia publică preferă în marea ei majoritate tergiversarea și totul se oprește aici. Germanii au reușit a doua lor acțiune de forță, a doua violare flagrantă a tratatului de la Versailles și pot acum să înceapă liniștiți lucrările la „linia Siegfried”, un puternic complex defensiv ridicat în fața „liniei Maginot”, destinat să-i împiedice pe francezi să le sară în ajutor dacă ar fi cazul, aliaților lor din Europa Centrală și Orientală. Dintr-o dată, sistemul diplomatic realizat cu răbdare ani de-a rîndul se prăbușește. În timp ce Belgia își recapătă, față de Franța, libertatea de acțiune, Mica Antantă se dezmembrează²⁹. Prietenia britanicilor s-a arătat a fi dintre cele mai fragile, iar Mussolini, care în timpul crizei renane era complex absorbit de problemele din Africa Orientală, cîntărește de care parte se închină balanța de acum înainte. Declanșarea războiului civil din Spania îi oferă ocazia să-și exprime concret preferința pentru prietenia cu germanii.

Început în iulie 1936 în urma unui *pronunciamiento* militar (declarații militare), războiul civil din Spania pune capăt unei lungi perioade de nesiguranță politică și de tulburări. În 1931, după un sondaj de opinie care a oferit o mare majoritate partidelor republicane, regele Alfonso al XIII-lea și-a părăsit tronul și în Spania s-a proclamat Republica. Dar această republică este fargilă. Combătută de forțele conservatoare, militari, cler, mari proprietari funciari, după alegerile din 1933 care aduc dreapta la putere, ea trebuie să facă față unei puternice agitații sociale. În 1934, greva revoluționară din Asturia este înecată în sînge.

Schimbarea strategiei adoptate de Komintern permite partidelor de stînga (socialiști, comuniști, sindicaliști revoluțio-

nari, anarhiști) să se unească și la alegerile din februarie 1936 „Frente Popular” (Frontul Popular) reușește să învingă. Imediat se declanșează un val de greve revoluționare, țăranii ocupă pământurile, violențele se generalizează. Asasinarea liderului monarhist Calvo Sotelo, din 13 iulie 1936, dă semnalul loviturii de stat militare. Aceasta a fost pregătită de generalii Sanjurjo și Franco, cu ajutorul lui Mussolini, în zona spaniolă a Marocului. Moartea lui Sanjurjo într-un accident de avion, îl face pe Franco șeful mișcării naționaliste.

Din acest moment, un teribil război civil care va dura trei ani va pune față în față pe naționaliștii sprijiniți de armata permanentă, de Falangă, de majoritatea clerului catolic și de clasa conducătoare și pe republicanii care sînt susținuți de muncitori, de mica burghezie radicală și de o parte a țărănimii. Acesta este foarte îndîrjit și deosebit de crud. În aprilie 1938, Franco reușește să izoleze Madridul de Barcelona, iar pe 28 martie 1939 va ocupa Madridul unde în octombrie al aceluiași an, se instalează guvernul său dictatorial.

În tot acest timp, războiul din Spania s-a transformat într-un conflict internațional, adevărată „repetiție generală” a războiului care va izbucni, în care se înfruntă principalele puteri europene. Din august 1936, guvernul lui Blum care vrea înainte de toate să mențină pacea, a propus, în ciuda simpatiei pentru regimul republican, un acord de „nonintervenție” care este imediat acceptat de 25 de țări printre care se numără Italia, Germania și URSS. Numai că, dacă Regatul Unit îl aplică cu strictețe, iar Franța se mulțumește să-i lase pe voluntari să treacă granița și trimite ceva armament, Uniunea Sovietică și statele fasciste intervin masiv, prima trimițînd aici tehnicieni, consilieri militari, avioane și ajutînd la recrutarea „brigadelor internaționale”, celelalte îndreptînd către Spania oameni și material de război. Mussolini trimite 80.000 de milițieni și armament greu, în timp ce Reichul furnizează 10.000 de oameni din Legiunea „Kondor”, tancuri și avioane. Spania devine astfel un adevărat teren de testări pentru trupele și armamentul celor trei dictaturi. În plus, aceasta le oferă ocazia să cîștige noi avantaje pe scena interna-

țională, Italia afirmându-și intenția de a domina Mediterana Occidentală și încercînd să obțină avantaje economice în Spania, Germania alegînd sursa de materii prime indispensabile industriei sale de armament: fier, aramă, mangan. Pentru Hitler însă, Spania se include mai ales într-o strategie mai vastă în care un loc important îl ocupă preocuparea de a cantona o parte din armata franceză la frontiera din Pirinei, în perspectiva războiului care va urma. Pentru a trimite trupe în Spania, Mussolini trebuie să părăsească frontiera de la Brenner și să lase astfel Germaniei drumul liber spre Austria. În sfîrșit, Hitler este convins că războiul spaniol, agravînd situația internațională și ostilitatea dintre țările democratice și Duce, îl va determina pe acesta din urmă să se alătore definitiv Reichului. Calculul era bun. În octombrie 1936, contele Ciano, ginerele lui Mussolini și noul ministru de externe, se duce la Berlin, unde semnează cu Führerul un Protocol care atestă prietenia și solidaritatea dintre cele două țări. Pe 1 noiembrie, în fața mulțimii îngrămădite în piața Domului din Milano, Ducele face publică constituirea „Axei” Berlin-Roma în jurul căreia s-ar putea „uni toate statele europene”, care constituie însă preludiul unei apropieri tot mai mari între statele totalitare.

Ofensiva hitleristă în Europa Centrală

Anul 1937 aduce o perioadă de răgaz în escaladarea violenței care caracterizează de doi ani politica statelor totalitare. Convins însă că insolența și intimidarea îi vor permite să-și realizeze scopurile și că nu are de ce se teme de democrațiile „decadente” și erodate de spiritul pacifist, pe 5 noiembrie Hitler își anunță colaboratorii cei mai apropiați că a venit momentul ca Reichul să anexeze comunitățile germane din Europa Centrală și Orientală și fixează etapele constituirii „Germaniei Mari”

Prima etapă: *Anschluss*. Acordul germano-italian din octombrie 1936, apoi orientarea politicii mussoliniste către

Mediterrana și Africa înlătură principalul obstacol din calea realizării unității austro-germane. Pe 12 februarie, Hitler trece brutal la acțiune. El provoacă pe cancelarul austriac Schuschnigg la Berchtesgaden, reședința sa din Alpii bavarezi și îi ordonă să accepte ca ministru de interne pe șeful Partidului Nazist Austriac, Seyss-Inquart. Desigur, Hitler a promis în schimb să respecte independența Austriei, dar, devenit șeful poliției, Seyss-Inquart organizează imediat manifestații în favoarea unirii cu Germania.

Temîndu-se să nu fie copleșit și încercînd să-l ia pe Führer pe nepregătite, Schuschnigg hotărăște pe 9 martie să organizeze un plebiscit prin care poporul va putea să se proclame asupra independenței Austriei. El știe că va putea conta pe o mare majoritate, adeptă a acestei soluții, dar și Hitler o știe foarte bine deci recurgerea la forță pare să fie inevitabilă pentru acesta din urmă.

Pe 11 martie 1938, sprijinit de poliție și de formațiunile paramilitare ale Partidului Nazist, Seyss-Inquart îl somează pe cancelar să renunțe la plebiscit, în timp ce armata germană este masată la graniță. Schuschnigg trebuie să cedeze în fața acestei duble amenințări, iar Goering preia conducerea acțiunii. Prin telefon, el cere demisia cancelarului austriac și înlocuirea sa cu Seyss-Inquart. Degeaba Schuschnigg cere ajutorul Parisului, Londrei și Romei. Mussolini optase deja și lasă Germania să săvîrșească acțiunea căreia i se opusese în urmă cu patru ani. Franța și Anglia se vor mulțumi cu vagi proteste verbale. În consecință nimic nu-l împiedică pe stăpînul celui de al III-lea Reich să meargă pînă la capăt. Printr-o telegramă falsă, „fabricată” de autoritățile germane și semnată *Seyss-Inquart*, noul guvern de la Viena cere ajutorul Führerului. Pe 12 martie Austria este ocupată de Wehrmacht, iar pe 13 este proclamată unificarea austro-germană care va fi ratificată peste o lună de 98 % din populație.

A doua etapă: regiunea sudetă. Apărută după prăbușirea Imperiului Habsburgic, Cehoslovacia este un stat modern, pu-

ternic, cu o industrie dezvoltată și o armată numeroasă și bine echipată. Spre deosebire de Austria, ea se bucură de un sprijin internațional aparent puternic, deoarece este legată de Franța și de Uniunea Sovietică prin tratate foarte precise. Un atac asupra frontierelor sale ar risca deci să declanșeze angrenajul unui război european.

Caracterul etnic eterogen al populației sale reprezintă totuși un grav factor de slăbiciune. Și într-adevăr, dacă partea Occidentală a Cehoslovaciei, Boemia, cea mai bogată și cea mai populată, aparține incontestabil Europei Occidentale prin structurile sale economice și sociale, Estul țării, Slovacia, mai puțin dezvoltată din punct de vedere economic, aparține mai mult de țările eminentemente agrare ale Europei de Est. Acestor diferențe în dezvoltarea economică li se adaugă diferențe lingvistice și religioase care explică puternicul curent autonomist care apare în Slovacia și care amenință unitatea țării.

Problemele cele mai grave sînt cele generate de nemulțumirile minorităților: minoritatea ucraineană din partea orientală a Slovaciei, minoritatea maghiară din sud, dar mai ales, în munții care mărginesc cadrilaterul Boemiei minoritatea germană care numără trei milioane și jumătate de sudeți. Conștient de riscul pe care îl reprezintă aceste grupuri minoritare pentru statul cehoslovac, guvernul de la Praga le acordă o serie de garanții și mai ales folosirea limbii materne în tribunale și în administrația publică. Dar, începînd din 1933, efectele crizei și atracția exercitată de Germania nazistă duc la constituirea unui Partid German al sudeților, strîns legat de Partidul Național Socialist Muncitoresc German (PNSMG) și al cărui șef, Konrad Henlein, cere autonomia teritoriilor locuite de aceștia.

Acest partid primește sprijinul tot mai puțin reținut al Führerului, iar cînd acesta înfăptuiește Anschlussul, în martie 1938, Boemia se trezește practic încercuită de teritorii germane. După ce mult timp guvernul ceh a refuzat orice negociere, la sfatul unui mediator englez, lordul Runciman, sfîrșește prin a accepta o discuție cu Henlein în scopul de a acorda sudeților autonomia pe care o cer.

Exact în acest moment, Hitler renunță la tăcere și într-un discurs ținut la Nüremberg, pe 12 septembrie, dă semnalul declanșării crizei internaționale declarînd că Reichul „nu va admite ca trei milioane și jumătate de germani să poată fi în continuare opriți”. Încurajat de această „undă verde”, Henlein cere imediat anexarea provinciilor sudete la Reich, în timp ce Cehoslovacia, care se simte amenințată direct de declarația Führerului, cere ajutorul aliaților săi.

Franța, cu care aceasta a făcut înțelegeri militare formale, anunță prin intermediul președintelui Consiliului, Eduard Daladier, că este gata să-și susțină aliații prin forța armelor. Dar ministrul de externe Georges Bonnet, conștient de faptul că armata franceză este complet nepregătită, vrea să se asigure că în cazul unui conflict va fi susținut de Marea Britanie și de URSS. Aceasta din urmă se declară gata să-și onoreze angajamentele, dar în Franța mulți se îndoiesc de eficacitatea acestei alianțe sau se tem de consecințele pe care le-ar putea avea asupra politicii interne.

În aceste condiții, atitudinea britanicilor este hotărîtoare. Ori, primul ministru, Neville Chamberlain este un susținător hotărît al „tergiversării”. El este convins că revendicările sudeților sînt legitime și că se poate ajunge la o înțelegere cu Hitler. Pe 15 septembrie 1938 se întâlnește cu Führerul la Berchtesgaden. Hitler cere anexarea regiunii sudete, despre care nu se discutasese defel pînă atunci. Hotărît să salveze pacea cu orice preț, Chamberlain își însușește „soluția” germanilor și îl convinge și pe Daladier să adere la punctul său de vedere. În fața presiunii franco-engleze, președintele cehoslovac Bénéš, cu moartea în suflet, trebuie să-și dea acordul la dezmembrarea propriei țări.

Pe 22 septembrie, Chamberlain va da socoteală lui Hitler de rezultatul demersurilor sale. Spre marea lui surpriză, el vede că Führerul, pe care se aștepta să-l găsească mulțumit și recunoscător, formulează alte pretenții. Cehii au opt zile pentru a părăsi toate regiunile sudete, fără dreptul de a-și lua cu ei bunurile. În plus, ei trebuie să cedeze Poloniei districtul carbonifer

Teschen, motivul litigiului dintre cele două țări, iar Ungariei sudul Slovaciei, cu populație majoritar maghiară.

Stupefiat și indignat, primul ministru britanic refuză hotărât aceste noi pretenții. Imediat, Cehoslovacia începe mobilizarea. Hitler anunță că este gata să facă la fel. Francezii și englezii își recheamă sub arme rezerviștii. Întreaga Europă este pe picior de război. Dar Chamberlain se teme de deznodământul fatal. El cere ajutorul lui Mussolini pentru a încerca să salveze pacea. Șeful Italiei fasciste, care consideră că țara sa nu este pregătită să înfrunte riscurile unui război, și care este încântat s-o facă pe arbitru Europei, acceptă să intervină pe lângă Hitler pentru ca acesta să adopte ideea unei conferințe internaționale unde să se hotărască soarta statului cehoslovac.

Pe 29 septembrie 1938, Hitler, Mussolini, Daladier și Chamberlain se întâlnesc la München fără să fie de față reprezentanții Cehoslovaciei și URSS. Șeful celui de al III-lea Reich duce aici o bătălie care era câștigată dinainte. În schimbul unor concesi derizorii – el le dă cehilor dreptul să-și vîndă bunurile și eșalonează pe parcursul a zece zile recuperarea teritoriilor sudete – acesta obține tot ce dorește, iar Chamberlain semnează cu el un Pact de neagresiune, ceea ce va face și guvernul francez ceva mai târziu.

La Paris și la Londra domnește iluzia păcii. Întorși în capitala lor, Daladier și Chamberlain sînt aclamați, în timp ce Leon Blum vorbește de „o destindere josnică”, căci consecințele hotărîrilor de la München sînt dezastruoase pentru statele democratice. Politica de forță dovedindu-și eficacitatea, statele dictatoriale, sigure că nu vor fi pedepsite, nu mai au nici o rețineră și trec la dezmembrarea teritorială a vecinilor lor cei mai slabi. Cehoslovacia este prima victimă. Polonezii ocupă regiunea Teschen din Silezia. Ungaria anexează Sudul Slovaciei cu un milion de locuitori. Minoritățile din Slovacia și din Rutenia încep să se agite.

URSS este nemulțumită că a fost înlăturată de la tratative pentru rezolvarea conflictului și îi bănuiește pe occidentali că au dirijat spre Est ambițiile hitleriste. Franța mai ales este

discreditată în ochii aliaților săi din Europa Centrală, aflați acum la bunul plac al dictaturilor. Încercuită, dezmembrată, Cehoslovacia, care constituie pivotul sistemului francez de apărare, este amenințată cu o dispariție imediată. Hitler este încurajat în politica sa de agresiune, ca și conducătorii fasciști care din noiembrie 1938, formulează revendicări zgomotoase asupra Tunisiei, Corsicei, Savoi și Nisei. În Franța, apare în rândurile opiniei publice o delimitare între „münchenezi”, adepți ai continuării „destinderii”, ba chiar ai unei înțelegeri cu dictaturile și „antimünchenezi” care consideră că a sosit momentul de a-l opri pe Hitler, dacă este nevoie chiar prin forță.

Crizele hotărâtoare și declanșarea războiului

Chiar fărâmițată și slăbită, în ochii Führerului, Cehoslovacia constituie încă un bastion al democrației aflat în centrul unei Europe, pe cale de a intra în diferite sfere de influență. În consecință, la începutul lui 1939, se hotărăște să profite de dificultățile interne ale acestei țări și să o desființeze definitiv. Pentru aceasta, el susține mișcarea autonomistă slovacă a Monseniorului Tiszo, care duce la formarea unui guvern autonom. În martie 1939, președintele Hacha, care îl înlocuiește pe Benes, încearcă să pună capăt acestui început de secesiune, dar Tiszo se duce la Berlin, unde obține sprijinul total al guvernului nazist.

La 14 martie, Hacha este convocat la Berlin. Aici, dictatorul nazist îl terorizează literalmente pe bătrînul președinte cehoslovac, amenințîndu-l că va distruge Praga pînă la temelii dacă nu acceptă să ceară ajutorul trupelor germane. Hacha trebuie să cedeze și Wermachtul intră imediat în Boemia. Cehoslovacia este ștearsă de pe hartă. Pe lângă Slovacia devenit stat „independent”, în realitate satelit al Germaniei și în timp ce Ungaria anexează Rutenia Subcarpatică, Hitler înființează

un „Protectorat al Boemiei-Moraviei” supus și acesta în totalitate Reichului. În urma acestui succes, pe 22 martie, el impune Lituaniei să-i cedeze regiunea Memel. La rîndul său, Mussolini, profitînd de stupoarea Europei și nevrînd să se lase mai prejos, invadează și anexează Albania, în aprilie 1939.

Această a doua criză cehoslovacă trezește în sfîrșit Regatul Unit și Franța. Chamberlain se simte personal lezat de nerespectarea de către F hrer a Acordurilor de la München. De acum înainte, convins că Germania nazistă urmărește un cu totul alt scop decât simpla aplicare a principiului naționalist, guvernul de la Londra adoptă o atitudine radicală diferită dec t cea de până atunci și este urmat imediat de Franța care vede în  nțelegera str ns  cu Anglia ultima modalitate posibilă de a-și asigura propria securitate. Cele două țări oferă deci statelor celor mai amenințate de Germania și Italia o garanție de asistență în caz de agresiune. Polonia acceptă și o alianță anglo-poloneză ce se  nceie în august 1939. România, Grecia și Turcia își dau și ele acordul, dar Belgia și Țările de Jos, care se tem de represaliile germane, refuză garanția britanicilor.

 n primăvara anului 1938, Polonia devine noua miză a politicii hitleriste. P n  atunci această ț r  avusese relații de bună vecinătate cu Germania cu care împărtășea atitudinea ostilă față de comunism și de evrei.  n octombrie 1938, Hitler formulase unele revendicări mai ales în privința returnării Danzigului, dar asigurase guvernului de la Varșovia de intenția sa de a nu folosi forța. Ori, în martie 1939 el ia brusc o poziție dură cer nd Danzigul deja condus de elemente naziste și o cale ferată care să lege acest oraș de Germania și de Prusia Orientală.  n realitate, în spatele acestor revendicări inacceptabile pentru Varșovia, se ascunde dorința de a declanșa un război împotriva Poloniei și de a ocupa o parte a teritoriului acesteia.

Înainte de a începe această acțiune de forță finală, Hitler str nge legăturile cu omologul său fascist. Pe 28 mai, Ciano și Ribbentrop semnează „Pactul de oțel”, alianța ofensivă care pentru Mussolini nu va putea intra în vigoare dec t în 1943 c nd se vor termina pregătirile italienilor. C nd Ciano se duce

în Germania, în august 1939, constată că totul este pregătit în vederea atacului împotriva Poloniei. De aceea, îl sfătuiește pe socrul său ca pentru a justifica neintrarea în război a Italiei, să prezinte germanilor o listă cu materiale strategice necesare armatei italiene pe care Reichul să nu le poată furniza aliatei sale.

Din acest moment, statele democratice nu mai pot să se bazeze pe alianța cu rușii pentru a-l opri pe Führer în acțiunea sa de agresiune îndreptată împotriva Poloniei. Din luna aprilie, între cele trei puteri încep negocieri, dar numeroase obstacole întârzie concluzionarea unui acord. În Marea Britanie și în Franța o mare parte a opiniei publice este ostilă ideii unei alianțe cu Stalin. Conducătorii polonezi se opun trecerii trupelor sovietice pe teritoriul lor, condiție pe care o pun sovieticii la semnarea unei convenții militare. Cît despre Stalin, acesta, de la Tratatul de la München, devine foarte circumspect în fața a ceea ce consideră a fi un joc dublu al occidentalilor. El este încurajat de Molotov, care tocmai îl înlocuise pe Litvinov la Ministerul de Externe, să înceapă negocieri secrete cu Germania pentru a câștiga timp – căci este convins că scopul final al nazismului este să distrugă bolșevismul și să „împingă” Rusia înspre „stepele asiatică” – și pentru a recupera teritoriile pierdute în 1918. Desigur, lui Hitler îi repugnă să trateze cu o putere comunistă și ezită îndelung să o facă, dar pînă la urmă se hotărăște să-și calce pe inimă pentru avantajul de a avea mînă liberă în Est, în timp ce își reglează conturile cu Polonia, apoi cu democrațiile occidentale.

Spre surpriza generală, în momentul în care semnarea convenției militare cu francezii și britanicii părea iminentă, între Germania și URSS se semnează un Pact de neagresiune pe 23 august 1939. Valabil timp de zece ani, acesta este însoțit de un Protocol secret (ce nu va fi dezvăluit decît în 1946) care recunoaște drepturile URSS asupra Finlandei, Letoniei, Estoniei și Basarabiei și prevede împărțirea Poloniei. Führerul are deci deplină libertate pentru a lansa ultima sa acțiune de forță.

Pînă în ultimul moment francezii și britanicii vor încerca să-l facă pe Hitler să renunțe la proiectul său războinic. Pe 26

august, Daladier îi scrie: „Dumneavoastră ați fost ca și mine, un luptător în ultimul război. Știți ca și mine că în conștiința popoarelor au rămas de neșters *oroarea* și *dezastrul* războiului indiferent de sfârșitul acestuia.” Chamberlain încearcă să organizeze o discuție directă între Polonia și Germania. Pe 29 august, Hitler declară că este gata să primească un negociator polonez, dar Varșovia care se teme să nu fie prinsă într-un nou angrenaj, așa cum se întâmplase la München, așteaptă ziua de 31 pentru a da un răspuns, însă Hitler consideră că este deja prea târziu. O ultimă tentativă de mediere inițiată de Mussolini nu dă nici ea nici un rezultat și pe 1 septembrie 1939, trupele germane trec în zori frontiera poloneză. Două zile mai târziu, Regatul Unit și Franța declară război Germaniei.

1939-1941 Cucerirea Europei Continentale

Din septembrie 1939 începe prima etapă a *blitzkrieg*-ului, „războiul fulger” care în mai puțin de optsprezece luni va face din Führer stăpînul atotputernic al Europei, cu excepția Angliei aflată în stare de asediu și care rămîne pînă la începutul anului 1941, ultimul bastion al democrației în plin război.

Lui Hitler îi trebuie mai puțin de o lună pentru a înfrînge armata poloneză, mult inferioară numeric, lipsită de armamentul modern al Wermachtului și pe deasupra din 17 septembrie, luată prin surprindere și de o invazie sovietică. La sfârșitul lui septembrie, germanii și rușii își împart Polonia urmînd frontiera Bugului. După care, odată cu invadarea Finlandei de către URSS (noiembrie 1939 – martie 1940), războiul se deplasează înspre Europa de Nord. În aprilie 1940, trupele germane se năpustesc asupra Danemarcei, apoi debarcă în Norvegia. O intervenție franco-britanică la Narvik, organizată pentru a bloca aprovizionarea Germaniei cu fier suedez, nu întîrzie decît cu cîteva săptămîni cucerirea acestei țări.

Rapiditatea acestor campanii se explică prin concepțiile tactice ale Wermachtului. Germanii sînt net superiori numeric

polonezilor și norvegienilor, dar mai ales posedă un număr mare de tancuri și avioane moderne pe care le utilizează într-un mod cu totul nou. În loc să le folosească ca alte armate pentru a acoperi înaintarea infanteriei, ei își concentrează diviziile de blindate (Panzerdivisionen) în puncte precise ale frontului, cu misiunea de a rupe liniile de apărare adverse și de a crea astfel o breșă care să dezorganizeze armata dușmană și prin care să pătrundă infanteria transportată în camioane.

Această „forță cenușie” (al cărei principiu, colonelul de Gaulle a încercat fără succes să-l supună aprobării Statului Major francez) beneficiază de sprijinul unei flote aeriene puternice, formată mai ales din avioane de luptă (bombardiere în picaj de tip *Stuka*), capabile să stopeze pe loc orice reacție a adversarului.

Strategia franceză este cu totul diferită. Pînă în primăvara lui 1940, democrațiile occidentale nu reacționează practic în nici un fel, exceptînd o scurtă incursiune în regiunea Sarre, abandonată însă imediat. Grupați în spatele „liniei Maginot” care ține pînă la frontiera belgiană, francezii așteaptă atacul german. Acest „război ciudat” avea să dureze opt luni „zdruncinînd moralul trupelor expuse vicisitudinilor unei ierni foarte grele și derutate de „gogoșile” unei informații infiltrate de propaganda germană. Este adevărat că, colaborarea politică și militară franco-engleză este lipsită de eficacitate și împiedică²⁹ orice operațiune de anvergură. Cînd, pe 10 mai 1940, energicul Winston Churchill îl înlocuiește pe Chamberlain, obligat să demisioneze după înfrîngerea de la Narvik, problemele serioase apăruseră deja pe frontul francez.

Atacînd Țările de Jos și Belgia pe 10 mai 1940, germanii pun în aplicare planul conceput de generalul von Manstein care consistă în atragerea grosului trupelor aliate către Nord, după ce s-a pătruns prin dispozitivul francez din Ardeni (pe care experții francezi îl considerau imposibil de distrus cu tancurile), înaintarea rapidă către Marea Mîneicii și deci încercuirea forțelor franco-britanice de pe teritoriul belgian.

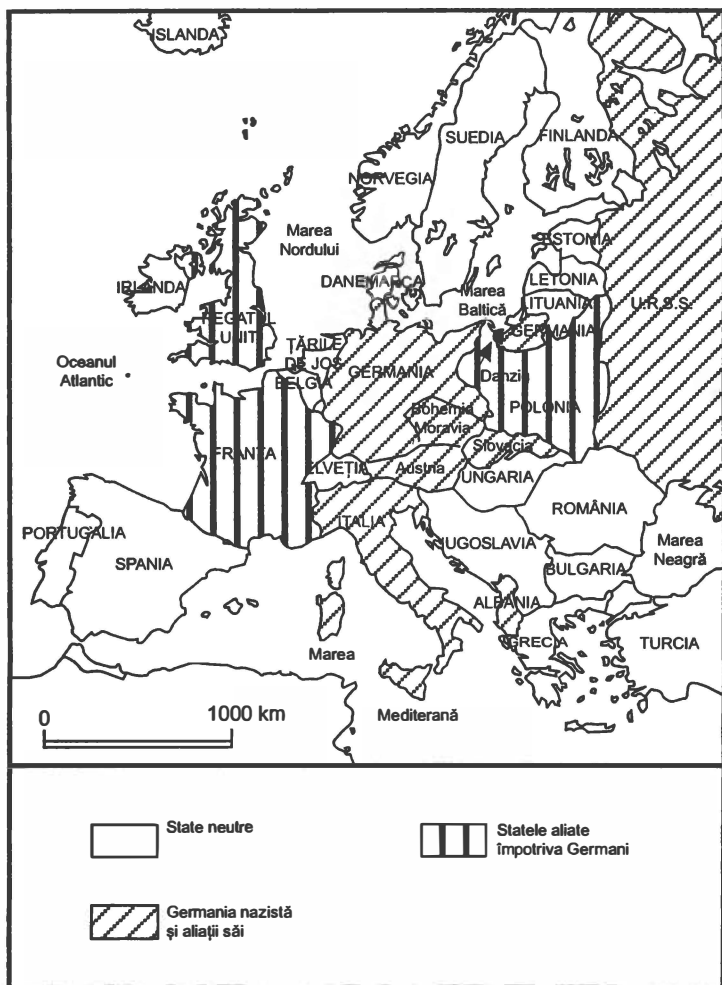
Acest plan reușește pe deplin. În timp ce Olanda este cucerită în cinci zile, iar Aliații, așa cum se prevăzuse, sar în ajutorul belgienilor, pe 13 mai blindatele germane forțează linia Maginot, trec Ardenii și într-o săptămână ajung la gurile râului Somme, învăluind ca într-o gigantică plasă grosul trupelor franco-engleze și belgiene.

Generalul Weygand, numit în pripă în locul lui Gamelin, încearcă fără succes să rupă încercuirea. Pe 28 mai belgienii capitulează, în timp ce, blocate în fundătura de la Dunkerque, trupele franco-britanice se îmbarcă în grabă și se îndreaptă spre Anglia lăsând în urmă zeci de mii de prizonieri și o cantitate considerabilă de material de război.

În Franța, haosul este total. De pe 5 iunie, germanii lansează un nou atac spre Vest și spre Sud, alungînd în fața lor hoarde de refugiați în care se amestecă civili și militari într-o debandadă cumplită. Campania din Franța se termină printr-un dezastru. Guvernul părăsește Parisul care va fi ocupat pe 14 iunie și se refugiază la Tours, apoi la Bordeaux, în timp ce Mussolini care vrea partea lui din pradă, declară război Franței.

Guvernul francez își luase față de Marea Britanie un angajament solemn de a nu încheia cu Germania o pace separată. Președintele Consiliului, Paul Reynaud ar vrea să-și țină promisiunea, dar opoziția șefilor armatei și a mai multor miniștri îl obligă să demisioneze pe 1 iunie. Succesorul său, mareșalul Pétain cere imediat germanilor un armistițiu care este semnat pe 22 iunie la Rothondes, în vagonul în care se semnase armistițiul din 1918. Peste patru zile, generalul de Gaulle, subsecretar de stat în Ministerul de Război al guvernului Reynaud, lansează de la Londra un apel pentru continuarea luptei.

Conform clauzelor armistițiului, Franța este împărțită în două. Jumătatea de Nord și de Vest a țării este ocupată de trupele germane. Armata franceză este demobilizată, cu excepția a 100.000. de oameni. Flota trebuie să se întoarcă la bazele de plecare. Prizonierii de război (aproape două milioane) vor rămîne în Germania pînă la semnarea păcii. În sfîrșit, o despăgubire de 400 milioane de franci pe zi va fi plătită ocupanților.

Europa pe 1 septembrie 1939

La Vichy, în centrul zonei libere, unde se instalase guvernul francez, Republica se prăbușește pe 10 iulie 1940, când la inițiativa lui Pierre Laval, cele două Camere reunite îi încredințează puterea mareșalului Pétain (cu 569 de voturi pentru și 80 împotriva) și dreptul de a modifica constituția. „Statul francez”, al cărui șef este Pétain, este un regim autoritar al cărui fondator se va bucura pentru o perioadă de timp de aprobarea unei populații careia înfrîngerea i-a șters orice urmă de energie.

La sfîrșitul lui iunie 1940 Marea Britanie se trezește deci singură, ca o ultimă fortăreață a libertății, împotriva „mareei cafenii” care se năpustește asupra Europei. După ce i-a propus de mai multe ori să încheie pace, Hitler se gîndește la o debarcare pe coastele engleze, dar pentru asta trebuie să aibă controlul în aer și pe mare. Ori britanicii și-au păstrat aviația în timpul campaniei din Franța, iar flota lor este cu mult superioară flotei germane *Kriegsmarine*. În acest scop și pentru a teroriza populația și a distruge industria engelză, Führerul se hotărăște să declanșeze în august 1940 „bătălia pentru Anglia”, adică bombardarea intensă și continuă a pămîntului britanic cu avioanele de luptă ale *Luftwaffe*. Din august pînă în octombrie 1940, zeci de mii de tone de bombe distrug Londra și alte numeroase orașe ale Regatului Unit. *Blitz*-ul face numeroase victime și provoacă pagube considerabile, dar, însuflețiți de Churchill care nu poate totuși să le ofere decît „sînge, sudoare și lacrimi”, britanicii rezistă. Avioanele de vînătoare *Spitfire* ale RAF³⁰, provoacă pierderi grele aviației germane, obligîndu-l pe Hitler să renunțe pe 12 octombrie la planul său de a invada Marea Britanie. Bătălia pentru Anglia este primul său eșec.

Asediați pe insula lor, englezii nu pot să-l împiedice totuși pe Hitler să hotărască soarta Europei după bunul său plac. În octombrie 1940, invidioși pe succesele militare ale Reichului și nevrînd să-i lase acestuia exclusivitatea victoriilor în Europa, Mussolini se hotărăște să atace Grecia. O armată de 200.000 de oameni masați în Albania, prost echipați și nepregătiți încep imediat ofensiva. După cîteva succese la început,

datorită factorului surpriză, o contraofensivă a grecilor îi respinge în noiembrie pe invadatori și pătrunde chiar în Albania. Iarna anilor 1940-1941 este deosebit de grea pentru trupele italiene și în primăvară, Mussolini, cu moartea în suflet, trebuie să ceară ajutorul aliatului său hitlerist.

Ori, din septembrie 1940, Führerul se gîndește să schimbe în avantajul său harta Balcanilor, acest domeniu slav care în mod natural poate servi drept „spațiu vital” Marelui Reich. Ambițiile sale vizează în mod direct două state care făcuseră parte între cele două războaie din sistemul francez de contra-alianțe, România și Iugoslavia. Prima, trebuise deja, în octombrie 1940 – dată istorică făcută de autori (data exactă – iunie 1940) – să „înapoieze” Basarabia, Uniunii Sovietice. Ceva mai târziu, Hitler îl va obliga pe regele Carol să cedeze Bulgariei Dobrogea de sud, iar Ungariei Transilvania, iar în cele din urmă, în octombrie 1940, acesta își lansează trupele în ceea ce mai rămăsese din statul român. Regele trebuie să abdice în favoarea fiului său Mihai al cărui guvern, condus de generalul Antonescu, acceptă să treacă de partea Reichului. După ce și-a asigurat și adeziunea Bulgariei, Hitler va putea ataca Iugoslavia. Cînd în primăvara lui 1941, Mussolini îi cere ajutorul pentru a învinge Grecia, nu are nevoie decît de două luni ca să ocupe cele două țări. Din acest moment, cu excepția a patru țări neutre, Elveția, Suedia, Spania și Portugalia, întreaga Europă Continentală, excluzînd URSS, este cucerită sau atrasă de Führer și de aliata sa Italia, ea însăși dependentă de Reich.

Pentru a înfrînge rezistența britanică, germanii au folosit, după bătălia pentru Anglia, o dublă strategie pe mare: războiul submarin intensificat la maximum și îndreptat împotriva convoaielor destinate aprovizionării Regatului Unit, ceea ce se va numi „bătălia Atlanticului”, cîștigată pînă la urmă de Aliați care au suferit totuși pierderi considerabile și războiul din Mediterana Orientală, unde forțele reunite ale Axei au încercat să le taie englezilor drumul spre Suez și deci accesul la puțurile cu petrol din Orientul Apropiat. Și aici, după o primă ofensivă italiană în Egipt, în septembrie 1940 și respinsă de armata

britanică, Hitler va trebui să trimită în Libia, în aprilie 1941, *Afrikakorps* a generalului Rommel pentru a redresa și stabiliza situația.

La această dată, URSS rămîne ultimul obstacol în calea dominării întregii Europe Continentale de către Reich. Pînă la sfîrșitul lui 1940, Pactul germano-sovietic nu a fost repus în discuție. Stalin a profitat de contractul făcut cu Hitler și a reconstruit cu aproximație frontierele fostului Imperiu țarist. Dar în 1941, el este îngrijorat de pătrunderea germanilor în Baltica și relațiile cu Germania se înrăutățesc. De altfel, nici unul din cei doi dictatori nu-și fac iluzii în ceea ce privește perenitatea pactului. Führerul nu a urmărit decît un răgaz provizoriu care trebuia să-i permită înfrîngerea statelor democratice și plasarea întregii Europe sub dominația sa. Cît despre Stalin, care știe că distrugerea bolșevismului „iudeo-marxist” și cucerirea unui vast spațiu de colonizare în Est rămîn obiectivele fundamentale ale autorului *Mein Kampf*, acesta nu încearcă decît să profite de răgazul acordat pentru a-și reorganiza armata.

Numai că nu va mai avea timpul necesar. Din septembrie 1940, a început studiarea unui plan de agresiune a URSS, planul „Barbarossa”. Inițiativa nefericită a Ducei în Grecia întîrzie cu o lună aplicarea acestuia și de abia pe 22 iunie 1941 este lansat atacul teritoriului sovietic cu mai mult de 200 de divizii, dintre care 17 *Panzerdivisionen* și aproximativ patruzeci de divizii aliate (finlandeze, românești, italiene, ungare și o divizie spaniolă și un contingent francez al LVF³¹, care trebuiau să sosească), înrolate toate în „Cruciada împotriva bolșevismului”

Cîteva săptămîni mai tîrziu, germanii asediază Leningradul, ocupă bazinul Donețului și ajung la 100 de kilometri de Moscova. Dar „războiul fulger” se lovește de obstacolul distanțelor care pune blindatelor problema aprovizionării cu carburant. Rezistența îndîrjită a sovieticilor, care aplică tactica „pămîntului pîrjolit” în fața invadatorilor, acțiunile partizanilor din spatele liniilor dușmane, intrarea în bătălie a întăririlor venite din Asia Centrală și din Siberia, ca și sosirea timpurie a teribilei ierni rusești fac ceea ce mai rămîne de făcut. O contra-

ofensivă sovietică din decembrie 1941, duce la eliberarea Moscovei, ceea ce constituie primul eșec terestru al Wehrmachtului. În timp ce distrugerea flotei americane de la Pearl Harbor de către aviația japoneză, pe 7 decembrie 1941, determină intrarea în război a Statelor Unite, ceea ce îl transformă într-un nou conflict mondial, Reichul va trebui să treacă de uzură. În primăvara și în vara lui 1942, o nouă ofensivă a armatelor Axei, îndreptată în direcția puțurilor de petrol din Caucaz va împinge frontul departe către Est, pînă la Volga, dar aceasta este blocată pînă la urmă în fața Stalingradului.

Europa cucerită de Germania

Stăpîn al celei mai mari părți a continentului european, Hitler poate să se gîndească în toamna lui 1942 că proiectul de „reprezentare” a Europei, pe care îl schițase în linii mari cu douăzeci de ani în urmă în *Mein Kampf*, este pe cale de a se realiza. Conform programului său pangermanic, Germania s-a extins prin includerea în Reich a tuturor teritoriilor pe care Führerul le consideră germane: Austria, regiunea sudetă, Polonia Occidentală, Memel, Silezia, Alsacia-Lorena, Nordul Sloveniei, Steiermark – regiune în sudul Austriei avînd capitala la Graz . Germania cu un astfel de teritoriu, devine un stat cu mai mult de 100 de milioane de locuitori, avînd imense resurse industriale și transformîndu-se în centrul de gravitate al unei Europe destinată să realizeze o „nouă ordine”

În jurul acestui nucleu solid, Imperiul nazist se organizează conform unui plan „rasial” în a cărui aplicare trebuie totuși să se țină cont de fostele alianțe cu statele latine sau slave ca Italia și Bulgaria. Țările care au primit statutul oficial de „protectorat”, pentru că din cauza populației slave erau socotite nedemne de a fi incluse pur și simplu în Germania Mare, se constituie în regiuni vasale considerate rezervoare de materii prime și material uman și administrate de guvernatori. Așa se

întîmplă cu Boemia-Moravia, cu Guvernul General al Poloniei cu Guvernul General al teritoriilor din est (Bielorusia și Ucraina), *Lebensraum*-ul hitlerist (principiu potrivit căruia, rasele inferioare din Est trebuie să susțină economic rasa ariană germană).

Țările dușmane ocupate de trupele germane și aflate sub autoritatea directă a administrației militare sînt tratate în mod diferit în funcție de originea etnică. Scandinavii, olandezii, flamanzii, considerați drept popoare „germanice” sînt tratați mai bine decît popoarele latine, în timp ce slavii sînt de-a dreptul maltratați. Unele state ca Danemarca, își păstrează suveranii. Altor li se impune un guvern nazist ca cel al lui Quisling din Norvegia.

Cît despre micile state din Europa Centrală și Orientală care, avînd regimuri autoritare, participă cu toate forțele la războiul împotriva URSS, acestea rămîn teoretic independente. În fapt, în timpul războiului autonomia lor se restrînge permanent și sfîrșesc prin a deveni simpli sateliți ai celui de al III-lea Reich. Așa se întîmplă cu Finlanda, cu Ungaria, cu Bulgaria, cu România, cu Slovacia Monseniorului Tiszo și cu cele două noi state apărute în urma dezmembrării Iugoslaviei. Tot așa se întîmplă și cu Italia care va trece cu încetul de la statutul de alianță la cel de subordonată, apoi începînd din 1943, la statutul de țară „protejată”

Pe termen scurt, reorganizarea Europei este mai puțin importantă pentru Führrer decît victoria militară, care presupune ca toate bogățiile și forțele disponibile să fie puse în slujba efortului de război german. Rezultă de aici o exploatare economică formidabilă a țărilor ocupate. Acestea trebuie să plătească Reichului despăgubiri uriașe, destinate în principiu întreținerii trupelor de ocupație, despăgubiri în realitate cu mult mai mari decît necesitățile efectivelor acestor trupe. Astfel, cu 400 de milioane de franci pe zi, Franța plătește o sumă cu care se putea întreține o armată de 8 milioane de oameni.

Paralel cu această exploatare financiară, Germania practică și jefuirea economică a teritoriilor cucerite. Ea își însușește o parte importantă a producției agricole și industriale, cere să

i se livreze gratuit materii prime, demontează și mută pe teritoriul său un mare număr de uzine, își investește cu forța capitaluri în societăți asupra cărora preia controlul, fură de peste tot pe unde trece opere de artă și obiecte de valoare. Toate acestea provoacă peste tot lipsuri care duc la raționalizarea alimentelor, la o mortalitate selectivă, grave carențe nutriționale (în 1942, la Atena, rația de alimente zilnică scade la 600-800 de calorii pe cap de locuitor și se moare literalmente de foame la colțul străzii!), creșterea prețurilor și apariția unei „piețe negre” care îmbogățește o serie de categorii de intermediari. În sfârșit, din 1942, începe reechiziționarea mâinii de lucru: milioane de oameni pleacă să muncească în Germania, în cadrul Serviciului de Muncă Obligatorie (STO), unde sînt mobilizați de Organizația Todt în vederea construirii „zidului Atlanticului”, un gigantic ansamblu de fortificații destinate să împiedice debarcarea aliaților.

Acestor dificultăți și pericolelor care amenință populațiile țărilor ocupate, mai ales din cauza bombardamentelor aeriene, li se adaugă o profundă dezordine morală provocată de psihoza înfrîngerii, lipsa de libertăți, nesiguranța zilei de mâine, întreținută de o propagandă omniprezentă care utilizează toate mijloacele moderne de informare și dezinformare (presă, afișe, cinema, radio etc.).

Instaurarea unei „noi ordini” se face și prin reprimarea și persecutarea sistematică a opozanților sau a celor pe care naziștii îi denunță ca „dușmanii permanenți ai Reichului”. Primii sînt vînați de Wehrmacht, de numeroasele organisme polițienești și fasciste (poliția militară, servicii de informații OVRA³², Gestapo) și de cadrele auxiliare recrutate în rîndurile organizatorilor colaboraționiști. În Franța, Miliția lui Joseph Darnand, în Croația ustașii lui Ante Pavelic, în Grecia milițiile anticomuniste înarmate de germani participă la acțiuni de anvergură împotriva mișcării de rezistență.

Lupta împotriva celei de a doua categorii, francmasoni, comuniști, evrei și alți reprezentanți ai „raselor inferioare” cum

sînt țiganii, este în principal sarcina SS-ului, a cărui ocupație sinistă a fost totuși înlesnită și sprijinită de autoritățile unor țări ocupate. Această „luptă” culminează cu masacrul populațiilor slave din Europa de Est (polonezi, ruși) și mai ales cu monstruoasa „soluție finală a problemei evreilor”, adică exterminarea populațiilor de religie israelită începută în 1942. În toate țările ocupate de germani, evreii sînt arestați cu sutele de mii, deportați în Germania sau Polonia în lagăre unde sînt obligați să muncească în condiții înspăimîntătoare, fără hrană suficientă, fără condiții de igienă, supuși brutalităților sadice ale gardienilor care îi supraveghează. Cei care nu sînt în stare să muncească (bătrîni, copii, bolnavi) sau care își pierd puterile sînt asfixiați în camere de gazare iar trupurile lor sînt arse în crematorii. Scopul lui Hitler este acela de a stîrpi astfel în totalitate „rasa evreiască”. În 1945, Europa va descoperi cu groază că 9 milioane de persoane dintre care 6 milioane de evrei au avut parte de această moarte oribilă în lagărele de exterminare: Auschwitz, Treblinka, Ravensbruck etc.

Acest genocid monstruos s-a înlăptuit, și repetăm acest lucru, cu complicitatea tacită sau explicită a unei minorități a populației europene care, din motive ideologice sau pur și simplu dintr-un oportunism obtuz, care i-a făcut să treacă de partea celui mai tare, au ales calea „colaborării” cu Germania. Fiind vorba de relații interguvernamentale, acestea s-au manifestat în mod diferit de la o țară la alta, în funcție de evoluția războiului. În Norvegia, guvernul lui Quisling este total supus celui de al III-lea Reich. În Franța, regimul de la Vichy a încercat la început să obțină niște modificări în condițiile armistițiului: acesta era în orice caz scopul lui Pétain cînd s-a întîlnit cu Hitler în octombrie 1940 la Montoire. Aceasta nu l-a împiedicat însă să-l ajute pe ocupant cînd era vorba de a-i hărțui pe adversarii Reichului sau de a promulga statutul evreilor. Dar mai ales din primăvara lui 1942 se poate vedea clar cum guvernul de la Vichy (în a doua sa etapă) înclină fără nici o reținere către transformarea țării în satelitul Germaniei, iar în 1943 regimul care continuă să fie reprezentat de mareșalul Pétain, dar al

căruia om de bază este Laval, nu mai este decît auxiliarul docil al Germaniei şi devine un stat-marionetă care a pierdut sprijinul populaţiei.

Alături de această colaborare a statului, în toată Europa ocupată ia proporţii o colaborare ideologică care este cea a partidelor, a oamenilor politici, a intelectualilor pentru care noua ordine reprezintă realizarea idealurilor şi himerelor lor. În Franţa, RNP (Gruparea Naţional Populară) a lui Déat, PPF (Partidul Popular Fascist) al lui Doriot, Partidul Fascist al lui Bucard, în Belgia mişcarea rexistă a lui Degrelle, în Țările de Jos, Partidul Fascist al lui Mussert, în Croaţia, ustaşii lui Pavelic, în Norvegia „Adunarea Naţională” a lui Quiling, toate aparţin acestei categorii în care figurează şi scriitori ca francezul Drieu La Rochell şi Brasillach. Mulţi dintre ei îşi vor duce angajamentul pînă la capăt, servind drept ajutoare ale germanilor în lupta împotriva Rezistenţei sau participînd la cea împotriva „bolşevismului” în cadrul unor unităţi auxiliare ale SS-ului: divizia Charlemagne în Franţa, divizia SS „Wallonie” în Belgia, etc. Respinşi aproape în unanimitate de comunitate, aceşti ultra-naţionalişti îşi vor căuta un refugiu în ideea perfect utopică a Internaţionalei naţional-socialiste, în viziunea iluzorie a unei Europe reunificate de Hitler şi scăpată şi de comunism şi de capitalism.

Europa împotriva lui Hitler

Oricît de puternică ar fi fost armata germană, întărită în 1943 cu unităţi de voluntari recrutaţi în mediile colaboraţioniste, ţinînd cont de forţele din ce în ce mai numeroase pe care trebuie să le angajeze pe diferite fronturi, ea nu poate să realizeze o reţea continuă pe toate teritoriile ocupate. În anumite regiuni greu accesibile, îndepărtate de bazele lor de plecare, germanii întîmpină greutăţi tot mai mari în controlul teritoriului cucerit. Aşa se întîmplă în Grecia, în anumite zone muntoase din Franţa şi din Italia, dar mai ales în Iugoslavia.

În afară de suprapunerea și concurența diferiților poli ai puterii care caracterizează național-socialismul și care au fost amplificați de război, sistemul de exploatare instaurat de al III-lea Reich suferă de contradicții serioase care îi frânează funcționarea: de exemplu, între colaboraționism și prelevarea forțată, sau între rechiziționările de populație în scopuri strategice și dorința de a extermina pe „dușmanii Reichului”

Tocmai aceste fisuri ale sistemului vor permite mișcărilor de rezistență să se dezvolte și să se angajeze în lupta împotriva ocupantului. Toate țările ocupate au cunoscut diferite forme de rezistență, apărute spontan, organizate de guvernele din exil (la Londra, din 1940, s-au refugiat guvernul belgian, cel olandez, cehoslovac și polonez, iar de Gaulle îi adună aici pe francezii liberi), sau încurajate de Aliați. Astfel, în iulie 1940, britanicii crează în Europa Occidentală „Serviciul Operațiunilor Speciale” (SOE), însărcinat să promoveze subversiunea și să practice sabotajul în țările ocupate. În tot timpul războiului, emisiuni radiofonice transmise de stațiile Aliaților (Boston, Moscova dar mai ales BBC-ul) vor susține acțiunile grupurilor clandestine.

Dincolo de scopul militar, Rezistența a fost animată și de o dorință de reînnoire politică și socială. Permanent s-a făcut o delimitare între rezistența comunistă care atrăgea spre ea pe susținătorii unei schimbări revoluționare și o rezistență naționalistă sau reformistă, adeptă a unei restaurații a instituțiilor și a societății tradiționale avînd la bază un umanism social sau creștin. De altfel perspectivele care apar după război nu vor întîrzia să-i separe pe aliații de moment, această opoziție internă ducînd uneori la un adevărat război civil, așa cum s-a întîmplat în Grecia de după război.

Acțiunile grupurilor de rezistență au fost diferite în funcție de locul și de perioada războiului. Odată cu prelungirea conflictului, Rezistența și-a intensificat caracterul militar, și și-a instalat în regiuni greu accesibile grupuri de „machizarzi” și de „partizani” care, în așteptarea revoltelor armate din 1944, practicau sabotajul sau dădeau o mîină de ajutor în lupta împotriva forțelor germane.

În Europa Occidentală, Rezistența a încercat mai întâi să mobilizeze opinia publică și s-a constituit în „mișcări” clandestine care publicau manifeste și ziare clandestine. Rețele formate din mici grupuri de activiști mai mult sau mai puțin solide și durabile, au organizat adevărate filiere de evadare pentru evrei, pentru cei ce fugeau de Serviciul de Muncă Obligatorie, prizonieri și deportați evadați, aviatori aliați. Alți rezistenți furnizau informații serviciilor din Londra, practicau sabotaje (cel de la singura uzină de apă grea, realizat de norvegieni în 1943, a împiedicat poate Germania să fie prima posesoare a armei atomice), sau comiteau atentate împotriva armatelor de ocupație. În Belgia, în Olanda, în Danemarca, în Nordul Franței, unde condițiile geografice nu erau propice construirii unor grupuri machizarde, mișcările de Rezistență și rețelele acestora s-au specializat în acest tip de acțiuni. În alte părți, Rezistența a căpătat un caracter militar mai intens și de mai mare anvergură, de exemplu în Norvegia și în jumătatea de sud a Franței, unde a jucat un rol important în eliberarea teritoriului.

În Europa Orientală și în Balcani, Rezistența a desfășurat acțiuni militare deosebit de eficace. În Rusia, soldați răzlețiți au fost grupați într-o armată de partizani de 200.000 de oameni care i-au hărțuit pe nemți, le-au tăiat căile de aprovizionare și au pregătit contraofensivele Armatei Roșii. În Boemia-Moravia, rezistența cehă, printre alte acțiuni l-a asasinat pe „protectorul” Heydrich, unul dintre înalții demnitari ai nazismului și unul dintre cei mai feroci slujitori ai acestuia. În Iugoslavia unde rezistența a căpătat un caracter de masă, partizanii comuniști ai lui Tito, începând din 1943, au luat-o înaintea luptătorilor monarhistului Mihailovitch, numiți *Cetnik*. Cu ajutorul anglo-americanilor, ei au eliberat țara în toamna lui 1944. În Grecia, opoziția sălbatică dintre machizarzii comuniști și rezistenții monarhiști sau republicani s-a transformat în 1944 într-un adevărat război civil. În Polonia, s-a constituit din 1940, o armată internă, susținută de guvernul din exil de la Londra. Aceasta nu a întârziat să intre în opoziție față de rezistența comunistă susținută la rîndul ei de sovietici. Criza a culminat cu desco-

perirea la Katyn, în 1943, a 12.000 de cadavre a unor ofițeri polonezi, în mod evident executați de Armata Roșie în 1939. Pentru a-și asigura controlul situației înainte de sosirea rușilor, armata interioară a organizat în august 1944 revolta din Varșovia, înăbușită după 3 de zile de lupte eroice de către Stalin care și-a oprit înaintarea trupelor pentru a scăpa de acești aliați nedocili.

În sfârșit, în statele Axei, întreaga rezistență înseamnă trădare. În Germania, după distrugerea unui centru clandestin de informare comunist (Rote Kapelle), rezistența nu a mai putut să se manifeste decât sub forma unei opoziții aristocratice chiar în rîndul Wehrmachtului, care a culminat pe 20 iulie 1944 cu atentatul ratat al colonelului von Stauffenberg, împotriva lui Hitler.

În Italia, căderea lui Mussolini în iulie 1943, apoi ocuparea țării de către germani au transformat rezistența mocnită a antifasciștilor într-o luptă deschisă dusă în centrul și în nordul țării de vreo 60.000 de partizani al căror rol a fost considerabil în timpul campaniei de eliberare din 1945. Ca și în Franța, unde în 1943 Jean Moulin a fondat Consiliul Național al Rezistenței, sau ca în alte țări ale Europei Occidentale, unificarea mișcărilor de rezistență din Italia a fost asigurată de ralierea comuniștilor la lupta autorităților guvernamentale împotriva Axei, mai precis la guvernul legitim desemnat de regele Victor-Emmanuel.

Eliberarea Europei și prăbușirea Axei

Am văzut cum în toamna lui 1942, ofensiva germană îndreptată înspre Caucaz a făcut ca o mare parte a Rusiei europene să treacă sub controlul Wehrmachtului, la începutul iernii frontul stabilindu-se în jurul Leningradului, a Moscovei și a Stalingradului. Înfrîngerea suferită de armata germană în luptele din fața ultimului oraș la începutul lui 1943, marchează în Europa Continentală începutul sfârșitului.

La jumătatea lui noiembrie, generalul Jukov lansează două ofensive, una în Nordul Stalingradului, în regiunea Voronej și alta în Sud, pentru a învâluie armata lui von Paulus. Acesta din urmă și-ar fi putut salva armata repleindu-se rapid către Vest, dar Hitler îi ordonă să rămână pe loc. Încercuți germanii vor rezista două luni înainte de a capitula, pe 2 februarie 1943, lăsând în această bătălie 300.000 de morți, răniți sau prizonieri. La începutul verii 1943, ei vor încerca o ultimă ofensivă în regiunea Kursk, folosind 50 de divizii din care 16 blindate, dar această mare bătălie se întoarce în favoarea sovieticilor. După aceea, treptat, cu ajutorul tacticii de învâluire, urmează recucerirea Crimeii, Ucrainei și Bielorusiei. Kievul este recucerit în noiembrie 1943, iar Leningradul care a rezistat croic asediului și a pierdut un milion de locuitori este și el eliberat. La începutul lui 1944, frontul din 1941 este aproape restabilit.

Din toamna anului 1942 pînă în primăvara lui 1943, Aliații occidentali au restabilit și ei situația și au început să cîștige bătăliile de pe fronturile extraeuropene. În timp ce în Pacific, americanii redeveneau stăpîni mărilor și ai aerului după cele două victorii asupra japonezilor din Marea de Corali și din Midway (mai și iunie 1942) britanicii rupeau frontul germano-italian la El Alamein, în Egipt, apoi ocupau rînd pe rînd Libia și Tunisia, iar în primăvara lui 1943 făceau joncțiunea cu trupele anglo-americane care debarcaseră în Africa de Nord în luna noiembrie a anului precedent.

Asaltul împotriva „fortăreței europene” începe în iulie 1943 prin debarcarea Aliaților în Sicilia. Dificultățile cu care se confruntă armata italiană și opoziția crescîndă a populației față de un război pe care aceasta nu l-a dorit, îl determină pe regele Victor-Emmanuel și pe unii membri ai Marelui Consiliu fascist, printre care însuși ginerele Ducelui, Ciano, să organizeze o lovitură de stat împotriva lui Mussolini, care este obligat să demisioneze, apoi este arestat. După cîteva amînări, noul guvern condus de mareșalul Badoglio semnează pe 3 septembrie un armistițiu cu Aliații, apoi intră în război alături

de aceștia. Germanii ocupă imediat nordul și centrul peninsulei, în timp ce anglo-americanii, sprijiniți pe flancuri de unitățile franceze comandate de generalul Juin, debarcă în regiunea Neapole în septembrie 1943, apoi la sud de Roma în iunie 1944, eliberînd după scurt timp capitala italiană.

Eliberat de parașutiștii germani care au organizat o evadare îndrăznească, Mussolini crează în nordul Italiei, la Salo, o „Republică socială italiană” care, pretinde el, se bazează pe idealurile revoluționare ale fascismului în prima lui fază, dar care în realitate este complet supusă nazismului. Tăiată în două din punct de vedere militar și politic, Italia este scena unor lupte violente. De abia în primăvara lui 1945 va fi zdrobită „linia gotică” care apăra cîmpia fluviului Pad. Arestat de partizanii italieni, Mussolini va fi executat pe 27 aprilie 1945.

Începînd cu sfîrșitul anului 1943, este clar că speranța victoriei a trecut în cealaltă tabără, iar înfrîngerea Reichului este de acum înainte posibilă. Astfel, cei trei „Mari”, Roosevelt, Churchil și Stalin, se întîlnesc pentru prima oară la Teheran pentru a studia problemele teritoriale de după război și pentru a stabili o strategie comună. Aici se hotărăște deschiderea unui al doilea front în Franța, în primăvara lui 1944.

Pe 6 iunie 1944, numeroase trupe anglo-americane debarcă pe coastele normande și reușesc să creeze aici un cap de pod. Ajutate de Rezistența franceză acestea reușesc la începutul lui iulie să străpungă frontul german la Avranches, înaintînd imediat spre Bretania și spre valea Senei. Pe 25 august, Parisul, unde cu cîteva zile înainte „Forțele franceze din interior” declanșaseră o revoltă, este eliberat de blindatele generalului Leclerc. În acest timp, pe 15 august, o a doua debarcare a Aliatilor are loc în Provence, cu ajutorul Armatei I franceze a generalului de Lattre de Tassigny. Pe 12 septembrie, armatele venite din sud și din nord fac joncțiunea în Burgundia, iar în noiembrie, teritoriul francez este eliberat aproape în întregime.

Acum începe ultima etapă a războiului european, după ce operațiunile militare din Pacific s-au terminat în august 1945, după distrugerea celor două porturi nipone de la Hiroșima (6 august) și de la Nagasaki (9 august), unde bombardierele ameri-

cane au folosit pentru prima oară înspăimîntătoarea armă atomică.

În cursul toamnei lui 1944, Armata Roșie a ocupat teritoriile din Estul și Nordul Europei, transformate în sateliți ai Reichului: Finlanda, România, Bulgaria, Ungaria, obligîndu-le să încheie armistițiu. Această pătrundere a sovieticilor în Balcani îl neliniștește în așa măsură pe Churchill încît acesta hotărăște o nouă debarcare în Grecia, care va fi curînd eliberată, dar care cade pradă imediat războiului civil.

În decembrie 1944, blindatele rusești ajunga la porțile Varșoviei, în timp ce Aliații occidentali ajung pe malul Rinului. Hitler însă nu se declară învins. El își aruncă ultimele resurse în bătălie, ajungînd să mobilizeze adolescenții și bătrînii. Dar nici folosirea cu întîrziere a noilor arme (avioane de vînătoare cu reacție, rachetele V1 și V2)³³, nici ultimele contraofensive ale Wehrmachtului în Ardeni (decembrie 1944) și la Budapesta (ianuarie 1945) nu reușesc să schimbe situația. Raportul de forțe înclină acum în favoarea Aliaților care dispun de 650 de divizii față de cele 220 de divizii germane. Întruniți la Yalta în februarie 1945, cei trei Mari reprezentanți aliați hotărăsc deja soarta celui învins.

Ceea ce mai rămîne din Marele Reich hitlerist se prăbușește în cîteva luni. În martie, anglo-americanii trec Rinul și se îndreaptă către Elba unde ajung pe 22 aprilie. La est, Armata Roșie ocupă Viena (13 aprilie) și trece Oderul. Pe 25 aprilie, în urma unor lupte crîncene, Berlinul este încercuit, iar joncțiunea dintre ruși și armatele Aliaților occidentali se realizează pe Elba.

Capitala germană, centrul unui seism care, timp de cinci ani a răvășit continentul european și prin ruinele sale devenită simbol al prăbușirii visului militarist hitlerist, cade în mîinile sovieticilor pe 2 mai cu două zile după sinuciderea Führerului. Coșmarul ia sfîrșit pe 7 și 8 mai cînd germanii semnează la Reims și la Berlin unde se aflau cartierele generale ale lui Eisenhower și Jukov, capitularea necondiționată.

Capitolul 5

ANNÉES FOLLES ȘI ANII SUMBRI: CULTURILE EUROPENE ÎNTRE CELE DOUĂ RĂZBOAIE

■ *Populațiile europene vor trăi după război în condiții cu totul noi datorită urbanizării și dezvoltării spectaculoase a mijloacelor de transport și de comunicație. Peste tot va domina un sentiment de ușurare generală, o reală „bucurie de a trăi”, chiar dacă aceasta nu corespunde nici pe departe imaginii acelor années folles ai lui Épinal care nu este valabilă decât pentru cei avuți. În realitate, în ciuda amestecurilor sociale din tranșee și a distrugerii unor averi provocată de război, diferențele sociale rămân deosebit de mari.*

■ *Greutățile războiului marchează profund culturile europene din perioada interbelică, în mod direct prin evocarea acestuia și indirect prin perceperea unei profunde crize de civilizație care repune în discuție valorile umane. Rezultatul este refugierea în vis, irațional sau estetism și definirea caracterului absurd al lumii care dau naștere la revolte de scurtă durată a mișcării dadaiste, căutărilor suprealiste ce explorează inconștientul sau afirmării expresioniste a personalității artistului detașat de lumea exterioară. Aceste curente noi, deschizătoare de drumuri nu pot totuși să eclipseze importanța mișcării neo-clasice a „reîntoarcerii la ordine” care marchează toate domeniile vieții intelectuale și artistice și nici curentele de dinainte de război care continuă să se manifeste și care duc la arta abstractă sau la muzica de serie.*

■ *Începînd din anii treizeci, tendința către căutărilor estetice favorizează angajarea intelectualilor în luptele politice marcate de atracția pe care*

o exercită asupra lor totalitarismul comunist și fascist. Ori tocmai aceste regimuri au încercat să pună sub control viața intelectuală. Lupta împotriva artei moderne a deschis calea unei arte figurative, conformiste și academice de care artiștii s-au apărat fugind în străinătate, refuzând supunerea și pasivitatea și chiar realizând opere nonconformiste ce se opuneau ideologiei oficiale.

■ *În sfârșit, între cele două războaie, apare și se dezvoltă o cultură de masă în care presa, magazinele, benzile desenate, varietățile ocupă un loc important, activitățile principale ale epocii rămânând totuși sportul și cinematograful.*

Reinstaurarea păcii după măcelul din 1914-1918, apoi prosperitatea care renaște într-o Europă care își pansează rănila și crede că se poate întoarce la timpurile fericite din *la Belle Epoque*, au ca efect dezvoltarea în anumite medii a unui gust de viață și de libertate sub orice formă, care constituie esența acelor *années folles*, acolo unde povara de plumb a dictaturilor nu l-au împiedicat să se manifeste. În realitate, frenezia cotidiană a acestor *roaring twenties* (zgomotoși ani douăzeci) ascunde foarte adesea un pesimism și o îngrijorare care la mulți intelectuali și artiști se manifestă prin căutarea unei forme de evadare. Odată cu declanșarea și generalizarea crizei, apoi cu agravarea pericolelor externe, iluzia reîntoarcerii la epoca de aur se spulberă, în timp ce numeroși reprezentanți ai lumii artistice, literare și filosofice se angajează în lupta politică.

Transformările economice și modificarea condițiilor de viață

Revoluția tehnică din secolul al XIX-lea ia avânt în Europa între cele două războaie. Electrificarea și alimentarea cu apă pentru consumul casnic se generalizează în toate orașele și se extinde rapid și în sate. Mijloacele de transport și mijloacele de comunicare la distanță puse la punct la începutul secolului

cunosc o dezvoltare fără precedent, modificînd condițiile de viață și obiceiurile europenilor și contribuind la informarea acestora dar și la înregimentarea lor acolo unde regimurile autoritare și totalitare manipulează aceste noi mijloace de mass media.

De aproape un secol, calea ferată face deja parte din peisajul european, iar marile inovații cum ar fi trenul electric, fuseseră deja experimentate înainte de război. Cu toate acestea, abia în cursul celor două decenii de după război, acest mijloc de locomoție, cel mai rapid și cel mai sigur, capătă o extindere dintre cele mai mari. Se termină constituirea rețelelor naționale cu „marile linii” ce fac în cîteva ore legătura între marile aglomerări urbane, cu pînza deasă de linii secundare, cu trenurile din periferii care circulă în ritmul deplasării orășeanului de la locul de muncă spre casă, în timpul săptămînii, din oraș spre satele din jur în week-end. De la „trenul de agrement” pentru categoriile sociale modeste, la „vagoanele de dormit” ale marilor exprese internaționale, se răspîndește o adevărată mitologie a drumui de fier, fie în muzică, cu „Pacific 231” a lui Arthur Honegger, în poezie sau în roman (de la „Proza Transsiberianului” de Blaise Cendrars la „Madona vagoanelor de dormit” a lui Maurice Dekobra), sau în prezentările cinematografice ale locomotivei, adevărată imagine simbol a secolului XX („Bestia umană” de Jean Renoir). Tot emblematice devin și gările pariziene luate cu asalt în vara lui 1936 de primii beneficiari ai „concediilor plătite”, ca și sloganul fascist despre „trenurile care sosesc la fix” în Italia mussolinistă.

Războiul a favorizat formidabilul salt înainte în domeniul aviației. Numai după optsprezece ani de la premiera lui Blériot care a traversat Canalul Mîneei, Atlanticul este „înving” de americanul Lindbergh care face prima dată zborul New York – Paris, pe 20 mai 1927. La această dată, Mermoz, Guillaumet, Saint-Exupéry etc., împreună cu mentorul lor Didier Daurat, scriseră deja cîteva pagini din epopeea pioneratului Poștei aeriene, ducînd corespondența cu avionul de la Paris la Dakar via Spania, în așteptarea traversării Atlanticului de Sud, apoi a

Anzilor. Anii treizeci marchează victoria marilor zboruri intercontinentale cel al lui Mermoz, de Costes și Le Brix, al lui de Costes și Bellonte, Codos și Rossi, al italianului Italo Balbo deasupra Atlanticului, zborurile franțuzoaicei Maryse Hilsz, de la Tokyo la Paris și de la Paris la Saigon, ale englezilor Scott și Campbell Black de la Londra la Melbourne sau ale sovieticilor Gromov, Danilin și Jumaceev de la Moscova la Los Angeles via Polul Nord, etc. În ajunul războiului, aviatorii germani ating viteze mai mari de 750 Km/h.

Desigur, pînă la al doilea război mondial, avionul rămîne prin excelență mijlocul de transport rezervat mărfurilor scumpe, corespondenței și unei clientele bogate și excentrice care nu se teme nici de prețul ridicat al călătoriei nici de riscurile pe care le înfruntă. De la începutul anilor treizeci există deja linii regulate care asigură transportul pasagerilor pe aparate cu capacitate de 40-60 de locuri și gestionate de companii ca Lufthansa din Germania, Imperial Airways din Anglia, companiile franceze Air Union, Air Orient, Societatea Generală de Transporturi Aeriene (liniile Farmon), Compania internațională de navigație aeriană, care se vor uni în 1933 și vor forma Air France, dar ele se limitează în principal la curse continentale. În 1939, avioane de cursă lungă cu viteză de 450 Km/h fac legătura în douăzeci de ore între cele două coaste ale Atlanticului de Nord, iar distanța între Calcutta și Londra o parcurg în trei zile. Dar lipsa de confort este mare, securitatea redusă, iar frecvența escalelor necesare aprovizionării cu combustibil fac aceste călătorii și mai obositoare, așa încît, pentru deplasările intercontinentale, lumea preferă somptuoasele pacheboturi ale marilor companii de navigație britanice, franceze, germane sau italiene, cum ar fi *Queen Mary* sau *Normandie* ale căror turbine de 160.000 CP asigură traversarea Atlanticului în patru zile. Și în acest domeniu, prezența de afișe, reviste ilustrate, cinematograf, teatru sau spectacole de music-hall, imaginea merelui vapor de lux care constituie fundalul vieții unei elite cosmopolite lipsită de grijă și ruptă de problemele ce frămîntă lumea, face parte integrantă din mitologia epocii. Patruzeci de ani mai tîrziu

aceasta va fi evocată de Fellini în admirabilul său film „Amarcord”

Dimpotrivă, automobilul a încetat să mai fie o curiozitate sportivă sau un lux al celor bogați. Nu se poate vorbi încă de o „vulgarizare” ca cea pe care „mica regină a transporturilor” a cunoscut-o în ajunul primului război mondial, sau de o democratizare extraordinară care este pe cale să se realizeze de cealaltă parte a Atlanticului, grație metodelor de standardizare adoptate de Henri Ford în uzinele sale de la Detroit. Dar, stimulați mai ales de concurența americană, constructorii francezi, urmași curînd de cei britanici, germani și în mai mică măsură de cei italieni, trec la cucerirea pieței de desfacere a claselor mijlocii. Începînd din 1919, inginerul francez Citroën a construit o mașină de patru locuri (torpedo), prima mașină de serie de 10 CV, al cărei preț nu depășește 8000 de franci. Trei ani mai târziu, firma acestuia lansează celebra 5CV, care datorită prețului și consumului redus devine accesibilă pentru foarte multă lume, dar care va intra repede în concurență cu mașina 6CV Renault și cu Quadrillette Peugeot, iar mai târziu cu Simca-5 coupé din 1936, cu ruda sa italiană *topolino* ca și cu mașinile de capacitate cilindrică medie din anii treizeci: Peugeot 202 și 302, Renault *Celtaquat*re și *Vivaquat*re, dar mai ales uimitoarea Berlină Citroën TTA care se va bucura de o mare longevitate datorită celebrei sale tracțiuni. Așa se va întîmpla și cu Wolkswagen-ul, „mașina populară” promisă de Hitler oricărui german care îi va finanța construirea economisind 5 mărci pe săptămîină. „Buburuza” va avea un destin glorios de lungă durată, dar abia după război, căci conflictul izbucnește înainte ca benzile producției de serie să fie terminate.

Această bătălie acerbă dusă pe frontul produselor de serie nu i-a împiedicat pe constructorii europeni să intre în concurență și în domeniul vehiculelor de lux, destinate unei clientele cu mari posibilități financiare pentru care automobilul a devenit repede un simbol al apartenenței sociale. Niciodată în istoria sa, acest obiect de vis nu va fi pus în valoare cu atîta intensitate așa cum s-a întîmplat în anii douăzeci și treizeci în cadrul „con-

cursurilor de eleganță”, pe fundalul arhitecturii *art déco* și a accesoriilor feminine, aceste capodopere industriale sofisticate numindu-se Rolls-Royce Cabriolet (1934), limuzina Delage (1934), Hispano-Suiza (1936) și alți bolizi produși de uzinele europene Mercedes-Benz, Bugatti, Alfa-Romeo etc.

În ceea ce privește mijloacele de informare și comunicare la distanță, și în acest domeniu nu se poate vorbi încă de o revoluție tehnică propriu-zisă, ci de o perfecționare a tehnologiilor existente și mai ales de o răspîndire tot mai mare a instrumentelor de comunicare. Dacă telefonul rămîne privilegiul celor bogați, în schimb radioul devine un fenomen de masă. În 1939, există mai mult de douăsprezece milioane de auditori în Germania, peste șase milioane în Franța și aproape tot atîția în Anglia. În Italia sînt mai mult de două milioane, iar aici acest instrument de propagandă este strict supravegheat de regim, care îl controlează îndeaproape și înmulțește posturile de ascultare colectivă în școli, sediile organizațiilor fasciste, cooperative rurale etc. La începutul anilor treizeci, societățile de radiodifuziune se dezvoltă în întreaga Europă. Majoritatea posturilor sînt particulare, dar instituțiile publice interesate au creat și posturi „naționale”

Cinematograful cunoaște și el o dezvoltare deosebită. Artă cu totul nouă, modalitate de a răspîndi toate tendințele estetice ale epocii cărora le asigură o prezentare fără precedent, acesta este în același timp o industrie care necesită capitaluri foarte mari, mai ales după introducerea sonorului în 1927. Astfel, între cele două războaie asistăm la o puternică concentrare a producției de film. Fără să atingă proporțiile marilor trusturi americane, iau ființă mari societăți strîns legate de bănci și de industriile chimice și de electricitate, cum sînt „Bavaria”, „UFA”, „Tobis” în Germania, Pathé-cinéma și Gaumont în Franța. De acum înainte, filmul devine un produs comercial supus legilor pieței, deci căutînd să satisfacă cît mai mult posibil gusturile publicului, adaoptînd astfel o tendință larg răspîndită în lumea presei și a cărților populare. El este supus și unui control al guvernelor care încearcă să se folosească de extra-

ordinara sa putere de convingere în scopuri de propagandă directă sau indirectă. Prima utilizează cu precădere filmele de actualități a căror producere și distribuire în țările autoritare sînt strîns legate de putere (în Italia, există acele *cinegiornali* produse de institutul LUCE). A doua se realizează prin intermediul cinematografului de ficțiune. În toate țările acesta din urmă rămîne în mare măsură domeniul evadării din realitate care însă nu este întotdeauna străin de politică. În fapt, alături de un cinematograf *noir* care în țările democratice urmărește să denunțe tarele și nedreptățile sociale, există și o producție care încearcă să mascheze aceste realități și să prezinte publicului imaginea unei lumi curate și fără probleme. Acest lucru se petrece chiar în Italia și Germania unde realizările explicit politice sînt excepții într-o producție cinematografică care urmărește în primul rînd recreerea realității. Efectul acestor diferite strategii de „împregnare” ideologică asupra publicului nu este prea bine cunoscut. În schimb ceea ce pare să fie evident, este faptul că peste tot unde a pătruns cinematograful, fie în orașe, unde, între cele două războaie „sălile de cartier” s-au înmulțit, fie la sate, unde în anumite regiuni ajung operatorii ambulanți (a se vedea primele secvențe ale spectacolului „Splendor” al lui Ettore Scola), acesta a contribuit la schimbarea mentalităților și a condițiilor de viață.

Dezvoltarea sectorului industrial și al serviciilor, noul val al exodului rural provocat de război, apoi consecințele crizei care au determinat țăranii săraci și muncitorii din micile orașe să emigreze în marile aglomerații pentru a găsi de lucru și ajutoare oferite de municipalități sau de organizații particulare, au dus la o creștere a populației urbane. În Franța, din 1921 pînă în 1931, mai mult de două milioane de persoane au venit să se instaleze la oraș, această creștere producîndu-se mai ales în orașele cu mai mult de 100.000 de locuitori, dar mai ales în periferia pariziană (2.043.000 de locuitori în 1931 în regiunea periferică Seine, față de 1.505.000 în 1921, ceea ce înseamnă o creștere de 35 %). În Marea Britanie, populația citadină a trecut de la 75 % din totalul populației în 1914, la 83 % în

1939, iar numărul orașelor cu peste 100.000 de locuitori de la 44 la 0. În aceeași perioadă, populația Londrei a crescut cu 1.700.000 de locuitori, cea din Berlin cu mai mult de un milion, cea din Milano, Geneva Hamburg, Rotterdam cu mai multe sute de mii.

În cea mai mare parte, acest nou avînt al urbanizării s-a produs într-un mod total anarhic, fără cea mai mică perspectivă de ansamblu și cu singurul scop al rentabilității imediate. În multe țări aceasta a dus la o degradare a spațiilor extraurbane, transformate în Franța mai ales în zone cu construcții heteroclite fără dotările necesare, situate departe de locurile de muncă ale locuitorilor lor, și în care predomină clădirile dizgrațioase și inconfortabile, construite deseori din materiale luate la întîmplare separate de mici grădini care dau noilor locatari ai acestori dormitoare de periferie iluzia că nu s-au rupt cu totul de rădăcinile lor țărănești. În centrul orașului propriu-zis se pun alte probleme legate de prețurile mari ale terenurilor, de suprafața redusă a spațiilor libere, de greutatea evacuării apelor și gunoaielor menajere și de numărul mare de necesități ce trebuiesc satisfăcute: încălzire centrală, iluminat electric (care a înlocuit apropiere peste tot în Europa iluminatul cu gaz), aer condiționat, ascensoare etc. Toate acestea contribuie la împingerea spre periferie a unei mari părți a populației care în mod tradițional locuia în centrul orașelor.

Problema arhitecturii și a urbanismului nu este totuși absentă din marele dezbateri ale timpului. În Franța, aceasta era deja destul de avansată înainte de război prin cercetările și realizările „funcționaliste” ale fraților Perret. După conflict, în întreaga Europă industrializată ia un avînt considerabil datorită condițiilor existente prin folosirea noilor materiale (aliaje de metale ușoare, aluminiu, materiale plastice, plăci aglomerate, sticlă), utilizarea generalizată a betonului și oțelului, adoptarea unor tehnici noi de construire cu elemente prefabricate în uzine (uși, ferestre, cărămizi, blocuri de ciment etc). Tonul este dat de Germania unde, din 1919, Walter Gropius conduce „Bauhaus”, care în 1925 va fi transferat de la Weimar la Dessau.

În această instituție care ține de Academia de Arte Frumoase și în același timp de Școala de Arte și Meserii, Gropius și succesorul său Mies van der Rohe predau o nouă estetică bazată pe o serie de principii revoluționare pentru epoca respectivă: funcționalism – dorim, scrie Gropius, „o arhitectură care să-și definească singură în mod funcțional esența și scopul, într-o îngrămădire de mase arhitecturale care să renunțe la tot ceea ce nu este absolut indispensabil și la tot ceea ce acoperă structura clădirii” –, suprimarea distincției „elitiste” între artă și artizanat (fiecare atelier este condus de un artizan și de un artist aflați într-o strânsă colaborare), adaptarea creatorilor la cerințele societății industriale, etc.

Apropiată de cubiști și de reprezentanții artei abstracte, *Bauhaus* va avea o influență deosebită asupra unei întregi generații de arhitecți și de decoratori, influență exercitată de o echipă de mari artiști (Kandinsky, Paul Klee, Feininger etc.), care va continua încă mult timp după dispariția ei. În 1933, regimul nazist va considera curentul instituit de Gropius și de van der Rohe drept o „artă degenerată” a unor evrei și comuniști și va ordona închiderea școlii *Bauhaus* obligându-i pe principalii săi promotori să ia calea exilului.

O altă mare personalitate a funcționalismului este și elvețianul Charles-Eduard Jeanneret, zis Le Corbusier, adevărat pionier al unei arhitecturi revoluționare care se va dezvolta după al doilea război mondial. Pictor, inginer, teoretician al arhitecturii și urbanismului („Orașul contemporan de trei milioane de locuitori” – proiect, în 1922, „Urbanism” în 1925, „Orașul triumfător” în 1935), el a fost și cel ce a conceput construcții de diferite dimensiuni și mari ansambluri urbane. Le Corbusier nu se ocupă numai de punerea în valoare a aspectului funcțional și estetic al spațiului construit prin folosirea brută a noilor materiale de construcție, ci se ocupă și de o renovare totală a artei habitatului realizând proiecte de reorganizare a orașului pentru a-l adapta cerințelor lumii moderne.

Aceste concepții novatoare vor fi aplicate după al doilea război mondial și mai mult în afara Europei decât pe Vechiul

Continent. Dar vom reveni asupra acestui subiect. Pentru moment, orașele europene și periferiile acestora sînt supuse uniformizării impuse de urgența problemei locuințelor și de prețurile ridicate. În Italia și Germania, dorința de a promova ideea unor monumente grandioase, simbol al „geniului rasei” și de a crea rădăcini istorice regimului existent, este mai importantă decît considerentele sociale și determină puterea să dea întîietate unei arhitecturi de mari dimensiuni, rece, de inspirație mai mult sau mai puțin neoclasică, destinată să adăpostească administrația de stat sau să devină lăcașul marilor ritualuri fasciste. În URSS, aceeași dihotomie se impune odată cu dictatura stalinistă. În țările democratice, legea profitului și a economiei de piață la care se adaugă lipsa aproape totală a unei programări urbanistice, duc la crearea unui peisaj urban uniform și monoton. Unele proiecte de locuințe populare realizate de municipalități scapă uneori de această standardizare (de exemplu *Karl Marx Hof* la Viena, construit în anii douăzeci de municipalitatea socialistă a capitalei austriece), ca și unele „orașele-grădini” aflate la periferia Londrei sau a Parisului, mai ales cele care au fost construite la insistența directorului Rețelei de Cale Ferată din Nord, Raul Dautry.

Années folles: mit și realitate

Memoria europenilor, cel puțin a celor din Vest a păstrat din deceniul de după război imaginea unei perioade de prosperitate și lipsită de griji, un fel de întoarcere la *Belle Époque*, caracterizată în plus printr-o libertate a moravurilor și un amestec al claselor sociale, totul pe fundalul unei muzici ritmate, a dansurilor frenetice, a grupurilor nocturne, a delirului dadaist. Toate acestea s-au numit *années folles* care contrastau pe de o parte cu războiul și ororile sale, iar pe de altă parte cu îngrijorarea și disperarea unei a doua perioade ce precedea un alt război. Este oare vorba de o iluzie retrospectivă, creată prin

comparație cu anii sumbri care au precedat, apoi au urmat acestei perioade trecătoare, sau de o realitate trăită ca atare de majoritatea locuitorilor Europei industrializate?

După suferințele și privațiunile războiului, în majoritatea țărilor beligerante dar mai ales în cele victorioase, se produce o explozie a bucuriei de a trăi, de respingere a oricărei constrângeri care se manifestă de exemplu în pasiunea pentru muzica de jazz, adusă în Europa în 1917 de soldații lui Pershing și pentru dansurile noi venite tot din America: lascivul tango argentinian, foxtrotul, charlestonul sau shimmy-ul „made in USA”, Parisul, Londra și Berlinul sînt orașele simbol ale acestei noi arte de a trăi, Parisul mai ales, unde vin din lumea întreagă toți exilații Europei pentru a se bucura de acest avînt de libertate. Fenomenul nu este nou, așa cum s-a văzut deja, dar în anii treizeci el capătă o amploare fără precedent. Localuri de dans, cabarete, baruri de noapte, music-hall-uri, teatre de boulevard care erau pline de o populație pestriță, cosmopolită venită aici pentru a se distra și a gusta din plăcerile ce-i erau refuzate în altă parte. Artiști avangardiști, scriitori, intelectuali, ziariști renumiți, vedete ale lumii politice și economice, altele regale, femei frumoase, frecventează localurile scumpe de distracție nocturnă cum sînt „Maxim's”, cabaretul *Le Boeuf sur le toit* sau *Revue Nègre* unde se remarcă Josephine Baker. Într-o perspectivă total diferită, pictori ca francezul de origine olandeză Kees Von Dongen, ca germanii Georg Grosz sau Otto Dix, au reprezentat în pînzele lor această lume de „noctambuli” parizieni și berlinezi, primul pictînd fauna din Montparnasse cu îngăduință și umor, ceilalți doi denunțînd cu o cruzime usturătoare comportamentul și relațiile dubioase ale clasei conducătoare germane.

Deci, dacă vrem, aceștia au fost „anii de nebunie”, dar numai pentru un mic număr de oameni bogați domiciliați în marile metropole europene. Ca și perioada *Belle Epoque* acești ani nu au fost resimțiți ca plini de nebunie de populația bătrînului continent în totalitatea sa. Mai întîi pentru că în rîndul categoriilor înstărite nu a existat o tendință de generalizare a

practicilor hedoniste. Mediile vechilor notabili, ale bugheziei de provincie și majoritatea reprezentanților claselor de mijloc sînt legate de idealurile lor de austeritate și de ascensiune socială pentru a privi sărbătoarea citadină altfel decît ca pe un spectacol față de care se păstrează o anumită distanță. Apoi pentru că marea masă a populației trăiește în condiții grele.

Chiar dacă, în aparență, războiul a provocat un profund amestec social, apropiind orășenii și țăranii, burghezia și proletarii, intelectualii și oamenii simpli care se frecventează și se cunosc mai bine, chiar dacă acesta a făcut și a distrus averi, a „fabricat” noi bogați și noi săraci, pe scurt, chiar dacă a zdruncinat temporar diferențele sociale, s-a văzut repede că în esență el a avut mai degrabă tendința de a accentua dezechilibrele sociale și de a agrava problemele cu care se confruntase populația în ajunul conflictului. Majoritatea țăranilor, chiar într-o țară ca Franța în care prima perioadă a anilor douăzeci coincide cu apogeul micilor întreprinderi familiare și cu o creștere evidentă a veniturilor, își văd distrus universul lor familiar fără ca victoria civilizației urbane să schimbe mare lucru în condițiile lor de trai. Cît despre muncitori, aceștia nu beneficiază decît în mică măsură de efectele proprietății și de marea creștere a productivității care în țările Europei industrializate s-a produs în urma introducerii metodelor americane. Este adevărat că pînă la izbucnirea crizei, șomajul tinde să dispară, iar orele suplimentare permit muncitorilor din industrie să-și rotunjească salariul, să-și îmbunătățească alimentația și să-și mărească suma alocată cheltuielilor pentru locuit, haine, sănătate și timp liber. Cu toate acestea, participarea lor la prosperitatea generală rămîne foarte relativă, mai ales că apar greutăți de ordin structural ca în Marea Britanie, așa încît situația se inversează pentru mulți dintre ei.

Noțiunea de „clasă muncitoare” ascunde de altfel o realitate complexă. Categoriile clasice de muncitori folosiți în micile ateliere artisanale, muncitori calificați și necalificați din industrie ale căror condiții de lucru și remunerații oferă mult în funcție de mărimea întreprinderii și sectorul de activitate, li se adau-

gă un nou tip de muncitor, puțin răspîndit înainte de război și a cărui înmulțire este rezultatul adaptării în Europa a lucrului pe etape, perfecționat în întreprinderile de dincolo de Atlantic. Aceștia sînt muncitorii „specializați” [*ouvriers spécialisés*], numeroși în ramurile cele mai moderne ale industriei, cele care, ca industria de automobile, au adoptat motoarele taylorismului și au transformat radical modul de lucru industrial. Desigur, muncitorii calificați nu au dispărut din uzina modernă. Din contra, aceștia ocupă un loc important în operațiunile de ajustare, de utilare, de reglare și de finisare care nu necesită automatizarea benzilor și care fac din ei un fel de aristocrație muncitorească, dar care nu reprezintă decît o fracțiune minoritară a personalului utilizat în marea industrie. Ei sînt cei care efectuează operațiunile cele mai grele și mai dezumanizante ale muncii din industrie, cei care suportă efectele demoralizatoare ale unui mediu în care s-au intensificat procedurile de supraveghere și de cronometrare care fac ca uzina să semene cu o „ocnă”, iar lucrul pe bandă cu o formă modernă a sclaviei. Ei sînt cei cărora li se impune salariul în funcție de randament și primesc remunerațiile cele mai mici, cei care sînt primii dați afară de îndată de ce poate trece la înlocuirea acestor muncitori proveniți adesea din imigranți de dată recentă, formați „la grămadă” și fără nici un fel de cunoștințe tehnice. În sfîrșit, tot ei sînt cei care populează universul sordid al periferiilor urbane (la Paris, Lyon, Milano, Birmingham, Manchester, Hamburg etc.), unde trăiesc în „colibe” construite în grabă în mijlocul zonelor industriale înnegrite de fum. Din rîndul acestor muncitori calificați ai industriei „raționalizate”, tinerele partide comuniste (cel italian pînă în 1924-1925, cel german pînă în 1933, apoi francez, belgian, austrian, ceh) își vor recruta membrii cei mai numeroși și mai combativi.

Cît despre reprezentanții burgheziei și ai claselor mijlocii, legăturile pe care aceștia le-au avut pe front sau în legărele de prizonieri cu proletarii sau cu micii burghezi scăpătați, nu au dus la dispariția diferențelor de statut social, a sistemelor de valori sau a prejudecăților sociale, chiar dacă ele au creat o

solidaritate inexistentă pînă atunci și au avut ulterior influența asupra dezvoltării puternicelor curente egalitare. Modul în care aceste categorii reacționează la efectele economice și sociale ale războiului, apoi la cele provocate de „Marea criză” ilustrează foarte bine situarea lor pe poziții sociale pe care aceste evenimente le-au zdruncinat serios, chiar dacă, în termeni statistici cel puțin, ideea unei „proletarizări” a burgheziei și a claselor mijlocii trebuie privită ca relativă, inclusiv într-o țară ca Germania unde criza din 1920-1923 a avut la acest nivel efecte devastatoare. Peste tot, devalorizarea monetară a afectat patrimoniile și a determinat scăderea veniturilor tradiționale (obligațiuni, împrumuturi publice, chirii etc.) reducînd puterea de cumpărare a anumitor categorii și fiind însoțită de o adevărată decădere socială. Numeroase averi au fost distruse modificîndu-se în mod vizibil nivelul de viață și obiceiurile de consum. Cu toate acestea, ruinarea formațiilor bogate și aducerea lor la o stare de mizerie nu poate să fi devenit o regulă a acestei perioade.

În realitate, sărăciți sau nu, numeroși reprezentanți ai burgheziei își unesc vocile cu cele ale categoriilor sociale modeste pentru a-i denunța pe „profitori” și pe „proaspeții îmbogățiți”, cei care în concepția lor sînt deținătorii unor averi „imorale”. Fenomenul nu este nou, numai că marile variații de creștere și de scădere înregistrate de patrimoniul din cauza conflictului și a crizei, accentuează reacțiile provocate de repunerea în discuție a eticii burgheze tradiționale și hrănesc o mentalitate care, în majoritatea țărilor îi va împinge pe reprezentanții burgheziei și ai claselor mijlocii spre mișcarea extremistă de dreapta, spre antisemitism și spre fascism.

Este oare posibil să afirmăm că trebuie să plasăm într-o opoziție fără nuanțe comportamentul ostentativ și practicile hedoniste ale unei minorități aparținînd marilor metropole europene, beneficiare în exclusivitate ale acestor „ani de nebunie”, cu masele de oameni simpli expuși vicisitudinilor acestei perioade și ținuți departe de distracțiile de moment? Nimic nu ar putea avea un caracter mai caricatural. Nu toată Europa trăiește în

ritmul „jazz-ului” sau a charleston-ului debarasându-se de constrîngerile și tabuurile moralei tradiționale. Chiar dacă sînt tunse *à la garçonne* și își scurtează fustele după ultima modă, nu toate femeile sînt gata să urmeze exemplul subversiv al croinelor lui Victor Margueritte (*La Garçonne*, 1922) sau al lui Raymond Radiguet (*Le Diable au corps*, 1923). Chiar dacă „furia de a trăi” caracterizează mai ales o elită socială, bucuria de a trăi momentul după suferințele și neliniștile războiului este un fenomen general care transcende categoriile și statutele sociale, iar aceasta se prelungește mult timp după ce crahul de pe Wall Street va fi anunțat sfîrșitul erei prosperității. Timpul cortegiilor de greviști, al marșurilor foamei, al supelor pentru săraci, al răspîndirii nazismului și fascismului nu este lipsit de o anumită ambianță lipsită de griji. Evident aceasta este mai vizibilă și mai răspîndită în deceniul de după război decît în timpul sumbrilor ani treizeci, dar ea nu dispare totuși complet odată cu aceștia. În 1935, în perioada de reînarmare a Germaniei și a crizei etiopiene, întreaga Franță fredonează cîntecul lui Paul Misraki *Totul este bine, doamnă marchiză* popularizat de orchestra lui Ray Ventura, iar peste trei ani, în ajunul evenimentelor de la München, *Totul e vesel*, care îl va face cunoscut pe Charles Trenet în aproape întreaga Europă.

„Criza spirituală” și noile concepții estetice

Războiul a marcat profund generația de combatanți în a căror memorie acesta continuă să persiste. Timp de cel puțin zece ani, acesta devine tema principală a unui număr considerabil de romane, nuvele, mărturii, în care predomină sentimentul de groază. Așa se întîmplă cu opere cum ar fi *Crucile din lemn* de Roland Dorgelès, *Les Éparges* (comună pe Meuse, aproape de Verdun, unde s-au dat lupte grele în 1914 și 1915 – n.t.) de Maurice Genevoix, *Nimic nou pe frontul de vest* de Erich Maria Remarque, *Un an pe platou* de Emilio Lussu (din care în 1970,

Francesco Rosi se va inspira pentru filmul său „Oameni revoltați” – *Uomini contro*. Dar în curînd apare o diferență vizibilă între scriitorii ale căror opere exprimă o oarecare nostalgie a eroismului care contrastează cu procesul de îmburghezire și cu mediocritatea societății de după război – cum este cazul unor autori ca Montherlant, Drieu La Rochelle, Joseph Kessel, Raymond Escholier, Ernst Jünger, Mario Carli și F.T. Marinetti – și scriitorii care denunță caracterul absurd și monstruos al războiului (Louis Ferdinand Céline în *Călătorie la capătul nopții*) și formulează un adevărat act de acuzare împotriva unui sistem care a permis declanșarea dezastrului. După ce a publicat una după alta *Viața martirilor* în 1917 și *Civilizație* în 1918, Georges Duhamel propune în *Cucerirea lumii* un pacifism rezonabil și vigilent. În *Focul* Henri Barbusse evocă și el ororile războiului și sentimentul fratern dintre combatanți. Pacifismul („pentru ca niciodată tragedia să nu se mai repete”), sentimentul de solidaritate cu cei scăpătați cu viață și cu cei dispăruți, nostalgia fraternității din tranșee, dorința învingătorilor de a păstra ce au obținut cu prețul sîngelui vărsat și a învinșilor de a șterge umilința suferită, iată doar unele din mobilurile contradictorii care, imediat după război, animă asociațiile foștilor combatanți de care toate guvernele vor trebui să țină cont.

În același timp, războiul a dus la o repunere în discuție radicală a sistemului de valori pe care se baza civilizația occidentală. Am văzut că acesta suferise deja o modificare serioasă în cursul celor trei decenii care au precedat conflictul european și aceasta ca urmare a celei de a doua revoluții industriale și totodată a reconsiderării certitudinilor științifice de către oamenii de știință înșiși. Pînă în 1914, această criză a conștiinței europene a rămas totuși apanajul unei minorități, iar modificările de gîndire care rezultau din aceasta se loveau de un puternic conformism. „Războiul cel mare” a făcut această barieră eliberînd impulsurile care timp de douăzeci de ani vor hrăni ceea ce Paul Valéry va numi începînd din 1920 „o criză spirituală”

La început a fost o criză morală. Disprețul pentru viața oamenilor, contrastul între suferințele combatanților și lipsa

de griji din spatele frontului, spectacolul averilor imense acumulate în câțiva ani, uneori pe spinarea soldaților, toate acestea au lăsat cicatrici adânci în mentalitatea colectivității de a fi fost jucăria unor interese sordide în numele unor înalte principii, trezește sentimentul de revoltă împotriva moralei tradiționale bazată pe datorie și duce la reabilitarea gustului pentru plăcerea fără constrângeri. Am văzut că această reacție s-a manifestat la diferite niveluri printr-o poftă de distracție care a dat tonul acelor *années folles*. Aceasta s-a ilustrat și în domeniul literaturii prin apariția unui număr mare de opere care au desigur un cu totul alt scop, dar în care publicul vede mai ales distrugerea ideilor învechite și a principiilor morale: *Fructele pământului* de André Gide, care în 1897 nu a avut mai mult de cinci sute de cititori, devine cartea de căpătîi a tineretului burghez, ca și *Pivnițele Vaticanului* (1914) în care Gide face apologia actului „gratuit”, lipsit de orice semnificație umană. Aceeași dorință ostentativă de eliberare din strînsoarea regulilor și a tabuurilor se regăsește la originea succesului lui Jean Cocteau (*Thomas impostorul* – 1923, *Copiii teribili* – 1929), al lui Henri de Montherlant (*La fîntînele dorinței* – 1927, mai târziu *Tinerele fete*) al lui James Joyce (*Ulysse* – 1922), al lui Aldous Huxley (*Chrome Yellow*, 1921), al lui Luigi Pirandello a cărui piesă *Șase personaje în căutarea unui autor* (1921) este reprezentată pe toate scenele europene.

A fost de asemeni și o criză a valorilor intelectuale. Reacția împotriva raționalismului, deja foarte puternică la sfîrșitul secolului al XIX-lea, este accentuată de război și triumfă prin Henri Bergson și prin spaniolul Miguel de Unamuno a cărui *Agonie a creștinismului*, publicată în 1925, face o paralelă între pierderea valorilor morale și dispariția civilizațiilor. În plus, psihanaliza lui Freud, adevărată „revoluție copernicistă” a gândirii, descoperă o altă latură a funcțiilor umane, împreună cu fenomenologia germanului Edmond Husserl și cu existențialismul compatrioților săi Karl Jaspers și Martin Heidegger, acesta din urmă scoțînd în evidență caracterul „absurd” al lumii în care trăim. La cehul de limbă germană Franz Kafka, ale cărui

povestiri și romane vor fi publicate după moartea sa (în 1924), acest sentiment al absurdității lumii și al conștiinței distrugerii individului de către mecanismele statale care nu funcționează decît în virtutea unei logici proprii, sfîrșește într-o disperare profundă (*Procesul*, 1925).

Această criză a raționalismului poate să ducă la o renaștere a sentimentului religios. În țările și în regiunile unde procesul de decreștinare a maselor era foarte avansat în ajunul primului război mondial, acesta continuă și tinde chiar să cîștige teren și la sate, mai ales în Franța unde învățămîntul laic a reușit pînă la urmă să zdruncine influența clasică. În schimb, ceea ce Biserica pierde pe de o parte odată cu regresia practicilor formale și a credinței tradiționale, cîștigă pe de altă parte prin aspirația către o religie revigorată, întoarsă la izvoare, în conformitate cu mesajul umanist și egalitarist al Evangheliei, așa cum acesta este perceput de un număr tot mai mare de credincioși și de cîțiva intelectuali ca Georges Bernanos (*Marea spaime a celor atotgînditori*, 1931).

Mai sînt de asemeni și cei care caută în evadare un remediu pentru neliniștea lor. „A fugi este obsesia celor care vor să fie liberi – scrie Giovanni Papini – după ce a fugit de Dumnezeu, omul fuge de sine însuși (...); el se refugiază în iluzii și în artificii care îi ascund pentru cîteva minute propria-i sărăcie spirituală” Unii, după ce și-au afirmat, ca Valery, credința în slăbiciunea omului modern și îngrijorarea de a vedea cum se prăbușește o cultură multimilenară („Noi, civilizațiile actuale, știm acum că sîntem muritoare”) evadează în creștinism, în „poezie pură”, lipsită de sens și de esență umană. Alții își construiesc o lume fantezistă, ireală, așa cum fac Cocteau și Giraudoux. Alții se refugiază în călătorii, în contactul cu alte civilizații, ca André Malraux (*Calea regală*, 1930) Paul Nizan, Paul Morand, frații Tharaud etc., sau în întoarcerea la natură și la izvoarele vieții rurale (Alphonse de Chateaubriand, Henri Pourrat, scriitorii italieni grupați în jurul revistei *Il Selvaggio* (Sălbaticul – n.t.) a lui Mino Maccari), în acțiunea revoluționară (Louis Aragon, englezul George Orwell), sau într-o viață de riscuri (Antoine de Saint-Exupéry, Gabriele D'Annunzio).

Curentele avangardiste

Triumful iraționalului și refuzul de a accepta prezentul se exprimă mai ales prin intermediul curentelor de avangardă artistică, continuatoare ale mișcărilor care încă din primii ani ai secolului douăzeci au repus în discuție esența manierelor tradiționale de reprezentare a realității. Tot războiul este acela care, și în acest domeniu, a amplificat reacțiile provocând respingerea brutală a unei societăți și a unei culturi „burgheze” cărora li se impută responsabilitatea marelui măcel. Astfel, sînt desemnate drept dușmani ai umanității nu numai ideologiile care au împins statele europene să se lupte între ele – naționalismul, imperialismul etc. –, dar și cele care, timp de două secole, au constituit baza „civilizației” occidentale – liberalismul, democrația, umanismul etc, și al căror caracter fariseist și absurd a fost scos la lumină de atrocitățile războiului.

Din această atitudine de refuz a realității, în plin război (1916), la Zürich, în mediile exilaților politici din diferite țări adunați în jurul scriitorului Tristan Tzara și a pictorilor Marcel Duchamp și Francis Picabia, ia naștere mișcarea de revoltă cu numele de „dada”, inspirată de primele bolboroseli ale copilăriei. Ideea de bază a acesteia este că arta și literatura ar trebui să ajute omul să-și regăsească spontaneitatea primitivă, strivită sau pervertită de civilizația industrială. Pentru aceasta trebuia să se rupă orice legătură cu cultura burgheză sau, și mai bine, aceasta să fie distrusă prin luarea ei în derîdere și prin provocările de orice fel, care să aibă ca scop anihilarea formei și conținutului său. După război, nucleul dadaist părăsește Elveția pentru a se instala la Berlin, de unde se va extinde spre Köln, Amsterdam, New York, dar mai ales Paris, locul de întâlnire al scriitorilor și artiștilor care au suferit ei înșiși, spiritual și fizic, traumatismul războiului și care împărtășesc furia nihilistă a fondatorului mișcării „dada”. În martie 1919, în jurul lui André Breton, Louis Aragon și Philippe Soupault, este creată revista „Literatura” al cărei obiectiv declarat este distrugerea „falșilor

idoli” Susținând împreună cu Tzara, dezarticularea totală a limbajului și cu Picabia respingerea absolută a oricărui subiect, noua școală pretinde că a găsit forme de exprimare revoluționară. În Germania, avantajată de înfrângere și de evenimentele din 1918-1919, mișcarea capătă un caracter mult mai politic decât în Franța și își îndreaptă preferința către artele plastice reprezentate de Georg. Grosz la Berlin, caricaturist feroce al burgheziei și al militarismului german, de Hans Arp și Max Ernst la Köln și de Kurt Schwitters la Hanovra.

Tam-tam-ul provocator al ramurei pariziene a dadaismului și acțiunea sa exclusiv distrugătoare îi va determina curînd pe membrii săi cei mai creativi, în special echipa de la revista „Literatura” să părăsească mișcarea. Rupînd legăturile cu Tzara, André Breton, Louis Aragon, Paul Éluard și Robert Desnos vor lansa în 1922 curentul suprarealist, al cărui Manifest va fi publicat doi ani mai tîrziu de A. Breton. Desigur, și aici este vorba de promovarea unui nonconformism violent, supra-realiștii, ca și predecesorii lor recurgînd la provocare și la scandal. Numai că, la această dorință de a distruge valorile morale și estetice existente, se adaugă grija de a reclădi o cultură bazată nu pe umanismul tradițional ci pe sinceritatea care există în orice ființă omenească. De aici ideea de a crea noi forme de artă și de poezie dînd curs liber universului oniric al fiecăruia, practicînd scrierea mecanică „fără nici un control exercitat de rațiune, în afara oricărei preocupări estetice și morale”

Avangarda suprarealistă va ocupa timp de șapte sau opt ani primul loc pe scena culturală, aducînd materiale și forme noi de exprimare în poezie (Breton, Aragon, Desnos, Éluard), în pictură (Picabia, Ernst, Magritte, Miró, Dali), în sculptură (Germaine Richier, Hans Arp) și în cinematografie prin Louis Bunuel („Cîinele andaluz”), René Clair și Jean Cocteau. Îndreptîndu-și atenția către individ, a cărui imaginație și univers oniric creează o „realitate” care nu există decât în viziunea artistului și a spectatorului, aceasta păstrează din rădăcinile dadaiste o înclinare exagerată pentru revoltă pentru a nu da impresia că are vreo legătură cu marea inspirație novatoare ce

pare să-și fi făcut apariția odată cu Revoluția din Octombrie. Și asta pentru că numeroși suprarealiști vor adera la Partidul Comunist cu care împărtășesc dorința de a rupe cu ordinea burgheză. Aspirația lor spre independență și anarhismul lor latent vor sfîrși în curînd prin a se lovi de tendințele centralizatoare și totalitare ale unei organizații care, la sfîrșitul anilor douăzeci, va suporta primele efecte ale rigidității staliniste. De aici decurg căile divergente care îi vor împinge pe o parte dintre ei să se apropie din nou de spiritul libertin, chiar nihilist, de revolta dadaistă, ca André Breton, în timp ce alții se vor angaja total în ideologia Partidului Comunist fără să se rupă total de estetica suprarealistă care a marcat profund epoca și s-a extins dincolo de fronturile Hexagonului, așa cum este cazul lui Paul Éluard.

Ca și curențele de avangardă care i-au precedat – fovism, cubism, futurism, dadaism –, suprarealismul este în același timp o mișcare culturală transnațională care are ramificații în mai multe țări europene și din afara Europei, dar și un fenomen „parizian” care s-a instalat pe acel „Mal stîng”, ce reprezintă la mijlocul anilor douăzeci polul principal al artelor și al literelor. Mărturie rămîne concentrarea deosebit de mare de creatori care s-au instalat în capitala franceză și care frecventează celebrele centre ale cosmopolitismului cultural reprezentate de marile berării din Montparnasse: Le Dôme, La Coupole, La Rotonde sau La Closerie des Lilas. Scriitorii americani ai „generației pierdute” ca Scott Fitzgerald, Ernest Hemingway și Henri Miller, se alătură aici exilaților care fug de represiunea dictaturilor mediteraneene și balcanice în așteptarea diasporei antinaziste a anilor treizeci, și pictorilor străini care formează marile „batalioane” ale așa numitei „Școli din Paris” în care figurează printre alții italianul Modigliani, lituanianul Soutine și rusul Chagall.

Spre deosebire de mișcarea dadaistă și de suprarealism, expresionismul nu constituie un fenomen cu totul nou în Europa de după război. Tot fenomen transnațional, dar al cărui epicentru se situează în Germania, acesta a început să se manifeste în fapt în această țară, cu patru sau cinci ani înainte de izbucnirea

războiului, ca o reacție împotriva impresionismului. În loc să încerce să reproducă impresia provocată de lumea exterioară, artistul încearcă să exprime prin intermediul operei sale, viziunea sa despre lume și propria-i personalitate. Armonia formelor și a culorilor devine astfel un scop secundar, iar ceea ce contează este încercarea de a atinge cele mai înalte culmi ale exprimării. Respingînd ca și futurismul italian, conformismul mic-burghez, expresionismul german, așa cum se dezvoltă în anii 1910 la München, Berlin și Dresda, își are rădăcinile într-o tradiție „germanică” datînd cel puțin din timpul lui Grünewald. Aceasta nu-i împiedică însă pe promotorii săi să se lase influențați de acea vastă mișcare care încă de la sfîrșitul secolului al XIX-lea viza exaltarea energiei vitale sub toate formele sale și de pictorii străini de cultura germană cum ar fi Paul Cézanne, Paul Gauguin și Vincent Van Gogh.

În concluzie, Germania, cu a sa frămîntată și cu efervescenta sa culturală, constituie pentru acest curent un teren favorabil în perioada de după război, teren ce devine în anii douăzeci centrul de predilecție al expresionismului. Ma întîi trebuie subliniat expresionismul pictural reprezentat în primul rînd de Max Beckmann, Otto Dix, George Grosz, Lionel Feininger (întîlnit și în alte curente de avangardă), Ernst Ludwig Kirchner, Emil Nolde și Max Pechstein. Trebuie de asemeni să amintim că în acest domeniu al artelor plastice, mișcarea expresionistă va avea cele mai multe ramificații europene prin austriacul Oskar Kokoschka, cehul Kubin, norvegianul Edvard Munch, rusul Kandinski, belgienii James Ensor și Van den Berge, danezul Sörensen și o serie de pictori francezi sau străini care trăiesc în Franța și care, fără să se alăture în mod intenționat școlii expresioniste, au fost influențați puternic de aceasta, cum sînt Marcel Gromaire, Georges Rouault, Henry de Waroquier, Édouard Goerg, Chad'me Soutine și Amedeo Modigliani.

Există de asemeni o literatură, în special o poezie expresionistă ilustrată de Georg Trakl, Franz Werfel, Gottfried Benn, Georg Heym, J-R Becker, care își va exercita influența asupra multor scriitori printre care Rainer Maria Rilke, ca și o muzică

expresionistă, revista *Der Blaue Reiter* (Călărețul albastru), fondată de pictorii Paul Klee și Vasili Kandinski, numărînd printre colaboratorii săi pe compozitorul Arnold Schönberg și pe cei doi principali discipoli ai acestuia, Alban Berg și Anton von Webern. Însă această mișcare va crea poate operele sale cele mai originale mai ales în domeniul spectacolului.

În primul rînd cinematograful, care a constituit în Germania sectorul de predilecție al curentului expresionist, asigurîndu-i acestuia o largă difuzare. Exprîmînd neliniștea individului și frămîntările societății într-o lume ce pare să se scufunde, acesta își găsește subiectele baroce și tulburătoare în tradiția legendară (*Nosferatu* de Murnau), în faptul divers respingător și banalizat (*M. le Maudit* de Fritz Lang), sau în reprezentarea unei lumi robotizate și manipulate politic care o prefigurează pe cea din perioada crizei și a înfloririi nazismului (*Metropolis* de F. Lang, 1926). Cît despre forma expresionistă, aceasta se bazează pe folosirea clar-obscurului, a jocului agitat și plin de grimase al actorilor, a costumelor insolite și a unui decor angoasant ce reprezintă un peisaj urban cu străduțe străjuite de case șubrede.

În al doilea rînd teatrul, care, încă înainte de 1914, a fost puternic influențat de estetica expresionistă a operelor lui Georg Kaiser, Fritz von Unruh, Karl Sternheim, iar după război de piesele lui Ernst Toller animate de un violent spirit satiric și anticonformist și a căror punere în scenă trece peste toate tradițiile existente. Acestea din urmă vor influența profund teatrul politic al lui Bertolt Brecht și al lui Erwin Piscator.

Clasici și moderni

Gesturile îndrăznețe și provocatoare ale curentelor de avangardă amplificate de reacțiile ostile, uneori foarte vii, ale criticii și ale publicului, nu pot fi judecate altfel decît exact prin ceea ce sînt: un filon cultural de foarte mare importanță,

dacă se ia în considerare formidabila sa capacitate de reînnoire estetică, dar și caracterul său vizibil restrîns în raport cu imensa producție intelectuală și artistică dintre cele două războaie.

În artele plastice, de exemplu, căutările estetice ale suprarealiștilor și ale expresionismului sînt contemporane cu o tendință generală de „întoarcere la reguli”. Pentru mulți creatori, totul se petrece ca și cum primul război mondial i-ar fi incitat să-și tempereze îndrăznelile și să se apropie de un public pe care ermetismul operelor lor din tinerețe l-a îndepărtat de ei, în concluzie, să restabilească măcar parțial legăturile cu arta figurativă. În mod paradoxal, Pablo Picasso, care după ce a deschis cele mai revoluționare perspective, este cel care, începînd din 1915, abandonînd geometrizarea totală a formelor (fără să renunțe total la cubism), trece la o pictură care redă importanța culorilor și formelor figurative (în pînzele sale din perioada romană și din perioadele „albastre” și „roz” – „Arlechinul”, „Școlărița”, etc.). Ruptura cu cubismul este mai puțin radicală la Georges Braque, care de acum înainte va adopta o cale de mijloc, între figurativ și o transpunere foarte interpretată și structurată a realității, pe care o va urma pînă la moarte. Din contra, cu Henri Matisse se revine la o abordare mai convențională a realității și la o alegere a subiectelor (nuduri, dansatoare, odalisce), care se apropie foarte mult de gustul publicului. Același lucru se petrece și cu alți pictori care se îndepărtează și ei de îndrăznelile avangardiste ale tinereții, cum sînt André Derain devenit aproape clasic în naturile sale moarte și în nuduri, Raoul Dufy, spaniolul Juan Gris, italienii Giorgio Morandi și Giorgio De Chirico, acesta din urmă trecînd de la „pictura metafizică” la o atitudine extrem de critică la adresa curenților picturii contemporane, atitudine exprimată în textul publicat în 1919 sub titlul *Il ritorno al mestiere* (Reîntoarcerea la meserie), a cărui primă frază reprezintă un adevărat manifest: *Pictor classicus sum* („Eu sînt un pictor clasic”).

Este destul de lungă lista artiștilor al căror clasicism nu este rezultatul unei convertiri provocată de vîrsta maturității și de preocuparea de a găsi sau de a regăsi un public, ci al unei

simple prelungiri a unor tendințe mai vechi pe care, zgomotul plăcut în jurul curentelor de avangardă încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, le-a plasat pe o poziție secundară. Printre creatorii care au cunoscut o evoluție mai tradițională decât cea a celor ce s-au convertit la „întoarcerea la reguli”, nu-l vom aminti decât pe André Dunoyer de Segonzac, pentru că itinerarul său este cel mai ilustrativ în acest sens, el trecând de la realismul puțin greoi de dinainte de război la o artă delicată de portretist, de peisajist, de acuarelist și de gravor.

„Întoarcerea la ordine” de după război este totuși departe de a afirma victoria definitivă a figurativului asupra altor forme de reprezentare a realității materiale și spirituale. Cu Fernand Léger și cu „purismul”, subiectele alese în mediile muncitorești și exactitatea desenului (subliniat printr-un contur întunecat) nu pot constitui totuși o întoarcere definitivă la figurativ. Pictura abstractă, care s-a dezvoltat pînă atunci cu precădere în Europa Centrală și Orientală, va migra odată cu victoria și expansiunea nazismului spre Vestul continentului, mai ales către Țările de Jos, unde, în jurul lui Piet Mondrian, Theo van Doesbourg și Bart van der Leek, s-a constituit grupul *De Stijl* (după numele revistei care servește artiștilor drept centru de gravitație). La Paris, la începutul anilor treizeci, grupul *Cercle et Carré* (Cerc și pătrat) împreună cu revista *Abstraction – Création* (Abstracție – Creație) devine polul principal al acestui curent, în jurul căruia gravitează creatori veniți din toată lumea: Piet Mondrian, francezii Michel Seuphor, Jean Gorin și Auguste Herbin, englezul Ben Nicholson, elvețianul Max Bill, uruguaianul Joaquín Torres García, americanul Alexander Calder, olandezul Georges Vantongerloo, rusul Vasili Kandinski etc. În ciuda vitalității lor extraordinare, pînă la război, aceste grupuri nu reprezintă totuși decât niște lăcașuri artistice a căror audiență este dintre cele mai limitate. Excepție fac totuși într-o oarecare măsură Robert și Sonia Delaunay, care, după ce au renunțat la figurativ la începutul anilor treizeci, vor primi comanda decorării pavilioanelor de aeronautică și ale căilor ferate pentru Expoziția universală din 1937.

În sfârșit, unii dintre cei mai mari reprezentanți ai picturii vor părăsi repede calea reîntoarcerii la pictura academică. Așa se va întâmpla cu Matisse și Bonnard, primul, după călătoria sa în Statele Unite, renunțând la stilul său sintetic care urmărește să rețină din realitate numai esența formelor, al doilea găsim în această ultimă alegere pretextul pentru a da frâu liber imaginației folosind o rețea fină de paste colorate (*Dejunul*, 1932). Dar mai ales, prin Picasso se afirmă dorința de întoarcere la căutările și la descoperirile curentelor de avangardă: suprarealism (el participă la expoziția din 1925), cubism sintetic, dar mai ales expresionism. Pînza lui, *Guernica*, executată pentru pavilionul Spaniei republicane din 1937, poate fi considerată drept o culme a expresionismului din pictura epocii.

Sculptura europeană dintre cele două războaie a fost cu mult mai puțin afectată de întoarcerea la ordine și la tradiție decît arta picturii, exceptînd bineînțeles țările totalitare și într-o oarecare măsură Franța unde această tendință a cunoscut frumoase succese cu Charles Despiau și Henri Bouchard, autori ai operelor din vastul program sculptural al palatelor din Chaillot și din Tokio ridicate cu ocazia Expoziției din 1937, cu Pierre Poisson, Louis Dejean, Léon Drivier, Georges Saupique, Marcel Gimond, etc. Tendința novatoare și crearea unor forme noi se manifestă mai ales în jurul a doi poli: cel al abstracționismului reprezentat de Mondrian și mișcarea Neoplasticismului apărută în revista *De Stijl*, reprezentată de filiala sa londoneză, dar și de germanul Otto Freundlich, olandezul César Domela, ungurul Stefan Béothy, francezul Gorin și cel al sculpturii suprarealiste reprezentate de Alberto Giacometti, Max Ernst, Juan Miró, Julio Gonzales etc.

După venirea la putere a nazismului și mai ales după primele manifestări de forță hitleriste, numeroși reprezentanți ai mișcărilor avangardiste din pictură, sculptură și arhitectură, originari din țările Europei Centrale și Orientale, după o primă ședere în Franța și Marea Britanie, vor lua drumul Statelor Unite, unii pentru un exil definitiv. Arta contemporană americană, aflată deja în plină dezvoltare în anii douăzeci, se va inspira

din acest izvor de forțe noi și din aceste noi surse de inspirație de care vechiul continent va fi lipsit. Abia după al doilea război mondial acesta din urmă își va da seama de bogăția acestui „filon” devenit între timp o ramură a culturii „americane”

Muzica europeană nu a cunoscut o varietate atât de mare de tendințe ca artele plastice. Influența expresionismului este minoră, iar cea a suprarealismului aproape nulă. Marile mișcări novatoare se manifestă în acest domeniu prin răspîndirea jazzului care la rîndul său, trece de la spontaneitatea stilului *New Orleans* la forme mai complexe introducînd în stilul *swing* o orchestrație mai savantă, sau prin continuarea experiențelor efectuate la sfîrșitul secolului al XIX-lea de compozitori ca Dvorak și Smetana. Unii muzicieni originari din Europa de Est ca cehii Janacek și Martinu, polonezii Paderewski și Szymanowski, ungurii Kodaly și Bartok, românul Enescu și finlandezul Sibelius, încearcă să încorporeze elemente folclorice într-o compoziție muzicală cînd clasică, cînd, din contra, de o factură foarte modernă.

Revoluția muzicală începută înainte de război va fi continuată însă în Austria, în jurul lui Arnold Schönberg și al discipolilor acestuia Alban Berg și Anton von Webern, prin perfecționarea unei noi metode de compoziție, scrierea „serială” (sau dodecafonică) al cărei principiu este comparabil cu cel al picturii moderne potrivit căruia artistul trebuie să-și subordoneze propriile norme și propriul univers legilor create și impuse de „natură”. Chiar dacă această muzică „atomică” va da naștere între cele două războaie cîtorva opere majore ale genului – *Variațiuni pentru orchestră* și *Moise și Aaron* de Schönberg, *Concert în memoria unui înger* de Berg, dedicat lui Manon Gropius, fiica Almei Mahler, *Simfonia op. 21* și *Concert pentru nouă instrumente* de Webern – ea nu va fi cunoscută pînă în 1945 decît în micile cercuri de specialiști, dar va exercita totuși o influență deloc neglijabilă în Franța asupra „grupului celor șase” (Georges Auric, Arthur Honegger, Darius Milhaud, Francis Poulenc, Louis Durey, Germaine Taillefer).

Din contra, asupra producției muzicale europene domină în mod deosebit tendințele neoclasice și întoarcerea la formele tradiționale, fie că este vorba de Stravinsky al cărui exil provocat de Revoluția din Octombrie este însoțit de o convertire spectaculoasă la influențele clasice (Bach, Beethoven și Pergolese), de Ravel pe care descoperirea lui Schönberg și a jazzului îl vor îndepărta de stilul său neoclasic, de francezii Paul Dukas, Albert Roussel și Florent Schmitt sau de germanii Kurt Weill (*Opera de patru parale* pe un livret de Bertolt Brecht, 1928), Carl Orff (*Carmina Burana*, 1937) și Paul Hindemith, de italienii Respighi și Busoni și de britanicii Elgar, Delius și Benjamin Britten, a căror operă este de altfel posterioară celui de al doilea război mondial.

Scriitori și artiști „angajați”

Literatura europeană dintre cele două războaie, mai ales cea din deceniul 2, care nu se întoarce pur și simplu la izvoarele clasicismului și ale tradiției, ca cea din Franța, reprezentată de exemplu de Anatole Francé care moare în 1924 la vârsta de 80 de ani, trei ani după ce a primit premiul Nobel, se caracterizează așa cum am văzut prin încercarea de a evada sub orice formă. Gustul pentru introspecție la baza căruia regăsim moda filosofiei freudiste și influențele bergsoniene, se trage din această tendință generală de privilegiere a individului și a cunoașterii acestuia față de o lume care îl strivește și în care el nu se mai recunoaște. De aceste idei sînt legate în mod direct opera lui André Gide, cea a lui François Mauriac al cărui roman *Thérèse Desqueyroux*, publicat în 1924 este departe de a fi o simplă analiză critică a societății bordeleze, cea a lui Marcel Proust mai ales al cărui roman de excepție *În căutarea timpului pierdut*, început în 1913, încununat în 1919 cu premiul Goncourt, se termină cu ultimul volum *Timpul regăsit* apărut postum în 1927. În aceeași categorie pot fi introduși scriitori ca irlandezul James

Joyce, romanciera britanică Virginia Woolf, germanul Thomas Mann după desprinderea sa de naționalism și împăcarea cu fratele său Erich, romancier și el, austriacul Robert von Musil al cărui *Om fără calitate* publicat parțial în 1930 și 1933 (contaminarea nu va apărea decît în 1934 după moartea sa) scoate în evidență, dincolo de evocarea plină de dezamăgire a societății austro-ungare de la începutul secolului, o profundă luciditate intelectuală.

Această pasiune pentru introspecție nu împiedică marile nume ale literaturii și ale artei să se intereseze de epoca lor și să participe la dezbaterile dacă nu chiar și la lupta politică. Așa se întîmplă cu André Gide al cărui individualism dezinvolt se cstonpează temporar în fața aderării chiar dacă pînă la urmă doar sentimentală, la cauze care se bazează pe solidaritatea dintre oameni: anticolonialismul ilustrat în *Călătorie în Congo* publicată în 1927 în urma unei vizite în această colonie franceză, apoi comunismul la care renunță repede după ce autorul *Întoarcerii din URSS* a văzut cu ochii săi prăpastia dintre realitatea stalinistă și speranțele trezite de „lumina strălucitoare” venită din est. Aceeași reacție și la Romain Rolland, cu toate că acest anticonformist nu a așteptat anii douăzeci pentru a-și face cunoscute pledoariile patetice în favoarea păcii, a dreptății și fraternității umane (publicarea în 1915 a cărții *Deasupra învălmășelii* provocase în Franța un uriaș val de proteste naționaliste). Autorul lui *Jean-Christophe* nu salută cu mai puțin entuziasm începuturile revoluției ruse apoi, după ce aceasta se angajează pe calea sîngeroasă a „glaciațiunii” birocratice, înțelepciunea lui Gandhi. Încercarea sa de a realiza o sinteză între tatăl revoluției bolșevice și apostolul nonviolentei, l-a adus într-un impas care însă nu știrbește cu nimic caracterul emblematic al căutărilor întreprinse și care coincid cu aspirațiile pacifiste și egalitariste ale multor oameni din generația sa.

În anii 1930, extinderea crizei în întreaga Europă, avîntul regimurilor totalitare și confruntarea dintre marile ideologii ale momentului – democrație liberală, socialism reformist, comunism, fascism – zdruncină viața culturală a bătrînului

continent și determină tot mai mulți intelectuali să se angajeze în bătălie. În momentul în care, în Franța, extrema dreaptă coalizată se pregătește să ia cu asalt Republica, în Spania, războiul civil face ravagii, Hitler atrage Europa într-o serie de acțiuni de forță care vor declanșa al doilea război mondial, iar Stalin își supune țara unui regim de teroare organizată, puțini sînt scriitorii și artiștii care, „deasupra învălmășelii” mai pot încă să-și caute rădăcinile într-un umanism fratern care să treacă dincolo de frontierele statale și de opozițiile politice așa cum au făcut-o Jules Romains în *Oameni de bună-voință* sau Roger Martin du Gard în *Familia Thibault*. Dificultățile momentului ca și acel *air du temps* îi împinge pe creatori spre angajarea politică, pe unii în domeniul exclusiv al culturii, pe alții în cel al acțiunii militante.

Astfel, în Franța, după 6 februarie 1934, scriitori, artiști, savanți aparținînd diferitelor grupări de stînga pun bazele Comitetului de vigilență al intelectualilor antifasciști care a jucat un rol considerabil în crearea „Frontului Popular”. În 1935, în timpul războiului din Etiopia, scriitori și ziariști de dreapta semnează un „manifest pentru apărarea civilizației creștine” și se declară împotriva sancțiunilor împotriva Italiei. Dar războiul din Spania din 1936-1938 este cel care mobilizează cei mai mulți intelectuali și artiști, unii dintre ei în calitate de combatanți – André Malraux angajat în „Brigăzile internaționale” –, alții ca martori prezenți la fața locului (Georges Bernanos, la început de partea naționaliștilor apoi împotriva acestora denunțîndu-le crimele în *Marile cimitire sub lumina lunii*, americanul Ernest Hemingway, corespondent de război și autor al romanului-mărturie *Pentru cine bat clopotele?*, publicat în 1940 și care va cunoaște un succes mondial, Robert Brasillach de partea franchiștilor) sau pur și simplu prin operele lor cum sînt *Guernica* lui Picasso, *Prevestirile războiului civil* de Salvador Dali, a fișele care cereau ajutor pentru Spania republicană ale lui Juan Miró etc.

Atracția exercitată de regimurile totalitare asupra unei părți a intelectualității europene din anii treizeci este unul dintre

aspectele majore ale acestei perioade. În ceea ce privește comunismul, am văzut că puterea de atracție a revoluției din Octombrie a fost considerabilă depășind cu mult cercul restrîns al membrilor P. C. și exercitîndu-și influența asupra unui număr mare de „tovarăși de drum” cărora le va trebui uneori mult timp pentru a se rupe de „realitatea socialistă”. Pactul germano-sovietic din 1939 va îndepărta mulți militanți și simpatizanți ai partidelor comuniste, dar odată cu crearea unei Europe hitleriste, aceștia vor avea ocazia să se reabiliteze în cadrul Rezistenței și să-și atragă o nouă generație de prozeliți.

În ceea ce privește fascismul și nazismul, fascinația a fost la fel de puternică, cu aceleași adevăruri ideologice și angajamente variînd în funcție de grupurile și de indivizii luați în discuție. În Franța, intelectualii cu adevărat „fasciști” nu formează decît un grup restrîns din care se desprind cîteva personalități strălucite ca Drieu La Rochelle și Brasillach, Dar alături de fasciști declarați există și o nebuloasă de intelectuali influențați de fascism, unii susținători ai unui nihilism violent antisemit ca Céline, alții susținînd pur și simplu o apropiere de dictaturi dintr-o pasiune pentru ordine și pentru anticomunism (acesta este cazul majorității reprezentanților intelectualității tradiționale), în sfîrșit alții dornici să introducă în Hexagon unele elemente de inspirație fascistă (corporatismul pentru extrema dreaptă, clericală, un executiv forte și un patriotism trufaș pentru majoritatea membrilor din Ligi etc.). În sfîrșit, în jurul acestui nucleu încheșat pentru care Italia și Germania constituie pînă la urmă un model, există o întreagă gamă de atitudini individuale, ale unor grupuri sau reviste care, fără să-și exprime explicit dorința de a înlocui Republica parlamentară cu un regim dictatorial, își afirmă ostilitatea față de aceasta și vizează o revoluție spirituală care i-ar reda națiunii franceze vitalitatea și ar fi în măsură să se opună celor doi Leviatani materialisti care amenință Europa: comunismul rusesc și hipercapitalismul „made in USA”. Reviste cum sînt *Combat* sau *L'ordre nouveau* (*Lupta și Noua Ordine*) la care colaborează numeroși intelectuali de dreapta (J.P. Maxence, Jean de Fabrègues, Thierry

Maulnier etc.) și în mai mică măsură și într-o altă perspectivă *Esprit* (*Spiritul*) a lui Emmanuel Mounier, își au rădăcinile în acea căutare a unei „a treia căi” ce caracterizează spiritul „non-conformiștilor din anii treizeci”

Evident, ca și fascismul însuși, admirația mai mult sau mai puțin discretă pentru regimurile autoritare și totalitare de dreapta nu se limitează doar la Franța, chiar dacă în această țară atracția exercitată de dictatura neagră și de cea brună a fost cea mai puternică. În Anglia de exemplu, regimul lui Mussolini a avut încă de la început în lumea intelectuală lingușitori zeloși, iar regimul Führerului și-a avut și el adepții săi. Dacă pentru T.S. Eliot, Wyndham Lewis, Roy Campbell și W.B. Yeats „iluzia fascismului” s-a rispit în ajunul războiului, aceasta l-a determinat pe poetul Ezra Pound să aleagă exilul în Italia unde va conduce în timpul războiului emisiuni ale posturilor de radio fasciste. În 1945 el va fi arestat de aliați și va sfârși pînă la urmă prin a înnebuni.

Culturile totalitare

Spre deosebire de regimul mussolinist și de cel hitlerist care au trecut rapid la fascizarea culturii, URSS a fost la început, în epoca NEP-ului (Noua Politică Economică) pînă la venirea lui Stalin, teatrul unei liberalizări culturale însoțită de o creativitate deosebită. Mai bine spus, intervenția statului este acum foarte discretă. Partidul se mulțumește să împartă elogiile și critici în funcție de gradul de „utilitate socială” a operelor apărute, dar acestea nu trebuie încă să se conformeze unui „model” elaborat de instituțiile conducătoare. „Comuniștii – scrie Troțki în *Literatură și Revoluție* – trebuie să acorde artistului o totală independență, cu condiția ca acesta să nu fie împotriva revoluției.” Și chiar dacă conducătorii bolșevici se simt mai apropiați de grupul *Prolet Kult*, care propovăduiește adoptarea unui model cultural autentic „proletar”, decît de Frontul de Stînga

al Artei ai cărui reprezentanți principali – pictorul Kandinsky care se va exila mai târziu în Occident, dar mai ales poetul Maiakovski cel care se va sinucide în 1930 pentru a scăpa de hărțuirile și deziluziile lumii birocratice staliniste – devin „ecoul” tendințelor suprarealiste și avangardiste care cuceresc în acel moment Europa de Vest, ei nu vor lua în mod oficial atitudine împotriva acestora din urmă.

Rezultă de aici o efervescență de idei și de căutări estetice care influențează toate domeniile vieții intelectuale și artistice: literatura cu prezența constantă a unui puternic curent individualist legat în mod romantic de epoca revoluționară, dar foarte atent să-și păstreze drepturile de a critica, de a da frâu liber fanteziei și de a practica un rafinament al formei; artele plastice, în ciuda condamnării lor în 1922 de către „Asociația artiștilor plastici din Rusia revoluționară”, la un „formalism” fără limite; muzica cu creațiile lui Hacıaturian și Șostakovici (Prokofiev nu se va întoarce în URSS decât în 1933, iar Rahmaninov s-a refugiat în Statele Unite, unde, nesuportînd dezrădăcinarea, compune puțin) etc. Cinematograful, cu toate că din 1919 a fost pus sub controlul „Comisariatului Poporului pentru Educație” și însoțit de o Școală de Stat, a constituit, se pare, mărturia cea mai plină de vitalitate și de creativitate a culturii sovietice din epoca NEP-ului. Eisenstein (*Greva, Octombrie, Cuirasatul Potemkin, Linia generală*) a cărui operă cinematografică reușește să împace suflul revoluționar, intenția didactică și căutarea estetică și tehnică ce va face epocă în istoria cinematografului europene, Pudovkin (*Mama, Sfîrșitul Sankt-Petersburgului*), Trauberg, Emler (*Omul care și-a pierdut memoria*) sînt reprezentanții cei mai iluștri ai unui vector cultural despre care Lenin spunea: „dintre toate artele, arta cinematografică este cea mai importantă pentru noi”

Totul se schimbă însă odată cu începuturile epocii staliniste. Într-adevăr, din 1925, scriitorii și artiștii sînt chemați să se angajeze în bătălia pentru Plan, iar trei ani mai târziu, Asociația scriitorilor sovietici primește ca însărcinare de la Comitetul Central al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice să „susțină

platforma puterii sovietice” Din acel moment, în timp ce învățămîntul de toate gradele este impregnat de ideologia marxistă, noua literatură primește drept misiune să exprime „aspirațiile maselor” și obiectivele economice și sociale ale regimului. Astfel se conturează ceea ce din 1932 se va numi „realismul socialist”, adevărată doctrină oficială sistematizată mai târziu de Jdanov, care urmărește „descrierea omului ca membru al societății”, îndepărtarea acestuia de „frământările intelectualilor șovăitori” și glorificarea eroului individual, cît și eroismul maselor care „se sacrifică pentru construirea unei lumi noi”. Respingerea „formalismului” și a „subiectivismului” ca și a „primitivismului naturalist” considerate drept „burgheze” de către doctrinele „realismului socialist”, folosirea sistematică a înșelătoriei și a bastonului – pe de o parte laudele, onorurile, posturile de conducere oferite cu generozitate de instituțiile partidului scriitorilor și artiștilor ce se conformau modelelor, pe de altă parte o cenzură strictă și curînd o reprimare nemiloasă – vor avea drept efect apariția unei literaturi stereotipe, din care se desprind totuși cîteva mari nume ca cele ale lui Ilya Ehrenburg și Șolohov, dar în care domină conformismul și mediocritatea prin operele lui Furmanov (*Ceapaev*, 1923), a lui Alexei Tolstoi (*O mie nouă sute optsprezece*), Serafimovici (*Torentul de fier*), Fadeiev (*Înfrîngerea*, 1927), Ivanov (*Partizanii*) etc.

Artele plastice sînt puse și ele în slujba „construirii socialismului”, se văd limitate la glorificarea regimului, a realizărilor sale și a conducătorilor acestuia și obligate să se întoarcă la un stil figurativ convențional, total străin de tradițiile artistice ale țării. Arhitectura modernă, care în primii ani ai revoluției, beneficiase de favorurile puterii, este și ea abandonată pentru o „revenire la ordine” care de altfel caracterizează societatea stalinistă în ansamblul ei, și care se concretizează prin adoptarea unui stil neoclasic greoi, cu o decorație abundentă și destul de pompoasă. Muzica este și ea pusă la punct, un mare geniu muzical ca Prokofiev sfîrșind pînă la urmă prin a compune în 1939 partitura unei „Ode lui Stalin”. În sfîrșit, istoria este rescrisă,

psihanaliza condamnată, științele umaniste orientate în direcția doctrinei marxist-leniniste. Evident, cinematograful nu este nici el neglijat, exceptînd sfîrșitul acestei perioade cînd, în acest domeniu, se produce o renaștere remarcabilă prin filmele istorice ale lui Petrov (*Petru cel Mare*) și a lui Eisenstein (*Alexandru Nevski*).

În Italia, „ameliorarea culturală” – a se traduce punerea la punct a culturii și înregimentarea sa în serviciul regimului – nu se face, nici aici, de azi pe mîine și mai ales nu este împinsă atît de departe ca în URSS-ul stalinist sau ca în Germania nazistă. Pe de altă parte, chiar în interiorul fascismului nu există în acest domeniu o unitate de idei și de punere în aplicare a acestora.

Spiritul contestatar al ordinii stabilite și violent antiburghez al primei faze a fascismului continuă în toată perioada să inspire un anumit număr de intelectuali care aderaseră la ideologia fasciilor, din admirație pentru nihilismul său regenerativ. Aceștia sînt fie naționaliști futuriști ca Mario Carli, Ardengo Soffici și Marinetti, fie foști „internaționaliști de stînga” ca Malaparte. Toți își leagă disertațiile de idealurile „revoluționare” ale fascismului și denunță evoluția conservatoare și îmburghezirea unui regim, care totuși, nu-i lipsește nici de onoruri nici de venituri și care începînd din 1936 nu va ezita să revină la ideile lor nonconformiste pentru a-și justifica desăvîrșirea sa totalitaristă.

În unanimitate de acord să denunțe „deriva burgheză” a Italiei mussoliniste, intelectualii și artiștii militanți sînt în schimb divizați în ce privește sensul pe care să-l dea „revoluției fasciste” Curentului modernist și centralizator reprezentat de scriitorul Bontempelli și de revista sa *Novecento* (*Secolul douăzeci*), de pictorii De Chirico, Morandi și Carré, i se opune în anii 1920 o tendință provincialistă, populistă și ultrareacționară reprezentată mai ales de revista *Il Selvaggio* (*Sălbatecul*) a lui Mino Maccari, la care colaborează Soffici și Malaparte.

Dacă unii dintre acești scriitori și artiști se îndepărtează de regim puțin cîte puțin, din fidelitate față de propriile idealuri

ca Marinetti, sau din oportunism, alții, cum ar fi Soffici vor merge pînă la capăt și vor susține după 1943 efemera și cruda Republică a lui Saló.

Alături de această minoritate reprezentativă a unei culturi autentic „fasciste”, majoritatea intelectualilor care s-au alăturat dictaturii mussoliniste au făcut-o pentru că îi aprobau evoluția conservatoare și adeziunea la ideile naționalismului clasic, cu o anume rezervă ca d'Annunzio, sau cu un entuziasm mai mult sau mai puțin sincer ca Prezzolini și Papini, sau din oportunism pur și simplu ca Pirandello (premiul Nobel pentru literatură în 1934).

Această raliere a unei părți importante a lumii intelectuale, abandonarea de către fascism a idealurilor sale de la început pentru cele ale tradiției intelectuale burgheze, apoi amploarea pe care o ia cultul pentru Duce, toate au concurat la propagarea unui conformism cultural care datorează mult și încorporării creatorilor de artă și literatura în structurile controlate de putere: corporații specializate, Institutul Fascist al Culturii, Academia Italiană etc. Premii și distincții numeroase au fost instituite pentru a recompensa realizările care au contribuit cel mai mult la gloria regimului. Rezultă din toate acestea o sclerozare a culturii oficiale, vizibilă mai ales în artele plastice, în mare parte în slujba reprezentării unei istorii naționale rescrisă pentru a glorifica fascismul, a transpunerii figurative a vieții cotidiene din „noua Italie”, sau a reproducerii obsesive și idealizate a imaginii șefului carismatic.

În ciuda realizărilor de valoare, cum este Gara din Florența a lui Michelucci, Casa Fasciei a lui Côme de Terragni, diversele manifestări ale unui modernism reprezentat de mișcarea promovată de „Secolul douăzeci” (Muzio, Pizzigoni, Fiocchi etc.) și care s-a concretizat mai ales la Milano (Piața Republicii) și la Torino (Uzina Fiat – Lingotto, expoziția din 1928), arhitectura, deși foarte diversificată, nu va reuși pînă la urmă să găsească o linie de mijloc între aspirațiile moderniste și funcționaliste și reproducerea stilului medieval și al stilului antichității romane. Cu cît regimul va încerca să-și impună normele totalitare, cu

„Înt se va accentua tendința de a alege între cei doi arhitecți-vedete, Pagano „funcționalistul” și Piacentini oportunistul, cel ale cărui concepții arhitecturale se potriveau mai bine cu funcțiile de reprezentare și de punere în scenă a maselor, cu care artile erau investite. De aici dezvoltatul caracter neo-clasicist al stilului „lector” prezent în numeroase orașe ale peninsulei și eșecul grandiosului proiect al Expoziției Universale de la Roma, prevăzută pentru 1942, și care din cauza constrângerilor va duce la construirea unui cadrilaj rece de monumente rigide și pompoase.

Este evident că prin intermediul culturii de masă, fascismul a reușit să pătrundă adânc în societatea italiană. Am văzut că acesta folosea în mod sistematic toate mijloacele moderne de informare în masă și de divertisment, presă, magazine ilustrate, afișe, „benzi desenate” (*fumetti*), radioul, punându-se accent în special pe cinematografie, considerată de Mussolini drept „arma cea mai puternică”

Ori, chiar dacă cinematograful italian este supus începând din 1923, unei cenzuri foarte stricte, iar din 1934 este plasat sub controlul direct al statului și al partidului, aceasta nu duce totuși la o fascizare fără limite a mării producții. Conștienți de faptul că publicul ar putea respinge un cinematograf bazat pe ficțiune, „împănat” de o ideologie explicită, conducătorii fasciști se împacă cu ideea unei producții de filme care răspunde aspirațiilor micii burghezii legată de valorile tradiționale, cu condiția să nu apară pe ecrane – și autocenzura realizatorilor este suficientă – nici o reprezentare deviantă capabilă să afecteze imaginea unei societăți armonioase și fără probleme. În aceste condiții operele de factură strict fascistă sînt rare, nu mai mult de vreo treizeci de filme în toată perioada, între care multe se leagă mai mult de ideologia naționalistă sau colonialistă „clasică”, decît de idealurile caracteristice regimului; este cazul filmelor *Scipio Africanul* de C. Gallone sau *Escadronul alb* al lui A. Genina.

Se observă astfel limitele culturale ale totalitarismului fascist, ilustrate de eșecul cinematografului de ficțiune „politică”

în fața unui cinematograf utilizat ca mijloc de evadare din realitate, puțin diferit pînă la urmă de modelul hollywoodian. De altfel, la sfîrșitul perioadei asistăm în acest domeniu, ca în multe altele la trezirea unui spirit contestatar care, strecurîndu-se pe lîngă politica regimului, se conturează tot mai mult odată cu izbucnirea războiului, pentru a sfîrși în 1943 prin a crea opere ce aparțin deja inspirației neorealiste, cum sînt: *Obsesia* lui L. Visconti și *Copiii ne privesc* al lui V. de Sica.

Dimpotrivă, domeniul propagandei explicite și directe se poate mîndri cu paradele paramilitare și mitingurile de masă în cursul cărora Ducele dialoghează cu mulțimea potrivit unui ritual inaugurat de D'Annunzio la Fiume, sau manifestările unui sport-spectacol devenit și el aproape un monopol al statului. Într-adevăr, spectacolul sportiv constituie o excelentă metodă de a distra atenția maselor de la preocupările cotidiene, mai ales cînd este completat de lectura ziarelor și audierea unor emisiuni radiofonice specializate. Acesta permite, cu cheltuială puțină să se stimuleze pornirile naționaliste și se desfășoară în locuri unde se pot desfășura cu ușurință acțiunile propagandistice ale fascismului. Sporturi populare, virile, sporturi pentru săraci, fotbalul și boxul vor fi folosite drept instrumente de propagandă, fiind reprezentate de tîmplarul Primo Carnera devenit campion mondial de categorie grea la New York, și de vedetele echipei albaștrilor (*squadra azzura*) de două ori învingătoare în Campionatul Mondial din 1934 și din 1938.

Limitele „ameliorării culturale”, dorită de fascism sînt ilustrate mai puțin decît în Germania de exilul în masă al intelectualilor și artiștilor și mai mult de rezistența pasivă față de acțiunile totalitare, manifestată de o parte dintre intelectualii neatașați de regim, uneori aflați în conflict deschis cu acesta, ca filosoful Benedetto Croce. Printre aceștia și-a recrutat literatura italiană din cei douăzeci de ani de fascism pe cei mai de seamă reprezentanți ai săi: un Elio Vittorini (*Garoafa roșie*, 1933, *Conversație în Sicilia*, 1941) un Cesare Pavese (poemele din volumul *A trudi fără vlagă*, 1936 și *Țara ta*, 1941), un Alberto Moravia (*Indiferenții*, 1919), un Ignazio Silone care, după ce

a luat drumul exilului mai întâi la Moscova, apoi în Elveția după expulzarea din Partidul Comunist, își va publica cele mai bune cărți ale sale: *Fontamara*(1930), *Pîinea și vinul* (1937), *Sămînța sub zăpadă* (1940) etc.

Zece ani după „revoluția fascistă”, nazismul a făcut mari eforturi pentru a recupera „întîrzierea” față de omologul său transalpin, dar a mers mult mai departe decît acesta pe calea totalitarismului cultural și a înregimentării lumii artistice și literare. Încorsetarea impusă de Ministerul Culturii și al Propagandei condus de Goebbels și de Camera Culturii, în care trebuie să se înscrie toți scriitorii și artiștii, este de la bun început sprijinită pe obiective clar definite care vizează promovarea unei noi estetici în cel de al III-lea Reich. Liberalismul și intelectualismul care nu pot fi decît niște manifestări ale intelectualelor și artiștilor „degenerați”, trebuie să fie înlocuite cu idealul „nordic” al artei bazat pe principiul potrivit căruia „sîngele și pămîntul constituie esența comunității germane”, iar arta „în manifestarea sa nu este un act estetic ci biologic” care trebuie să ilustreze rasa, națiunea, „frumusețea germanică” și al cărui scop exclusiv trebuie să fie redarea sufletului popular conștient de unitatea și de forța sa.

Pentru a impune această cultură *Völkish*, regimul începe prin a înlătura tot ce ar putea să se opună difuzării acesteia. În domeniul artelor, în 1937, la München, „Marea Expoziție a Artei Germane” este organizată de regim ca o reacție împotriva „Artei degenerate”, altfel spus, arta sănătoasă și plină de elan vital a reprezentanților germanismului triumfător se opune morbidității estetice „cosmopolite” și „iudeo-bolșevice” reprezentată în concepția conducătorilor celui de al III-lea Reich de dadaism, suprarealism, expresionism și de arta abstractă. Rezultatul nu este cel scontat, căci afluxul vitalizator la „acest adevărat infern al omului inferior” (potrivit catalogului expoziției „degeneraților”) este considerat de organizatori drept suspect, ceea ce-i va determina să se abțină în viitor de la astfel de inițiative. Ei se vor mulțumi să scoată din muzee și din colecțiile publice tot ce este considerat incompatibil cu „sufletul poporu-

lui german”: nu numai operele lui Klee, Kandinski, Borbach sau Kokoschka, ci și cele ale pictorilor italieni moderni și ale impresioniștilor francezi. Multe dintre acestea vor fi vândute la licitații în Elveția, sau vor fi distruse.

În domeniul literelor și al filosofiei, ostilitatea față de „modernism” sub toate formele sale, este tot atât de virulentă și aberantă. Și aici, regimul nu se mulțumește să scoată din biblioteci și să ardă în ruguri uriașe operele filosofilor și scriitorilor comuniști, socialiști și liberali. Se distrug claie peste grămadă lucrările lui Einstein, Freud, H.G. Wels, Gide, Proust, Voltaire, Romain Rolland și ... Jack London! Chiar și „tovarășii de drum” susținători ai „revoluției conservatoare”, chiar și Ernst Jünger care în cartea sa *Muncitorul* fusese apărătorul unui socialism național apropiat de prima etapă a nazismului, toți au aceeași soartă. Tot așa se întâmplă și în muzică: zeci de dirijori evrei de renume internațional trebuie să-și părăsească pupitrele, în timp ce Mendelsson și Mahler sînt interziși în concerte.

Se înțelege de ce, în aceste condiții, exilul în afara frontierelor Reichului sau „emigrația internă”, adică tăcerea, au fost singurele ieșiri posibile pentru adevărații creatori. Cu miile, scriitori, artiști și savanți, vor lua drumul străinătății, la început către țările din Vestul Europei, apoi pe cel îndepărtat și adesea definitiv, către Statele Unite. De la Einstein la sociologii Școlii din Frankfurt, de la Gropius la Brecht, de la pictorii și cienaștii expresioniști la Thomas Mann, de la Wasserman la Remarque, toată spuma culturii germane ridică pînzele lăsînd cîmp liber noii „elite” culturale a regimului. În rîndurile acesteia numele mari sînt puține, cu excepția filosofului Martin Heidegger, devenit rector al Universității din Freiburg și a muzicianului Richard Strauss a cărui colaborare cu regimul va fi de altfel de scurtă durată.

Așa încît, cultura *Völkish* pe care conducătorii naziști au încercat să o promoveze, nu a dat altceva decît opere de circumstanță realizate de scriitori de mîna a doua cum sînt Hans-Friederich Blunck, Hermann Claudius și Hans Carossa, de

pictori mediocri precum Conrad Hommel, Paul Hermann și Fritz Erler, de sculptori preocupați de reproducerea stereotipă a modelelor glorificate de *Reichskulturkammer* cum sînt Kolbe, Klimsch și Scheibe. Se sustrag într-o oarecare măsură regulilor acestei arte, înțepenite și conformiste, arta statuară a lui Thorak, dar mai ales a lui Arno Breker, cîteva tablouri ale lui Ziegler și Padua, ca și o întreagă producție artistică ce ține mai mult de arta „designului” decît de cea a picturii sau sculpturii. Cît despre arhitectură, după ce *Bauhaus* a fost închisă de naziști, aceasta este supusă mai mult decît alte arte presiunii ideologice a regimului care, sub influența lui Speer căruia i se datorește construcția noii Cancelarii, esplanada Zeppelin din Nüremberg și numeroasele proiecte de reconstruire a capitalei, susține un stil neoclasic rece și apăsător.

Alături de cîteva realizări originale efectuate în cadrul aceluia *Thingstätte*, teatrul în aer liber unde se joacă piese populare în care se implică și publicul, singurele producții culturale de calitate, din punct de vedere tehnic și lăsînd la o parte conținutul, aparțin domeniului cinematografic.

Imediat ce cadrul administrativ și politic a fost pus la pînc, regimul a organizat în mod progresiv, exact ca în Italia, restructurarea industriei filmului potrivit politicii sale de consolidare a monopolurilor. După achiziționarea casei de film TOBIS în 1933, acesta profită de grava criză economică ce lovește cinematografia germană pentru a intensifica concentrarea, acțiunea terminîndu-se în 1942 prin crearea UFI-ului care controla direct o mare parte a sălilor, sistemul de distribuție și instalațiile tehnice. Cinematograful german va beneficia de acum înainte, mai ales prin studiourile din Babelsberg, de cele mai bune echipamente europene, iar în 1938, industria de film a Reichului se situează pe locul doi în lume, după cea a Statelor Unite.

Cu toate că cinematografia Germaniei naziste a continuat să funcționeze, ca cea din Italia, în cadrul strict al economiei de piață, impulsioneările puterii și înregimentarea acestei activități industriale și artistice au fost aici mai puternice decît în peninsula.

Scopul său declarat fiind acela de a stimula afectivitatea maseilor puțin receptive la ideile abstracte și să le convingă nu să le instruiască, făcându-se apel mai mult la forța sentimentelor decît la cea a rațiunii, trebuia să se stabilească o bază nouă care să marcheze ruperea definitivă de tot ce era considerat ca o degenerescență a Germaniei naziste. Comportamentele acestui spirit nou au fost naționalismul și rasismul, teme majore ale filmografiei explicit „național-socialiste”

Stilul monumental al celebrelor documentare de lung metraj ale celui de al III-lea Reich, a fost creat de Leni Riefenstahl, „consiliera secretă a Führerului” și cineastă atrasă de Partid în vederea Congresului de la Nüremberg. Începînd din 1933, *Victoria credinței* permite publicului să descopere fastul și ritualul unei mari adunări naziste în care SS-iștii apar pentru prima dată. În anul următor, pentru *Triumful voinței* se pun la dispoziția realizatoarei mijloace tehnice și financiare importante, aceasta reușind să creeze o atmosferă care părea spontană, deși totul fusese minuțios pregătit și dirijat în funcție de prezența camerelor de filmare. În 1936 *Olympiada*, „sărbătoare a sportului, sărbătoare a frumosului” (titlul francez: *Zeei pe stadion*), realizată cu cheltuieli enorme, cu ocazia Jocurilor Olimpice de la Berlin, a avut un succes internațional, cu toate că alături de cîteva momente frumoase (maratonul, cursa de 100 de metri cîștigată spre marea supărare a Führerului de americanul de culoare Jesse Ownes), manifestarea a avut secvențe închinete „rasei stăpînitorilor”, comparați cu eroii antichității, care nu au fost lipsiți de ridicol.

În ajunul războiului, rasismul era exprimat în termeni de o violență și de o lipsă de umanism nemaiîntîlnite pînă atunci pe ecrane, prin filmul ca *Evreul etern* de F. Hippler, dar mai ales de *Evreul Süß* care în timpul conflictului a făcut turul Europei ocupate. Paralel, se punea accent pe o serie de opere cinematografice patriotice și calificatoare, despre eroi celebri sau obscuri care făuriseră Germania, de la Frederic al II-lea la Bismarck, de la patrioți ce s-au opus dominației napoleoniene, la luptătorii anonimi din timpul Războiului cel Mare și la „martirii” cauzei național-socialiste.

Ca și în Italia, filmele de divertisment care au făcut cunoscute în lumea întreagă starurile cinematografului german (Marika Rökk, Zarah Leander, Emil Jannings, Hans Albert etc.), reprezintă din punct de vedere cantitativ partea cea mai importantă a producției cinematografice. Totuși, în numele mobilizării spirituale (*Wehrgesinnung*), temele majore ale politicii au fost permanent prezente chiar și în comediiile cele mai anodine. În sfârșit, „actualitățile” au ocupat un loc de cinste în programe, mai ales în timpul războiului, când durau uneori pînă la trei sferturi de oră. Cele patru jurnale filmate care existau pînă în 1939 (UFA, Fox, Tobis, Deuling) au fost reunite în 1940 pe o singură bandă, *Actualitățile germane*, plasate sub controlul direct al lui Goebbels și supuse unei cenzuri personale ale Führerului.

Pe 14 noiembrie 1938, o hotărîre antisemită publicată de *Völkischer Beobachter*, a interzis accesul evreilor la toate manifestațiile culturale germane. Plecarea celor care au format coloniile germanice din Paris și de Hollywood au constituit o pierdere imensă pentru cinematograful german, dar studiourile de Neubabelsberg continuă să rămîna unul din polii majori ai cinematografiei europene.

Practici sociale și timpul liber al maselor

Aglomerarea demografică a societăților, chiar dacă a servit totalitarismului drept punct de sprijin, a produs aceleași efecte asupra comportamentelor sociale, dezvoltarea spectaculoasă a marilor orașe și a consumului de masă, tirajele tot mai mari ale presei de informație, radioul și cinematograful unindu-și eforturile și influența pentru a uniformiza gusturile și modul de viață.

În perioada interbelică, numeroși intelectuali și moraliști își exprimă îngrijorarea față de această uniformizare amenințătoare și atrage atenția asupra pericolului care amenință civiliza-

ția europeană prin transformarea individului într-un „robot” Francezul Georges Duhamel descrie cu o precizie care înspăimîntă „moartea industrială” așa cum a observat-o el în abatoarele din Chicago, simbol al unei Americi a cărei evoluție o prefigurează pe cea a continentului european. Spaniolul Ortega Y Gasset descrie în *Revolta maselor* (1930), individul strivit de mecanismul social anonim, iar britanicul Aldous Huxley evocă în *Cea mai bună dintre lumi posibile* (1930) un viitor al uniformizării și manipulării maselor. Acestea sînt teme pe care realizatori de geniu ca germanul Fritz Lang (*Mitropolis*, 1926) și Charlie Chaplin (*Timpurii noi*, 1936) le fac cunoscute în lumea întreagă.

Numai că masele sînt prea preocupate de problemele lor zilnice, prea dornice să gustc puțin din confortul și plăcerile oferite de dezvoltarea industriilor moderne, rezervate pînă atunci unei elite înstărite și prea conștiente de amenințările care se conturează în viitor, pentru a nu se bucura atunci cînd pot de îndeletnicirile plăcute ce li se oferă.

Între cultura elitelor rezervată unui mic număr de privilegiați care au timpul, bagajul intelectual și mijloacele financiare pentru a frecventa teatrul, galeriile de artă și concertele, pentru a face lungi călătorii în străinătate, ca să-și hrănească spiritul și sensibilitatea cu opere literare și artistice contemporane sau „clasice”, și cultura populară tradițională, mai ales rurală, care tinde să dispară sau să rămînă la un „folclor” menținut mai mult sau mai puțin artificial, se dezvoltă o cultură de masă alimentată de presa de senzație, de magazinele ilustrate, de benzile desenate pentru tineri, inspirate de „comics-urile” americane, de emisiunile de varietăți difuzate la radio etc. Muzica ușoară, opereta, dar mai ales cîntecul care înainte de război făcuse epocă în „café concertul” din multe țări europene, reușesc să-și găsească pe calea undelor o audiență care se extinde în toate colțurile continentului.

Două mijloace de răspîndire în masă a culturii vor juca un rol determinat și vor sublinia admirația exagerată a epocii pentru distracțiile colective. Mai întîi sportul, practicat pînă la

război doar de o elită socială, dar din care câteva discipline se transformă în anii 20 în practici de masă și în același timp în spectacole populare cărora presa și radioul le asigură o audiență enormă. Așa se întâmplă cu ciclismul cu cele două manifestări internaționale, „Turul Franței” și „Turul Italiei” la care participă starurile europene ale acestui sport – francezii Vietto, Magne și Leducq, belgienii Maës și Scieur, italienii Bottecchia și Bartali, etc. – și cu probele populare ale „celor șase zile ale ciclismului” care, de la Paris la Berlin și de la Londra la Bruxelles pot să atragă 25.000 de spectatori pe seară. Același lucru se întâmplă și în box și în fotbal.

Primul va putea crea momente mediatice formidabile, cum a fost „meciul secolului” din 2 iulie 1921, în care s-au înfruntat pentru titlul mondial la toate categoriile, francezul Carpentier și americanul Dempsey. Marile cotidiane de informație s-au întrecut în ingeniozitate și cheltuieli pentru a fi primele care să anunțe marele public ce se înghesuia la ghișeele lor, rezultatul confruntării. Dar radioul este cel care creează evenimentul oferind ascultătorilor vestea în premieră (Dempsey învingător în runda a IV-a).

Al doilea, fotbalul, devine totodată și sportul popular practicat de un număr tot mai mare de admiratori din toată Europa, în timp ce rivalul său, rugby-ul, rămîne din punct de vedere social și geografic mult mai restrîns, dar și sportul-spectacol prin excelență, cu echipele sale vedetc, „Arsenal” din Anglia, Marsilia, Sète, Montpellier, Roubaix, „Red Star” în Franța, „Torino”, „Juventus”, A. C. Milan în Italia, etc. și cu stelele sale profesioniste adulatc de public și plătite cu sume extrem de mari. Cupa *Jules Rimet* care încoronează din patru în patru ani cea mai bună echipă mondială, devine deja titlul unei competiții internaționale între latino-americani și europeni.

Cu excepția Los Angeles-ului care va găzdui în 1932 cea de a X-a Olimpiadă, marile capitale europene organizează tot din patru în patru ani marea competiție a sportului mondial care este reprezentată de Jocurile Olimpice: Anvers în 1920 de unde sînt excluși cei învinși în război și sportivii URSS-ului,

Paris în 1924 unde sînt prezente 44 de țări cu 3.000 de concurenți, Amsterdam în 1928, în ciuda opoziției reginei Wilhelmina, care consideră Jocurile o „ceremonie păgînă” și unde au cîștigat mai ales campionii Europei de Nord (Suedia, Finlanda, Danemarca, Regatul Unit, Germania) în sfîrșit Berlin, în 1936, pe fundalul unei selecții rasiste, a boicotului ratat și a paradei naziste.

Dar mai ales cinematograful este marele divertisment al maselor în perioada dintre cele două războaie. Înainte de primul război mondial, cinematograful francez ocupase un loc dominant pe piața mondială ori, din 1915 ea trebuie să facă față concurenței filmelor „made in Hollywood” care încep repede să i-o ia înainte. Introducerea sonorului în 1927, care cere mijloace financiare și mai mari, accentuează această tendință și duce, așa cum am văzut, la o concentrare care avantajează industriile cinematografice americane și germane. Cu mult înainte ca venirea la putere a nazismului și acțiunile militare hitleriste să provoace un exod în masă a mediilor cinematografice, America începuse deja să-și atragă numeroși realizatori și actori de talent: englezul Charlie Chaplin, germanii Lubitsch, von Sternberg și von Stroheim, danezul Carl Dreyer, suedezul Sjöström și compatrioata acestuia, divina Greta Garbo etc.

Dacă expresionismul german și școala sovietică domină, datorită calității și originalității, cinematografia anilor douăzeci, dacă producțiile britanice, suedeze, daneze și italiene ocupă în toată această perioadă un loc de cînst în filmografia europeană, este incontestabil faptul că, în deceniul ce precede războiul, cinematograful francez își învinge prin calitate sa toți concurenții: cinematograful de divertisment cu comedii sale ușoare și marile fresce istorice, cinematograful de factură socială și politică cu realizări ca *Paisprezece iulie* și *Libertatea ne aparține* de René Clair, *Marseilleza*, *Toni* și *Marea iluzie* de Jean Renoire, cinematograful „negru” inspirat din atmosfera creată de criză cu filme ca *Pépé le Moko* de Julien Duvivier, *Cheiul cețurilor* și *Hotel Nord* de Marcel Carné (pe un scenariu de

Jacques Prévert după un roman de Pierre Mac Orlan), *Regulile jocului* de Renoir etc.

În cursul celor doi ani ce preced izbucnirea războiului, această cultură mediatizată este impregnată de o atmosferă războinică, în mai mică măsură și mai lent în țările democratice, mai intens și mai repede în cadrul dictaturilor. Creațiile militariste ale cinematografiilor naziste și fasciste (*Santinele de bronz* de Marcellini, *Luciano Serra pilotează* de Alessandrini, *Legiunea Kondor* de Karl Ritter) le răspund *Alexandru Newski* de Eisenstein (1938) și producțiile franceze care glorifică epopeea armatei coloniale (*La Bandera* de Duvivier, 1935, *Trei din Saint-Cyr*). Pe teritoriul Hexagonului nu se caută numai *Totul este bine* *Doamnă marchiză* ci și *Legionarul meu* și *Flutură micuț drapel*. În concordanță cu aceste mici evenimente „culturale”, sondajele de opinie care își fac apariția în Franța și în Anglia arată foarte clar că majoritatea locuitorilor acestor țări consideră războiul inevitabil și că iluzia creată la München odată spulberată, toată lumea s-a resemnat să lupte dacă numai în felul acesta Hitler poate fi oprit. „Înseninarea” din 1936 ia sfârșit, iar *les années folles* aparțin de acum înainte amintirilor mitizate. După acei ani treizeci de-a dreptul nebunești, începe pentru Europa lungul calvar al anilor însingerați.

Partea a II-a

(1945-1992)

**DE LA YALTA LA MAREA PIAȚĂ
COMUNĂ ȘI LA PROIECTELE
DE UNIUNE POLITICĂ EUROPEANĂ**

Capitolul 6

EUROPA ÎN TIMPUL „RĂZBOIULUI RECE”

■ *Imediat după al doilea război mondial, Europa pare să fie în plin declin. Chiar dacă Conferința de la Yalta nu a fost o „împărțire a lumii”, raportul de forțe duce la o divizare a continentului. Acesta este aproape distrus: pierderile umane, distrugerile materiale, scăderea masivă a producției, prăbușirea financiară, criza morală cauzată de masacrele războiului și de genocid i-au zdruncinat din temelii valorile și fundamentele pe care-și sprijinea puterea.*

■ *În această situație dificilă, începuturile războiului rece sapă o prăpastie între cele două Europe. Temându-se de expansionismul sovietic, țările Europei Occidentale își întorc privirea spre Statele Unite care le oferă un ajutor economic prin Planul Marshall și o protecție militară prin semnarea Pactului Atlanticului. În ceea ce privește țările din estul Europei ocupate de Armata Roșie, acestea trec printr-un proces de „sate-lizare” politică și economică ce le conduce la o aliniere totală față de Uniunea Sovietică. Influențați de Kominform, comuniștii din Europa de Vest se lansează într-o ofensivă politică ce îi face să fie excluși din toate guvernele. Odată cu „lovitura de la Praga”, apoi blocada Berlinului din 1948, Europa devine teatrul principal al Războiului Rece.*

■ *Declanșarea în 1950 a războiului din Coreea duce la o delimitare clară a blocurilor antagoniste. În Occident, psihoza anticomunistă duce la o „vânătoare de vrăjitoare”, în timp ce mișcarea de decolonizare sprijinită de URSS și de China este percepută ca o fațetă a ofensivei comuniste. În URSS este epoca marilor epurări și a „monolitismului”³⁴,*

căci Stalin este îngrijorat de pericolul contaminării de sciziunea iugoslavă. Pentru a scăpa de pericolul comunist, Europa Occidentală, inspirată de Jean Monnet, pune bazele unificării sale.

■ *Moartea lui Stalin în 1953, urmată de armistițiul din Coreea, deschide o perioadă de destindere pe care Hrușciiov o va califica drept „coexistență pașnică”. Acordurile de la Geneva asupra Indochinei (1954), împăcarea dintre sovietici și Tito, tratatul austriac de stat (1955), acordurile asupra regiunii Sarre și a Triestului marchează reluarea dialogului și înlăturarea riscului imediat al unui război.*

În cursul celui de al doilea război mondial, politica de expansiune a regimurilor fasciste, apoi atrocitățile naziste au făcut ca o mare parte a umanității, europeni sau neeuropeni, să devină conștienți de solidaritatea umană în fața pericolului comun. „Marea Alianță” care s-a constituit la sfârșitul lui 1941 între regimuri politice și sociale atât de diferite ca cele ale democrațiilor occidentale și al URSS pare să arate că, conștienți de amenințarea pe care nazismul o reprezintă pentru societatea civilizată, adversarii Axei sînt gata să treacă peste divergențele ideologice și conflictele de interese pentru a pune bazele unei păci durabile, fondată pe respectul reciproc al partenerilor și fără intenția de a înlocui hegemonia Reichului cu propria lor hegemonie.

Într-adevăr, încă din 1943, înfrîngerea Germaniei pare să fie sigură și cele trei state care conduc lupta împotriva lui Hitler încep să se întrebe cum va fi colaborarea lor viitoare nu numai în vederea cîștigării războiului în cele mai bune condiții posibile și cît mai repede, ci și în ce privește restabilirea păcii. Problema este prea importantă, prea strîns legată de viitorul și de securitatea fiecăruia și este prea hotărîtoare pentru soarta continentului, unde s-a localizat epicentrul seismului pentru ca rezolvarea conflictului să fie lăsată la voia întîmplării și a improvizației. În această perspectivă, marii Aliați organizează conferințe internaționale, ca cea de la Teheran care, din 28 noiembrie pînă pe 1 decembrie 1943, îi reunește pe Roosevelt și pe Stalin și în care se fac schimburi importante de păreri în ceea ce privește perioada de după război.

Yalta

Soarta Europei eliberate se hotărăște în special la Yalta, în Crimeea, în februarie 1945. Aici, nu numai că cele trei mari puteri au procedat la o împărțire clară a Europei, așa cum s-a spus mereu de atunci, transformându-se această reuniune a viitorilor învingători într-un adevărat „mit”, dar, pentru că în momentul întâlnirii, hotărârile sînt absolut esențiale, occidentalii nu au altă alegere decît să-l oblige pe Stalin la un angajament solemn de respectare a drepturilor și suveranității „popoarelor eliberate” sau să-i declare război, ceea ce nimeni nu mai dorește după șase ani de conflict armat.

Desigur că ideea împărțirii este prezentă în mințile tuturor celor prezenți. În 1939 și 1940, Stalin nu a ezitat să negocieze cu Hitler „restituirea” teritoriilor pierdute de URSS în 1917 și în timpul primului război mondial, iar mai târziu el a propus în două rînduri aliaților săi o împărțire de comun acord a zonelor de influență în Europa. De fiecare dată, britanicii și americanii au răspuns printr-un refuz.

Ori, în octombrie 1944, Churchill s-a dus la Moscova și împreună cu Stalin a improvizat pe un colț de masă un acord foarte vag care delimita „zonele de influență” ale celor două țări în Balcani, URSS primind 90 % din România, 80 % din Bulgaria și Ungaria, Regatul Unit 90 % din Grecia, iar în privința Iugoslaviei împărțirea făcîndu-se pe principiul *fifty-fifty*. Făcînd acest lucru, primul ministru britanic s-a ocupat de ceea ce era mai urgent. În fața unei Uniuni Sovietice ale cărei armate, se năpusteau din vara lui 1944 peste întreaga Europă de Est și pe care nimeni nu putea să o facă să dea înapoi, singura soluție era să încerce o stagnare a situației așa cum era în așa fel încît să se asigure o pace măcar provizorie. Roosevelt crede și el în posibilitatea unei înțelegeri sincere cu stăpînul Kremlinului, dar pînă atunci, ceea ce dorește este să cîștige războiul. Deci, el nu acceptă să recunoască acordul anglo-rusesc oricît de explicit ar fi acesta și refuză să aprobe orice proiect de reîm-

părțire a Europei care ar lua-o înaintea hotărîrilor viitoarei conferințe de pace. Cel mult, se resemnează să satisfacă pretențiile sovieticilor în Extremul Orient și să admită dezmembrarea Germaniei, în schimbul concesiilor făcute de ruși în ceea ce privește Națiunile Unite, dar mai ales în schimbul promisiunilor făcute de Stalin de a intra în război împotriva Japoniei după două sau trei luni de la capitularea germană.

Acestea sînt pozițiile celor trei mari puteri în momentul în care se deschide Conferința din Crimeea. În acel moment, adevărul este că, cartea războiului se joacă în favoarea sovieticilor. Armatele lui Jukov și Koniev se află pe Oder, la mai puțin de 80 de kilometri de Berlin, în timp ce în urma eșecului operațiunii de aeropurtare care i-ar permite lui Montgomery să treacă Rhinul la începutul toamnei, apoi în urma contraofensivei lansate de von Runstedt la mijlocul lui decembrie în Ardeni, Aliații occidentali bat pasul pe loc în zone puțin favorabile atacurilor cu blindate și nu pot spera să treacă Rhinul înainte de luna martie. Rușii cunosc bine această situație și profită de ea pentru a-și mări pretențiile, cu atît mai mult cu cît arma nucleară nefiind încă operativă, nimeni nu-și poate imagina o rapidă și ușoară victorie pe frontul din Pacific.

Acest dezechilibru strategic la care se adaugă și o anumită naivitate din partea lui Roosevelt face ca excluzînd „împărțirea” Europei, problemele esențiale legate de viitorul statut politic al continentului să fie lăsat în ambiguitate, dar se va rezolva, în afara problemelor legate de funcționarea Consiliului de Securitate al Organizației Națiunilor Unite și de angajamentul sovieticilor în războiul împotriva Japoniei, soarta Germaniei și a Poloniei, pînă la încheierea păcii. Prima nu va fi dezmembrată și transformată în țară eminentemente agrară, așa cum propusese la un moment dat americanul Morgenthau, ci demilitarizată, împărțită în patru zone de ocupare (dintre care una, la cererea expresă a lui Churchill, încredințată Franței) obligată la despăgubiri enorme (20 miliarde de dolari pentru URSS), administrată de un „consiliu de control aliat” și văduvită de o parte a teritoriilor sale din Est: Prusia Orientală anexată URSS-ului, iar o

parte a Pomeraniei și a Prusiei returnate Poloniei. Aceasta din urmă își va vedea frontierele mutându-se către Vest. Cele din Est erau în mare parte fixate pe „linia Curzon” așa cum se hotărâse după primul război mondial, dar pierderea unor teritorii în favoarea Rusiei vor fi compensate de anexările făcute în detrimentul Germaniei. S-a spus că pînă la încheierea definitivă a păcii, Polonia va administra zona situată în estul liniei trasate de Oder și Neisse și nicidecum că aceste teritorii vor face parte de acum înainte din teritoriul polonez, așa cum voiau polonezii și cum intenționa Stalin să le ceară partenerilor săi.

Cît despre guvernul care trebuia să conducă destinele statului polonez, s-a căzut de acord în cele din urmă asupra unui compromis prin care la „Comitetul de la Lublin”, instalat de ruși și clar prosovietic, se vor alătura unele dintre personalitățile guvernului exilat la Londra în 1939. Aceasta avea să facă din Stalin, pentru care Polonia constituia o miză majoră pentru securitatea URSS, arbitrul evoluției politice din această țară din care el și-a dat silința prima oară la Katyn, apoi refuzînd să salveze insurecția din Varșovia, să elimine orice opoziție virtuală față de politica sa. Este adevărat că înainte de a se despărți de cei doi parteneri ai săi, „mareșalissimul” a acceptat să semneze o „Declarație asupra Europei eliberate” în care se preciza că cele trei mari puteri recunoșteau „dreptul tuturor popoarelor de a-și alege forma de guvernămînt sub care dorea să trăiască” și se angajau să „institute autorități guvernamentale provizorii în care să fie prezente toate elementele democratice ale populațiilor respective și care își vor lua angajamentul să instaureze, imediat ce va fi posibil, prin alegeri libere, guverne care să reprezinte expresia voinței popoarelor”

Bunele intenții declarate în acest text nu puteau să reziste primelor manifestări ale Războiului Rece, așa încît, pentru o mare parte a opiniei publice occidentale, Yalta devine repede simbolul tîrgului păcăliților și a manevrelor planetare ascunse. Și aceasta nu numai în Franța unde a luat ființă direct din curențul protestatar gaullist (șeful Franței libere nu a fost invitat la Conferința din Crimeea ceea ce îl face să-i denunțe imediat

aspectele hegemoniste) mitul „împărțirii” Europei și a lumii realizată cu cinism de cele trei mari puteri ale momentului.

Trebuie să repetăm că dacă s-a făcut o „împărțire” în 1945, aceasta a fost o împărțire în fapt, determinată direct de situația concretă a războiului. Churchill însuși, în timpul întrevederii cu Stalin, în 1944, a judecat lucrurile în termenii unor garanții și a raporturilor de forțe existente pe front în acel moment și nu gândindu-se la o împărțire a Europei pe termen lung. Iar dacă Roosevelt l-a lăsat să acționeze, el, personal, nu și-a luat nici un angajament, dorind să aibă mână liberă în momentul conferinței de pace. Nici înainte de întâlnirea din Crimeea, nici în timpul conferinței, el nu a adoptat o altă atitudine, preferînd să-l oblige pe partenerul său din est să facă vagi declarații de principiu pe care să le folosească în cazul unor acțiuni viitoare – ceea ce de altfel va face succesorul său Harry Truman – decît să negocieze pas cu pas o reîntocmire a hărților și asta pe termen lung.

Ipocrizie? „Declarația asupra Europei eliberate” a fost, așa cum se va spune, o perdea de fum destinată să convingă opinia mondială de moralitatea hotărîrilor luate la Yalta, cînd în fond erau ratificate negocierile lui Churchill. A fost oare vorba de o încredere prea mare a președintelui care ar fi subestimat importanța viitoare a organizației internaționale, ar fi fost prea încrezător în carisma sa și ar fi crezut cu naivitate în bunăvoința rușilor? Poate cîte puțin din fiecare, dar mai ales justa apreciere a situației care la ora respectivă era net în favoarea rușilor. Ce au obținut aceștia la Yalta care să nu le aparțină deja prin forța armelor? Cine ar fi putut să-i oblige la începutul lui 1945 să se retragă de pe teritoriile ocupate în urma înfrîngerii suferite de Axă? Și toate acestea, fără riscul de a le distruge o coaliție care încă nu-și înfrînsese definitiv adversarul, fără riscul unei răsturnări a alianțelor, a unei păci separate, sau, mai rău, a unui conflict armat de care nimeni nu mai dorea să se vorbească și în primul rînd americanii. Deci nu este vorba de o împărțire a lumii, nici a Europei, în sensul concret dat acestui termen, mai ales în Franța, de o întreagă literatură stereotipizată, apărută

pe terenul fertil al Războiului Rece și nici de o „vînzare cu preț redus”, de un „Waterloo diplomatic”; deci de o „trădare” din partea lui Roosevelt și a echipei sale, așa după cum dușmanii președintelui democrat vor încerca să acrediteze ideea după moartea acestuia și apoi în următorii zece ani, de data aceasta în propria sa țară și din motive din care multe nu țin de situația internațională existentă. Deținătoare exclusivă a armei nucleare, America lui Truman nu va reuși să-l facă pe noul țar de la Kremlin să dea înapoi nici măcar cu un pas. Cum ar fi putut atunci America lui Roosevelt, în plină luptă cu doi dușmani de temut, dintre care unul dispunea încă de toate forțele sale, să-i ia lui Stalin ceea ce acesta cucerea prin luptă armată?

Dacă a existat o greșeală tragică, aceasta nu s-a comis la Yalta, ci mult mai devreme, prin strategia „marginală” a lui Churchill și poate prin scopul său nedeclarat de a-i lăsa pe ruși să-și epuizeze forțele în lupta de recucerire a teritoriului lor și mai ales prin întîrzierea deschierii celui de al doilea front în Vest. Pătrunderea bruscă a sovieticilor în Balcani a fost în multe privințe o surpriză. La Yalta, occidentalii nu au putut decît să încerce să-i limiteze efectele. Dacă nu au reușit să o facă, cauzele trebuie căutate mai puțin în acordurile semnate de aceștia, și mai ales în refuzul lui Stalin de a le aplica în contextul probabil inevitabil al împărțirii Europei în două blocuri antagone.

Europa vlăguită de război

De altfel ce rămîne de împărțit în Europa anului 1945, în afară de vestigiile măreției sale trecute? Cu toate că luptele au afectat și alte continente, în special Asia unde războiul a durat mai mult decît oriunde, tot bătrînul continent european a plătit încă o dată tributul cel mai mare. Mai întîi în plan uman. Din cei 50 de milioane de morți și dispăruți pe care îi numără bilanțul conflictului, cel puțin 35 de milioane sînt europeni,

adică de patru ori mai mulți decît în 1914-1918. Victimelor militare li se adaugă civilii uciși în timpul luptelor și a bombardamentelor aeriene (cel de la Dresda din februarie 1945 a făcut mai mult de 100.000 de morți) sau exterminați sistematic pe teritoriile ocupate de SS și în „lagărele morții”, cît și cei morți din cauza malnutriției și a bolilor provocate de aceasta. Numai Uniunea Sovietică a pierdut 20 de milioane de oameni, adică 10 % din populația sa, din care jumătate civili. Proporția este aproape egală cu cea din Germania (ceva mai mult de 5 milioane de morți, mai ales militari), dar cu mult inferioară celei din Polonia care numără 5,8 milioane de morți și dispăruți, adică 15 % din populație, în principal civili. Grecia și Iugoslavia au fost și ele grav afectate, mai ales ultima cu 1,5 milioane de morți din care 80 % civili. Pierderile sînt cu mult mai mici în Europa de Vest: 600.000 în Franța, din care 400.000 de civili (deportați, împușcați, victime ale bombardamentelor), 500.000 în Italia, 400.000 în Regatul Unit (60.000 de civili), cîteva zeci de mii în Belgia, Țările de Jos și Norvegia.

La această hecatombă trebuie adăugate pierderile indirecte, legate de scăderea numărului de nașteri și de creșterea mortalității și aceasta consecință a restricțiilor alimentare. Deficitul natalității, scăderea speranței de viață (cu 8 ani în Franța), disproporția dintre sexe și vîrste au repercursiuni importante asupra vieții economice și sociale din Europa. Reducerea mîinii de lucru disponibile frînează producția în plină perioadă de reconstrucție în timp ce populația activă trebuie să suporte cheltuielile apăsătoare pentru întreținerea persoanelor în vîrstă, a copiilor și invalizilor.

Pe de altă parte, războiul a provocat mari deplasări de populații, evaluate la aproape treizeci de milioane de persoane. O parte se datorează reflexului natural al fricii în fața înaintării armatelor dușmane, cum sînt sutele de mii de civili belgieni și francezi care în 1940 fug din fața Wehrmachtului, sau milioanele de germani care, la apropierea Armatei Roșii, se îndreaptă spre Vest. Dar mișcările cele mai ample sînt cele care rezultă din

Europa imediat după al doilea război mondial

deciziile luate în timpul războiului. Acestea se referă mai ales la acei Volksdeutsche, încorporați de Hitler în Marele Reich, originare din Tyrolul de Sud, din Croația, din Bulgaria, din Alsacia-Lorena (din 520.000 de alsacieni și loreni care s-au refugiat în Franța în 1940, 250.000 s-au întors în regiunile lor ocupate după armistițiu, iar 40.000 au fost expulzați din nou în anul următor), la cele 3 milioane de polonezi și 700.000 de cehi din regiunea Sudetă alungați de colonizarea germană, la germanii de pe Volga, tătarii din Crimeea, sutele de mii de polonezi și locuitori ai Țărilor Baltice deportați de Stalin în estul Uralului etc.

Aceste „persoane deplasate” formează în 1945 o masă imensă lipsită de orice resursă și în rîndurile căreia se manifestă o mortalitate înspăimîntătoare. Mai mult de 10 milioane de germani, alungați de înaintarea Armatei Roșii, vin să-și caute refugiu în zonele de ocupație engleză, americană și franceză unde nu găsesc decît ruine și foamete. Aproape un milion de supraviețuitori ai lagărelor, de emigranți din țările anexate de URSS și de foști colaboratori se înghesuie în taberele de internare, atunci cînd nu sînt deportați în URSS. În sens invers, se îndreaptă spre țările lor de origine mii de prizonieri de război și de muncitori proveniți din acele STO (birouri de muncă obligatorie), ca și micul număr de supraviețuitori ai lagărelor de exterminare naziste în care și-au găsit sfîrșitul aproape 6 milioane de deportați rasiali (în principal evrei și țigani) și mai mult de 4 milioane de deportați politici.

Secătuită, Europa este în același timp un continent în ruine. URSS a pierdut 100.000 de colhozuri și 6 milioane de case, Iugoslavia 60 % din potențialul său agricol, Polonia 80 % din industrie și mijloace de transport, Italia 50 % din rețeaua feroviară, Franța aproape întreaga suprafață portuară și o parte din căile ferate, materialul rulant, poduri și canale. Orașe întregi sînt sinistrate în proporție de mai mult de 80 %: Berlin, Varșovia, Leningrad, Budapesta, Dresda, Hamburg, Köln și alte zeci de orașe printre care unele cum sînt Caen sau Rouen, care din Evul Mediu nu au mai cunoscut războiul.

În total, producția industrială a bătrînului continent scade cu 50% începînd din 1939, iar producția agricolă cu o treime în Europa Occidentală și cu mai mult de jumătate în Europa Centrală și Orientală. La această ruinare materială se adaugă efectele financiare catastrofale ale unui război, care a costat sute de milioane de dolari, distrugerile și cheltuielile militare. Ca și în 1914-1918, numai că la un nivel mult mai ridicat, a fost necesar să se recurgă la împrumuturi, la creșterea impozitelor și tot mai mult la utilizarea biletelor de bancă. Rezultă de aici o creștere formidabilă a datoriei publice a beligeranților – de la 7,3 la 22,5 milioane de lire în Regatul Unit, de la 446 la 1756 de miliarde de franci în Franța, de la 33 la 345 de miliarde de mărci în Germania – și o creștere a prețurilor care atinge 132 % în Anglia, 165 % în Franța și 250 % în Italia.

Această prăbușire economică și financiară duce la o scădere considerabilă a nivelului de trai al populației totuși cu diferențe mari dintr-o parte în alta a continentului. Desigur, Regatul Unit a suportat bombardamentele germane și intensitatea unui efort de război pe care l-a susținut singur pe toată durata conflictului, dar industria sa nu a suferit prea mult, flota sa comercială rămîne puternică în ciuda pierderilor enorme provocate de *Kriegsmarine* și *Luftwaffe*, și dispune de o populație activă ale cărei efective au sporit datorită muncii femeilor. Țările ocupate din Europa Occidentală au fost serios jefuite și au suferit pagube considerabile, dar au fost salvate rapid de Statele Unite. Germania în schimb suportă în 1945 efectele conjugate ale ocupației, ale distrugerilor recente, ale jafurilor înfăptuite de ruși, ale lipsei de mîină de lucru și de materii prime, ale exodului masiv al populației sosite din fostele provincii orientale. Inflația, foametea, piața neagră, pericolul epidemiilor fac aici ravagii ca și în Austria. În centrul continentului european se instalează astfel un adevărat haos.

Bilanțul moral al conflictului este tot atît de dezastruos. Primul război mondial i-a învățat pe europeni că industria, tehnica și știința puteau fi folosite pentru uciderea în masă. Al doilea război a împins această constatare pînă la limitele extreme

ale ororii și absurdului. Dincolo de obiectivele sale „tactice” – distrugerea forțelor armate și a potențialului industrial al adversarului – bombardamentul aerian a avut și un rol „strategic”, acela de a distruge moralul populațiilor civile și de a constrânge inamicul să trateze sau să capituleze. Contrar așteptărilor, rezultatul a fost acela de a întări puterea de rezistență a acestuia, printr-un reflex patriotic, așa cum au putut-o constata germanii după „blitz-ul” londonez, apoi aliații în urma bombardamentelor de teroare îndreptate împotriva marilor orașe ale Reichului, în 1944-1945.

Cuceririle și recuceririle au fost însoțite de violențe de neînchipuit. În timpul înaintării lor spre est germanii au masacrat milioane de slavi și de evrei și au lăsat să moară de foame și de frig sute de mii de prizonieri ruși. În timpul retragerii ei au exterminat populația unor sate întregi, ca represalii pentru acțiunile partizanilor, ca în Oradour sur Glane din Franța și în Marzabotto din Italia. De cealaltă parte, când Armata Roșie pătrunde la rîndul său în Germania, ea este dedată la jafuri și violențe. Peste tot, brutalitatea, asasinatele, torturile la care recurg serviciile auxiliare ale armatelor Axei, vor continua în alt mod după eliberare, prin execuții sumare și printr-o „epurare” uneori fără discernămint.

Punctul culminant al ororilor a fost atins totuși de Germania hitleristă, unde lagărele de exterminare cu camerele de gazare și crematoriile lor, experiențele monstruoase efectuate pe „cobai” umani de către „medicii morții”, răpirea de către SS pe teritoriile est-europene a unor copii considerați „elemente ariene pure”, copii supuși dresurii barbare a „Ordinului Negru”, utilizarea sistematică a torturii de către Gestapo, rămîn simbolurile degradării conștiinței umane și ale crimei absolute împotriva umanității.

În sfîrșit, se poate afirma că decăderea Europei, începută înainte de 1914, accentuată de Războiul cel Mare, este desăvîrșită de acest nou conflict sinucigaș. Ruinată, devastată, pradă unei violente opoziții între comuniști și liberali, primii sprijinindu-se pe masele populare care aspiră la dreptate socială, ceilalți

găsind uneori sprijin la reprezentanții dreptei reacționare (este mai ales cazul Greciei), Europa din 1945 este incapabilă să joace un rol comparabil cu cel pe care îl avea încă în anii 30. Aflat în fața a doi mari învingători ai războiului, suportînd în vastele lor posesiuni de dincolo de mări aceleași efecte destabilizatoare ca în 1914-1918, numai că mult mai grave, incapabile să-și asigure prin mijloace proprii apărarea și supraviețuirea, statele europene devin imediat după conflagrația care a fost cît pe ce să le distrugă, miza rivalității dintre cei doi noi poli ai vieții internaționale, Statele Unite și Uniunea Sovietică. Simbolică pentru acest declin al continentului european este instalarea noii organizații internaționale, ONU, nu la Geneva, ci la New York.

Începuturile „Războiului Rece”

Prăbușirea Axei și secătuirea forțelor puterii europene pun față în față pe cele două mari puteri victorioase. Cîțva timp s-a crezut că acestea aveau să se înțeleagă pentru a reorganiza lumea. Dar necesitatea de a lupta împotriva unui dușman comun nemaieexistînd „Marea Alianță” nu întîrzie să se dizolve și să exercite influențe care se vor confrunta curînd în diverse puncte ale planetei. Apare de aici o lungă perioadă de conflict mocnit, punctată de cîteva crize violente, căreia contemporanii i-au dat denumirea de „războiul rece”. Împărțită în două blocuri, Europa se va afla pînă în 1950 în centrul acestei confruntări directe.

Foștii aliați reușesc totuși să-și mențină acordurile în vederea ocupării Germaniei, a asigurării liberei treceri a avioanelor pe culoarele aeriene care leagă cele trei zone occidentale de Berlin (noiembrie 1945), a judecării unui număr de șefi naziști ca și criminali de război – procesul de la Nüremberg care durează din noiembrie 1945 pînă în octombrie 1946 se termină cu condamnarea la moarte a 12 dintre ei, printre care

Goering care se sinucide pentru a nu fi executat prin spânzurătoare – și în sfârșit, pentru a hotărî soarta foștilor aliați ai Reichului, cu care se semnează tratate de pace la Paris, în februarie 1947. Italia trebuie să cedeze Iugoslaviei Istria și o parte a regiunii Veneția Iuliană, Triestul devine oraș liber, iar Franța obține mici rectificări ale frontierelor din Alpi (Tende și La Brigue). Ungaria și România revin la frontierele lor din 1938, dar ultima trebuie să cedeze URSS-ului Basarabia și Bucovina de Nord. Bulgaria păstrează Dobrogea meridională, în timp ce Grecia anexează Tracia de Sud. În sfârșit Finlanda pierde o parte din Carelia cu orașul Vyborg cedată sovieticilor, ca și ieșirea la Oceanul Înghețat prin Petsamo. În plus, toate aceste țări trebuie să plătească despăgubiri imense adversarilor lor celor mai greu încercați: Italia 360 de miliarde de dolari Iugoslaviei și Greciei, România și Finlanda, fiecare câte 300 de miliarde de dolari URSS-ului, Ungaria aceeași sumă Iugoslaviei, Cehoslovaciei și Uniunii Sovietice.

Cu toate acestea, nici situația Germaniei, nici cea a Austriei nu sînt reglementate printr-un tratat de pace. Din punct de vedere juridic, aceste țări rămîn deci în război cu foștii aliați, iar Stalin, fără nici un document diplomatic, aplică în Europa Orientală proiectele sale de modificare a frontierelor, care duc la deplasarea teritoriului polonez cu 200 km spre vest.

Germania, a cărei soartă a fost hotărîtă provizoriu la Conferința de la Potsdam din iulie 1945, de către Truman (succesorul lui Roosevelt), Attlee (care l-a înlocuit pe Churchill în urma alegerilor) și Stalin, apare acum ca o miză majoră în diferendul dintre sovietici și occidentali. Încă de la începutul anului 1946, foștii aliați adoptă în privința acesteia puncte de vedere radical diferite. În timp ce URSS al cărei teritoriu fusese devastat de război și care se teme ca americanii să nu profite de supremația militară conferită de deținerea exclusivă a armei atomice pentru a lichida „statul proletarilor” (ceea ce nu-i trece nimănui prin cap, dincolo de Atlantic), trece la demontarea sistematică a uzinelor din zona sub controlul său ca să-și susțină reconstrucția economică și să-și slăbească serios fostul inamic,

americanii și britanicii pun rapid capăt politicii de distrugere industrială și de denazificare. Ei cred că în acest mod vor putea împiedica fostul Reich sărăcit acum, lipsit de specialiști și nemulțumit de soarta sa, să încline de partea comunismului.

Stalin vede aici o răsturnare a strategiei foștilor săi aliați, dornici de acum înainte să reconstruiască o „Germanie puternică, aliată a „imperialismului” și reînarmată în vederea unei confruntări hotărîtoare cu URSS. Din cauza vîrstei și izolării, stăpînul Kremlinului se complăce într-o atmosferă de asediu care îl face să vadă dușmani peste tot. Unele acțiuni ale occidentalilor, ca de exemplu hotărîrea lui Truman de a pune capăt împrumutului anticipat în august 1945, îi întărește convingerea că împotriva URSS se pregătește o nouă ofensivă a statelor capitaliste. De aceea el începe să pregătească în zona ocupată de Armata Roșie, instaurarea unui regim comunist, ceea ce partenerii săi îi reproșează cu atît mai mult cu cît nu a așteptat să se producă o deteriorare a relațiilor internaționale și în unele țări pe care armatele sale le-au „eliberat” în 1944, a instalat la putere pe proprii săi partizani.

În ciuda angajamentelor solemne luate la Yalta apare clar faptul că șefii sovietici nu aveau intenția să lase fostele clase conducătoare să reia în mîini frîiele puterii în țările în care, este adevărat democratice de tip occidental nu avusese timp să prindă rădăcini după primul război mondial, exceptînd Cehoslovacia. Este puțin probabil ca din toamna anului 1944, Stalin să fi avut intenția să le transforme în „democrații populare” cu instituții create exact după modelul sovietic. În schimb, acesta dorea ca țările unde staționa Armata Roșie să devină piese constitutive ale unui fel de „cordon sanitar” ostil, care să formeze la granițele URSS-ului un ecran protector împotriva eventualelor agresiuni din Vest, iar cel mai bun mijloc de a reuși era să influențeze instalarea unor coaliții guvernamentale din care să fie excluse elementele „fasciste” și în care comuniștii să ocupe posturi cheie.

Astfel, peste tot unde soldații Axei au fost alungați de Armata Roșie – în România, Bulgaria, Ungaria, Cehoslovacia

– de la începutul lui 1944 comuniștii ocupă un loc tot mai important în guvernele „frontului popular”, în timp ce epurarea este operată cu o rigurozitate extremă. În Polonia, cei câțiva miniștri care făcuseră parte din guvernul din exil de la Londra, ca Mikolaczyk, introduși după Yalta în echipa guvernamentală, sînt tot mai izolați de partizanii Moscovei și vor trebui să se refugieze curînd în Occident. Albania și Iugoslavia sînt niște cazuri particulare. Aici, nu sovieticii i-au alungat pe nemți, ci trupele de partizani, iar șefii rezistenței, Tito și Hodja vor lua în mîinile lor frîiele puterii. La început, Stalin se opune acestei soluții pe care o consideră contrară acordului încheiat cu Churchill în octombrie 1944 și îi va împinge pe comuniștii iugoslavi și albanezi să cadă la o înțelegere cu reprezentanții rezistenței necomuniste, ceea ce aceștia nu vor face. În Grecia de asemeni, respectînd ceea ce el consideră o împărțire a „zonelor de influență”, frînează rezistența comunistă care luptă împotriva forțelor monarhiste și a susținătorilor lor britanici pînă în momentul cînd înfruntarea cu vestul devenind manifestă, va încerca, dimpotrivă, să încurajeze pe partizanii generalului Markos trimițîndu-le provizii.

Stalin încearcă să-și extindă influența și la marginea continentului european. În Iran, îi împinge pe kurzi la revoltă și încearcă să-și mențină dominația în Azerbaidjan, în timp ce revendică împreună cu Turcia controlul Strîmtorilor.

Pe 5 mai 1946, Winston Churchill, care a trebuit să-și părăsească postul cu un an în urmă, dar care continuă să aibă un imens prestigiu în lumea occidentală, ține un discurs cu ocazia unei întîlniri cu președintele Truman, discurs care marchează în mod oficial începutul „Războiului Rece” „De la Stettin la Marea Baltică – declară fostul prim ministru britanic – și pînă la Triest în Adriatică, o cortină de fier³⁵ a coborît în mijlocul continentului”. Apoi adaugă următoarele:

„Eu nu cred că Rusia dorește războiul. Ceea ce dorește sînt roadele războiului și-o expansiune nelimitată a puterii și a doctrinei sale. Ceea ce mai trebuie să examinăm astăzi aici, atît cît mai este timp, este modul de a împiedica războiul pentru

totdeauna și de a stabili în toate țările, cât mai rapid posibil, premisele libertății și ale democrației.”

Tonul este dat! Cu toate acestea, pînă la sfîrșitul lui 1946 americanii nu vor face nimic ca să dramatizeze conflictul. Desigur, Europa Occidentală, cu care își fac cea mai mare parte din afacerile comerciale, este considerată de acum înainte ca un element cheie al intereselor lor vitale, dar siguri pe ei datorită imensei puteri industriale și a superiorității strategice pe le-o conferă monopolul nuclear, ei sînt siguri că-i pot face pe ruși să dea înapoi dacă s-ar întîmpla ca aceștia să vrea să iasă din „barajul” pe care și l-au construit în Europa de Est.

Europa „atlantică” sau Europa „europeană”

Confruntată cu dublul efort al reconstrucției și al securității în fața unei Europe de est aflată în curs de „satelizare”, Europa occidentală va încerca în anii de după război să se redreseze și să-și asigure supraviețuirea folosindu-se succesiv sau simultan de ajutorul american și de dorința de unificare manifestată de unii dintre conducătorii săi.

Imediat după capitularea germană, proiectele „pan-europene” par să ia o amploare deosebită. Numai că trebuie ca cei care le formulează să cadă de acord asupra sensului pe care trebuie să-l capete această expresie. Ori părerile sînt diferite în ceea ce privește cadrul geografic și instituțional al construcției europene. Celor care, ca Winston Churchill în răsunătorul discurs ținut la Zürich pe 19 septembrie 1946, consideră că trebuie să se clădească „Statele Unite ale Europei” în jurul axei franco-germane, fără Marea Britanie și pe principiul respectării suveranității fiecărui stat, li se opun „federaliștii” care preconizează crearea unei structuri puternice, cu un guvern european avînd puteri depline și limitîndu-se suveranitatea absolută a statelor membre. Din 1945 pînă în 1947, se vor constitui astfel numeroase organizații pan-europene, cea mai

importantă fiind Uniunea Europeană a Federaliștilor, în care figurează personalități ca Henri Frenay, Marc Alexandre, Altiero Spinelli, Eugen Kogon și Henry Brugmans și care numără pînă la 100.000 de membri. Altele s-au constituit pe o bază mai mult ideologică, cum este Mișcarea Socialistă pentru Statele Unite ale Europei, prezidată de André Philip sau Noile echipe internaționale cu nuanță democrat-creștină. În ceea ce-l privește pe contele de Coudenhove-Kalergi, care, reluînd ideea pe care o apăraseră alături de Briand la sfîrșitul anilor douăzeci, adună în jurul său o Uniune parlamentară europeană care reunește un număr important de reprezentanți ai poporului devotați federaliști, din majoritatea statelor Europei Occidentale.

Din 1947, pentru majoritatea „unioniștilor” și „federaliștilor” a devenit clar faptul că, construcția europeană, orice formă ar căpăta, nu va putea să se realizeze cu includerea statelor intrate în sfera de influență a URSS și în consecință în așteptarea unor zile mai bune, proiectul trebuie să se limiteze la țările Europei de Vest. Pentru mulți, acesta constituie chiar cel mai bun zid de apărare împotriva extinderii comunismului cu condiția să capete o anumită coerență, iar divergențele de concepție să dispară în acest moment dificil. În această perspectivă, în mai 1948, trei luni mai tîrziu după „lovitura de la Praga”, la Haga, are loc un „Congres al Europei” care reunește sub președinția de onoare a lui Churchill, aproape 800 de personalități aparținînd majorității țărilor din Europa Occidentală: oameni politici (200 de parlamentari, 12 foști primi miniștri), oameni de afaceri, ziariști, sindicaliști, intelectuali, cei mai numeroși fiind britanicii și francezii. Cu toate că divergențele de opinii dintre unioniști (mai ales britanici) și federaliști (reprezențați în primul rînd de francezi, italieni, olandezi și belgieni) s-au manifestat iarăși și aici, Congresul de la Haga se pronunță asupra necesității ca statele să-și unească o parte din drepturile suverane pentru a-și coordona și dezvolta resursele, ca Germania să fie integrată în noul cadru european și să constituie cît mai repede posibil o adunare parlamentară care, după părerea unora, ca Paul Reynaud, ar trebui să fie aleasă prin sufragiu universal.

Pînă atunci însă, se ia hotărîrea de a se crea o mișcare europeană care, fără să înlocuiască organizațiile existente, să aibă misiunea să le coordoneze activitatea și să le reprezinte pe lîngă guverne.

Crearea pe 5 mai 1949 la Londra a Consiliului Europei marchează sfîrșitul eforturilor întreprinse de la sfîrșitul războiului de partizanii unei construcții europene bazată pe cooperarea politică. La inițiativa președintelui Consiliului de Miniștri francez, aparținînd Mișcării Republicane Populare, Georges Bidault zece țări occidentale – Franța, Regatul Unit, Irlanda, Belgia, Țările de Jos, Luxemburg, Italia, Danemarca, Suedia și Norvegia – hotărăsc să-și creeze instituții comune, cu atribuții, de altfel, strict limitate. Acestea cuprind pe de o parte un Comitet al Miniștrilor, format din miniștrii Afacerilor Externe sau din adjuncții lor care deliberază cu ușile închise și votează în unanimitate în toate cazurile importante (ceea ce presupune un adevărat drept de veto pentru fiecare stat membru), și o Adunare Consultativă, cu sediul la Strasbourg, formată din delegați desemnați de parlamentele naționale. Altfel spus, contrar speranțelor nutrite de conducătorii mișcărilor pan-europene, nu este vorba nici de o uniune, nici de o federație, ci mai degrabă de un fel de „club” al națiunilor atașate de pluralism și de democrație. Prezidată de belgianul Paul-Henri Spaak, adunarea de la Strasbourg din care fac parte personalități strălucite, printre care Winston Churchill și Paul Reynaud, nu este altceva decît un „laborator de idei” a căror aplicare în practică depinde de consimțămîntul diferitelor guverne. Reticențele britanicilor cu privire la extinderea atribuțiilor sale, fac ca deși extinsă mai tîrziu la totalitatea statelor democratice ale bătrînului continent, activitățile sale să fie limitate la domeniile juridic și cultural. Consiliul Europei va adopta pe 4 noiembrie 1950, o Convenție europeană a drepturilor omului pe care Franța nu o va ratifica decît în 1981.

În tot acest timp, problemele ridicate de reconstrucția economică a Europei și de apărarea sa, i-au făcut pe americani să se implice în mod direct în afacerile bătrînului continent și aceasta pe două planuri: financiar și politic.

Începutul lui 1947, marchează în această privință o cotitură în politica pe care americanii o duc în Europa. Pe 12 martie, președintele Truman ține în fața Congresului un discurs în care își definește doctrina sa de „îndiguire” (containment) și care angajează țara într-un ajutor financiar masiv acordat țărilor care doresc să rămână libere și care „rezistă tentativelor de aservire fie că acestea vin din partea unor minorități înarmate, fie din partea unor presiuni externe”. Dușmanul este astfel indicat în mod clar, iar primii beneficiari ai ajutorului propus sînt cele două țări pe care președintele american le consideră direct amenințate de expansiunea comunistă: Turcia și Grecia. În Grecia mai ales, unde partizanii comuniști au reluat lupta împotriva guvernului monarhist susținut de Regatul Unit, americanii iau locul britanicilor, prea preocupați de problemele lor interne pentru a mai putea să-și mai joace în continuare rolul de jandarmi ai „lumii libere”. Intervenția lor va permite o rapidă stabilizare a situației din Europa de Sud și din Orientul Apropiat, și în ciuda ajutorului generos pe care Stalin îl oferă de acum înainte comuniștilor greci, forțele monarhiste vor obține pînă la urmă victoria, ultimul refugiu comunist de pe muntele Grammos fiind ocupat în octombrie 1949.

Extinderea „doctrinei Truman” în toată Europa de Vest este opera „Planului Marshall”. Desigur, ajutorul oferit de Statele Unite acestei părți a continentului a continuat de la sfîrșitul războiului. Mai multe țări au beneficiat de împrumuturi importante (Regatul Unit 3,75 miliarde de dolari, Franța 2 miliarde de dolari etc.), dar acest tip de asistență bilaterală, însoțită de contrapartide deloc neglijabile, s-a arătat a fi insuficient pentru a asigura aprovizionarea Europei și redemararea industrială. Ori, începînd din 1946, într-o conjunctură mondială care a devenit dificilă, prăbușirea economiilor europene, incapabile de a se restabili pentru că le lipsesc dolarii cu care să-și plătească cumpărăturile, nu poate fi decît catastrofală pentru prosperitatea americană. Pe deasupra exista riscul ca țări căzute pradă mizeriei și unde puternice partide comuniste (800.000 de membri în Franța, mai mult de un sfert din corpul electoral, 1.800.000

de membri în Italia din care 30 % alegători) puteau canaliza nemulțumirile, să fie atrase în tabăra adversă.

Pentru a preîntîmpina această dublă amenințare, noul secretar de stat american, generalul George Marshall, propune într-un discurs ținut la Harvard, pe 5 iunie 1947, un „ajutor frățesc” destinat să învingă „foamea, sărăcia, disperarea și haosul”. Planul Marshall nu este îndreptat, precizează el „împotriva nici unei țări, nici unei doctrine”. El este oferit de pe picior de egalitate tuturor națiunilor de pe bătrînul continent, inclusiv țărilor din Europa de Est și chiar URSS-ului. Este adevărat că în contrapartidă, el impune un control cel puțin indirect al economiei celor care beneficiază de el. De aceea sovieticii vor refuza propunerea americană, ca și statele comuniste din estul Europei cu regret, Finlanda procedează la fel „din motive politice și geografice”, iar Cehoslovacia care și-a dat la început acordul, răspunde pînă la urmă printr-un refuz, în urma puternicelor presiuni sovietice.

În schimb, în Europa de Vest, reacția este entuziastă. Aici, toți se bucură fără să o spună prea tare de refuzul țărilor din Est, întrucît acesta permite împărțirea acestei mane cerești între beneficiari mai puțin numeroși. În timpul aplicării sale (1947-1951), Planul Marshall va aduce celor șaisprezece țări care l-au acceptat aproape 13 miliarde de dolari repartizați pe principiul priorității și în număr descrescător între Regatul Unit, Franța, Germania de Vest (care se situează pe primul loc dacă se ia în calcul ajutorul interimar, adică sumele primite anterior) și Italia.

În realitate, ajutorul oferit de Statele Unite nu este acordat fiecărui stat în mod bilateral. Condițiile puse de Washington sînt în fapt, în afară de reducerea barierelor vamale, elaborarea unui plan comun de redresare și crearea unor instituții economice care să repartizeze și să gestioneze ajutorul și care sînt primele instituții europene: Organizația Europeană de Cooperare Economică (OECE care va deveni mai tîrziu OCDE) și Uniunea Europeană a Plăților. Este incontestabil că Planul Marshall a avut pentru economia Europei și pentru supraviețuirea sa politi-

că, efecte extrem de benefice. Acesta i-a permis în sfârșit să pună capăt deficitului de dolari și să-și finanțeze efortul de reconstrucție și re tehnologizare, împiedicînd-o totodată să vireze spre comunism. În același timp, a deschis calea unei cooperări mai strînse între cele două țărmuri ale Atlanticului, dar mai ales a accelerat procesul de construcție europeană. Toate acestea și în beneficiul partenerului de dincolo de Atlantic, dar cu prețul unor piedici indiscutabile puse în calea independenței statelor beneficiare, Departamentul de Stat american sau președintele putînd după bunul lor plac să amîne deblocarea fondurilor, deci să exercite presiuni asupra guvernelor respective. De altfel ocaziile de a uza de acest mijloc de acțiune vor fi rare, echipele guvernamentale din Europa Occidentală mergînd în general în întîmpinarea dezideratelor americane.

Europa împărțită în două

„Doctrina Truman” stopează înaintarea sovieticilor în Europa de-Est, care, la rîndul lor, în cursul anului 1947 răspund prin „satelizarea” economică și politică a țărilor din această zonă. Peste tot unde Armata Roșie este stăpînă, tactica folosită pentru lichidarea coalițiilor „frontului național” și înlocuirea lor cu echipe complet supuse URSS-ului, este exact aceeași. Aceasta consistă în primul rînd în plasarea unor comuniști intransigenți la conducerea ministerelor-cheie (Interne, Agricultură, Apărare Națională) și în inflitarea administrației și organizațiilor politice concurente (mai ales cele socialiste): este tactica numită a „calului troian”. Se vizează apoi, – este așa zisa *tactique du salami*, adică divizarea adversarilor Partidului Comunist pentru a le slăbi rezistența înainte de a-i elimina rînd pe rînd începînd cu conservatorii și terminînd cu social-democrații. Alegerile care se desfășoară pe un teren pregătit dinainte, consfințesc preponderența comuniștilor și a socialiștilor care li s-au alăturat. Nu mai rămîne decît să se treacă la

arestarea și lichidarea fizică a liderilor recalcitranți. Așa se procedează în 1946 în Bulgaria, unde șeful opoziției, Petkov, membru al rezistenței necomuniste, este acuzat că a conspirat împotriva Revoluției, este condamnat la moarte și spânzurat, în România, unde la sfârșitul lui 1947, după arestarea conducătorilor Partidului Național Țărănesc și ai Partidului Liberal, regele Mihai este obligat să abdice pentru a lăsa locul unui guvern comunist, în Ungaria de asemeni, unde învinși în alegerile din august 1947, comuniștii elimină prin forță pe toți membrii partidelor care refuză să li se supună.

Pe lângă această acțiune de punere sub tutelă a Europei de Est, care are loc și în Polonia și Germania în zona ocupată de sovietici, conducătorii de la Kremlin vor înființa în toamna lui 1947 o nouă organizație internațională, mai puțin rigidă decât Kominternul (care fusese dizolvat în 1943), dar tot atât de strâns legată de Moscova. Fondat la sfârșitul lui septembrie 1947, Biroul de Informație al Partidului Comunist sau Kominform al cărui sediu este fixat la început la Belgrad, are drept obiectiv de a întări controlul URSS-ului asupra formațiunilor comuniste europene. Cu ocazia creerii acestuia unul din principalii colaboratori ai lui Stalin, Jdanov, formulează într-un discurs răsunător doctrina oficială a Kremlinului în domeniul politicii internaționale. După părerea lui Jdanov, lumea este împărțită de acum înainte în două „tabere” ireconciliabile: tabăra „democrației” și a „păcii” a cărei șef este URSS-ul și tabăra „imperialistă” „a cărei principală forță conducătoare este reprezentată de Statele Unite”. De aici înainte, precizează el, o sarcină importantă le revine partidelor comuniste surori din Franța, din Anglia, din Italia. „Acestea trebuie să ia în mîini stindardul apărării naționale și al suveranității țărilor lor.” Altfel spus, ele trebuie să pună mîna pe putere peste tot unde condițiile interne sînt favorabile.

Rezultatul este că în țările unde există partide comuniste puternice, mai ales în Italia și în Franța, apare o intensă ofensivă îndreptată împotriva coalițiilor guvernamentale cărora, după Eliberare li se asociaseră și miniștri comuniști. În aprilie și în

mai 1947, deci înainte de crearea Kominformului, reprezentanții Partidului Comunist italian și francez sînt astfel obligați să părăsească guvernele de coaliție conduse de Alcide De Gasperi și Paul Ramadier. De acum înainte, împinși în opoziție, comuniștii, aplicînd indicațiile lui Jdanov, vor iniția campanii puternice destinate să zdruncine guvernele „burgheze”: greve revoluționare și manifestații de masă se succed în toamna anului 1948, fără alt efect decît izolarea partidelor comuniste într-un adevărat „ghetou” politic și cultural.

Două evenimente vor accentua tendința de a se constitui în Europa două blocuri antagoniste. Primul este „lovitura de la Praga” care are loc în februarie 1948. În Cehoslovacia, singura țară din Europa de Est unde democrația parlamentară funcționase satisfăcător între cele două războaie, populația i-a întîmpinat în 1945 pe sovietici ca pe niște eliberatori din cauză că țara fusese abandonată în mîinile Fűhrerului în 1938 și 1939. Acestui motiv i se adaugă și faptul că metodele de infiltrare a comuniștilor în aparatul de stat nu au fost diferite de cele utilizate în celelalte state eliberate de Armata Roșie, așa încît, în alegerile din mai 1946, efectuate în condiții normale, comuniștii au obținut o victorie impresionantă: 38 % din voturi, ceea ce înseamnă procentajul cel mai ridicat pe care l-a atins un partid comunist în urma unor alegeri libere. Ori, noi alegeri vor trebui să aibă loc în primăvara lui 1948 și este clar pentru toți observatorii că ele riscă să se termine printr-o diminuare semnificativă a voturilor în favoarea P.C. Fără îndoială, acesta este motivul care explică hotărîrea acestuia de a pune mîna pe putere prin forță.

Pe 24 februarie, cu „binecuvîntarea” Kremlinului, liderul comunist Gottwald face apel la sindicate care declanșează o grevă generală. În toate țările se constituie comitete de acțiune (executive), sprijinite de „milițiile muncitorești” care împiedică forțele democratice să reacționeze. Pe 25 februarie, președintele Bénès trebuie să accepte crearea unui nou guvern dominat de P.C. Pe 10 martie, ministrul de externe Jan Masaryk, fiul fonda-

torului Republicii, cade de la o fereastră și moare. Sinucidere sau lichidare pusă la cale de comuniști sau de agenții sovietici? Bénès va rămîne în funcție pînă în mai, apoi va prefera să demisioneze decît să contribuie la elaborarea noii Constituții comuniste. La sfîrșitul primăverii anului 1948, Cehoslovacia devine la rîndul său o „democrație populară”

Al doilea eveniment survenit și el în primăvara anului 1948 este blocada de la Berlin. Puternic traumatizați de „lovitura de la Praga”, occidentalii au hotărît să grăbească în zona lor de ocupație reconstituirea unui stat german puternic din punct de vedere economic și politic, capabil să constituie de acum înainte un baraj în calea comunismului. Prima etapă a acestui proces care va duce în mai 1949 la crearea Republicii Federale Germane cu capitala și guvernul la Bonn, este reforma monetară efectuată de anglo-americani în acele sectoare unite, numită „bizonă”. Aceasta aduce imediat după sine retragerea reprezentantului sovietic din Consiliul cvadripartit care, de la sfîrșitul războiului, constituia autoritatea supremă a întregului teritoriu german.

Rămîne în suspans problema Berlinului, împărțit și el în patru sectoare dintre care trei ale occidentalilor, ce formează o enclavă în mijlocul zonei sovietice. Pentru a-i alunga pe aliați, sau pur și simplu pentru a testa hotărîrea americanilor, Stalin decide în iunie 1948 să blocheze toate căile de acces rutiere și feroviare în direcția Berlinului de vest, condamnînd orașul la izolare și lipsindu-l de electricitate. Imediat, americanii ripostează prin crearea unui gigantic „pod aerian”, tranzitîndu-și avioanele prin cele trei culoare aeriene în care teoretic ai liberă trecere și transportînd într-un an mai mult de 2.500.000 tone de provizii de toate felurile. În același timp ei îi anunță pe sovietici că nu vor ezita să recurgă la forță pentru ca aceștia să respecte libera circulație aeriană către fosta capitală germană. După unsprezece luni de blocadă, Stalin trebuie să cedeze și să renunțe la blocarea circulației recunoscînd implicit și prima sa mare înfrîngere din războiul rece care îl înfruntă cu tabăra occidentală.

„Lovitura de la Praga” și blocarea Berlinului vor avea ca efect grăbirea creării în Europa de Vest a unei alianțe militare dominată de superputerea americană. Cele două evenimente au îngrijorat profund guvernele și populațiile democrațiilor occidentale, conștiente că se găsesc în imposibilitatea de a rezista unei eventuale agresiuni sovietice. Desigur, există deja din 1947 un pact de alianță și asistență mutuală între Regatul Unit și Franța, tratatul de la Dunkerque, fiind în realitate îndreptat mai degrabă împotriva unei eventuale dorințe a Germaniei de a-și lua revanșa, decît împotriva rușilor. Pe 17 martie 1948, cîteva săptămîni după evenimentele de la Praga, la Bruxelles se semnează între Franța, Anglia, Belgia, Țările de Jos și Luxemburg un tratat, de data aceasta fiind în mod clar destinat să stăvilească expansiunea comunistă. Încheiat pe o perioadă de cinci ani, acesta stipulează că, în cazul în care una dintre părți ar face obiectul unei agresiuni în Europa, celelalte semnatare „îi vor acorda ajutor și asistență cu toate mijloacele de care dispun, inclusiv cele militare”. Dar ce pot face două puteri, mijlocii și trei mici împotriva unui eventual atac al puternicei Armate Roșii? Blocada Berlinului sfîrșește prin a convinge pe conducătorii acestor state să singurul mod de a crea o stabilitate eficace împotriva expansiunii comuniste este lărgirea Pactului de la Bruxelles prin includerea și altor țări din Europa Occidentală dar mai ales implicarea Americii în această combinație diplomatică.

Întreprinderea este îndoielnică. Statele Unite nu reacționează. Tradiția lor diplomatică cere ca acestea să nu se angajeze în timp de pace în vreun sistem de alianțe care să le obligă să intervină dincolo de zona occidentală. Pentru ca președintele să poată face acest lucru, are nevoie de votul Senatului care va fi obținut cu o majoritate zdrobitoare pe 11 iunie 1948: aceasta se va numi „Rezoluția Vandenberg” după numele senatorului care a propus-o. Din acest moment se încep tratativele cu europenii pentru stabilirea unui sistem unic de apărare în care să se integreze și cel din tratatul de la Bruxelles, tratative ce sfîrșesc pe 4 aprilie 1949 prin semnarea Tratatului Atlanticului de Nord

de către reprezentanții celor două state ale Americii de Nord și de zece țări europene: cele cinci ale Pactului de la Bruxelles la care se alătură Italia, Portugalia, Norvegia, Danemarca și Islanda. Turcia și Grecia vor adera și ele în 1952, iar Germania în 1955.

În cursul anilor următori, se vor constitui organisme complementare – civile și militare – care vor forma în totalitate NATO. Până atunci însă, se stipulează că Pactul Atlanticului are un caracter exclusiv definitiv și se face referință la principiile de bază pe care trebuie să se sprijine ordinea internațională: libertatea popoarelor, „principiul dreptului”, dreptatea, bunăstarea populației, refuzul de a folosi forța în rezolvarea neînțelegerilor internaționale, altfel spus, pactul se prevalează de identitatea de civilizație și de idealuri care unește părțile contractante ce respectă democrația și „libertățile individuale”, ceea ce nu se va întâmpla în unele state semnatare cum sînt: Portugalia lui Salazar și temporar în Grecia și Turcia.

La sfîrșitul anului 1949, Europa este deci împărțită în două blocuri economice, politice, ideologice și militare strîns legate și unul și celălalt de două supraputeri învingătoare în război. Chiar dacă sovieticii au suferit unul după altul mai multe eșecuri începînd cu ruptura iugoslavă, apoi cu rezultatul negativ al primei crize de la Berlin, înfrîngerea insurecției comuniste din Grecia și încheierea Pactului Atlanticului de Nord, nimic nu arată că încercarea occidentalilor de a stopa acțiunile lor nu va fi urmată de o nouă ofensivă. Într-adevăr, aceasta va avea loc în anul următor, dar de data aceasta pe scena îndepărtată a Extremului Orient. Criza care se declanșează în iunie 1950 va avea consecințe tot atît de importante asupra bătrînului continent.

Încordarea relațiilor dintre blocuri și insecuritatea europeană (1950-1954)

Războiul din Coreea în care se confruntă din iunie 1950 pînă în iulie 1953, Statele Unite care acționează în numele ONU

și Coreea de Nord susținută diplomatic de URSS și militar de China populară, are ca efect o încordare a relațiilor dintre cele două blocuri. În momentul în care, la începutul anului 1951, temîndu-se ca diviziile de „voluntari” chinezi să nu năvălească în sudul paralelei 38 și să respingă spre mare corpul expediționar american, generalul Mac Arthur a propus președintelui Truman să se folosească arma atomică pentru a opri înaintarea comuniștilor, toată lumea s-a gîndit că un nou conflict mondial era iminent. „Războiul Rece” atinge deci apogeul în timpul acestor ani de confruntare directă în Extremul Orient și se reflectă în țările occidentale într-o psihoză anticomunistă care în Statele Unite duce la o adevărată „vînătoare de vrăjitoare” declanșată de senatorul Mac Carthy, dar care are ecou și în Europa de Vest.

Trebuie spus că fostele puteri coloniale de pe bătrînul continent sînt ele însele confruntate de la sfîrșitul războiului cu grave dificultăți apărute în imperiile lor. Războiul mondial a provocat peste tot, în ciuda victoriei aliaților, o zdruncinare serioasă a sistemului colonial. În timpul conflictului, metropolele au pierdut mult din prestigiul de care se bucurau. Unele au fost învinse și ocupate de Germania, sau au ieșit slăbite din război, ca Regatul Unit. În 1914-1918, ele au trebuit pentru a supraviețui să facă apel la teritoriile lor de dincolo de mări: britanicii au mobilizat două milioane de indieni, Franța liberă și-a stabilit principalele baze de repliere în Africa. În mod firesc, apare la popoarele colonizate dorința de a nu mai fi considerate simpli supuși, ba chiar de a-și cucerii cît mai repede o independență care pentru mulți a fost plătită cu prețul sîngelui. Revendicările lor sînt cu atît mai virulente cu cît ele au ecou la Națiunile Unite a căror Cartă recunoaște dreptul fiecărui popor de a-și alege propria formă de guvernămînt și la cei doi mari învingători, ostili și unul și celălalt colonizării, dar pentru motive diferite. În sfîrșit, în Asia, Japonia a îndemnat popoarele pe care le domina să se unească împotriva coloniștilor albi, iar în ajunul înfrîngerii sale a acordat independența majorității coloniilor sale. În concluzie, popoarele din această zonă au fost primele care și-au cerut eliberarea imediat după război.

În consecință, anii Războiului Rece coincid cu primul val de decolonizare care beneficiază în anumite zone ale continentului asiatic de sprijinul pe care URSS și China, devenită comunistă în 1949, le oferă mișcărilor de eliberare națională în parte constituite de astfel de organizații comuniste. În mai puțin de zece ani, aproape toată Asia colonizată (cu excepția URSS) își obțin independența.

În India, unde britanicii se confruntă de mult timp cu mari dificultăți, independența este acordată începând din 1947. Hindușii și musulmanii refuzând să coexiste în același stat, țara este împărțită în două, Republica indiană și Pakistanul care acceptă amîndouă să păstreze legăturile cu coroana britanică și să intre în Commonwealth. După plecarea japonezilor, Indiile olandeze formează „Republica Indonezia” condusă de Soekarno. În 1947, Țările de Jos încearcă să-și recucerească colonia, dar lipsite de posibilități și sub presiunea americanilor care se tem că întreaga regiune va trece de partea comunismului, trebuie pînă la urmă să le acorde independența. Franța de asemeni refuză să recunoască suveranitatea Vietnamului cerută de Frontul de Independență a Vietnamului abreviat Viet-Minh, pro-comunist. Urmează un război lung cu grele pierderi de vieți omenești și financiare care se va termina în 1954 după înfrîngerea armatei franceze la Diên-Biên-Phu și după acordurile de la Geneva care acordă independența fostelor colonii din Indochina. În Europa de Vest aceste evenimente produc o creștere a dificultăților interne din țările cu foste imperii coloniale și intensificarea unui puternic sentiment anticomunist în rîndurile populației îngrijorate de agitația întreținută de Partidul Comunist (în Franța, de exemplu, împotriva „războiului murdar din Indochina”). Guvernele se folosesc de această situație pentru a se menține la putere și pentru a continua angajarea în structurile atlantice, dar unele dintre acestea vor profita și pentru a relansa construcția europeană.

În est, se constată de asemeni o radicalizare a situației, dar de o amploare diferită căci aici Stalin impune în tabăra sa un adevărat regim de stare de asediu. Suspiciunea patologică

a „maresalisimului” și efortul imens pe care îl implică reconstruirea URSS-ului devastat de război, duc la crearea unui aparat de represiune care vizează mai întâi naționalitățile obligate să-și uite trecutul pentru a-l glorifica pe cel al „marelui frate” și deportate parțial sau în totalitate când se opun rusificării; apoi minoritățile religioase în special evreii împotriva cărora „tătucul popoarelor” canalizează nemulțumirile populației provocate de politica sa, cadrele militare de care se teme să nu fie contaminate cu ideile și modul de viață ale țărilor în care au luptat și în sfârșit toți cei care într-un mod sau altul nu par să fie în conformitate cu idealul „omului nou”, impus de „conducătorul genial” și de principalii lui reprezentanți, șeful politic Beria și teoreticianul regimului, Jdanov. În 1953, populația din lagărele gestionate de Gulag este de cel puțin între 8 și 10 milioane de persoane multe dintre ele fără șansă de supraviețuire, în timp ce în rîndurile partidului se înmulțesc „purificările” sîngeroase și se întărește cultul personalității conducătorului carismatic. Obsedat de frica comploturilor (în 1953 îl inventează pe cel al „bluzelor albe” care îi permit înlăturarea medicilor evrei din Kremlin), trăind izolat în „datșa” sa, unde noaptea își primește colaboratorii care tremură de frica unei posibile căderi în disgrație, Stalin conduce într-o atmosferă de suspiciune tot mai mare, imensul imperiu pe care l-a moștenit de la țari și din șansele oferite de război, profitînd de amenințarea unui conflict armat cu Occidentul la care a contribuit el însuși, pentru a justifica teroarea în care trăiește propriul său popor și cele din Europa de Est.

Căci totalitarismul stalinist s-a extins în acest timp în toată zona dominată de sovietici. Punctul de plecare l-a constituit în 1948 „schisma iugoslavă”. Eliberîndu-și țara și instaurînd comunismul la putere, fără ajutorul sovieticilor, Tito considera că nu avea de ce să dea socoteală „marelui frate” de modul cum acționa pentru a pune în Iugoslavia bazele socialismului. De aceea, el intră repede în conflict cu stăpînul Kremlinului când acesta, dornic să extindă autoritatea asupra întregului bloc socialist, îl invită să fie mai docil și începe să-și introducă

acoliți în armată, administrație și în aparatul de partid iugoslav. Criza izbucnește în martie 1948 când Stalin își retrace experții din Iugoslavia, apoi încearcă să instige împotriva lui Tito cadrele Partidului Comunist. Nici intervenția Kominformului, nici conspirația militară pusă la cale de Kremlin, nici formidabila campanie lansată împotriva „clicii revizioniste a lui Tito” în întreaga lume socialistă și în rîndurile partidelor comuniste din Vest, nici ruperea relațiilor economice cu Belgradul nu vor putea înfrînge rezistența iugoslavă. Tito nu renunță la principiile marxist-leniniste, dar spre marea furie a lui Stalin, nu numai că dezvoltă în țara sa o formă de economie socialistă diferită de modelul ultracentralizat aplicat în URSS (pămînturi distribuite micilor proprietari rurali, uzine cu autogestiune), dar mai și angajează țara pe calea independenței.

Schisma titoistă accentuează neîncrederea conducătorilor sovietici în statele majore ale „partidelor frățești”, acuzate și ele că vor să înfăptuiască în țările lor un comunism național dornic de independență față de „țara călăuzitoare a Revoluției”. De aceea, sprijinindu-se pe nucleele de adepți fideli, aceștia vor trece din vara lui 1948 la epurarea aparatelor de partid. În trei ani aceasta atinge un sfert din efectivele comuniste ale democrațiilor populare, lovind ca în URSS din 1936 în 1938, cadrele militare, ale partidului și ale administrației, începînd cu „vechii bolșevici” (de exemplu foștii combatanți ai „brigăzilor internaționale”) eliminați și înlocuiți cu oameni de partid care îi datorează totul lui Stalin. Prin tot felul de maltratări și procese regizate pînă la ultimul amănunt, conducătorilor și militanților care trebuie să dispară le sînt smulse tot felul de „mărturisiri”. Se încurajează denunțul și punerea în carantină a suspectilor, iar mii de opozanți reali sau fictivi dispar fără urmă. Astfel sînt uciși Kostov în Bulgaria, Ana Pauker în România, Slansky în Cehoslovacia, Rajk în Ungaria, zeci de foști miniștri, președinți și vicepreședinți ai consiliului, generali, directori administratori din toate țările comuniste, judecați și executați pentru crime ca „troțkismul”, „titoismul” sau „sionismul”. Acest terorism generalizat este însoțit de sovietizarea

partidelor comuniste naționale transformate în niște „curele de transmisie” ale ordinelor Kremlinului și de instalarea unui totalitarism care afectează în primul rînd Biserica și intelectualitatea, eventuali propagatori ai unui sentiment național pe care întreaga politică a stăpînilor de la răsărit intenționează să-l eradicheze definitiv.

Această radicalizare a taberei staliniste și a formațiunilor din Europa de Vest create după model comunist are drept efect dezvoltarea în această parte a continentului a unor tendințe de integrare economică, politică și militară, într-un ansamblu transnațional care să nu fie o simplă prelungire a NATO în alte domenii decît cel strategic. Acesta este obiectivul urmărit la începutul anilor 1950 de promotorii „Comunității Europene a Cărbunelui și Oțelului” (CECA).

Ideea este a celui care din 1946 este președintele Comitetului francez al planificării, Jean Monnet, „european” convins, cel care în plin dezastru din 1940 concepe un proiect de asociere permanentă franco-britanică, proiect prezentat lui Paul Reynaud pentru a încerca să împiedice neimplicarea Franței. În plin război rece, tot el este promotorul unei Europe a cărbunelui și oțelului administrată de un organism internațional. Adversarii lui Monnet au condamnat uneori în el „tehnocratul”, imitatorul unei Europe a industrișilor și a bancherilor, bazată doar pe interesele economice. Nimic mai fals! Concepîndu-și proiectul, Jean Monnet a avut în vedere apropierea popoarelor de pe bătrînul continent care să pună astfel bazele viitoarelor „State Unite ale Europei”. În același timp el era conștient de imensele greutăți ale acestei întreprinderi. „Europa, va spune el, nu se va transforma dintr-o dată într-o construcție unitară; acest lucru se va face prin realizări concrete, creîndu-se mai întîi o solidaritate reală”. Ori, ce putea fi mai concret și mai urgent decît apropierea Franței de Germania asociîndu-le în cadrul unui proiect comun care să ofere economiilor lor posibilitatea unor avantaje și profitti reciproce? Germania are mari zăcămintele de cox, de care Franța are nevoie în cantități importante, pentru aprovizionarea industriei metalurgice, în schimbul căruia poate să furni-

zeze mari cantități de minereu de fier. De ce să nu se asocieze aceste bogății și nevoi într-o întreprindere care ar putea fi extinsă și la alte țări europene interesate, ceea ce ar constitui o primă etapă a unei comunități largi și mai specializată.

Aceasta este ideea pe care Comisarul general al planificării o va prezenta ministrului francez de externe, Robert Schuman, și el european convins, născut în Lorena anexată și împărțită între două culturi diferite. Acesta și-a însușit rapid proiectul lui Monnet și pe 9 mai 1950 îl expune în linii mari într-o declarație prezentată tuturor țărilor europene. Succesul este imediat, dar nu în toate țările Europei: siderurgiștii englezi nu au nevoie să facă schimb de materii prime cu continentul iar laburiștii aflați la putere se tem ca o „Europă a patronilor” să nu repună în discuție bunăstarea deja obținută în țara lor. Ei vor fi urmați de conducătorii scandinavi. URSS și statele sale satelite, ca de altfel marile Partide Comuniste occidentale condamnă această politică pe care o consideră inspirată de „monopolurile americane” și de „cei vinovați de război”. În Germania, în Italia și în cele trei țări ale Beneluxului, reacția este favorabilă. „Planul Schuman” este bine primit și de Statele Unite nu pentru că ar vrea să se opună cu tot dinadinsul atitudinii comuniștilor, ci pentru că Washingtonul vede în aceasta prologul unei uniuni europene care ar putea mai târziu să contribuie la problema apărării sale și să micșoreze „povara” care apasă pe umerii supraputerii de dincolo de ocean.

Partizanii unei integrări europene din punct de vedere economic și dacă este posibil și politic, apar mai ales în rîndurile democrației-creștine, ale socialismului democratic și ale diferitelor formațiuni liberale, adică în organizațiile politice care formează nucleul coalițiilor aflate la putere în țările vest europene. Aceste afinități politice dublate adesea de relații de prietenie între principalii conducători ai acestor curente – personalități ca Robert Schuman, Jean Monnet, Paul Ramadier, André Philip în Franța, Paul Henri Spaak în Belgia, de Gasperi și Spinelli în Italia, Konrad Adenauer în RFG etc. – explică faptul că proiectul a fost adoptat foarte repede. Din 18 aprilie 1951, șase țări,

Franța, RFG, Italia, Belgia, Țările de Jos și Luxemburgul, semnează tratatul de la Paris care instituie Comunitatea Europeană a Cărbunelui și Oțelului pe o durată de 50 de ani și figurează atribuțiile instituțiilor acesteia: Conducerea Supremă avînd puteri autonome și executive, Consiliul de Miniștri care reprezintă interesele statelor, Adunarea care controlează Conducerea Supremă și Curtea de Justiție care judecă litigiile.

Aceste piese diferite ale mecanismului comunitar vor fi instalate în cursul anului 1952 și începînd din anul următor „piața comună” a cărbunelui și oțelului va începe să funcționeze spre satisfacția generală. Din punct de vedere economic, aceasta constituie un factor incontestabil de creștere a producției și a schimburilor intereuropene. Din punct de vedere politic, duce la o reconciliere franco-germană, bază a viitoarei Europe politice și aceasta doar după cîțiva ani de la prăbușirea Reichului hitle-rist. Dar pentru ca „Europa” să existe în fapt, mai întîi trebuie să fie și în măsură să-și asigure singură apărarea, sau cel puțin să nu mai fie 90 % tributară sistemului de apărare controlat de americani. Ori, în acest sector, construcția europeană va suferi în 1954 un eșec dureros.

Începînd de la mijlocul anului 1950, americanii vor fi cei care vor încuraja reînarmarea RFG-ului, din cauza problemelor ridicate de conflictul coreean și a îngrijorării pe care o provoacă radicalizarea blocului din est care din 1949 deține arma atomică. Pentru a evita renașterea militarismului dincolo de Rhin, Consiliul Europei votează în august o hotărîre susținută de Winston Churchill care prevede crearea unei „armate europene” în cadrul Pactului Atlantic. În toamnă, președintele Consiliului francez, René Pleven, propune un plan propriu care prevede constituirea unei armate europene formată din 100.000 de oameni, conținînd în aceleași corpuri batalioane naționale printre care și germane și plasată sub un comandament supranațional dependent de NATO.

Astfel, după îndelungi negocieri și cu acordul Statelor Unite este pus la punct proiectul Comunității Europene a Apărării (Communauté européenne de défense). Definitivat în martie

1952, semnat două luni mai târziu de șase țări membre ale Comunității Europene a Cărbunelui și Oțelului, tratatul nu putea să fie aplicat decît după ce parlamentele țărilor semnatare aveau să-l ratifice. Țările din Benelux și Germania o fac în februarie și martie 1954. Italia, unde majoritatea este pentru ratificare, hotărăște să aștepte votul deputaților francezi. Deci, pentru ca „planul Pleven” să intre în vigoare, totul depinde de atitudinea Franței. Ori, după o îndîrjită bătălie mediatică între adepții Comunității Europene a Apărării (*cédistes*) și cei ce se opun (*anticédistes*), în fond între gauliști și comuniști, dar și o parte din socialiști și radicali, Adunarea Națională va vota respingerea tratatului pe 30 august 1954, cu 319 voturi pentru respingere și 264 împotriva, fără ca guvernul condus de Pierre Mendès-France să se fi implicat în dezvoltare. Comunitatea Europeană a Apărării va rămîne deci literă moartă.

Începuturile „destinderii”

Dezertarea franceză provoacă o vie reacție în Europa unde sînt numeroși cei care au mizat pe proiectul de apărare comună. În Statele Unite reacția este aceeași. Secretarul de stat Foster Dulles evită chiar să treacă prin Franța în timpul unei călătorii pe care o face în Europa în septembrie 1954. Comunitatea Europeană a Apărării fiind îngropată, problema care se pune este găsirea unei „soluții de rezervă” care să permită integrarea Germaniei în sistemul defensiv occidental. În mod paradoxal, Franța care tocmai a respins tratatul elaborat pe baza „planului Pleven”, tratat a cărui paternitate putea oarecum să o revendice și care urmărea pur și simplu să evite intrarea Germaniei în NATO, va accepta peste cîteva săptămîni o combinație care o face să se întoarcă de unde a plecat. Într-adevăr, începînd din 23 octombrie, după un prim acord încheiat la Londra între semnatarii tratatului de la Bruxelles și partenerii lor atlantici, „acordurile de la Paris” consfințesc

suveranitatea RFG-ului, aderarea Italiei și Germaniei federale la tratatul de la Bruxelles – transformat în Uniunea Europei Occidentale (UEO) – și în același timp intrarea acesteia din urmă în organizația atlantică. Pentru a nu șoca prea tare opinia publică, mai ales în Franța unde antigermanismul este încă virulent, i se interzice RFG-ului să fabrice sau să-și procure arme ABC (atomice, bacteriologice și chimice). Exceptând această restricție, remilitarizarea fostei țări învinse este acceptată. După ratificarea parlamentului francez, obținută după dezbateri furtunoase, nimic nu mai împiedică RFG-ul, devenit stat suveran, să aibă propria sa armată în cadrul Pactului Atlantic. Sovieticii vor replica în mai 1955 prin încheierea Pactului de la Varșovia. Acesta înlocuiește acordurile militare bilaterale pe care URSS le semnase cu democrațiile populare și înglobează sub un comandament unic condus de sovietici, forțele tuturor „statelor surori” inclusiv cele ale RDG-ului. Iugoslavia nu face parte din acest pact, iar Albania se retrage în 1968.

Puncte terminus ale unei lungi și periculoase escaladări, intrarea RFG-ului în NATO și crearea Pactului de la Varșovia intervin, în mod curios, într-un moment când tensiunea între Est și Vest a început să scadă. Moartea lui Stalin, pe 5 martie 1953, marchează într-adevăr prima etapă a „destinderii” în relațiile dintre cele două tabere. În timp ce unul din noii conducători de la Kremlin, Malenkov, dă semne în favoarea unei apropieri față de Vest, iar Eisenhower declară că „totodată cu moartea lui Stalin, lumea întreagă știe că o epocă a luat sfârșit” și expune un plan de folosire a atomului în scopuri pașnice, în Extremul Orient pacea este restabilită provizoriu pe 27 iulie 1955 prin armistițiul de la Pam Mun Jon din Coreea, iar acordurile de la Geneva din iulie 1954 pun capăt primului război din Indochina.

În URSS, venirea la putere a lui Hrușciiov, asociat la început cu Bulganin, apoi acționând în calitate de conducător suprem, coincide cu adoptarea unei politici mai suple față de Occident. Începând din 1955, Numărul Unu sovietic își dezvoltă doctrina „coexistenței pașnice” a cărei prim teren experimental

va fi Europa. Victoria „socialismului” rămîne în mod cert obiectivul suprem pe termen lung, iar lupta de clasă motorul istoriei. Dar chiar dacă confruntarea cu tabăra adversă nu dispăre, aceasta trebuie să se limiteze la domeniile economice și ideologice.

Această schimbare de direcție se explică atît prin conștientizarea responsabilităților care apasă pe umerii celor două mari puteri ale erei nucleare, prin sentimentul acut de insecuritate provocat de existența armelor apocaliptice (bomba A în 1949, bomba H în 1953) și a bombardierelor și rachetelor capabile să lovească țintele americane, cît și prin necesitatea unei lungi perioade de pace de care noul stăpîn al Reichului vrea să profite pentru a-și realiza mărețele proiecte economice prin care să recupereze și apoi să depășească puterea industrială și nivelul de trai ale Statelor Unite.

Vestul este suspicios și nimeni nu se grăbește să răspundă avansurilor făcute de noua echipă conducătoare a sovieticilor, ceea ce explică faptul că proiectele de integrare a RFG-ului în sistemul defensiv european sînt duse la sfîrșit. Pierderea de către americani a monopolului nuclear, apoi experimentarea de către ruși a puternicelor rachete balistice intercontinentale – lansarea primului *Sputnik* în octombrie 1957, provoacă un șoc puternic în Statele Unite – au ca efect o radicalizare a politicii de la Casa Albă. Cu toate acestea, „noul aspect diplomatic” adoptat de administrația republicană va consta doar într-un *containment* intensificat, aplicat mai ales în Orientul Mijlociu unde rușii încep să-și bage nasul, și completat cu o nouă doctrină strategică numită a „represaliilor masive” De acum înainte, un atac comunist împotriva oricărei țări va provoca o ripostă nucleară imediată, putîndu-se interveni în orice punct al blocului socialist. În această perspectivă, Europa se situează în avanposturi, protejată desigur de „umbrela nucleară” americană, dar riscînd distrugerea totală în cazul unui conflict generat.

Cu toate acestea, pe măsură ce intențiile sovietice se confirmă, atmosfera internațională se îmbunătățește. În ianua-

rie-februarie 1954, se reunește la Berlin o Conferință în Patru asupra Germaniei, propusă de Churchill. Aceasta sfârșește într-un impas, dar marchează totuși reluarea dialogului. În mai 1955, Hrușciov și Bulganin se duc în Iugoslavia și se împacă oficial cu Tito: „Regretăm sincer ce s-a întâmplat, declară Numărul Unu sovietic la coborîrea din avion, și vrem să ștergem definitiv ce s-a acumulat în toată această perioadă”. Pe 15 mai a aceluiași an, imediat după încheierea Pactului de la Varșovia, URSS semnează împreună cu cele trei puteri ocupante și cu Austria tratatul care pune capăt în mod oficial stării de război cu aceasta din urmă. Guvernul austriac trebuie să proclame neutralitatea țării, ceea ce nu va împiedica nici să devină membră a ONU, nici să fie admisă în 1955 în Consiliul Europei. În schimb, URSS îi va restitui „bunurile germane” confiscate, în principal câmpurile petrolifere.

Pentru prima oară după zece ani, în iulie 1955, șefii de guverne ale celor patru mari puteri se întâlnesc la Geneva. Această conferință la vîrf, nu va duce în mod concret la niște rezultate palpabile. În primul rînd nu se reușește găsirea unei soluții de înțelegere asupra problemei unei eventuale reunificări a Germaniei, occidentalii cerînd pentru aceasta alegeri libere și dreptul de aderare la NATO, sovieticii, pretinzînd la rîndul lor un pact de securitate generală incluzînd cele două state germane. Totuși contactul nu este întrerupt și în ciuda rezultatelor slabe înregistrate, „spiritul de la Geneva” pare că începe să domine o nouă eră în relațiile internaționale. În cursul acestei perioade de destindere, două conflicte relativ secundare, dar care în anii Războiului Rece au perturbat relațiile intereuropene, își găsesc acum soluția: conflictul din regiunea Sarre care a tulburat serios relațiile franco-germane de după război, rezolvat după referendumul din octombrie 1955 prin alipirea acestui teritoriu Germaniei, acceptată pînă la urmă de guvernul Guy Mollet (în schimbul promisiunii unor importante livrări de cărbune și a canalizării Mosellei) și conflictul Triestului care a învrăjbit Italia și Iugoslavia și care se termină printr-un partaj ratificat de un protocol de acord în octombrie 1954.

Ultimul indiciu al destinderii care începe: în ianuarie 1956, cei doi principali conducători sovietici, Bulganin și Hrușciov, fac o vizită oficială la Londra, unde desfășoară o adevărată „campanie a zîmbetului” După alarmele deosebit de grave din ultimii ani ai erei staliniste, spectrul războiului pare să se îndepărteze de continentul european.

Capitolul 7

EUROPA DE VEST ÎN PERIOADA DEZVOLTĂRII (DIN ANII 1950 PÎNĂ LA MIJLOCUL ANILOR 1970)

■ *Timp de douăzeci de ani, de la mijlocul anilor cincizeci pînă la mijlocul anilor șaptezeci, Europa de Vest cunoaște o dezvoltare prodigioasă. Aceasta se datorează rapidității unei reconstrucții făcute cu ajutorul americanilor, a reechilibrării monedelor în urma acordurilor de la Bretton-Woods, a unei demografii redevenită dinamică, a creșterii productivității, dar și acțiunii guvernelor care dau un imbold dezvoltării economice într-o perspectivă keyneziană, sau o susțin printr-o intervenție mai hotărîită. Germania, Italia și în mai mică măsură Franța sînt marile beneficiare ale acestei dezvoltări rapide.*

■ *Pe de altă parte această dezvoltare are loc, într-un context internațional liniștit. După crizele din perioada 1956-1962, începînd din 1963 se instalează destinderea. În acest moment construcția europeană tocmai iese din criza provocată de eșecul comunității europene a apărării din 1954. Reluarea procesului de unificare începe în 1954 prin semnarea tratatului care pune bazele Comunității Economice Europene și Euratomului³⁶.*

■ *Totuși, venirea la putere în Franța a generalului de Gaulle, consecință a crizei provocate în această țară de decolonizarea Algeriei, pare să repună în discuție procesul de unificare. Ostil oricărei idei de supranaționalitate ca și a celei de aliniere a Europei la politica Statelor Unite, el preconizează o „Europă a națiunilor” pe care se străduiește să o impună partenerilor reticenți indispuși de politica „răutăcioasă” față de Statele Unite și de refuzul hotărît de a primi Marea Britanie în Piața Comună.*

Abia după retragerea sa, Comunitatea Economică Europeană se mărește prin aderarea Marii Britanii, a Irlandei și Danemaricii.

■ *Criza din 1968 repune în discuție o societate creată de dezvoltare. După Statele Unite și Japonia, revoltele studențești și muncitorești zguduie Regatul Unit, Germania, Franța și Italia. Acestea contestă capitalismul tehnocratic, societatea de consum și condamnă „alienarea” individului provocată de productivism și birocratie.*

După o perioadă de incertitudine, în care alternează cu rapiditate crizele (Suez, Berlin, Cuba) și intervalele de destindere începînd din 1963, lumea se instalează într-o relativă epocă de liniște de care profită în primul rînd continentul european și care va dura aproximativ zece ani. Această îmbunătățire evidentă a relațiilor internaționale coincide cu apogeul unei epoci de dezvoltare economică ce a început imediat după război și care mai tîrziu va fi numită „cei treizeci de ani glorioși” prin raportare la perioadele de criză care urmează după primul șoc petrolier.

Reconstrucția și dezvoltarea economică

Ieșită din război și ocupație, sinistrată și distrusă, Europa Occidentală cunoaște după 1950 o dezvoltare fără precedent. Evaluată în raport cu venitul național al principalelor state europene din perioada 1950-1962, aceasta atinge un nivel mediu anual de 7,3% în R.F.G., de 6% în Italia, de 5% în Franța, de 4,7% în Țările de Jos, de 3,2% în Belgia și numai de 2,3% în Regatul Unit. În total, venitul anual depășește 4% și va crește cu încă un punct în cursul deceniului următor.

Anii care urmează reînstaurării păcii sînt consacrați reconstrucției. O reconstrucție care se arată a fi mai rapidă decît s-a prevăzut, cu toate că pierderile umane și distrugerile materiale au fost incomparabil mai mari decît cele din 1914-1918. Reconversiunea industriilor de război este și ea

mult mai ușoară datorită intensei mobilizări industriale. Așa încât, de la sfârșitul lui 1948, adică la mai puțin de patru ani de la încetarea ostilităților, Europa de Vest a revenit la nivelul producției de dinainte de război.

Cele mai mari dificultăți în reconstrucție au fost cauzate pe de o parte de pierderile și uzura materialului de transport, de distrugerea construcțiilor publice și particulare (20% în Germania, de la 6 la 9% în Franța, Belgia, Țările de Jos și Regatul Unit, 5% în Italia), iar pe de altă parte de stagnarea construcțiilor noi din cauza reducerii drastice în timpul războiului, a numărului șantierelor. Reconstrucția a fost frînată în unele țări și de instabilitatea prețurilor și de inflație care în Franța este stopată în 1952 – după devalorizările succesive din 1946 și 1949, în Italia în 1947, iar în Germania după reforma monetară din 1948.

În schimb aceasta din urmă a beneficiat din plin de ajutorul american: 12 miliarde de dolari oferiți cu titlu de ajutor de urgență între 1945 și 1947 și o sumă aproape egală cu suma distribuită în cadrul Planului Marshall celor șaisprezece țări europene care au acceptat condițiile Washingtonului ca să poată beneficia de ERP (*European Recovery Program*). Dacă la început Europa Occidentală trebuie să folosească mana cerească ce îi este oferită cu generozitate sau împrumutată în condiții foarte avantajoase pentru a-și plăti produsele alimentare, materiile prime, energia și echipamentele achiziționate în străinătate, nu peste mult timp contravaloarea în monedă națională a dolarilor alocați, în loc să fie cheltuită, este utilizată pentru acoperirea datoriei publice (Regatul Unit) sau pentru investiții în sectoarele de bază. În Franța de exemplu, aproape 20% din investițiile publice revăzute de serviciul de planificare sînt finanțate de contravaloarea în franci a creditelor Marshall.

În decembrie 1951, bilanțul făcut de OECE (Organizația Europeană de Cooperare Economică) ajutorului distribuit în trei state beneficiare ale ERP, dovedește succesul spectaculos al reconstrucției europene. Producția industrială a crescut din 1947 cu 64%, fiind cu 40% mai mare decît cea de dinainte de

război. Producția alimentară se mărește și ea 25%. Cartelele de alimente care în Franța au rămas în circulație pînă la începutul lui 1949, au dispărut peste tot. Economia europeană modernizată poate de acum înainte să-și continue dezvoltarea fără ajutorul Statelor Unite.

Aceasta beneficiază de un anumit număr de factori interni și externi care o avantajează. Adoptarea în 1944 la Bretton Woods a unui sistem monetar internațional dominat de Statele Unite, dar gestionat de un organism internațional Fondul Monetar Internațional, permite începînd din 1949 o reglementare a monedelor cu efecte pozitive asupra comerțului internațional la care se adaugă cele create de Acordul General al Tarifelor Vamale (GATT)³⁷; semnat la Geneva în 1947 la care aderă majoritatea țărilor din Europa de Vest. Creșterea demografică de după 1945 și menținerea sa pînă în deceniul următor stimulează și ea activitatea economică. Aceasta se datorează creșterii natalității de după război, acel *baby boom* care permite să compenseze numărul de nașteri din timpul războiului și care se prelungește pe o durată mult mai mare decît după primul război mondial, datorită existenței unei atmosfere optimiste care face ca copiii să fie acceptați cu mai multă ușurință și a politicilor de ajutor familial adoptate de mai multe state. O țară ca Franța în care, în ajunul războiului, indicele de natalitate coborîse sub 13‰ și care se afla în imposibilitatea de a-și mai asigura reproducerea naturală, în 1946-1947 vede acest indice depășind 18‰, iar efectivul anual de nașteri trecînd de 800.000. Așa încît, previziunile făcute de demografii de la Societatea Națiunilor în 1943 (raportul Notenstein) par să fie total false. Aceștia anunțaseră pentru 1940 o scădere a populației franceze cu aproape 3 milioane de locuitori, ori aceasta a crescut cu 8 milioane și asta în ciuda unei mortalități care rămîne crescută în fostele țări industrializate (aproximativ 11‰), din cauza îmbătrînirii populației și a unei „supramortalități” a adulților datorate accidentelor de circulație și uneori (cum este cazul Franței) datorită alcoolismului.

În majoritatea țărilor europene rezultă o evidentă întințire demografică ale cărei efecte se fac simțite în mod diferit de la o țară la alta: aceasta este mai tardivă și mai puțin accentuată în Germania și Austria din cauza pierderile enorme suferite de aceste țări și de menținerea în captivitate a numeroși prizonieri. Acesta constituie un factor important de dezvoltare care din acel moment obligă statele să aloce resurse importante pentru crearea de noi locuri de muncă și dă naștere, ca în Statele Unite, unei noi piețe care este cea a copiilor și adolescenților. Reîmprospătarea generațiilor distruge mai ales structurile malthuziene³⁸ în țările în care, înainte de război obsesia supra-producției și a șomajului a dus la apărarea cunoștințelor profesionale. În schimb, vor fi necesari aproape cincisprezece ani pentru ca această populație să furnizeze o mână de lucru suplimentară, mai calificată prin prelungirea școlarizării și deci mai eficace. Până atunci se va face apel la noile contingente active aduse de noul val al exodului rural și la muncitorii străini. Din 1946, Franța reia practicile de imigrare de dinainte de război, aducând în țară cu sutele de mii, italieni, spanioli, apoi portughezi și magrebieni. Ea este curînd imitată și de alte națiuni industrializate: Regatul Unit unde vin mediteraneeni și populații originare din Commonwealth (mai ales din Pakistan), Elveția, Germania, Suedia, țările din Benelux, importatoare de mână de lucru italiană, spaniolă, iugoslavă și turcă. Începînd cu anii 1950 rezultă un amestec formidabil de populații, în majoritate originare din Europa continentală și care, la scara unei generații sau două, va contribui în cadrul comunitar la înflorirea unui sentiment de apartenență europeană, pe care multe sondaje îl consideră mai puțin artificial și mai puțin iluzoriu decît se acceptă în anumite medii politice și mediatice, mai ales în Franța.

Formidabilele procese tehnice, adesea simple aplicații civile ale inovațiilor introduse în timpul războiului în domeniile militare, au permis importante creșteri ale producției așa încît aceasta a devenit mai mare decît numărul activelor. Desigur, Statele Unite au un avans considerabil în domeniul cercetării aplicate și al brevetelor, dar pe măsură ce se desfășoară reinves-

țițiile în Europa, prin intermediul filialelor societăților multinaționale, se operează și importante transferuri de tehnologie. Pe de altă parte, țările europene fac și ele eforturi fără precedent pentru progresul cercetării (cel puțin pînă la mijlocul anilor 60, după care se constată o stagnare cu excepția Germaniei) și de acum înainte o parte substanțială a venitului lor național (cam 20%) este destinat creerii de noi echipamente și achiziționării de utilaje moderne. Dat fiind că prosperitatea generală asigură întreprinderilor beneficii importante, trei pătrimi din investițiile acestora sînt asigurate prin autofinanțare.

Acțiunea guvernelor și intervenția statului în viața economică au jucat un rol determinant în perioada de reconstrucție susținînd dezvoltarea din timpul „celor treizeci de ani de glorie”. Pînă la începutul anilor 70, majoritatea politicilor economice sînt inspirate de Keynes și urmăresc să regleze ritmul de dezvoltare. Deoarece statul trebuie să asigure în același timp locuri de muncă, lupta împotriva inflației și menținerea echilibrului plășilor existente, iar aceste trei obiective sînt greu de îmbinat, instituțiile publice trebuie să acționeze cînd asupra echilibrului bugetar și asupra prelevărilor obligatorii care sînt ridicate sau micșorate în funcție de riscul unei supraîncărcări sau dimpotrivă a unei recesiuni, cînd asupra delimitării creditelor (crearea unor rezerve obligatorii, fixarea nivelului și duratei împrumuturilor etc.). De aceea, timp de treizeci de ani, absența acelor „crize” ciclice asemănătoare cu cele din secolul al XIX-lea și cu cele dintre cele două războaie. Există desigur „recesiuni” trecătoare însoțite sau nu de o scădere a volumului producției (ca în Marea Britanie în 1952 și 1958 sau în Germania în 1967), dar ele durează puțin, nu afectează decît în mică măsură activitatea economică și în general nu se produc în același timp în toate țările.

În unele țări, tradiția etatistă și influența ideilor și a organizațiilor socialiste au făcut ca această intervenție să fie împinsă mult mai departe. În Franța, între 1944 și 1946 s-a procedat la numeroase naționalizări menite să „pedepsească” întreprinderile care au colaborat cu inamicul (Renault), sau pur și simplu

să raționalizeze sistemul economic: Banca Franței, cele patru principale bănci de depozit, cărbunele, gazul, electricitatea, transporturile aeriene, o parte a societăților de asigurări sînt plasate sub controlul statului, dar păstrîndu-și autonomia financiară și modalități de gestionare identice cu cele ale întreprinderilor particulare. Așa s-a întîmplat și în Marea Britanie unde laburiștii, victorioși în alegerile din 1945, au naționalizat între 1946 și 1950 Banca Angliei, transporturile aeriene, feroviare, rutiere și fluviale, gazul, electricitatea și siderurgia. În Italia, capitalismul de stat nu apare imediat după război deoarece moștenește politica economică a fascismului și se structurează în jurul unui gigantic holding public fondat în 1933 (IRI)³⁹, cu o cifră de afaceri de două ori și jumătate mai mare decît cea a FIAT-ului.

Un alt aspect al acestei politici coordonate de stat este planificarea. Foarte suplă în Italia, unde lumea privește cu neîncredere tot ce ar putea aminti autoritarismul fascist, ea are drept funcție esențială să fixeze un sistem de repere ideal cu care să poată fi comparată evoluția reală a economiei și către care aceasta trebuie să aspire, avînd totuși cîteva obiective precise. Este vorba de Planul Vanoni adoptat în 1955 pe o durată de zece ani, vizînd creșterea anuală a venitului național cu 5% și crearea a 4 milioane de locuri de muncă. Cu toate că în ansamblu, rezultatele sînt satisfăcătoare, guvernele „centru stînga” vor adopta din 1965 o formulă de „programare” prin planuri de 5 ani vizînd o mai strictă coordonare între sectoarele economice, dar păstrîndu-se totuși o mai mare suplețe în aplicare.

Din toate țările industrializate din Europa de Vest, Franța este cea care a mers cel mai departe în acest domeniu, prin adoptarea în 1946 a Planului de modernizare și de retehnologizare perfecționat de Jean Monnet, primul comisar general al Planificării. Dînd prioritate investițiilor în echipamente de bază, acesta a contribuit substanțial la reconstrucția rapidă a țării în continuare va avea în special un rol de direcționare și prospec-tare, funcția sa fiind nu aceea de a înlocui mecanismele pieței, ca în URSS, ci de a îndruma deciziile pe termen lung comple-

ținând dirijarea politicii economice. După expresia lui Pierre Massé, Comisia Planificării este un „antihazard”

Dincolo de simpla conducere a economiei, dar într-o perspectivă în mod necesar legată de aceasta, guvernele intervin din ce în ce mai direct în domeniul social, fie că este vorba de relațiile dintre patroni și salariați, prin fixarea unor salarii minime și a condițiilor de muncă (durată, concedii plătite, etc.), fie că este vorba de dezvoltarea învățământului și a condițiilor de pensionare (aceste două sectoare absorb o parte mai mare din venitul național) sau de realizarea unor sisteme de protecție socială care urmăresc asigurarea unui minim de securitate pentru fiecare, aceasta fiind marea inovație de după război. Astfel, în perioada imediat următoare războiului, se extinde acel „Welfare State” (stat al „bunăstării” sau poate „stat-providențial”) a cărui filosofie consistă în fundamentarea „securității sociale” nu pe concepția tradițională a contractului de muncă și a asigurării care apărau o parte a populației împotriva unui număr limitat de riscuri, ci pe principiul solidarității naționale ceea ce înseamnă că întreaga națiune trebuie să asigure bunăstarea fiecăruia.

Regatul Unit este cel care dă exemplu în acest sens, adoptând între 1945 și 1946 programul formulat în timpul războiului de Sir William Beveridge: asigurarea de bătrînețe, regimul de protecție socială finanțat de impozit, crearea în 1948 a *National Health Service* care naționalizează activitățile sanitare și realizează treptat gratuitatea asistenței medicale, politica de urbanism care asigură o mare autonomie colectivităților locale pentru planificarea construcțiilor, municipalizarea terenurilor și decongestionarea centrelor urbane, etc. Și în Suedia se adoptă un sistem foarte bine pus la punct cuprinzând asigurarea de bătrînețe, alocații familiale, alocații pentru locuințe, îngrijiri medicale aproape gratuite, totul bazându-se pe o fiscalitate deosebit de solidă și urmărind în mod clar o redistribuție a veniturilor. Aceeași situație se regăsește și în Franța, unde, introdusă în 1945 și 1946, securitatea socială are regimuri diferite, cu „casierii” diferite și organisme autonome în funcție de

diversele categorii sociale, finanțarea fiind asigurată pentru salariați de cotizațiile plătite de beneficiarii înșiși și de patronii acestora.

Astfel, prin faptul că s-a produs și a fost aprijinită de factori multipli, a căror importanță diferă de la o țară la alta și de la o perioadă la alta, dezvoltarea economiilor europene nu este defel uniformă. Privită din perspectiva marilor sectoare de activitate, este clar că în domeniul agriculturii aceasta s-a resimțit cel mai puțin. Desigur, după 1945, agriculturile europene au cunoscut o perioadă de modernizare intensă. Creșterea randamentelor a fost realizată prin reducerea suprafețelor însămânțate, datorită folosirii intense a îngrășămintelor, a mecanizării și motorizării: se estimează existența unui tractor la 20 de ha de pământ cultivabil în Anglia și în Elveția, la 140 hectare în Franța, la 210 în Italia, iar din 1950 pînă în 1963 în toate țările occidentale numărul acestora a crescut de patru ori. Dar investițiile din agricultură sînt cu mult mai mici față de cele din alte sectoare și eforturile de raționalizare sînt împiedicate atît de puterea mică de cumpărare a muncitorilor din anumite țări sau regiuni defavorizate, de tendința familiilor din țările bogate de a aloca sume mai mici din veniturile lor cheltuielilor pentru alimente cît și de obstacolele puse în calea modernizării de existența marilor domenii care practică exploatarea extensivă a solului sau dimpotrivă a domeniilor prea mici pentru a fi rentabile. Din aceste cauze agricultura nu asigură venituri decente decît unui număr mic de agricultori. Ceilalți sînt afectați de folosirea incompletă a mîinii de lucru care uneori duce pur și simplu la sărăcie (este cazul sudului Italiei, a Spaniei și Portugaliei), fie de o pauperizare relativă cauzată de diferența tot mai mare dintre veniturile din agricultură și cele din alte sectoare și aceasta în ciuda faptului că numărul locuitorilor de la sate nu a încetat să scadă odată cu reluarea și intensificarea exodului rural. Numai în perioada 1954-1960 Franța își pierde aproape o treime din populația agricolă, Germania mai mult de 16%, Țările de Jos 11,7%, Italia 10%, Belgia 5%.

În schimb, industria constituie sectorul de vîrf, adevărata forță motrice a dezvoltării țărilor din vestul Europei. Domeniu favorizat al inovațiilor, începînd din 1948, aceasta cunoaște un program mai rapid decît în Statele Unite, foarte intens în anii 1950 și ceva mai lent în deceniile următoare. Ritmul de dezvoltare i-a fost imprimat în primul rînd de sectoarele orientate spre produsele de larg consum – produse agro-alimentare, electro-casnice și mai ales automobile (în Germania, Italia, Marea Britanie, Franța, Suedia, Țările de Jos) care au tras după ele industria energetică, constructoare de mașini și siderurgia. Raportată la media anilor 1947-1949, producția carboniferă a CEE trece între 1947 și 1959 de la indicele 86 la 135; rafinarea petrolului brut de la indicele 71 la 851. În același timp, producția de electricitate se ridică de la 94 la 238, iar cea de oțel brut de la 71 la 276. Industria chimică, aflată în plină transformare, joacă un rol considerabil prin creșterea investițiilor și prin diversificarea susținută a gamei de produse oferite consumatorilor.

Începînd din 1960, industriile de vîrf – nucleară, aerospațială, electronică – stimulate de organismele militare ale statului, care finanțează o mare parte a lucrărilor de cercetare, și avînd tehnologiile cele mai avansate, devin cele mai dinamice din întreaga economie. Acestea constituie „vîrfurile de lance” al dezvoltării, prin dezvoltarea lor proprie, dar și prin aplicațiile pe care le găsesc în celelalte ramuri de activitate industrială. Numai că, în același timp, aceste noi activități economice perturbază echilibrul creat de a doua revoluție industrială în detrimentul vechilor activități (textile, siderurgie, construcții navale) care se modernizează cu mari dificultăți.

Apar deci diferențe sectoriale dar și regionale și naționale. O mare parte a Europei liberale, cuprinzînd Italia de sud, cea mai mare parte a Spaniei, a Italiei, a Irlandei, Portugaliei și a Greciei se află într-o subdezvoltare cronică. Regatul Unit care pînă la începutul secolului XX fusese principala putere economică a lumii se confruntă cu mari greutăți între cele două războaie, iar după 1945 nu cunoaște o dezvoltare tot atît de mare ca a concurenților sale continentale. Bunul mers al economiei

britanice se lovește de numeroase obstacole: numărul populației active stagnează, investițiile nu sînt deosebit de mari în întreprinderile naționalizate, iar productivitatea muncii bate pasul pe loc. Dar mai ales dorința de a apăra cu orice preț lira sterlină (cel puțin pînă la devalorizarea din 1967) duce la politici contradictorii care nu au ca rezultat decît o dezvoltare relativ mică ce se menține în mod constant sub 3%.

În schimb, unele țări cunosc un progres atît de rapid și spectaculos încît se vorbește de „miracole” pentru a califica acest salt înainte al economiilor acestora. În afară de Țările de Jos, Suedia și într-o oarecare măsură Elveția, a căror creștere industrială este evidentă, trei țări intră în această categorie din motive diverse. Mai întîi Republica Federală Germană care are toate atuurile și pe deasupra și cel care îi este atribuit ca și Italiei de ajutorul masiv al Statelor Unite și care nu se confruntă cu problemele legate de decolonizare: un puternic consens social, o monedă puternică și atractivă pentru capitalurile străine, o rețea bancară de o mare eficacitate, și venituri fără egal în CEE datorită stăpînirii axei renane. O gestiune liberală eficientă (practicată mai ales de Ludwig Erhard) îi permite să reia o îndelungată tradiție industrială și între 1949 și 1958 să treacă fără inflație de la cea mai neagră mizerie la cea mai înaltă dezvoltare. Rezervele monetare ating 6 miliarde de dolari iar locurile de muncă sînt pe deplin asigurate. În 1960, RFG asigură 10% din exporturile mondiale.

Și mai surprinzător încă este „miracolul” italian, datorită faptului că pe lîngă pierderile suferite datorită înfrîngerii, mai adaugă și lipsa aproape totală de resurse energetice și de materii prime, ruptura istorică din Nord și Sud, o inflație galopantă și un deficit însemnat în balanța de plăți. Dar toate acestea au fost compensate de abundența mîinii de lucru, de dinamismul șefilor de întreprinderi și de ajutorul statului oferit prin intermediul unui vast sector public (IRI, ENI)⁴⁰ restructurat în întregime după război. Profitînd de toate atuurile, Italia își va crea în cîțiva ani baze energetice și siderurgice moderne, apoi se va orienta spre activități care cer o mare investiție intelectuală:

automobile, mecanică fină, petrochimie, electro-casnice, etc. Veniturile obținute din turism și „aportul” muncitorilor emigranți în străinătate vor face restul, permițând acestei țări ca din 1957 să-și echilibreze balanța de plăți.

Legat de dezvoltarea Franței se vorbește mai puțin de miracole, deși începînd cu al doilea plan realizările deținute depășesc cu mult obiectivele fixate. Producția națională crește cu 30% (față de prevederea de 25%), industria se dezvoltă începînd din 1954 într-un ritm de 9-10% anual, iar productivitatea muncii se îmbunătățește. Între 1969 și 1973, Franța, după Japonia, realizează cel mai înalt nivel de creștere economică din lume, aproape 7% anual.

Atmosfera internațională se îndreaptă spre „destindere”

Creșterea economică europeană de la mijlocul anilor 50 s-a produs într-un context internațional pe muchie de cuțit, pînă în 1963, perioadele de destindere alternînd rapid cu cele de încordare. Începînd cu această dată, relațiile Est-Vest în general, dar mai ales cele care privesc Europa intră într-o perioadă de relaxare.

Anul 1956 este marcat de o dublă criză care leagă problemele din Orientul Mijlociu de cele ale Europei de Est. Pe 26 iulie 1956, colonelul Nasser, care cu doi ani înainte a preluat puterea în Egipt și vrea să realizeze unitatea lumii arabe în jurul țării sale, hotărăște să naționalizeze Compania Canalului de Suez, ai cărei acționari sînt în majoritate francezi și britanici. Acest gest care este salutat de populația din zonă ca o înfruntare a fostelor puteri coloniale, provoacă imediat o vie reacție în cele două țări vizate. Regatul Unit, pentru care Canalul constituie în același timp o miză economică considerabilă – din cele 15.000 de nave care tranzitează anual canalul, două treimi sînt petroliere iar 35% sînt britanice – dar și simbolul fostei sale

puteri coloniale, se teme că va fi complet eliminată din această zonă asupra căreia, pînă la război, își exercitase întreaga autoritate. Franța vede în Egiptul lui Nasser (asimilat repede cu Hitler de către conducătorii „Frontului Republican” și mai ales de liderul acestuia, socialistul Guy Mollet, devenit președinte al Consiliului în 1956) unul din obstacolele majore în calea „pacificării” Algeriei, Raisul susținînd Frontul de Eliberare Națională (FLN) prin furnizare de armament și adăpostind pe conducătorii și luptătorii acestui. Deci, Londra și Parisul vor pregăti de comun acord o acțiune împotriva Egiptului servindu-se de un drept internațional respins de Nasser și proferînd în același timp amenințări pe care acesta din urmă le pune în spinarea tînărului stat Israel.

Dar fiind că fostele puteri tutelare ale zonei cuprinse între Maroc și Golful Persic nu dispun de mijloacele necesare pentru a-și menține hegemonia în regiune, ele încep să fie înlocuite cu cele două mari supraputeri. Înainte de a se angaja în aventură, Nasser a obținut de la sovietici un important ajutor militar, ca și promisiunea de a finanța construirea barajului de la Assuan pe Nil, necesar extinderii zonelor irigate și satisfacerii nevoilor energetice ale Egiptului. Politica diplomatică a Kremlinului, care după moartea lui Stalin s-a reorientat spre susținerea „burgheziilor naționale” aflate în luptă împotriva „imperialismului” – o contrapartidă a „coexistenței pașnice”, care presupune reducerea tensiunilor în Europa – face în felul acesta primii săi pași pe scena Orientului Apropiat. La rîndul lor, Statele Unite, aplicînd strategia de încercuire a URSS-ului concepută de secretarul de stat Foster Dulles, susțin statele „Pactului de la Bagdad” – Iran, Irak și Turcia – și consideră că trebuie să descurajeze ambițiile lui Nasser fără intenția de a elimina Raisul, dacă acesta ar constitui preludiul unei reveniri în forță a britanicilor și francezilor.

În cursul verii, aceștia din urmă au făcut intense pregătiri pentru o intervenție armată și în paralel au inițiat negocieri serioase cu Egiptul. Acestea rămînînd fără vreun rezultat concret, ei se hotărăsc să acționeze de comun acord cu Israelul

care se simte amenințat de vecinii săi și se teme că armamentul furnizat de ruși statelor arabe din regiune va modifica raportul de forțe în defavoarea sa. Cele trei puteri elaborează un scenariu de intervenție și pe 29 octombrie 1956 trupele israeliene trec la atac și invadează Sinaiul. Peste o săptămână, francezii și britanicii, care au concentrat 60.000 de oameni în Cipru, pornesc în zona Canalului o operațiune amfibie și aeropurtată.

Intervenția pare că se va termina rapid printr-o victorie a francezilor și englezilor. Numai că sovieticii și americanii reacționează imediat și foarte hotărât la această inițiativă care poate să împiedice tentativa de a înlocui influența fostelor puteri coloniale cu propria lor influență. Primii amenință Parisul și Londra cu represalii nucleare, ceilalți fac presiuni politice dar mai ales financiare asupra cabinetului britanic prezidat de Anthony Eden. Acesta cedează rapid în fața amenințării prăbușirii lirei sterline, și obligă în felul acesta și guvernul lui Guy Mollet să accepte ordinul de încetare a focului dat de ONU. Operațiunea „Mușchetar” se soldează deci cu un eșec al europenilor într-o afacere care apare ca o ultimă manifestare a „politicii tunului” așa cum o practicaseră din secolul al XIX-lea.

Criza din Suez, care scoate încă o dată în evidență incapacitatea europenilor de a-și rezolva, fără ajutorul celor două mari puteri, problemele care pun în joc interesele lor vitale, este contemporană cu o altă criză apărută în Europa de Est care se reglementează pe spinarea personajelor secundare – Polonia și mai ales Ungaria – prin jocul conflictual dar și complice al superputerilor. URSS înăbușă în sânge revoluția de la Budapesta fără ca Statele Unite să facă cel mai mic gest pentru a o împiedica. De altfel, vom reveni asupra acestei afaceri în capitolul următor.

În consecință, nici criza din Suez, nici evenimentele din Ungaria, nu pun capăt relativei tensionări a relațiilor dintre Est și Vest care s-a produs după moartea lui Stalin. Trebuie să vină anul 1958 pentru ca atmosfera să se schimbe ca urmare a noilor dificultăți ce apar în Extremul Orient odată cu bombardarea de către chinezi a insulelor naționaliste Quemoy și Matsu.

Afacerea se termină repede repede, dar Uniunea Sovietică nu poate să-i lase „aliatei” și rivalei sale asiatice monopolul luptei imperialiste fără să-și știrbească prestigiul de care se bucură Lumea a Treia, unde din 1955 duce o activitate intensă. De aceea, la sfârșitul lui 1958, aceasta se angajează în noi acțiuni de forță.

Prima se desfășoară pe scena continentului european, unde Hrușciiov servește când una caldă când una rece în funcție de împrejurări și de presiunile pe care le exercită asupra lui o parte a conducătorilor comuniști. Desigur, el nu dorește un război căci își dă seama de consecințele sale dezastruoase, dar nici nu vrea o situație internațională stabilă care ar risca să-i demobilizeze tabăra. Așa încât, joacă pe două fronturi deodată, cel al „coexistenței pașnice” și cel al „războiului rece de manevră”, după inspirata expresie a lui Raymond Aron⁴¹. În noiembrie 1958, pentru a relua jocul diplomatic, el hotărăște brusc să redeschidă dosarul Berlinului, propunând transformarea celor trei sectoare occidentale într-un oraș liber, neutru care să aibă propriul său guvern și să-și autogestioneze economia. În același timp el precizează că „orașul liber” ar trebui să fie demilitarizat și să-și ia angajamentul de a „împiedica” orice activitate subversivă îndreptată împotriva RDG-ului sau oricărui alt stat. În cazul unui refuz el amenință că va încheia un tratat de pace cu Germania democrată care să-i dea dreptul să întrerupă toate legăturile între Berlinul de Vest și RFG. Trupele sovietice, conchide el în nota adresată occidentalilor, „nu se află în Germania pentru a juca popice”

În timp ce în jurul Berlinului controalele și barierele de circulație se înmulțesc, în mai 1959, o Conferință a miniștrilor de externe al celor patru puteri ocupante se întrunește la Geneva, care nu găsește însă nici o soluție la problema germană. În vară aceasta este înlocuită de un dialog direct între Washington și Moscova, preludiul unei noi perioade de destindere care începe în toamnă, motivată se pare de partea sovietică de începerea conflictului deschis cu China care îi reproșează lui Hrușciiov politica sa „revizionistă”. Numărul Unu al Kremlinului se duce

în Statele Unite în septembrie și se întâlnește cu Eisenhower la Camp David. Întrevederea nu aduce nimic concret, dar contribuie la destinderea atmosferei dintre cele două puteri. La întoarcerea în URSS, Hrușciov aduce un omagiu insistent președintelui american, om, spune el, care „ca și noi, dorește în mod sincer ca Războiul Rece să ia sfârșit”

Cu toate acestea, în primăvara lui 1960 se anunță clar o întoarcere la războiul rece. Hrușciov, care trebuie să înfrunte atît criticile conducătorilor chinezi cît și pe cele ale adversarilor politici din propria-i țară, folosește drept pretext un incident minor – survolarea teritoriului URSS-ului de către un avion spion U2 și „mărturisirile” pilotului acestuia, doborât de avioanele de vînătoare sovietice – pentru a face să eşueze Conferința la nivel înalt organizată la Paris, în mai 1960, în scopul de a găsi o soluție definitivă problemei germane.

În mai 1961, Numărul Unu sovietic se întâlnește din nou la Viena cu președintele Statelor Unite, J.F. Kennedy. Considerîndu-l pe interlocutorul său puțin prea tînăr și „delicat”, el nu ezită să ia o atitudine amenințătoare „cerînd soluționarea problemei Berlinului pînă la sfîrșitul anului și fluturînd încă o dată „sperietoarea” unui tratat de pace separat cu RDG-ul. „Eu doresc pacea, declară el oaspetelui de la Casa Albă, dar dacă dumneavoastră vreți război, vă privește. Hotărîrea noastră de a semna acordul în decembrie este irevocabilă”. Dacă și-a închipuit că-și va intimidă în felul acesta interlocutorul, incontestabil, nu și-a ales calea potrivită. „Va fi o iarnă foarte rece” îi răspunde Kennedy, care întors în Statele Unite, trimite urgent întăriri în RFG și își pune aviația strategică în stare de alertă permanentă. Apoi se adresează aliaților săi care se declară pregătiți să-și onoreze angajamentele, primul fiind generalul de Gaulle, care a început totuși să se distanțeze de Washington și de NATO. La începutul verii, Europa pare să se găsească din nou în cele mai dificile momente ale războiului rece.

Cu toate acestea, conducătorii sovietici și aliații lor din RDG nu vor lua hotărîrea unei blocade sau a unei acțiuni de forță așa cum au putut crede occidentalii în acel moment. În

noaptea de 12 spre 13 august 1961, autoritățile est-germane ridică de-a lungul zonei care separă zona sovietică de restul orașului, un gard de sîrmă ghimpată, apoi un zid pe care sînt amplasate posturi de observație. Așa cum se explică la Pankow, în mod oficial scopul este de a opri „invadarea Germaniei democratice cu spioni și sabotori trimiși de răzbuunătoarea Germanie și de puterile imperialiste.” În realitate dacă este ceva de oprit, acesta este exodul permanent al zecilor de mii de germani din Est care fug de totalitarism și de lipsuri pentru a-și căuta refugiu în RFG. De altfel, pe lîngă Zidul de la Berlin, întreaga frontieră dintre cele două state germane este barată de metereze făcute din cai de friză (cu sîrmă ghimpată), din șanțuri și turnuri de supraveghere, iar armata și miliția are ordin de a trage fără somație în tot ce mișcă.

În Vest, surpriza și indignarea din primul moment nu sînt urmate de nici un fel de încercare de a opri construirea zidului. Toți se mulțumesc doar să protesteze cu vehemență spre marea decepție a germanilor din vest dar mai ales a berlinezilor. Aceștia din urmă se mai liniștesc puțin, cînd, pe 20 august, vice-președintele Lyndon Johnson și generalul Clay, eroul blocadei din 1948 rechemat cu această ocazie din retragere, întîmpină pe stadionul olimpic o unitate de blindate venită din RFG fără ca rușii și aliații lor să reacționeze. Puțin mai tîrziu, faimoasele cuvinte lansate de Kennedy cînd a trecut prin capitala Reichului, *ich bin ein Berliner* (eu sînt berlinez) îi vor încuraja dîndu-le speranța că în cazul unei crize grave, nu vor fi abandonați de Occident. De altfel, tensiunea va dispărea curînd. De la sfîrșitul lui septembrie, Hrușcirov, care pare să fi acționat sub presiunea „durilor” din partid și care de acum înainte va lua frîiele în mînă, mai micșorează tonul și se arată a fi mai puțin intransigent. Oficial, el nu abandonează proiectul de reglementare a chestiunii germane, dar renunță să mai fixeze vreun termen pentru declararea neutralității Berlinului.

La sfîrșitul lui 1961 pericolul unui război general declanșat din cauza problemelor de pe continentul european pare să fi dispărut. Totuși pacea nu este asigurată așa cum va dovedi-o

grava criză izbucnită în toamna anului următor, în urma instalării de către sovietici a unor rachete balistice cu rază medie de acțiune (IRBM) pe insula Cuba. După cum se știe afacerea este rezolvată cu măiestrie de Kennedy care dă dovadă de o mare energie hotărînd interzicerea navelor sovietice să debarce în Cuba material de război și de o mare abilitate diplomatică avînd grijă să-i dea posibilitatea lui Hrușciiov să bată în retragere fără să-și piardă prestigiul. La sfîrșitul lui octombrie 1962 lumea s-a aflat din nou pe „marginea prăpastiei” iar Europa a fost direct implicată în această afacere. Deoarece în timpul celei de a doua crize de la Berlin aliații Statelor Unite și-au manifestat clar solidaritatea cu Washingtonul este evident pentru toată lumea că luînd inițiativa unei confruntări energice cu Statele Unite, în zona Caraibelor, Hrușciiov urmărește obiective strategice globale în care este inclusă și chestiunea germană și cea a armelor nucleare aflate în Turcia și a căror retragere de altfel o va și obține. De aici faimoasa apostrofă a generalului de Gaulle adresată ambadorului URSS la Paris, venit ca să discute cu acesta riscurile amenințării nucleare pe care, după părerea lui „le conținea ultimatumul lui Kennedy: „Ei bine, domnule ambasador, vom muri împreună!”

Imediat, după evenimentele dramatice din octombrie 1962, atmosfera tensionată dintre cele două tabere se calmează mai repede chiar decît după a doua criză de la Berlin. „Criza rachetelor nucleare” a pus două mari puteri în fața responsabilităților pe care le au. Fără să renunțe la cursa înarmării strategice, ele vor face eforturi să păstreze monopolul acesteia și să o supravegheze îndeaproape negociînd menținerea unui oarecare echilibru între forțele lor de descurajare și închizînd eventualilor candidați ușa „clubului” foarte restrîns al puterilor nucleare. Începînd din 1963, două acorduri vor concretiza această dorință comună: în iunie se stabilește între Washington și Moscova un sistem de legătură prin teletip – faimosul „telefon roșu”. Acesta permite celor doi principali actori să intre în legătură rapidă în cazul unei crize grave prezentînd riscul unei escaladări extreme. Pe 5 august, va fi semnat la Moscova un tratat la care vor adera

numeroase țări, tratat care în scopuri pacifiste interzice orice experiment nuclear în afară de cele subterane. Aceasta nu înseamnă dezarmare, dar pentru cele două mari supraputeri și aliații lor europeni începe deja o nouă etapă în istoria relațiilor internaționale. Desigur că, chiar dacă în Europa tensiunea scade treptat, mai ales în ceea ce privește problema germană, americanii și sovieticii continuă să se înfrunte în Lumea a Treia prin intermediul aliaților sau a unor state interpuase aflate sub influența lor. Totuși, acolo unde au loc acțiuni de forță, fie în Orientul Mijlociu, fie în Asia de Sud-Est, ei se abțin să ațite focul prea tare și au grijă ca aceste conflicte „periferice” să nu degreveze într-un conflict general și mai ales pe continentul european.

Nașterea Comunității Economice Europene și primele sale succese

Imediat după eșecul Comunității Europene de Apărare, construcția europeană pare să se fi împotmolit. Toate eforturile autorităților supranaționale au eșuat cu excepția „Comunității Europene a Cărbunelui și Oțelului” care, nici ea nu are partizani. În Franța, valul de naționalism care coincide cu prima etapă a războiului din Algeria, este puțin propice relansării construcției europene. În Anglia majoritatea populației rămîne ostilă ideii de supranaționalism. Doar în Italia, în Germania și în cele trei țări ale Beneluxului partizanii unei Europe în care fiecare partener să accepte renunțarea la o parte a suveranității sale sînt mai numeroși și mai influenți, dar nu suficienți totuși pentru a învinge indiferența populației. Cu toate acestea, de la sfîrșitul lui 1954, deci imediat după respingerea proiectului armatei europene de către parlamentarii francezi, mici grupuri de europeni convinși, în fruntea cărora figurează Jean Monnet și prietenii săi, ca și conducătorii Beneluxului, vor relansa proiectul comunitar fundamentat pe problemele foarte concrete ale integrării economice. Ori această relansare se va face cu o rapiditate și o amploare neașteptate, ducînd în mai puțin de doi ani

la semnarea unui tratat de instituire a Comunității Economice Europene și a Comunității Europene a Energiei Atomice din care fac parte șase state.

În cursul anului 1955, două tipuri de inițiative se vor intersecta și unele și celelalte vizînd relansarea ideii de comunitate europeană. Primele vin din partea mediilor restrînse ale tehnocrațiilor pentru care cel mai bun mijloc de a face ca lucrurile să avanseze este acela de a se situa într-un cadru sectorial, cum este cel al Comunității Economice a Cărbunelui și Oțelului, sau să se încerce extinderea competențelor comunitare la transporturi și energie. Printre grupurile și personalitățile care acționează în acest sens, se găsește Jean Monnet și echipa sa, dar și alți tehnocrați de mare prestigiu ca Louis Armand din Franța, președinte al Societății Naționale a Căilor Ferate și conducătorii Comisariatului Energiei Atomice (CEA). În acel moment se constată un sentiment de admirație exagerată pentru energia atomică și mai ales pentru folosirea ei în scopuri pașnice, considerată ca un remediu miraculos împotriva dificultăților în aprovizionarea cu energie care pare să amenințe bătrînul continent. A face din atom forța motrice a relansării europene, iată ideea care-și croiește repede drum imediat după eșecul Comunității Europene de Apărare, mai ales în Franța unde căderea cabinetului Mendes – France la începutul lui 1955 și întocmirea lui prin guvernul condus de Edgar Faure pare să fie favorabilă evoluției opiniei publice.

Celelalte inițiative se referă la elaborarea unui proiect de Piață Comună generală. Acestea pornesc de la ministrul Economiei vest germane Ludwig Ehrhard care, liberal convins, dorește înlăturarea piedicilor din calea schimburilor internaționale, din mediile conducătorilor olandezi și de la belgianul Paul-Henri Spaak și unii și ceilalți partizani ai unei integrări economice globale într-o structură supranațională. Încă din anul 1955, între reprezentanții celor două mari tendințe, Monnet și Spaak au loc numeroase contacte cu scopul manifest de a stabili o legătură între punctele de vedere și de a iniția o apropiere globală și o apropiere sectorială. O perioadă de timp, reținerile

cele mai mari vor veni tot din Franța care are în guvern un număr de miniștri gaulliști care privesc favorabil o acțiune în domeniul transporturilor și energiei, dar nu consideră necesară o extindere a competențelor Comunității Europene a Cărbunelui și Oțelului. În schimb, primul ministru luxemburghez Bech și ministrul afacerilor externe din Țările de Jos, Beyen, manifestă un viu entuziasm față de proiectul prezentat de Spaak. Adenauer este mai circumspect, dar odată acordurile de la Paris intrate în vigoare, el va accepta propunerile ministrului belgian, ca și italianul Martino.

Pînă la urmă, pe 9 mai 1955 Adunarea Comunității Europene a Cărbunelui și Oțelului votează în unanimitate reluarea construcției europene incluzîndu-se și proiectele sectoriale dar și programul mai îndrăzneț al reprezentanților Beneluxului și Germaniei. Pe 3 iunie, Conferința de la Messina care reunește miniștrii de externe ai celor Șase adoptă o rezoluție care exprimă dorința comună a statelor reprezentate „de a trece la o nouă etapă” Un comitet prezidat de Spaak și format din experți și delegați ai guvernelor interesate este însărcinat să elaboreze un raport care să schițeze în linii mari ceea ce va însemna Comunitatea Economică Europeană și Euratomul. Acesta este predat guvernelor celor șase state membre ale Comunității Europene a Cărbunelui și Oțelului pe 21 aprilie 1956.

Între toamna lui 1955 și începutul lui 1957, mai multe elemente vor accelera mersul construcției comunitare. Mai întîi eforturile făcute de Comitetul de Acțiune pentru Statele Unite ale Europei, condus de Jean Monnet, care reunește un număr de personalități europene aparținînd diferitelor formațiuni politice – social-democrați, democrați–creștini, liberali – și care pot să facă legătura cu guvernele și cu opinia publică. Pe de altă parte, acțiunile numeroaselor mișcări europene care de la începutul anilor '50 nu s-au prea afirmat și care își regăsesc suflul după Conferința de la Messina: Uniunea europeană a federaliștilor, Acțiunea europeană federalistă, Liga europeană de cooperare economică și cea a înalților funcționari și oameni politici. Astfel în Franța, victoria „Frontului Republican” de

la începutul anului 1956 și retragerea gaulliștilor permit afirmarea unei noi majorități europene, socialiști, radicali, Mișcarea Republicană Populară și independenți, aflați în dezacord asupra altor aspecte, dar avînd păreri comune asupra necesității construcției europene. În sfîrșit un alt element este contextul internațional care în 1956 este marcat de o revenire a războiului rece. Tensiunea dintre Est și Vest, consecință a declanșării războiului din Coreea a permis crearea Comunității Europene a Cărbunelui și Oțelului și încheierea tratatului care instituia Comunitatea Europeană de Apărare. Dar, destinderea de după moartea lui Stalin a împiedicat totuși ratificarea acestui instrument diplomatic. Evenimentele din Ungaria, dar mai ales criza din Suez au arătat europenilor gradul lor de dependență energetică, deci se revine la ideea că numai o Europă unită putea să-și facă vocea auzită pe arena internațională.

Astfel, comitetul Spaak reunit pentru cîteva luni la micul castel Val-Duchesse de lîngă Bruxelles va elabora, într-o atmosferă de mare eficacitate și de intensă colaborare, redactarea tratatelor, plecînd de la modelul propus de raportul ministrului belgian și ținînd cont de diferitele poziții naționale. Pe 25 martie 1957, cele două tratate care instituiau Piața Comună și Comunitatea Europeană a Energiei Atomice erau semnate de reprezentanții celor Șase în Capitoliul de la Roma. Ele vor fi ratificate în iulie de parlamentarii francezi, germani și italieni, iar în octombrie și decembrie de cei din Benelux. Deci, la sfîrșitul anului 1957 cele două comunități sînt plasate pe orbită, iar pe 1 ianuarie 1959 Piața Comună intră în vigoare.

Spre deosebire de Comunitatea Europeană a Cărbunelui și Oțelului, cele două noi comunități nu funcționează pe o bază supranațională. Parlamentul, format din delegați ai parlamentelor naționale nu are decît un rol consultativ, iar Comisia de la Bruxelles o funcție de inițiativă și executivă. Consiliul de Miniștri care este organul de decizie se supune regulei umanității. CEE nu dispune nici de impozite și taxe bugetare autonome, nici de o politică monetară comună. Cu toate acestea, ea rămîne o instituție ambițioasă. Uniunii vamaie dintre statele membre,

care trebuie să asigure pe etape libera circulație a persoanelor, a mărfurilor și capitalurilor însoțită de un tarif extern unic, i se adaugă și alte obiective: elaborarea unei politici comune în domeniul agriculturii, o creștere economică echilibrată și o asociere cu țările de dincolo de mări. Pe de altă parte se prevede lărgirea Comunității prin admiterea altor state europene și aplicarea unei politici sectoriale comune care să ducă la integrarea economică și socială a CEE și într-un viitor mai mult sau mai puțin apropiat la o uniune politică.

Primii pași ai Pieței Comune sînt deci încurajatori. Tratatul de la Roma prevăzuse o perioadă de tranziție de doisprezece ani pentru desființarea treptată a barierelor vamale dintre statele membre și adoptarea tarifului extern unic, dar acest obiectiv nu va fi atins decît în iulie 1968. Din 1963, Comunitatea încheie cu fostele colonii franceze și belgiene acordul de la Yaoundé care permite statelor africane și malgașilor⁴², asociate (EAMA) să-și introducă aici mărfurile cu scutire de taxe. Începînd din 1961, se semnează diferite acorduri și cu unele țări mediteraniene. Această deschidere comercială este urmată de un avînt industrial și o creștere economică rapide care se datorează desigur și altor factori, dar pe care totuși existența Pieței Comune le-a stimulat în mod deosebit.

În aceste condiții s-ar fi putut imagina că și alte țări cu economie de piață din Europa industrializată ar fi putut să-și pună semnătura pe tratatele de la Roma. Dar trebuia să se țină cont de reticențele britanicilor care au rămas la fel de puternice în momentul cînd se contura tendința spre integrarea economică și poate politică și de care conducătorii Regatului Unit nici nu vroiau să audă. Invitat de Conferința de la Messina să se alăture comitetului Spaak, cabinetul de la Londra și-a retras imediat observatorul și după ce tratatul a fost semnat, și-a dat toată silința să-i distrugă principiile și țelurile încercînd să „înece Mica Europă” într-o zonă de liber schimb extinsă pe tot ansamblul țărilor din OECE. Încă de la primele lor contacte, generalul de Gaulle, revenit la putere în iunie 1958 și omologul său german Adenauer reușesc să facă front comun împotriva ten-

tativelor distructive ale britanicilor, cărora nu le rămîne pînă la urmă decît să constituie o Asociație Europeană a Liberului Schimb care ia naștere prin tratatul de la Stockholm din noiembrie 1959. „Europa celor șapte” creată în felul acesta, care reunește în jurul Regatului Unit cele trei țări scandinave, Austria, Elveția și Portugalia nu va reuși să contrabalanseze CEE, cu atît mai puțin să o slăbească incluzînd-o într-un vast ansamblu al liberului schimb, întrucît AELS este mai puțin omogenă și mai slab structurată decît rivala sa. Din acest moment, OECE nu mai poate arbitra pozițiile atît de divergente existente în interiorul ei care opune pe reprezentanții „Micii Europe” și pe cei ai AELS, așa încît, în 1960, se transformă în Organizația de Cooperare și de Dezvoltare Economică (OCDE), organizație care nu se mai limitează la țările bătrînului continent ci include ansamblul statelor industrializate cu economie de piață într-o structură suplă ce acționează de comun acord.

Europa generalului de Gaulle

Prezența generalului de Gaulle în fruntea unei Franțe modernizate și dotată cu instituții solide se înscrie într-un context internațional care constituie totodată apogeul celor „treizeci de ani glorioși”, iar din 1963 cel al „destinderii” între Est și Vest, două aspecte deosebit de favorabile de care fondatorul celei de a V-a Republici va profita pentru a încerca să impună partenerilor săi occidentali propria sa concepție despre alianța și construcția europeană. Odată reglementate problemele ridicate de al doilea val al decolonizării, el va angaja Franța pe o cale care, dînd prioritate afirmării independenței sale naționale, va avea un efect deosebit asupra evoluției Europei.

Între 1950 și 1960 se realizează într-un ritm rapid decolonizarea celei mai mari părți a Africii. Trei state sînt implicate în această zonă: Regatul Unit, Belgia și Franța. Primul reușește să facă un transfer progresiv al puterii către elitele indigene de

pe teritoriile aflate în posesia sa. Astfel își obțin independența Gold Coast, devenită Ghana sub conducerea liderului naționalist Nkrumah și al cărei proces de emancipare va servi de model întregii Africi anglofone, Gambia în 1958, Nigeria în 1960, Tanzania (fostele Tanganika și Zanzibar), Zambia și Sierra Leone în 1961, Uganda în 1962, Kenya în 1963. Problemele care mai există la această dată sînt cele din Africa australă, unde minoritatea albă refuză să renunțe la privilegiu și în 1965, primul ministru rhodezian, Ian Smith proclamă independența țării folosind calea secesiunii. El provoacă astfel o gravă criză care nu se va rezolva decît în 1980. În rest, peste tot transferul suveranității se efectuează fără conflicte majore.

Nu la fel se petrec lucrurile în Congo belgian a cărui independență proclamată în iunie 1960 este urmată de tulburări provocate de opoziția dintre etniile rivale și curentele politice pro-occidentale și pro-sovietice. După hotărîrea guvernului de la Bruxelles de a restabili ordinea în Elisabethville și Léopoldville și după secesiunea bogatei Katanga, urmează o lungă criză care implică marile puteri și care va lua sfîrșit abia în 1962 prin intervenția celor 20.000 de „căști albastre” trimise de ONU la cererea secretarului său general, sudanezul Dag Hammars Kjöld.

Franța va fi cea care va avea de înfruntat cea mai gravă criză în zona Maghrebului, cu rădăcini directe sau indirecte în suveranitatea acesteia. După o perioadă de agitație și incertitudine politică, Marocul și Tunisia își obțin independența de la guvernul Guy Mollet, în martie și respectiv iunie 1956. Algeria însă va deveni la rîndul ei independentă după un război lung și dureros care durează opt ani (1954-1962). În acest timp, Franța va avea de înfruntat serioase dificultăți internaționale și o criză politică internă care a dus în 1958 la căderea celei de a IV-a Republici și la revenirea la putere a generalului de Gaulle. În schimb, emanciparea Africii negre francofone este rezultatul unui demers progresiv și pacifist a cărui ultimă etapă se desfășoară în 1960 prin independența acordată de cea de a V-a Republică celor douăsprezece state situate în sudul Saharei. În 1965,

decolonizarea continentului african este deci, în mare, terminată. Europa păstrează legătura cu fostele sale colonii, dar nu mai exercită asupra lor o influență directă, cu excepția celor două state din Peninsula Iberică, Spania și Portugalia, ale căror posesiuni de dincolo de mări nu-și vor câștiga independența decât abia în decembrie următor.

Odată reglementate problemele legate de decolonizarea Maghrebului și a Africii Negre, Franța gaullistă va putea să-și concentreze energiile asupra a ceea ce președintele celei de a V-a Republici consideră prioritatea priorităților: Franța trebuie să-și recâștige locul pe care el consideră că îl merită în lume, iar pentru aceasta trebuie să i se ofere instrumentele unei politici de independență și de măreție. Bineînțeles nu vom evoca aici toate aspectele acestei politici și nici nu vom încerca să o transformăm în polul principal al istoriei europene a anilor 60. Totuși, trebuie subliniat faptul că timp de câțiva ani – mai ales între 1962 și 1968 – inițiativele generalului de Gaulle fac ca tot ce se întâmplă în Europa Occidentală, de la relațiile dintre această parte a lumii cu cele două supraputeri pînă la direcția pe care o ia construcția europeană, să aibă drept punct de plecare Franța fie să treacă prin diplomația franceză sau să depindă de opoziția Franței față de inițiativele altor „actori” de pe scena internațională. Aceasta nu este însă suficient pentru ca Hexagonul să devină centrul Europei, așa cum francezii au prea des tendința să creadă, dar este adevărat că dinamismul gaullist a avut un rol important și chiar dacă a frînat o anumită formă a construcției europene, a contribuit într-un anume fel la trezirea Europei.

Prima mișcare a „marilor politici” gaulliste privește raporturile cu Statele Unite. Pentru de Gaulle, angajamentele pe care Franța și le-a luat în 1949 (pe care atunci le-a aprobat) nu mai corespund situației existente în Europa și în lume la sfîrșitul anilor 50. Amenințarea comunismului se îndepărtează, iar din acest moment, nu se mai impune necesitatea de a subordona totul protecției americane împotriva pericolului nuclear. Acest lucru este cu atît mai evident cu cît într-o epocă în care și rușii

dețin mijloacele strategice pentru a riposta unui atac cu armele apocaliptice pe care pînă acum doar inamicii lor potențiali le dețineau, a crede că în cazul unui conflict cele două supraputeri s-ar putea ataca în mod direct a devenit un fapt iluzoriu. Dintr-o dată, Europa apare ca o țintă ideală a unei eventuale înfruntări între Est și Vest și este cu totul îndreptățită să aibă un cuvînt de spus în hotărîrile de care depind libertatea și supraviețuirea ei. În tot cazul, în ceea ce privește Franța, nu poate fi vorba ca soarta sa să mai depindă multă vreme de hotărîrile luate doar de președintele Statelor Unite. Nici realismul politic nici etica statului național care formează substratul gîndirii gaulliste nu îndreptățesc deci pe guvernanții francezi să prelungească o situație pe care au moștenit-o din timpul războiului rece.

Aplicarea acestor principii va face ca Franța să joace timp de vreo zece ani rolul elevului obraznic din „clasa atlantică” Ocazia apare în iulie 1958 cînd între Washington și Londra este semnat un acord asupra schimbului de informații confidențiale în domeniul nuclear. În fața perspectivei unui directorat anglo-american, în septembrie, generalul de Gaulle adresează generalului Eisenhower o scrisoare în care cere o conducere tripartită a NATO (Statele Unite, Anglia și Franța) care ar presupune și elaborarea unei strategii politice și militare comune, controlul colectiv al armelor nucleare ale Alianței și împărtășirea secretelor nucleare. Președintele american refuză categoric o propunere care se presupune că nu va fi acceptată nici de Regatul Unit, nici de ceilalți parteneri ai Franței din NATO. Fiind prea absorbit de problema algeriană, timp de patru ani cît durează conflictul, de Gaulle nu mai insistă asupra acestei propuneri.

În 1962, cînd problema este pusă din nou, Franța își rezolvase deja chestiunea algeriană și se afla în posesia unei puteri nucleare embrionare. Într-adevăr, chiar dacă hotărîrea de a fabrica o bombă A fusese luată înainte de instaurarea celei de a V-a Republici, abia începînd din 1958 se canalizează toate eforturile pentru a se crea în Franța „o forță de șoc” capabilă nu numai să rivalizeze de la egal la egal cu cele două suprapu-

teri, ci să-și descurajeze orice inamic potențial să se gîndească la o eventuală agresiune. Prima bombă atomică explodează la Reggane în Sahara, în februarie 1960 și este urmată de alte trei pînă în aprilie 1961. Va trebui totuși să se aștepte mai mulți ani pînă ce arma de distrugere să fie dotată și cu material auxiliar absolut necesar utilizării sale: vreo șaizeci de avioane Miraj IV și submarinul nuclear „Redoutable” lansat la apă în 1967, urmate mai tîrziu de rachete balistice instalate pe podișul Albion și de bomba H a cărei experimentare are loc în 1968 în atolul Mururoa din Pacific.

Existența acestei forțe autonome de distrugere este încă destul de recentă, cînd în iulie 1962 președintele Kennedy propune aliaților să europeni „țelul mărț” care i-a fost parțial sugerat de Jean Monnet și care presupune o reformulare completă a raporturilor dintre Statele Unite și Europa Occidentală. *Leader ship*-ul Washingtonului va fi înlocuit cu *partnership*-ul atlantic sprijinit pe doi „piloni” egali, cu excepția unui singur punct esențial: americanii vor păstra monopolul forței nucleare la care vor fi asociate Marea Britanie și foarte tînăra „forță de șoc” franceză. După părerea lui Kennedy și a secretarului Apărării Robert Mac Namara, în momentul în care Pentagonul ar adopta această doctrină strategică numită a „ripostei flexibile” (la un atac al adversarului se va riposta în același mod, apoi se va trece la un nivel superior de angajare a forțelor pînă la utilizarea în final a armamentului strategic), nu ar mai exista decît „un singur deget pe trăgaci”

La sfîrșitul lui 1962 acest „țel mărț” va căpăta o formulare mai concretă prin proiectul „forței multinaționale” acceptat de primul ministru britanic Mac Millan în timpul unei întîlneri cu Kennedy la Nassau (Bahamas). Nave de război cu echipaje binaționale vor fi echipate cu arme nucleare furnizate de americani. Pentru punerea în aplicare a proiectului era necesar acordul ambilor parteneri. În același timp, Statele Unite iau unilateral hotărîrea de a renunța la producerea rachetelor *Skybolt* care trebuiau să servească la propulsarea armelor atomice engleze și propun în schimb să pună la dispoziția statelor europene

rachete *Polaris* cu condiția ca acestea să fie incluse în NATO, iar activitatea lor să depindă de decizia președintelui. În conferința de presă pe care o ține pe 14 ianuarie 1963, de Gaulle respinge această hotărîre, așa cum, în toamna lui 1963, din aceleași motive va refuza să semneze tratatul care interzicea experiențele nucleare în atmosferă.

Începînd de acum și pînă în toamna lui 1968, din momentul în care principiile gaulliste tulbură obiceiurile și structurile stabilite în perioada Războiului Rece, dorința de independență a Franței se manifestă pe trei niveluri cu rezonanță europeană. Primul este de ordin militar și se concretizează prin continuarea programului de înarmare nucleară și retragerea în iulie 1969 din organismele NATO despre care generalul de Gaulle crede că nu mai corespunde noilor condiții ale raporturilor internaționale. Franța rămîne membră a „Alianței Atlantice” (cu titlu „de ultimă precauție” va spune de Gaulle în „Memoriile” sale), dar refuză să mențină integrarea forțelor sale militare într-o structură supranațională, ca și prezența pe teritoriul său a unor baze sau trupe americane. Această hotărîre va ridica numeroase probleme nu numai Statelor Unite dar și aliaților europeni ai Franței, întrucît ea deschide o breșă în dispozitivul defensiv occidental. De aceea reacția diferitelor guverne va fi foarte dură. Se va reuși totuși găsirea unui *modus vivendi* în două probleme esențiale: survolarea teritoriului francez de către aparatele de război ale aliaților (autorizarea va fi dată de acum înainte nu pentru un an ci doar pentru 30 de zile) și staționarea forțelor franceze în Germania. Dar caracterul unilateral al deciziei francezilor va șoca profund pe conducătorii și opinia publică din țările aliate, începînd cu Germania al căror șef dorise să facă din Franța un partener privilegiat.

Al doilea nivel este de ordin economic și financiar iar tendința de independență a Franței se manifestă aici prin realizarea unei „filiiere franceze” în domeniul îmbogățirii uraniului prin aplicarea unui „Plan-Calcul” pentru producția de ordineatoare după ce în 1963 Statele Unite au refuzat vînzarea unui ordinator considerat indispensabil realizării unei forțe de șoc,

prin piedicile care se ridică începînd din 1963 în calea investitorilor străini susceptibili de a prelua controlul în anumite sectoare ale economiei franceze, dar mai ales prin ofensiva îndreptată împotriva supremației dolarului.

În sfîrșit, la nivel diplomatic, generalul de Gaulle își manifestă prin gesturi spectaculoase dorința de a vedea Franța recăpătîndu-și „vocația sa mondială” și refuză menținerea împărțirii Europei în două blocuri care, după părerea președintelui celei de a V-a Republici, este rezultatul „împărțelii” pe care cele două mari puteri au făcut-o la Yalta. De aici folosirea unor formule—șoc ca cea a „Europei de la Atlantic pînă la Urali”, care, fără îndoiala, pentru el nu înseamnă nimic foarte precis, dar care reprezintă un mod de refuza statutul impus europenilor în 1945 de cei doi stăpîni ai lumii. De aici numeroasele călătorii făcute de general în toate părțile lumii unde vrea ca vocea Franței să se facă auzită: America Latină în 1964, Asia de Sud-Est cu faimosul discurs de la Phnom-Penh din septembrie 1966 în care critica cu duritate intervenția americană în Vietnam, și nu mai puțin celebra vizită din Canada din iulie 1967, în cursul căreia lansează acel patetic „Trăiască Québecul liber!” care provoacă indignarea guvernului federal canadian, a opiniei publice anglofone, dar și a Statelor Unite și a Marii Britanii. De aici, în sfîrșit, încercarea de a se apropia de țările din Est, concretizată de călătoria în URSS din vara lui 1966, ca și din recunoașterea Chinei populare și de pledoaria ținută în unele cercuri militare nu neapărat îndreptată numai împotriva eventualului agresor din Estul Europei. Nimic din toate acestea nu arată totuși că generalul de Gaulle ar fi nutrit vreo dorință de a răsturna alianțele și nici de a scoate Franța din Pactul Atlanticului de Nord. Din contră, în timpul crizelor grave în care Europa ar fi putut fi implicată, el a arătat că Franța poate însemna pentru diplomația americană un sprijin din cele mai sigure. Dar inițiativele sale nu au fost privite cu ochi buni pe cele două coaste ale Atlanticului: nici în Statele Unite unde „înțepăturile” diplomației gaulliste îi iritau pe americani cu atît mai mult cu cît aceștia se confruntau în acel moment cu războiul

din Vietnam, una din cele mai grave crize din istoria lor, nici în Europa unde se loveau de susceptibilitățile popoarelor care nu înțelegeau ca Franța să acapareze supremația.

Pînă la urmă, politica dusă de generalul de Gaulle față de Statele Unite nu a avut efecte deosebite asupra Alianței Atlantice. În schimb, atitudinea sa față de construcția europeană a avut repercursiuni importante asupra evoluției Comunității și asupra viitorului acesteia, care poate fi interpretat în funcție de cum sînt privite: pe termen scurt sau pe termen lung.

Pe termen scurt, bilanțul poate părea catastrofal și este adevărat că nu există nimic care să justifice apologia retrospectivă a unei politici total opusă celei duse de adevărații „părinți fondatori” ai Europei (Monnet, Schumann, Spaack, etc.), apologie făcută după aproape un sfert de secol de nostalgicii epocii gaulliste. Ideea pe care și-o făcea despre „Europa” fondatorul celei de a V-a Republici, era într-adevăr în contradicție cu tot ce au gândit și au făcut promotorii Comunității celor Șase, punînd bazele unei uniuni ce se construia încetul cu încetul cu ajutorul instituțiilor supranaționale ce-și lărgeau progresiv atribuțiile dar mai ales cu ajutorul acțiunilor și proiectelor comune care creau o solidaritate reală. Idei unei construcții supranaționale, legată de Statele Unite în cadrul NATO, în care să se integreze și Regatul-Unit, ideea aparținînd fondatorilor CEE, de Gaulle își opunea propria sa concepție despre o „Europă a națiunilor”, fără nici o legătură cu cele două blocuri și în sînul căreia fiecare stat național să-și păstreze suveranitatea și identitatea. Ce ar însemna, declară el în conferința de presă din 15 mai 1962, o Europă „integrată”, „din clipa din care nu ar mai exista Franța, nu ar mai exista Europa, nu ar mai exista nici o politică, din moment ce nu s-ar putea impune cîte una separată fiecăreia dintre cele Șase state? Căci, precizează el, Dante, Goethe, Chateaubriand (...) n-ar fi putut aduce mari servicii Europei dacă ar fi apatrizi și dacă ar fi scris în vreo limbă „integrată” ca *esperanto* sau *volapuk*.”

În concluzie, nu o Europă integrată într-un ansamblu supranațional gestionat de „tehnocrați apatrizi”, ci o confederație

a națiunilor în care fiecare să fie stăpînă pe destinul ei: acesta este proiectul pe care președintele celei de-a V-a Republici îl prezintă celor care susțin o Europă care să se îndrepte spre supranaționalitate, al cărui instrument să fie Comisia de la Bruxelles prezidată la începutul anilor 60 de germanul Walter Hallstein, iar principiul de bază să fie regula majorității în voturile date de Consiliul CEE. Pentru a combate energic această concepție despre Europa și pentru a face să triumfe propria sa viziune despre viitor, generalul își va convinge partenerii să se înființeze în 1961 o Comisie însărcinată să pună bazele unei Europe politice, comisie prezidată de francezul Christian Fouchet. Prezentat în octombrie 1961, „planul Fouchet” propune crearea unei „uniuni a statelor” care să aibă o politică externă comună, o politică de apărare comună în colaborare cu alte națiuni libere și o politică culturală comună, dar al cărei Consiliu, organ executiv format din șefii de stat sau de guvern, să funcționeze după regula unanimității. Altfel spus, se proiecta constituirea unei Confederații despre care Pierre Gerbet are dreptate să spună că „nu depășea stadiul unei organizații internaționale de tip clasic”

Se înțelege de ce proiectul nu a avut un ecou deosebit în rîndurile partizanilor unei Europe supranaționale. După discuții interminabile și negocieri strînse, „planul Fouchet” pare totuși să fie pe punctul de a reuși, căci germanii, italienii și luxemburgherii acceptă pînă la urmă să se alătore propunerilor franceze. Numai că intransigența lui Paul-Henry Spaak și a olandezului Joseph Luns pe de o parte și înverșunarea poziției gaulliste pe de altă parte, sfîrșesc în ianuarie 1962 prin prezentarea unui nou text mai puțin ambițios decît precedentul legat poate și de ofensiva atlantică, începută la cea dată de J.F. Kennedy, care, cîteva luni mai tîrziu, are drept consecință eșecul uniunii în versiunea prezentată de Charles de Gaulle. Pe 15 mai 1962, conferința de presă în care acesta afirmă că „nu există și nu poate exista o altă Europă posibilă decît cea a statelor naționale, bineînțeles, exceptînd miturile, ficțiunile și parada” și îi tratează cu narcisism pe „apatrizi”, marchează înmormîntarea definitivă

a proiectului și duce imediat la retragerea miniștrilor Mișcării Republicane Populare din guvern.

Această îndârjire a poziției Franței se confirmă în anul următor prin refuzul generalului de a admite cererea de aderare la Piața Comună a Marii Britanii. Aceasta a fost prezentată de guvernul britanic pe 2 august 1961, dar pe măsură ce se precizează acordul dintre Washington și Londra în legătură cu armamentul nuclear și „forța multinațională”, președintele francez manifestă un tot mai mare scepticism față de convertirea europeană a britanicilor. Primul ministru Harold MacMillan înceară zadarnic în cursul întrevederii de la Rambouillet de pe 15 decembrie 1962, să-l asigure de sentimentele sale comunitare; de Gaulle nu se lasă înduplecat. Pentru el este clar că Regatul Unit, în realitate atașat de Pactul Atlantic și solidar cu Statele Unite, nu poate fi decât „calul troian” al americanilor din Comunitate și groparul Europei celor Șase. În timpul conferinței de presă din 14 ianuarie 1963 el își face publică hotărârea de a se opune candidaturii engleze: demers unilateral ce șochează profund pe partenerii Franței din CEE, care își dăduseră deja acordul. Același lucru se va întâmpla și în 1967 când primul ministru laburist Harold Wilson, determinat de secretarul Afacerilor Externe George Brown, va relua discuțiile. Din nou, și din aceleași motive, candidatura britanicilor va fi respinsă de generalul de Gaulle care se opunea partenerilor săi europeni profund nemulțumiți de situație.

Această criză mocnită dintre Franța gaullistă și partenerii săi din CEE se va transforma în 1965 într-un conflict deschis. La originea acestuia se află pe de o parte dificultățile care apar în comunitate în problema finanțării politicii agricole comune pe care Franța o consideră fundamentală, dar care este privită cu rețineri de celelalte state membre, iar pe de altă parte noul atac al partizanilor integrării. Aceștia susțin eforturile făcute de Walter Hallstein pentru a conferi Comisiei un adevărat rol politic și pentru aplicarea integrală a articolelor tratatului de la Roma care dă putere de decizie Consiliului de Miniștri care funcționează după regula majorității. În fața acestor inițiative

pe care le consideră drept o amenințare directă îndreptată împotriva concepției sale despre Europa, generalul de Gaulle va da dezbaterii o întorsătură dramatică. Pe 1 iulie 1956, Consiliul de Miniștri francez constată eșecul negocierilor în curs și hotărăște să-și retragă reprezentantul permanent din Comunitate. Este vorba de așa zisa „politică a scaunului gol”, care va dura șase luni și atrage după sine o blocare completă a CEE (Comunitatea Economică Europeană) și amenințarea cu distrugerea acesteia.

Pînă la urmă generalul va avea cîștig de cauză pe toată linia. În ianuarie 1966 Franța își reia locul în Comisia de la Bruxelles după ce a obținut tot ce a cerut în ce privește finanțarea politicii agricole comune cît și a procedurii de decizie. „Compromisul de la Luxemburg” stipulează într-adevăr că regula votării în unanimitate este necesară din momentul în care un stat consideră că interesele sale prioritare sînt în joc. Altfel spus, fiecare țară are un drept de veto, ceea ce nu este deloc în spiritul textului semnat la Roma în 1957. Drumul spre supranaționalitate este deci barat pentru multă vreme. Legătura stabilită de fondatorii Europei celor Șase între integrarea economică și viitorul uniunii politice supranaționale este întreruptă în favoarea viziunii gaulliste despre o „Europă a statelor naționale” a cărei conducere o va avea Franța.

Fără îndoială, dacă este vorba să se facă o apreciere asupra politicii „europene” a generalului de Gaulle, și aici intervine rectificarea pe termen mediu și lung, era puțin cam devreme pentru ca marele țel al uniunii politice supranaționale cu includerea Regatului Unit, conceput de Monnet, Schuman, Spaak, Luns, etc., să poată fi concretizat fără să existe riscul destul de mare a unei „diluări” a Comunității într-un vast ansamblu atlantic dominat de Statele Unite. În acest sens, procesul de frînare dirijat de președintele francez în numele principiilor de filosofie politică care aparțineau secolului al XIX-lea, dar care, trebuie s-o recunoaștem țineau și de o viziune realistă a situației internaționale de moment, a constituit un mare bine sau un rău ceva mai mic. De aici, pînă la a-l transforma pe generalul de

Gaulle într-un fel de vizionar al Europei în avans cu o generație față de contemporanii săi, așa cum l-au văzut susținătorii săi cu ocazia comemorării a o sută de ani de la naștere este un pas destul de greu de făcut. Este într-adevăr greu de presupus care ar fi putut fi în mod concret – în cazul în care planul Fouchet ar fi fost adoptat, iar „uniunea statelor” ar fi luat naștere la începutul anilor 60 – destinul politicii externe comune a Europei celor Șase în momentul repunerii în discuție a *leadership*-ului american și a retragerii Franței din NATO. Dacă unii europeni au fost cu un sfert sau o jumătate de secol înaintea contemporanilor lor, aceștia trebuie căutați fără îndoială în rîndurile apărătorilor principiului supranațional și nu printre susținătorii „Europei statelor naționale”. Și totuși, oricît de negativă ar părea acțiunea celor din urmă, ea a avut meritul de a crea o pavază și de a stabili niște principii care au împiedicat o deviere prea accentuată a Europei de Vest spre ideea atlantică ceea ce ar fi riscat serios să distrugă nu cum credea de Gaulle identitatea statelor naționale, ci fragila identitate a polului comunitar. Douăzeci de ani după dispariția șefului Franței libere, într-o Europă puternică din punct de vedere economic față în față cu două supraputeri a căror greutate s-a micșorat vizibil și într-o lume în care conflictele Războiului Rece încep să dispară, evoluția Europei către supranaționalitate nu mai prezintă aceleași pericole ca în perioada imediat următoare crizei din Cuba.

Mai rămîne de evocat doar un singur aspect din acest tablou al Europei gaulliste, care este legătura strînsă pe care generalul își dă silința să o stabilească cu Germania și pe care o realizează, chiar dacă realizarea scopurilor sale politice nu vor aduce beneficii imediate. Și aici trebuie apreciată pe termen mediu sau lung această prietenie pe care generalul o leagă cu omologul său de dincolo de Rhin, Konrad Adenauer: imaginea celor doi oameni de stat în naosul catedralei din Reims din iulie 1962, cînd cancelarul face o călătorie în Franța, semnarea tratatului franco-german din ianuarie 1963, care stabilește întîlniri periodice între șefii de stat și guvernele celor două țări, înființarea în iulie a aceluiași an a Oficiului franco-german

pentru tineret, etc. De Gaulle considera această mână întinsă de Germania, care crea axa Paris–Bonn, drept cheia de boltă a proiectului său european. Ori și în acest domeniu situația nu era suficient de „coaptă” pentru ca RFG să accepte să dea deoparte protecția americană în schimbul unei ipoteci pe apărarea europeană în care Franța, putere nucleară încă nesigură, ar avea asupra sa suficientă influență pentru a-și impune părerile și prea puțină greutate în fața URSS pentru a oferi o garanție sigură.

La care trebuie să adăugăm că, în ciuda faptului că bătrînul cancelar, care de altfel va trebui să se retragă la sfîrșitul lui 1963, avea o incontestabilă simpatie pentru omologul său francez, acest sentiment este departe de a fi împărtășit de clasa politică vest germană. Odată Adenauer plecat, succesorul său Ludwig Erhard care nu prea era interesat de problemele internaționale, a lăsat răspunderea pe umerii ministrului Afacerilor Externe, Gerhard Schröder, pentru care generalul nutrea o profundă antipatie și care va fi preocupat să se opună inițiativelor franceze din diferite domenii cum ar fi un acord cu Franța în legătură cu sistemul televiziunii în culori, Forța multinațională și atitudinea adoptată față de intervenția americană în Vietnam.

La scara întregii sale guvernări care se încheie în 1969, dar care începînd din toamna precedentă pare că trebuie să se îndrepte spre o îndulcire a relațiilor cu Washingtonul din cauza problemelor economice și financiare provocate de evenimentele din 1968, generalul de Gaulle a acumulat doar eșecuri în politica sa de apropiere față de Germania. Totuși și în acest domeniu lucrurile trebuie judecate pe termen lung. Căci este incontestabil rolul pe care l-a avut personal în reconcilierea celor doi dușmani și în stabilirea între cele două țări a unor proceduri permanente, ceea ce va constitui pentru viitor un capitol important al construcției europene. Probabil că era din nou prea devreme pentru ca axa Paris – Bonn să poată servi drept forță motrice pentru procesul de integrare, ținînd cont de intransigența celor doi parteneri în numeroase probleme și de urmările încă dureroase ale Războiului Rece. Va trebui ca men-

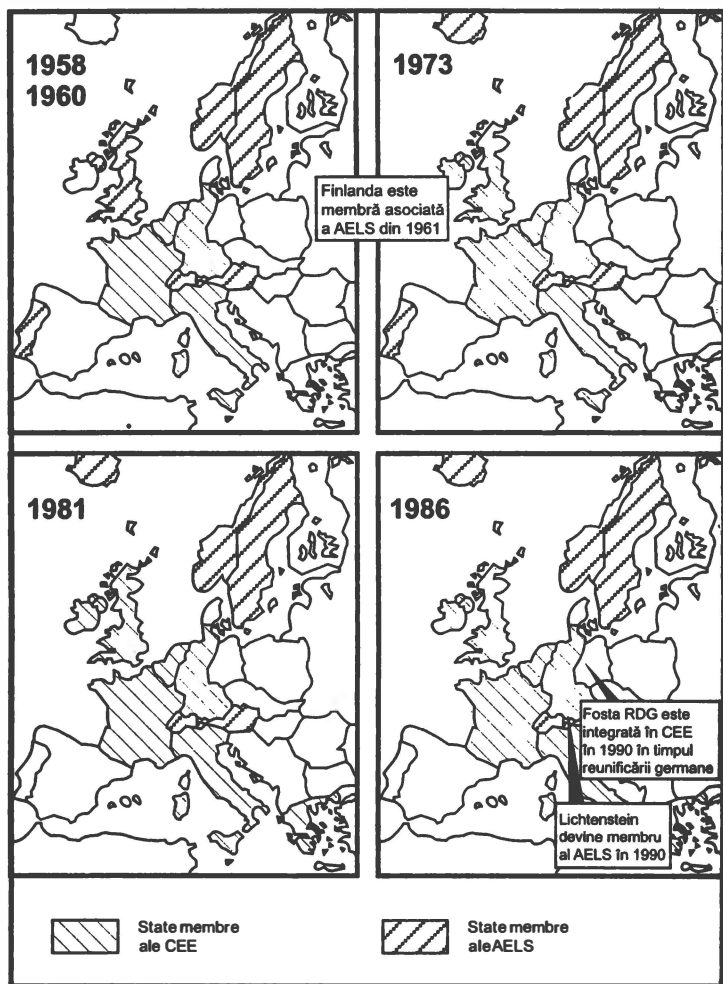

talitățile să se schimbe, mai ales în Franța, iar „destinderea” să ofere un cadru propice acțiunilor lor comune. Meritul politic al generalului în realitățile cu Germania, merit imens de altfel, este acela de a fi pregătit terenul și de a fi văzut clar, într-o perspectivă desigur diferită de cea a lui Schuman și Monnet, că Europa, oricare ar fi modul în care ar fi construită, nu ar putea exista fără prietenia franco-germană.

De la Europa celor Șase, la Europa celor Nouă

Relaxarea relațiilor internaționale, începută imediat după criza din Cuba devine evidentă începând din anii 1965-1966 iar de la sfârșitul deceniului se transformă într-un adevărat proces de destindere care va atinge apogeul în 1972-1973. În primul rînd este interesant de urmărit relațiile dintre cele două supraputeri care nu încetează să se înfrunte pe teren ideologic și să întrețină interminabile conflicte „periferice” (Vietnam, Orientul Apropiat), în timp ce destinderea are efecte directe asupra evoluției Europei și asupra atmosferei care domnește aici în această perioadă ce coincide cu apogeul dezvoltării. Prosperitatea, dorința febrilă de a consuma, îndepărtarea pericolului unui război îi fac pe europeni să depună eforturi pentru a crea un cadru mai larg activităților lor – acesta este scopul negocierilor care vor duce în 1972 la intrarea în Piața Comună a trei noi state – să normalizeze relațiile lor cu estul european, așa cum va face Willy Brandt între 1970 și 1972, sau pur și simplu să se bucure de o bună stare care pare să crească la nesfârșit și a cărei legitimitate este contestată doar de o mică minoritate.

Lărgirea Pieței Comune prin aderarea Marii Britanii, a Irlandei și Danemarcei, hotărîtă la Întrunirea la nivel înalt de la Haga din decembrie 1969, este rezultatul unui proces care a început cu cîteva luni mai devreme, în urma demisiei generalului de Gaulle, după referendumul din 27 aprilie. Ales pe 15 iunie,

Evoluția organizațiilor economice europene

în funcția supremă, Georges Pompidou nu este nici el un partizan al Europei supranaționale. Numai că în timp ce fondatorul celei de a V-a Republici vedea în Europa o simplă posibilitate și mai ales o modalitate de afirmare a politicii franceze, fostul său prim ministru crede cu tărie în necesitatea construcției europene și își dă seama că întărirea legăturilor dintre statele membre este legată paradoxal de lărgirea Comunității și în tot cazul de aderarea Marii Britanii.

De altfel, el este obligat să adopte această cale și de angajamentele luate în timpul campaniei electorale prezidențiale, pentru a nu părea că rămîne în urma concurentului său, democrat-creștinul Alain Poher, fost colaborator al lui Robert Schuman, el însuși „european” convins. Alegerea lui Jacques Chaban-Delmas ca prim ministru și a lui Maurice Schuman ca ministru al Afacerilor Externe, amîndoi gaulliști dar adepți ai extinderii, intrarea în guvern a patru membri ai Comitetului de acțiune al lui Jean Monnet (Valéry Giscard d'Estaing, René Plevén, Jacques Duhamel, Joseph Fontanet) cu confirmat imediat dorința de deschidere a noului președinte. Încă din 10 iulie 1969, acesta declară în prima sa conferință de presă: *Nu avem obiecții de principiu la eventuala aderare la Comunitate a Marii Britanii sau a oricărei alte țări* și sugerează ca reuniuni ai șefilor de stat și de guvern să discute problemele ridicate de cererile de adeziune a Regatului Unit, a Irlandei, a Norvegiei și a Danemarcei.

Venirea la putere a lui Willy Brandt, ales pe 21 octombrie cancelar al RFG, în fruntea unui cabinet de coaliție socialist-liberală, constituie un alt element favorabil relansării construcției europene. Absorbit de „politica sa din est”, liderul social-democrat resimte și mai profund necesitatea de a întări poziția țării sale în vest și deci să stimuleze progresul construcției europene. De acum înainte, Parisul și Bonnul vor acționa deci pe aceeași lungime de undă și această comunitate de păreri nu poate decît să grăbească procesul de lărgire al Comunității care va duce la convocarea Conferinței de la Haga din decembrie. Aici se încheie, fără dificultăți prea mari, acordul asupra celor

trei principii ale „desăvîșirii” Pieței Comune pînă pe 1 ianuarie 1970 (prin adoptarea regulamentului definitiv asupra agriculturii) ale „adîncirii” Comunității și ale „lărgirii” sale, cu condiția ca țările candidate să accepte tratatele și scopurile lor politice. Acesta este foarte bine primit de opinia publică din cele șase state ale CEE, ca și de țările candidate.

Negocierile începute din iulie 1970 cu aceștia din urmă se vor termina cu semnarea tratatelor de aderare, la Bruxelles, pe 22 ianuarie 1972. Cele patru țări candidate acceptă tratatele ce instituie Comunitățile și legislația adoptată în virtutea acestor instrumente diplomatice. Este prevăzută o perioadă de cinci ani pentru a realiza modificările necesare. În Marea Britanie ratificarea este obținută cu o mare majoritate căci aici nu depinde decît de un vot al Camerei Comunelor, iar în celelalte trei țări ea este aprobată în urma unui referendum: 73% din alegători și 83% de voturi pentru, în Irlanda 89,4% de voturi exprimate din care 56,7% spun „da”, în Danemarca, 68% de voturi pentru, în Franța dar cu un absenteism de 40% și cu 7% de buletine albe sau nule. Cît despre Norvegia, coaliția de extremă dreapta, o parte a stîngii ostile unei Europe „a marelui capital” și mediile tradiționaliste și naționaliste, vor respinge contra oricărei așteptări intrarea în CEE, cu aproape 54% de voturi împotriva.

Pe 11 ianuarie 1972, Comunitatea celor Șase se transformă deci în mod oficial în „Europa celor Nouă”. Nu mai este vorba de „Mica Europă” luată odinioară în derîdere de susținătorii unei vaste zone a liberului schimb, ci de un ansamblu de primă mărime, avînd o populație mai numeroasă decît cea a Statelor Unite și a URSS, care asigură o treime din schimburile comerciale mondiale și dispunînd de a doua putere industrială din lume. Desigur, în termeni geopolitici, CEE nu constituie încă decît o putere virtuală, cu mari posibilități de a acționa pe care și le asigură pe plan internațional unitatea sa politică, adoptarea unei monede unice și crearea unei apărări proprii. Summit-ul celor Nouă care se ține la Paris în octombrie 1972 formulează ambiții mari în aceste direcții. Se fixează 1980 drept termen limită pentru realizarea „uniunii economice și monetare” și se

proiectează este adevărat, foarte vag, crearea „uniunii europene”, înainte de sfârșitul deceniului. Două obiective pe care declanșarea crizei mondiale din 1974 le va amîna pentru un viitor nedeterminat.

„Politica din Est” a cancelarului Willy Brandt

Lărgirea Comunității Europene cu încă trei state din Europa de Nord este contemporană cu o serie de acorduri politice negociate de cancelarul vest-german Willy Brandt cu diferite țări din Europa de Est. Această „Ostpolitik” care rămîne legată de numele fostului primar al Berlinului, nu este totuși rezultatul unei convertiri bruște a socialiștilor germani la ideea unei apropieri de RDG și de alte țări socialiste. Din 1966, în RFG se înmulțesc semnele unei atitudini mai tolerante, guvernul de la Bonn abandonînd încet „doctrina Hallstein” (care presupunea ruperea oricăror relații diplomatice cu statele ce recunoșteau RDG), iar cancelarul Erhard însuși propune în 1966 țărilor din Estul Europei un fel de pact de neagresiune. În 1967, se restabilesc astfel relațiile cu România și Iugoslavia. Cu toate acestea, pînă în 1969 această „politică a pașilor mici” se lovește de reticențele creștin-democraților (Uniunea Creștin Democrată) și de ostilitatea conducătorilor sovietici și est-germani, foarte preocupați de riscul unei contaminări ideologice care în concepția lor ar presupune o „dezghețare” a relațiilor cu Bonnul. Hotărîrea de a pune capăt prin intervenție militară „Primăverii de la Praga” în august 1968 este în mare măsură rezultatul acestor temeri.

Anul 1969 marchează o schimbare vizibilă de atitudine în cele două tabere, consecință a atmosferei de destindere ce caracterizează relațiile dintre cele două mari puteri. Din partea americană există cu siguranță o conștientizare a riscului pe care îl prezintă deschiderea față de Est fiind aici vorba de coe-

ziunea taberei occidentale, dar americanii sînt mulțumiți să-și mai ușureze povara europeană într-un moment în care se acumulează dificultățile din Asia de Sud-Est. Pentru ruși, perspectiva reglementării chestiunii germane se înscrie într-o strategie globală de recunoaștere a faptului împlinit de după război, care va duce la acordurile de la Helsinki, din 1975, și care merită osteneala de a accepta riscul unei slăbiri a coeziunii blocului de est. La Washington ca și la Moscova se va da deci undă verde conducătorilor celor două state germane. Instalarea lui Willy Brandt la Cancelaria vest-germană, retragerea bătrînului Walter Ulbricht în RDG, cea a generalului de Gaulle în Franța, care ar fi putut să interpreteze negativ apropierea dintre Bonn și Pankow, nu fac decît să grăbească evenimentele.

Willy Brandt este cel care dă semnalul schimbării de atitudine calificînd drept „iluzorii” speranțele de reunificare ale germanilor și propunînd să se înceapă negocierile cu RDG, în timp ce pentru conducătorii creștin-democrați din Germania de Est nu avea nici un fel de legitimitate internațională. Se încep imediat discuții între RFG de o parte, Uniunea Sovietică, Polonia și RDG de cealaltă parte, cancelarul vest-german dînd cu abilitate prioritate negocierilor cu URSS, căci este clar că aceasta reprezintă cheia rezolvării tuturor problemelor.

Astfel, un prin tratat este semnat la Moscova pe 12 august 1970. Acesta le obligă pe cele două semnatare – RFG și URSS – să excludă orice recurgere la forță și să „respecte fără restricții integritatea teritorială a tuturor statelor din Europa cu frontierele lor actuale” ceea ce include implicit linia Oder/ Neisse și frontiera dintre cele două Germanii. Al doilea tratat încheiat pe 7 decembrie la Varșovia între RFG și Polonia, reia angajamentele precedente și prevede aprobarea emigrării polonezilor de origine germană. Cu ocazia semnării tratatului, cancelarul Brandt se duce în Polonia și se reculege în genunchi în fața monumentului care comemorează răscoala ghetoului din Varșovia. Mai dificilă este negocierea cu Cehoslovacia pentru rezolvarea contenciosului rezultat din acordurile de la München: semnarea acordului cu Praga nu se va face decît în 1973.

Pe 3 septembrie 1971, în urma unei negocieri lungi și dificile, este parafat și acordul cvadripartit asupra Berlinului, ultimul măr al discordiei dintre cele două Germanii și miza principală a războiului rece din Europa de după terminarea conflictului mondial. În schimbul promisiunii făcute de sovietici de a nu împiedica circulația între sectoarele occidentale ale orașului și RFG, cele trei puteri recunosc faptul că Berlinul de Vest nu este „o parte constitutivă a Republicii germane”. Bundestagul nu va mai putea să-și stabilească sediul aici așa cum făcuse înainte.

În sfârșit, pe 21 decembrie 1972, reprezentanții RFG și RDG semnează „Tratatul fundamental” prin care cele două Germanii se recunosc reciproc ca state egale și suverane în drepturi. Nefiind totuși „străine” unul față de celălalt, ele fac schimb nu de ambasadori, ci de reprezentanți permanenți. Considerându-se ca fiind o emanație a Cartei Națiunilor Unite, tratatul stipulează că RFG și RDG își vor rezolva neînțelegerile exclusiv pe cale diplomatică și că se vor abține să recurgă la amenințări sau la folosirea forței. Cele două state garantează din nou inviolabilitatea, în prezent și în viitor, a frontierei dintre ele și se angajează „să-și respecte fără rezerve integritatea teritorială”

Willy Brandt a întâmpinat unele greutăți în acceptarea acestor diferite instrumente diplomatice de către o parte a opiniei publice vest-germane. În Bundestag, ratificarea la limită, așa încât, pentru a asigura o majoritate confortabilă tratatului fundamental, cancelarul a trebuit să recurgă la alegeri anticipate care au adus un succes de necontestat coaliției guvernamentale. Realismul învinge nostalgia poporului german care își dă girul unei politici curajoase, deși în acel moment unora li se părea că aceasta vinde ieftin drepturile legitime ale Republicii Federale și renunță la niște principii sacre în schimbul unei destinderi avantajoase pentru comerț. Acesta este prețul pe care trebuie să-l plătească Germania pentru a înceta să mai fie „un pitic politic” și pentru a avea în sfârșit pe scena internațională rolul politic pe care îl merita. La douăzeci de ani după semnarea Tratatului fundamental care părea să pecetluiească pentru tot-

deauna existența celor două Germanii, Istoria i-a dat dreptate fostului primar al Berlinului.

Anul 1968 și urmările sale în Europa de Vest

În momentul în care destinderea internațională și avîntul dezvoltării economice deschide calea „Ostpolitik” și către întărirea unei Comunități Economice largite care aduc un suflu nou Europei de Vest, aceasta se trezește confruntată cu o criză internă al cărei punct culminant se situează în primăvara lui 1968, cu epicentrul în Franța epocii gaulliste muribunde, dar al cărei cîmp de manifestare este mult mai vast. Criza, fără consecințe de ordin politic și care, exceptînd Franța pe o perioadă scurtă a afectat în mică măsură viața internă a statelor, va avea urmări serioase (la care vom reveni în ultimul capitol al cărții) în ceea ce privește schimbarea moravurilor, a mentalităților și a culturii.

Europa Occidentală nu este decît unul din terenurile pe care se dezvoltă ampla mișcare de contestare a capitalismului tehnocratic și a „societății de consum” întrupate de modelul american, el însuși lovit de o gravă criză de coeziune internă provocată de războiul din Vietnam. Mai precis, apărută din reacția împotriva acestui conflict care pune față în față națiunea cea mai bogată și mai puternică de pe glob și un popor sărac aflat în luptă cu sechelele „imperialismului”, această contestare a ordinii mondiale de după război și a principiilor sale economice s-a extins mai întîi în America, trecînd de la universitățile californiene la cele de pe Coasta de Est și găsindu-și susținătorul principal în marea majoritate a tineretului. Ea a cuprins și alte părți ale lumii după ce a mocnit mult timp în sînul unicilor grupări revoluționare sau al comunităților marginale, fîșnind la lumina zilei în cele patru puncte cardinale ale planetei. Anul 1968 este anul acestei vîlvătăi care atinge aproape simultan Europa, Japonia și unele state ale Americii Latine, în special Mexicul, martorul unor grave incidente ce au loc cu ocazia deschiderii Jocurilor Olimpice de vară.

Împreună cu Statele Unite, Europa de Vest constituie terenul propice pentru acest val contestatar, prosperitatea și libertatea pârînd să fie firești pentru o generație care nu a cunoscut nici lipsurile războiului nici apăsarea morală a ocupației, nici chiar atmosfera de nesiguranță a Războiului Rece. O generație a cărei sete de absolut care caracterizează prima tinerețe se concretizează în alte forme de mobilizare și de angajare decît cele ale generațiilor anterioare. Dușmanii săi de moarte sînt capitalismul, imperialismul, tehnocrația, înstrăinarea provocată de societatea „unidimensională” pe care le condamnă maeștrii săi spirituali – Marcuse, Adorno, Wilhelm Reich, etc – și bineînțeles democrația liberală și regimul parlamentar cu același entuziasm care animase generația anilor treizeci.

Cronologia mișcării, dimensiunile sale, forma pe care o ia și importanța consecințelor diferă mult de la o țară la alta. În Anglia manifestările studențești împotriva războiului din Vietnam care iau amploare în primăvara anului 1968 (mai ales pe 17 martie în fața Ambasadei americane la Londra), apoi campania antirasistă, care în mediile de extremă dreapta este urmată de discursurile deputatului Enoch Powel și de violențele rasiale ale docherilor, ale hamalilor din Halele de la Smithfield și ale primelor bande de *skinheads*, nu reprezintă decît aspectele care ies la suprafață ale unei mișcări mai profunde care începuse să se manifeste din anii 50 și care pune în discuție problema valorilor existente și a conformismului moștenit de o bună parte a tineretului britanic de la epoca victoriană. Înrudirea culturală și lingvistică, face ca aici, ca și în Statele Unite, contestarea să folosească mai devreme decît pe continent mijloace ca muzica „pop” (dovadă este succesul Beatles-ilor), rockul sau cultura hippy. În schimb este influențată mai puțin de marxism care în Marea Britanie joacă un rol secundar și nu se transformă nici într-o adevărată mișcare revoluționară, nici nu ajunge să colaboreze cu sindicatele.

În RFG în schimb, mișcarea contestatară capătă de la bun început un puternic caracter politic. Antiamericanismul și războiul din Vietnam își au rolul lor, ca și în alte părți, dar aici,

elementul hotărîtor a fost, se pare, respingerea parlamentarismului provocată de constituirea, la sfîrșitul lui 1966, „marii coaliții” dintre creștin-democrați și social-democrați. Din acest moment în Germania a început să se dezvolte o adevărată „nebuloasă” de mișcări și de mici grupări care formează „Opoziția extra-parlamentară” (APO) și din rîndurile căreia, conducătorii primesc sprijinul direct sau indirect al unor intelectuali ca romancierul Gunther Grass sau filosoful Karl Jaspers, autor al unei lucrări intitulată „Wohin treibt die Bundesrepublik?” (Încotro se îndreaptă Republica Federală?), în care afirmă că birocratiile de partid se constituie în oligarhii ce vor impune RFG-ului o nouă dicatură.

În cursul anului 1967, mișcarea ia amploare în rîndurile studenților sprijiniți de o organizație dizidentă de stînga aparținînd SPD-ului (Partidul Socialist German), Federația Studenților Socialiști Germani (SDS), care reunește ceva mai puțin de 3.000 de militanți și se manifestă în trei puncte deosebit de active: Universitatea din Frankfurt unde predau cîteva dintre personalitățile sociologiei de stînga (M. Horkheimer, T.W. Adorno, J. Habermas), cea din Göttingen, dar mai ales Universitatea autonomă din Berlin. Într-adevăr, partea occidentală a fostei capitale germane este adevăratul epicentru al mișcării contestatare, din cauza statutului deosebit al orașului, a împărțirii sale materializată de existența Zidului, a unui conflict între generații mai puternic decît oriunde datorat îmbătrînirii populației berlineze și afluxului de studenți străini, unii veniți din R.F.G. pentru a scăpa de serviciul militar, alții veniți din R.D.G. Aceștia din urmă reprezintă la mijlocul anilor 60 aproximativ 5% din efectivul total, dar sînt studenți puternic influențați politic care au trăit o dublă decepție: cea a comunismului în prima parte a tinereții și cea a capitalismului în momentul sosirii în Berlinul de Vest. De aceea, respingînd orice conformism ideologic aceștia sînt în căutarea unui socialism „uman” și profund anarhist care își pune amprenta pe mișcarea studentescă în ansamblul ei. În această regiune cu o puternică tradiție protestantă mai apare și o pasiune pentru absolut care explică devierile ulterioare ale ideologiei germane de stînga.

Acțiunea Federației Studenților Socialiști Germani și al altor mici grupări de stînga se desfășoară pînă în primăvara lui 1968 în trei direcții. Mai întîi cea a revendicărilor pur universitare: se condamnă în bloc și în mod nesistematic malthusianismul instituției de învățămînt (în RFG doar 300.000 de studenți în 1968, la o populație de 60 de milioane de locuitori, în timp ce în Franța sînt 450.000 la o populație mai mică), lipsa de credite, lipsa de instalații de laborator și de cadre, predominanța mediilor economice asupra învățămîntului superior, metodele pedagogice învechite, etc., și se înmulțesc intervențiile în stil american (sit in, go in...). În a doua etapă se trece de la critica universitară la punerea sub acuzare a sistemului social bazat pe consum și pe autoritate. Reprezentanți ai aspirațiilor unei întregi generații pentru care „miracolul economic” nu mai este suficient și care refuză să accepte orice piedică pusă în calea libertății sale, cei mai hotărîți dintre contestatari, majoritatea copii răsfațați ai ordinii existente, care s-au rupt de mediul lor și de morala acestuia, împing provocarea dincolo de revendicările cu caracter dominant politic. Ei se vor organiza în acele grupuri de emancipare care vor să se constituie în însuși sînul „societății represive” în comunități marginale ce vor lua numele de „Kommune I”, apoi „Kommune II”, ai căror principali animatori sînt Fritz Teufel și Rainer Langhans. Această atitudine de ruptură și de marginalizare îi va conduce pe unii dintre ei la acțiuni directe și la terorism (Andreas Baader i-a fabricat „Kommunei I” primele sale arme), iar pe alții îi va face să se manifeste printr-un comportament social complet diferit, uneori trecător: mișcarea „alternativă”, revolta „verde”, feminismul militant au luat naștere din această mare efervescență berlineză de la sfîrșitul anilor 60.

A treia direcție este aceea a acțiunii politice militante de inspirație revoluționară. Aceasta este îndreptată atît împotriva Americii „imperialiste”, împotriva dictaturilor reacționare din Lumea a Treia (în primăvara lui 1967, în ajunul vizitei Șahului în RFG, Federația Studenților Socialiști Germani lansează o campanie violentă împotriva suveranului iranian, cît

și împotriva guvernului vest-german acuzat că este devotat Washingtonului și că intenționează să instaureze o dictatură anunțată de „legile în regim de urgență” aflate în discuția parlamentului la începutul lui 1968. Nici Federația Studenților Socialiști Germani și nici micile grupuri troțkiste, maoiste și anarhistice care o urmează sau îi preced în acțiunile sale, nu au un proiect politic bine precizat, ci doar o imensă dorință de transformare a societății pe care presa Springer o consideră legată de subversiunea comunistă. De altfel, din „ură față de comunism”, pe 11 aprilie 1968, J. Bachmann trage în Berlinul de Vest asupra lui Rudi Dutschke lider al Federației Studenților Socialiști Germani rănindu-l grav pe șeful student și declanșând imediat în toată Germania, mai ales la Dusseldorf, Köln, Frankfurt, Baden-Baden, Heidelberg, Mannheim, Freiburg, Essen, Berlin și München, manifestații violente, reprimare cu duritate de poliție (Peter Brandt, fiul ministrului Afacerilor Externe și viitor cancelar al Republicii Federale face parte dintre cei 180 de studenți arestați la Berlin). După ce la sfârșitul lui mai 1968 legile în regim de urgență au fost votate, mișcarea se potolește repede. Federația Studenților Socialiști Germani își repliază forțele în universități, dar în martie 1970 se dizolvă fără să fi reușit să „mobilizeze masele” Printre contestatarii primăverii fierbinți de la Berlin vor fi numeroși cei care vor abandona orice acțiune politică sau se vor angaja mai târziu în mișcarea alternativă, alții vor face carieră în Partidul Socialist German, iar unii mai puțin numeroși se vor alătura micilor grupări troțkiste sau maoiste. În sfârșit, câțiva dintre cei mai hotărâți sau mai desperați vor deveni copii pierduți ai revoluției, membri ai „bandei Baader”, apoi ai „Frațiunii Armatei Roșii”

În Franța, unde mișcarea sfârșește cu evenimente politice avînd consecințe din cele mai grave, într-o primă fază ea pare a fi strîns legată de cea din Germania. Daniel Cohn-Bendit, unul dintre primii „furioși” din Nanterre, considerat de opinia intelectuală în timpul zilelor fierbinți din mai–iunie 1968 drept simbolul însuși al „mascaradei” stîngiste, sosește direct de la universitatea din Frankfurt, ceea ce nu înseamnă neapărat că a

existat vreun „complot” uneltit dincolo de Rhin pentru a destabiliza republica gaullistă. Pur și simplu, mișcarea germană anterioară celei franceze își exercită influența într-un context marcat de aceleași aspirații (mai multă libertate, mai multă dreptate socială), aceleași revendicări universitare (amfiteatre supravegheate, profesori puțini, comportamentul distant al acestora, nesiguranța perspectivelor de viitor) și de o repunere identică în discuție a ordinii sociale și politice naționale și internaționale.

Diferența majoră dintre Franța și celelalte țări ale Europei de Vest constă în extinderea mișcării dincolo de mediile universitare unde a izbucnit. Avînd drept punct de plecare noua universitate din Nanterre, unde începe pe 22 martie 1968, aceasta cuprinde Sorbona în mai, apoi cea mai mare parte a universităților din provincie. Mișcarea nu a apărut din senin. Ca și în Germania și Italia, încă de la sfîrșitul lui 1966, „comitetele Vietnam” au servit drept suport unei atitudini de contestatare globală a societății capitaliste, diferită de cea a susținătorilor unui ortodoxism comunist atacat tot atît de evident. Ca și în Germania aceasta este îndreptată împotriva statului și instituțiilor care într-un perfect consens par să împiedice orice modificare structurală importantă. Dar diferența față de celelalte țări apare în momentul în care efectele negative ale dezvoltării economice (diferențele dintre ritmurile de creștere a veniturilor) și aspirația salariaților către o modificare a raporturilor interumane din întreprinderi se îmbină cu o oarecare eroziune a regimului instaurat de generalul de Gaulle cu zece ani în urmă.

De aici explozia socială care a urmat nopții de 10 spre 11 mai, „noaptea baricadelor” în cursul căreia au avut loc în Cartierul Latin adevărate lupte de stradă între studenții contestatari și forțele de ordine. Trei zile mai tîrziu începe greva generală cea mai lungă din toată istoria socială franceză. Ea începe la uzinele Sud-Aviation din Nantes, a doua zi se extinde în diferite uzine ale regiei Renault, apoi cuprinde pas cu pas majoritatea ramurilor industriale și sfera serviciilor recurgîndu-se adesea la ocuparea clădirilor. Cînd atinge punctul culminant mișcarea antrenează aproape zece milioane de muncitori. Gre-

viștii emit revendicări numeroase, ce ilustrează aspirațiile adesea confuze ale participanților pe care syndicatele se străduiesc cum pot să le dea o formulare concretă, salarială pentru Confederația Generală a Muncii (C.G.T.), „calitativă” pentru Confederația Franceză Democratică a Muncii⁴. Pe 27 mai, patronatul și centralele sindicale încheie acordurile de la Grenelle sub arbitrajul primului ministru Georges Pompidou. Acestea prevăd o creștere substanțială a salariilor, reducerea timpului de lucru și o extindere a drepturilor sindicale în întreprinderi. Numai că aceste acorduri sînt respinse de greviști.

Așa încît, din 27 mai pînă în 10 iunie criza socială se transformă într-o criză politică. Incapacitatea guvernului de a rezolva criza socială, tăcerea generalului de Gaulle după propunerea referendumului asupra participării, panica cercurilor conducătoare, par să creeze un nivel de putere, de care opoziția se străduiește să profite. Pe 28 mai, studenții și syndicatele cer pe stadionul Charléty, în prezența lui Pierre Mendès-Francé, reforme profunde, de structură, în timp ce Francois Mitterand propune constituirea unui guvern provizoriu. Dar „dispariția” misterioasă a generalului de Gaulle, care a plecat pe 29 și pe 30 mai la Baden-Baden pentru a se întîlni cu generalul Massu, marchează începutul contraofensivei pregătite de putere. Pe 30 mai, șeful statului ia în mîinile sale situația. El anunță dizolvarea Adunării și face apel la simțul civic al francezilor. În aceeași seară, mai multe sute de mii de persoane manifestă pe Champs-Elyseés pentru a-l susține. În timp ce în întreprinderi lucrul se reia treptat, partidele pregătesc grăbite alegerile care au loc pe 23 și pe 30 iunie și în urma cărora partidul de guvernămînt, Uniunea pentru Apărarea Republicii, obține majoritatea absolută. „Mai 1968” se termină deci prin triumful electoral al dreptei, în timp ce studenții pleacă în vacanță iar militanții de stînga se angajează pe căi asemănătoare celor pentru care optează omologii lor de dincolo de Rhin, cu toate că în Franța, curentul „verde” va fi mai puțin important și politizat decît în Germania, iar devierea spre terorism cu mult mai redusă.

Dacă alianța dintre mișcarea studențească și „mase” a eșuat în Germania și în Franța, în schimb, în Italia se produce o joncțiune parțială și temporară care conferă mișcării în ansamblul ei o consistență și o durată ca nicăieri în altă parte – aici „luna mai” durează pînă cel puțin în toamna lui 1969 – și favorizează în același timp radicalizarea mediilor muncitorești în sensul înclinării spre anarhism.

Și în Italia mișcarea contestatară începe cu mult înainte de 1968, într-o formă „folclorică” și ultraminoritară. Într-adevăr, la începutul lui 1966, la Trente au loc primele încăierări în timpul manifestațiilor contestatare ale stîngii. În cursul anului următor, ea tinde să se extindă și să devină mai radicală, cuprinzînd Universitatea din Pisa, apoi Universitatea catolică din Milano și instituțiile din Torino și în curînd cea mai mare parte a peninsulei. Și aici revendicările corporatiste și critica dură a societății capitaliste se leagă de condamnarea războiului din Vietnam, în timp ce se înmulțesc cu repeziciune grupurile activiste și manifestele incendiare de inspirație troțkistă, maoistă și anarhistă. În sfîrșit, anul 1968 marchează și aici ca în toată Europa de Vest, apogeul valului contestatar, cu adunările sale zgomotoase, cu manifestațiile violente și confruntările dure cu poliția. Ciocnirile cele mai dure au loc la Milano în februarie, la Roma pe 1 martie – „bătălia de la Villa Giulia” în care sînt rănite mai multe sute de persoane din ambele tabere –, la Torino în martie și în noiembrie, la Pisa unde în aprilie manifestații asediază gara. Toate aceste evenimente sînt doar cele care au loc în mediile universitare.

Ori trăsătura specifică a mișcării contestatare italiene o constituie faptul că revolta studențească nu se produce în circuit închis, în paralel cu amplificarea unei puternice mișcări revendicative muncitorești, ci într-o osmoză parțială cu aceasta. Încă din primele săptămîni ale anului 1968, fraternizarea care în Franța va eșua în fața zidurilor de la Billancourt și de Flins, se va realiza în diferite puncte ale peninsulei, la Pisa, la Torino, la Milano, etc. într-un context de revoltă muncitorească pe care sindicalismul clasic face mari eforturi să o canalizeze.

Explicația acestui fenomen constă în consecințele pe care recentele schimbări produse în societatea italiană le au asupra celor două categorii implicate. Pe de o parte prezența masivă pe băncile universităților a generației *baby boom* a provocat în Italia o blocare mai puternică decât în țările unde dezvoltarea economică s-a realizat mai încet și în mod puțin anarhic dar și frustrări profunde în rândurile unei populații de studenți proveniți din clasele mijlocii. Pe de altă parte, marile migrații interne din anii 60 au transplatat în nordul industrializat o întreagă populație tânără, venită din zone rurale suprapopulate, asemănătoare în multe privințe celei care se înghesuie în amfiteatre.

Această intensificare care ține de specificul dezvoltării italiene ca și de tradițiile anarhiste ale mișcării muncitorești transalpine explică de ce revolta contestatară universitară ocupă aici un spațiu politic și temporal mult mai mare decât în celelalte țări europene. După acel „mai prelungit” din 1967-1968, Italia va avea în 1969 o „toamnă fierbinte” caracterizată prin deplasarea centrului de gravitație al confruntărilor, din universități spre uzine. Între timp totuși, puterea de adaptare și disponibilitatea spre deschidere a Partidului Comunist Italian pe de o parte, și puterea de a se eschiva a clasei politice pe de altă parte, vor permite în esență canalizarea mișcării. Este adevărat că împlinirea a făcut ca o consultare de anvergură națională, neimpusă de evenimente ca în Franța, să aibă loc înainte ca revolta studentescă să găsească în masa de muncitori o cutie de rezonanță care să-i permită să treacă la o altă scară. Desigur, alegerile din 19 mai 1968 nu aduc vreo schimbare în repartizarea voturilor. Important este că s-a trecut prin fața urnelor și că aceasta a constituit un mijloc de a scăpa de tensiunile latente din societatea italiană.

Cu toate acestea, faptul că s-a putut evita ca mișcarea contestatară universitară să degenereze într-un conflict social și într-o criză comparabilă celei din Franța, nu înseamnă că Italia va scăpa de alunecarea spre extremism, ba dimpotrivă. Prelungirea procesului contestatar pînă la sfîrșitul lui 1969 și extinderea acestuia în numeroase sectoare industriale, arată că

spre deosebire de Franța, „abcesul” nu a fost înlăturat. În războiul civil mocnit care începe după atentatul fascist din Piazza Fontana din Milano ce are loc în decembrie 1969 și care va dura mai mult de zece ani, „uvrierismul” [idee potrivit căreia clasa muncitoare ar fi superioară celorlalte clase prin cultura și morala sa (n.t.)] pervertit care a luat naștere pe băncile universităților cu câțiva ani în urmă la Trente, la Pisa, sau la Roma, joacă un rol considerabil, ca o consecință târzie a unui „mai prelungit” care s-a împotmolit în opoziția lipsită de energie a statului italian.

În Spania, unde încă din anii 1950 a început să se manifeste o mișcare studențească clandestină, în relație cu acțiunile subterane ale grupurilor politice antifranchiste, revolta a căpătat din 1956 un caracter virulent. Manifestându-se și aici pe triplul teren al revendicărilor universitare, al condamnării războiului din Vietnam și al luptei deschise împotriva regimului, aceasta provoacă în primele luni ale lui 1968 un val de greve cu ocuparea universităților, pe care poliția, garda civilă și justiția franchistă le reprimă cu duritate. Revolta va dura pînă la începutul anului următor și se va sfîrși cînd guvernul spaniol va declara starea de urgență.

În restul Europei Occidentale, mișcarea este în general mai puțin spectaculoasă și mai puțin virulentă. În Țările de Jos, 1968 corespunde mai degrabă unei urmări a revoltei tinerețului, marcată de o acțiune ce prevestește în unele privințe mișcarea „provo”. În Belgia, numai Universitatea autonomă din Bruxelles este afectată cu adevărat de criză. În sfîrșit, în Suedia au loc unele violențe dar sînt puțin numeroase și se potolesc repede datorită atitudinii foarte conciliante a guvernului. Ministrul Educației Naționale Olof Palme se află el însuși în martie 1968 la Stockholm, în fruntea unei retrageri cu torțe a mișcării de protest împotriva războiului din Vietnam. Peste tot, excepțînd Italia și Spania, lucrurile reintră în normal la sfîrșitul anului 1968, cel puțin din punct de vedere politic căci pe multe alte planuri spiritul acestui an va continua să-și exercite influența pînă la mijlocul deceniului următor.

Capitolul 8

EUROPA DE EST (DE LA ÎNCEPUTUL ANILOR 1950 PÎNĂ LA MIJLOCUL ANILOR 1970)

■ *Din colectivul de conducere instaurat în URSS după moartea lui Stalin, se impune Nikita Hrușciov care, în timpul celui de al XX-lea Congres al Partidului Comunist Sovietic din 1956, lansează procesul de „destalinizare” dezvăluind crimele defunctului dictator. Această schimbare radicală și recunoașterea de către Hrușciov a „formelor naționale ale socialismului”, trezesc în Europa de Est exploatată de sovietici speranța unei eliberări apropiate.*

■ *Această eliberare pare să se concretizeze în 1956, în Polonia și în Ungaria. În Polonia, revenirea la putere a fostului conducător comunist Gomulka declanșează un proces de liberalizare care nu repune însă în discuție bazele regimului, rolul dominant al P. C. și aderarea patriei la Pactul de la Varșovia. În schimb în Ungaria, primul ministru Nagy este copleșit de mișcarea populară care cere revenirea la pluralismul politic și retragerea Ungariei din Pactul de la Varșovia. Intervenția tancurilor sovietice va înăbuși revoluția ungară din 1956.*

■ *Din acest moment, sub presiunea chinezilor care doresc susținerea unității blocului socialist, începe reprimarea comunismului național. Susținere care este dezmințită în fapt de refuzul Iugoslaviei de a adopta această doctrină de ruptura chino-sovietică urmată de disidența albaneză, de efortul românilor⁴⁴ de a-și crea o politică independentă și de politica abilă a lui Janos Kadar în Ungaria care vizează ridicarea nivelului de trai a populației și toleranța politică. Numai că Brejnev nu este defel*

dispus să tolereze o distanțare prea mare față de modelul sovietic. În august 1968, în numele doctrinei „suveranității limitate”, Trupele Pactului de la Varșovia pun capăt experienței liberale a „Primăverii de la Praga”

■ *Ested în nou timpul „normalizării”, când se iau în mână friele mișcării comuniste internaționale și ale democrațiilor populare. Dar începînd din 1970, căderea lui Gomulka în Polonia înlocuit de Giereck în urma marilor greve din porturile de la Marea Baltică, arată clar că există fisuri care continuă să afecteze imperiul sovietic.*

Așa cum am văzut, moartea lui Stalin pe 5 martie 1953, marchează începutul unei perioade de dezvoltare în relațiile intra-europene. Aceasta este urmată pe de altă parte de un timid început de liberalizare a taberei socialiste, ale cărui efecte nu pot fi controlate în totalitate de conducătorii sovietici și care se termină în toamna anului 1956 odată cu evenimentele dramatice din Ungaria. După această dată, destabilizarea continuă dar foarte lent și cu multă prudență, fără ca schimbările pe care le produce în structurile interne ale fiecărui partid și ale fiecărei țări comuniste să modifice ceva în legăturile acestora cu „marele frate”. La sfîrșitul anilor 1960 și la începutul deceniului următor, un mare val contestatar ia amploare în democrațiile populare, care culminează cu „Primăvara de la Praga” din 1968. Dar și acesta este strivit prin forță, însă jocul forțelor centrifuge face din ce în ce mai dificilă ținerea sub control de către URSS a „destinderii” inițiate de Satlin imediat după al doilea război mondial.

Avatarurile destabilizării (1953-1956)

Din 1953 pînă în 1955, Partidul Comunist al Uniunii Sovietice și în consecință întregul bloc socialist este condus în colaborare de o echipă de aproximativ zece persoane care formează Prezidiul Comitetului Central, din care se evidențiază personalități ca Malenkov și Hrușcirov, acesta din urmă ocupînd

poziția cheie de prim secretar al partidului. După eliminarea politică a lui Malenkov, căruia i se cere să-și facă autocritica apoi este trimis ca director de uzină într-o regiune îndepărtată, Hrușciov devine principalul creator al politicii sovietice, preluând în același timp și politica externă orientată așa cum am văzut către „coexistența pașnică” și politica internă plasată încă de la început sub semnul liberalizării și „destabilizării”

Destabilizarea începe să se manifeste în mod real prin restabilirea „legalității socialiste”, prin accentul pus pe planificare în sectoarele bunurilor de larg consum, prin acordarea unor oarecare libertăți colective, printr-o relativă „dezghețare” în domeniul intelectual și artistic, dar devine oficială în timpul congresului al XX-lea al PCUS, din februarie 1956. Cu ocazia acestei reuniuni a instanțelor conducătoare ale partidului, prima după moartea lui Stalin, delegații primesc câte un dosar cu informații și documente asupra acțiunilor întreprinse de acesta și audiază un raport secret citit de Hrușciov în noaptea de 24 spre 25 februarie numai în prezența reprezentanților partidului sovietic.

Acest raport care nu a fost niciodată publicat în URSS pînă în 1988, este totuși cunoscut de occidentali care îl difuzează și de o parte și de alta a cortinei de fier. Aceasta deschide în fața lumii socialiste procesul fostului stăpîn al Kremlinului denunțîndu-i erorile comise începînd din 1934 și unele dintre cerințele împotriva „comuniștilor corecți și ai șefilor militari considerați dușmani ai poporului”. El mai denunță unele după altele „cultul personalității”, folosirea sistematică a abuzului de putere, a terorii, incompetența „mareșalissimului” în pregătirea războiului, deportările masive ale unor populații întregi, intransigența în legăturile cu celelalte state socialiste și se încheie cu concluzia necesității de a „aplica în totalitate principiile leniniste despre democrația socialistă” Altfel spus, greșelile și crimele lui Stalin sînt prezentate ca o îndepărtare de la norme, un incident în evoluție, independent de infrastructura economică și socială care l-a produs, ceea ce într-un anume fel duce din nou la recunoașterea autonomiei politicului. „Cultul personali-

tății – se spune în „Pravda” din noiembrie 1961 – este un abces superficial pe un organism perfect sănătos”

Oricât de limitată a fost în formele sale concrete, destalinizarea din URSS a avut un efect imediat: ea a eliberat în Europa de Est forțele centrifuge care în diferite state socialiste au condus la liberalizarea internă și la slăbirea legăturilor dintre acestea și Uniunea Sovietică. De la instaurarea democrațiilor populare, acestea au închis tinerele state socialiste într-un sistem de dependență care urmărea implicit și întărirea URSS-ului. Cu toate că, în țările care în timpul războiului fuseseră de partea Axei, Stalin a impus pînă la urmă „construirea socialismului”, el a continuat să le considere parțial răspunzătoare de nenorocirile din propria-i țară și și-a dat toată silința să le facă să plătească pentru aceasta. De aici o politică contradictorie care urmărea în același timp susținerea echipelor aflate la putere, dar și privarea, acestora de mijloacele necesare „construcției socialismului”, trecînd la demontarea și transportarea uzinelor în Uniunea Sovietică (Germania de Est), sau preluarea recolteilor de cereale (Ungaria), a animalelor sau a producției de petrol (România). Chiar și țări ca Cehoslovacia și Polonia care nu figurau pe lista foștilor dușmani, trebuiau să contribuie la dezvoltarea „patriei socialismului”, furnizîndu-i acesteia mașini și cărbune la un preț cu mult mai scăzut față de cursul mondial. CAER sau Consiliul de Ajutor Economic și Reciproc, care a fost înființat în ianuarie 1949 ca o replică la OECE, se limitează în această perioadă la căutarea unei acoperiri juridico-ideologice pentru această exploatare a democrațiilor populare de către „marele frate” sovietic, organizînd în favoarea acestuia legăturile comerciale și coordonînd politicile de planificare.

Adăugînd aceste efecte la cele provocate de colectivizarea forțată, de privarea de libertate și independență, de radicalizarea teroristă care a însoțit ascutirea tensiunilor internaționale, această politică „de reparație” a avut drept consecință trezirea în țările de est a unei ostilități surde care nu se baza numai pe nostalgiei „fostului regim” așa cum vor afirma conducătorii comuniști. Această atitudine ostilă este prezentă și în rîndurile

țăranilor și ale muncitorilor, numai că nu exista atunci nici o modalitate de a fi exprimată în mod deschis, orice tendință contestată fiind imediat reprimată în numele „apărării socialismului” și considerată drept act de sabotaj pedepsit cu o extremă duritate.

În această adevărată stare de asediu la care sînt supuse statele din Europa de Est, cel mai mic indiciu de slăbire a zelului nu putea să provoace decît reacții de respingere. Imediat după moartea lui Stalin acestea se manifestă în modul cel mai viguros în RDG unde dau naștere în iunie 1953 unor adevărate răscoale. Aici, procesul de „socializare” și politica de reparație s-au desfășurat cu o intensitate deosebită. De aceea, noii conducători sovietici își dau silința să-l convingă pe șeful Partidului Comunist est-german, Walter Ulbricht, că este necesar să facă unele concesii în fața revendicărilor populației. Acesta, stalinist rigid, refuză să adopte obiectivele „noii direcții”, așa încît pe 16 și pe 17 iunie 1953, izbucnesc greve insurecționale în Berlinul de Est, apoi și în alte orașe din RDG, mai ales la Leipzig. Pentru a le înăbuși, sovieticii trebuie să folosească tancurile și două divizii motorizate care au restabilit ordinea făcînd sute de victime printre manifestanți. În urma acestor evenimente, Ulbricht care era în pragul dizgrației, este confirmat în funcții și invitat în mod insistent să frîneze procesul de „socializare”

Cu cîteva zile înainte, avuseseră loc revolte de mai mică amploare la Pilsen și Ostrava în Cehoslovacia. Și acestea au fost reprimăte energic. În urma acestor evenimente sovieticii nu trag totuși concluzia că trebuie să se renunțe la „noua cale”, ci dimpotrivă vor susține, acolo unde această politică nu se lovește prea tare de rezistența îndîrjită a echipelor conducătoare rămase fidele practicilor staliniste, evoluția democrațiilor populare către o mai mică concentrare a puterii. În Ungaria, de exemplu, stalinistul Rakosi trebuie să renunțe la postul de șef al guvernului în favoarea „liberalului” Imre Nagypăstrîndu-și în continuare pe cel de prim secretar al partidului. Împărțiri asemănătoare a puterii se produc și în România (Gheorghiu-Dej și Apostol), în Bulgaria (Cervenkov și Jivkov) și chiar în

Polonia unde Boleslav Beirut nu suportă de loc ideea de a împărți cu oricine ar fi puterea dictatorială.

În cursul celor doi ani care urmează după evenimentele din RDG și din Cehoslovacia destabilizarea se confruntă cu efecte contradictorii ale unei situații internaționale care pendulează și ea între destindere și reînghețare. În martie 1955, Rakosi profită de înlăturarea lui Malenkov pentru a-l scoate pe Nagy din funcțiile deținute (acesta va fi exclus și din partid în luna noiembrie). În luna mai a aceluiași an, ca o ripostă la intrarea RFG în Organizația Tratatului Atlanticului de Nord (NATO), sovieticii transformă acordurile militare bilaterale care îi leagă de democrațiile populare, într-un „pact de prietenie, de colaborare și ajutor reciproc”, Pactul de la Varșovia, care creează o bază juridică menținerii armatelor sovietice pe teritoriul „statelor surori”. Peste două săptămîni Hrușciiov, Bulganin și Mikoian fac o vizită la Belgrad și se împacă zgomotos cu Tito recunoscînd în mod explicit că diferiții membri ai comunității socialiste pot să-și aleagă „propriile lor căi spre construirea socialismului”, ceea ce pare să confirme tezele expuse de Hrușciiov la al XX-lea Congres al PCUS. Pe 17 aprilie 1956 se recunoaște de asemenea dezvoltarea Kominformului. În Europa de Est începe epoca destabilizării sau cel puțin așa interpretează o parte a populațiilor din zonă „noua cale” a politicii sovietice.

Octombrie polonez și tragedia Ungariei

Chiar dacă izbucnește la lumina zilei în 1956, opoziția apărută în democrațiile populare între conducătorii staliști și partizanii unei liberalizări a regimului ascunde în fapt realități socio-politice care existau de mai mulți ani în stare latentă. Industrializarea rapidă din aceste țări, precum și dezvoltarea învățămîntului și cercetării au creat o nouă stratificare socială caracterizată de o creștere extrem de mare a numărului muncitorilor – în Polonia acesta a trecut de la 800.000 în 1938 la 6

milioane – și de un avînt al intelectualității tehnice, compusă din savanți, ingineri, tehnicieni, economiști etc. care își găsește aliați printre tinerii absolvenți și studenți și care încurajată de recenta evoluție a URSS (unde problema este identică) nu întîrzie să intre în conflict cu aparatul de partid căruia îi critică incompetența și ideile învechite. Din rîndurile acestei elite a științei și tehnicii și printre intelectuali se recrutează grupurile care în 1956 se vor lansa în asaltul pozițiilor ocupate de birocracia politică stalinistă: cercul „Petöfi” în Ungaria, grupul „Po prostu” în Polonia etc. Acestea creează un program care, fără să înlătore complet socialismul, caută să-l îmbine cu democrația și cu națiunea, adică prezintă obiective la care se pot adapta reprezentanții muncitorimii. Aceștia din urmă au beneficiat din partea noului regim de avantaje apreciabile (garanție socială, concedii plătite, posibilitatea unei ascensiuni sociale pentru ei și copiii lor), dar nu sînt mulțumiți nici de înfeudarea țării lor de către Uniunea Sovietică, nici de condițiile de muncă și de salariile care rămîn mici, nici de monopolizarea puterii de către nomenclatura partidului. În țările industrializate și acolo unde structura socială este mai diversificată, aceste schimbări și revendicări provocate de ele constituie un amestec exploziv care va lua foc în toamna lui 1956.

Mai întîi în Polonia unde, în urma unei scăderi a salariilor și a măririi normelor de producție în uzina Zispo, o manifestație muncitorească se transformă în revoltă în iunie 1956 provocînd riposta imediată a blindatelor și miliției, dar marcînd în același timp începutul unei perioade de agitație socială și politică ce va dura pînă în octombrie. În cursul verii, liberalii și staliști s-au înfruntat chiar în rîndul PC, primii reușind la începutul lunii august să-l readucă în partid pe fostul secretar general Ladislav Gomulka care fusese închis în 1951 și eliberat în 1956. Om cu autoritate, legat de aparatul de partid, Gomulka este mai mult un adept al centralismului decît un ultra-liberal, dar pentru că a fost victima terorii staliniste, el se bucură de o imensă autoritate în rîndul maselor. El este sprijinit de o parte a armatei, a poliției, de adepții centralismului din aparatul de

partid și de intelectualitate, ceea ce-i va permite între 19 și 23 octombrie să organizeze o adevărată lovitură de stat în interiorul organizației comuniste.

Scopul acesteia este de a obliga Comitetul Central să schimbe biroul politic. Când forul superior se reunește pe 19 octombrie la Varșovia, sovieticii par să-și fi ales deja tabăra, cea a birocrăților staliști. În principiu, șefii supremi ai PCUS, Hrușciov, Molotov și mareșalul Koniev sosesc în capitala poloneză imediat ce începe congresul cu scopul de a-i susține pe aceștia. Ori, în noaptea de 19 spre 20, în cursul căreia „în Varșovia nimeni a nu dormit”, Gomulka reușește să-i convingă că este capabil să salveze bazele regimului comunist, ca ei să-i aprobe conducerea unui birou politic dominat de liberali și din care să fie înlăturat mareșalul sovietic Rokosovski. Pe 20 octombrie dimineata, conducătorii partidului frate se întorc la Moscova, lăsându-l pe Gomulka stăpîn pe situație, iar a doua zi, după ce acesta ține în fața comitetului central un impresionant discurs în favoarea „multicentrismului”, este ales secretar al partidului.

Pe 23 octombrie, aclamat de sute de mii de polonezi, Gomulka anunță imediat un program de reforme care încep cu renunțarea la colectivizare, cu liberalizarea presei și universităților și ajung pînă la elaborarea unui nou model de planificare, creșterea salariilor și eliberarea cardinalului Wyszynski. Dar temîndu-se să se desprindă cu totul de Moscova pentru că alianța cu URSS garanta țării sale menținerea frontierei Oder-Neisse, el are mare grijă să evite repunerea în discuție a bazelor socio-economice ale regimului, rolul conducător al Partidului Comunist și prezența Poloniei în Pactul de la Varșovia. Pe 18 noiembrie, el semnează cu rușii un acord care confirmă independența Poloniei și ratifică într-o oarecare măsură acceptarea de către Kremlin a „căii adoptate de polonezi” pentru construirea socialismului.

În schimb în Ungaria, Moscova va folosi forța pentru a se opune evoluției care dacă și-ar fi urmat cursul, ar fi dus la o ruptură cu modelul și blocul comunist. Ca și în Polonia, condițiile economice au jucat un rol important, cel puțin în faza

inițială a procesului revoluționar când revendicările muncitorilor erau legate în primul rînd de nivelul de trai. Dar foarte curînd acestea au avut ecou în mediile intelectuale, mai ales în cercul Petöfi, iar în primăvara și vara lui 1956 au căpătat în mod deschis un caracter politic și patriotic.

De altfel, interzicerea de către Rakosi a unei întruniri a acestui grup, dă în luna iulie semnalul izbucnirii mișcării. În fața opoziției solidare a intelectualității, a aripii „liberale” a partidului și a unei părți importante a populației, sovieticii impun schimbarea conducătorului conservator și înlocuirea lui cu Geroe, fost stalinist înfocat convertit la o atitudine modernă, asistat de Kadar care fusese închis mai mulți ani și din această cauză se bucura de o oarecare popularitate. Imre Nagy care era reprezentantul „noii căi” este îndepărtat ceea ce provocase o vie presiune a opiniei publice. Pentru a o liniști noii conducători hotărâsc reabilitarea memoriei lui Rajk și îi organizează funerarii naționale, care au loc pe 6 octombrie la Budapesta și la care sînt prezente 300.000 de persoane.

Încurajați de această demonstrație populară, studenții maghiari formulează pe 22 octombrie un număr de revendicări radicale, multe dintre ele cu mult mai radicale decît cele prezentate în același timp în programul în zece puncte elaborat de cercul Petöfi. Ei cer plecarea trupelor sovietice, organizarea alegerilor libere și pluraliste, revizuirea sistemului economic „în funcție de condițiile specifice Ungariei” și cheamă populația capitalei să manifesteze pe străzi. În noaptea de 23 spre 24 manifestația se transformă în luptă armată, o parte a trupelor trecînd de partea răsculaților.

Convocat în grabă pe 24 octombrie, Comitetul Central al partidului, cuprins de panică ia măsuri contradictorii. Nagy este numit prim ministru dar Geroe este menținut în funcția de prim secretar și pentru a restabili ordinea, el cheamă în ajutor trupele sovietice cantonate în jurul Budapestei. Apoi, sub presiunea directă a lui Mikoyan și a Suslov care au venit repede de la Moscova, Geroe este destituit și înlocuit cu Kadar. Se pare deci că Nagy, pe care conducătorii sovietici l-au anunțat

că sînt gata să facă mari concesii, a cîștigat partida ca și Gomulka în Polonia, numai că marea mișcare începuse deja, iar oamenii din stradă cer o rupere totală de comunism și de URSS.

De pe 1 pe 3 noiembrie, Ungaria este liberă, iar Budapesta trăiește euforia unei revoluții aparent victorioase. Sub presiunea fracțiunii celei mai liberale a răsculaților, Nagy își înmulțește declarațiile și actele de ostilitate împotriva rușilor. El anunță „revenirea la sistemul bazat pe o cooperare democratică a partidelor de coaliție” altfel spus reinstaurarea pluralismului, crearea unui nou partid, Partidul Muncitorilor Socialiști Maghiari și formarea unui nou guvern în care din doisprezece membri, numai trei sînt comuniști. El declară nul Pactul de la Varșovia și proclamă neutralitatea țării. Pe scurt, în cîteva zile el desființează în totalitate regimul instaurat cu zece ani în urmă.

Pentru conducătorii celorlalte state comuniste, în frunte cu URSS, schimbările făcute de Nagy și de echipa sa nu pot fi decît „contrarevoluționare”, dictate de nostalgicii „fascismului”, consecință a unui complot pus la cale de „imperialiști”. Teoria ireversibilității „cuceririlor socialismului” interzice orice altă interpretare a insurecției ungare. Astfel „apărarea revoluției” și „solidaritatea proletară” constituie pentru țările Pactului de la Varșovia o datorie care le obligă să împiedice actul „reacționar”, argumente ideologice la care pentru sovietici se adaugă și necesitatea împiedicării proiectului de neutralitate a unei țări care se află în centrul dispozitivului lor strategic.

Împins de vechea gardă stalinistă în fața căreia nu vrea să pară un „asasin”, Hrușciiov va lua deci hotărîrea să ordone intervenția Armatei Roșii. Momentul este oarecum favorabil în sensul că dacă ungurii au deschis frontierele observatorilor străini, mai ales occidentalilor, tabăra adversă se află exact în acest moment, băgată pînă în gît în afacerea Suezului. Pentru a nu încalcă în mod flagrant regulile comunității internaționale, mai este necesară găsirea unei acoperiri juridice pentru operațiunea proiectată. Kadar va fi cel care o va oferi anunțînd ruptura sa cu Nagy și proclamînd constituirea unui „guvern revoluționar al muncitorilor și țăranilor”. În zorii zilei de 4 noiembrie,

tancurile sovietice pătrund în Budapesta, unde, timp de câteva zile vor avea loc lupte violente care fac în rîndurile răsculaților mai mult de 2000 de morți. Populația ripostează printr-o grevă generală și prin crearea pe 14 noiembrie a unui Consiliu Muncitoresc Central care, timp de câteva săptămîni va juca rolul unui al doilea guvern. La sfîrșitul lui noiembrie aproape orice rezistență a încetat pe teritoriul Ungariei. Refugiați la ambasada Iugoslaviei, Nagy și tovarășii săi sînt atrași în afara acesteia, protejată de imunitatea diplomatică, arestați și deportați în România unde fostul președinte al Consiliului va fi pînă la urmă judecat de un tribunal sovietic și executat în 1958. În timp ce o represiunea nemiloasă se abate asupra răsculaților și a opozanților (au loc cel puțin aproape o sută de execuții și mii de arestări în rîndurile muncitorilor și studenților), zeci de mii unguri iau drumul exilului. Acolo unde Gomulka a reușit prin abilitate și prudență, tentativa lui Imre Nagy a eșuat din cauza fragilității partidului comunist și a incapacității sale de a canaliza aspirațiile maselor populare din Ungaria.

De la „comunismul național” la „suveranitatea limitată”

Evenimentele din toamna anului 1956 au stopat cu hotărîre căutarea „căilor naționale către socialism” și „police-trismul” propovăduit de Tito și de italianul Polmiro Togliatti. Timp de mai mulți ani, reprimarea „socialismului național” devine astfel tendința predominantă din majoritatea țărilor est europene. În Cehoslovacia, Novotny se felicită că din primele zile a „apreciat just” evenimentele din Ungaria și a condamnat de la bun început o „democrație îndoielnică”. Aducerea la ordine a intelectualilor este realizată fără sentimentalism de către Kopecky, în timp ce grupul de la conducere declară hotărît restabilirea și consolidarea „unității blocului socialist”. Același lucru îl face în R.D.G. W. Ulbricht, în Bulgaria Jivkov și chiar

în Polonia Gomulka ce trebuie să țină cont de presiunile și de criticile formulate de conducătorii „statelor surori”. Novotny și Ulbricht se aliază pentru a-i cere acestuia din urmă să „pună capăt activităților reacțiunii care se manifestă în Polonia și să oprească valul de idei eronate răspândite în rîndurile opiniei publice și chiar în cele ale partidului”. În Albania, unde lupta împotriva „revizionismului titoist” nu a încetat niciodată, răciră relațiilor dintre Moscova și Belgrad, care s-a produs imediat după intervenția sovietică în Ungaria, provoacă o ușurare și este însoțită de o represiune foarte dură îndreptată împotriva adversarilor ortodoxiei. În România, Gheorghiu Dej este mai puțin intransigent decît colegii săi și mai preocupat să lărgască baza populară a regimului și sprijinul internațional, mai ales în direcția Chinei, dar fără să-și manifeste încă în mod deschis dorința de independență față de Marele Frate sovietic.

Aceste piedici puse în calea procesului de liberalizare și de căutare a unor căi naționale sînt cu atît mai mari cu cît conducătorii chinezi, ostili destabilizării și dornici să ajungă pe picior de egalitate cu sovieticii în conducerea „blocului socialist”, profită de greutățile cu care se confruntă Hrușciiov în propria-i țară pentru a interveni intens în estul european unde ei susțin guvernele staliniste și neostaliniste. De aceea în primele zile ale lui 1957, Zhou-Enlai se duce la Moscova, apoi efectuează un turneu în democrațiile populare și spre marea deziluzie a lui Gomulka, condamnă „diversiunea imperialistă din Ungaria”, ridicînd în slăvi solidaritatea dintre țările socialiste și URSS, aflată în fruntea acestora. În noiembrie a aceluiași an, cu ocazia celei de a patruzecoa aniversări a Revoluției din Octombrie, Mao Ze Dong însuși intervine și obține ca o rezoluție comună să fie elaborată de reprezentanții tuturor partidelor aflate la putere și nu numai de PCUS așa cum se obișnuise pînă atunci, care să afirme unitatea blocului socialist și „rolul conducător al URSS”, Partidul Comunist Chinez nefiind „demn de această funcție”. Din nou i se forțează mîna lui Hrușciiov care, împotriva voinței lui, trebuie să întărească centralismul și caracterul monolitic al blocului de est.

Mareșalul Tito, împotriva căruia este îndreptată în primul rând această declarație, refuză să o semneze și redactează un proiect de program al „căii iugoslave” unde insistă asupra egalității, independenței partidelor, neamestecului statelor comuniste în afacerile interne ale altor democrații populare. Proiectul său condamnă monolitismul și stalinismul, apărând ca un „manifest policentrist” care provoacă din partea adversarilor săi acuzația de „comunism național” și de „revizionism”

În ciuda regresului înregistrat de destalinizarea relațiilor dintre statele din Europa de Est și a neîncrederii reactualizate față de inițiativa lui Tito, tentativele centrifuge care s-au manifestat în 1956 nu întîrzie să apară din nou, este adevărat, sub forme diferite de la o țară la alta. Mai întîi, începînd din 1968 se produce o deteriorare serioasă a relațiilor chino-sovietice care peste trei ani va sfîrși printr-o adevărată „schismă” a lumii comuniste. Prima consecință din Europa de Est este disidența albaneză. Cu totul ostil față de vecinii săi iugoslavi și temîndu-se să susțină politica de coexistență pașnică cu Vestul, Enver Hodja – adevărat suveran absolut al unui stat puternic orientalizat și mare maestru al cultului propriei sale personalități – preferă, la începutul anilor 1960, Pekinul Moscovei, amplificînd și adîncind atacurile lui Mao împotriva revizionismului lui Hrușciiov și plasîndu-se direct sub protecția Chinei (procentul acestei țări în comerțul exterior al Albaniei crește în patru ani de la 4% la aproape 47%). Din acest moment, timp de aproape treizeci de ani, micul stat riveran al Adriaticii va fi aproape izolat de lumea exterioară și în tot cazul de restul Europei.

Cazul României este foarte diferit în manifestările sale și motivat de cu totul alte considerații. Dacă disidența albaneză a fost în realitate provocată de dorința de unificare ideologică a URSS, ea însăși confruntată cu efectele destabilizatoare a separării chinezilor, prudenta emancipare a românilor își are originea în intenția sovieticilor de a consolida integrarea economică a statelor aflate pe orbita sa. Numărîndu-se pînă atunci printre aliații cei mai fideli ai Kremlinului, România lui Gheorghiu Dej își proclamă independența în 1961 ca răspuns

la proiectele lui Hrușciov care încurajat de succesele Pieței Comune, dorea să instaureze o specializare a sarcinilor în CAER, transformat într-un adevărat instrument de planificare supranațională.

Acest plan ar fi menținut România, care figura printre statele cele mai puțin industrializate din blocul socialist, într-o situație de inferioritate față de țările mai dezvoltate din estul european ca RDG, Ungaria sau Cehoslovacia. De aceea, în timpul Conferinței la nivel înalt al țărilor din CAER din iulie 1963, Gheorghiu Dej opune un veto formal acestui proiect care, dacă ar fi fost adoptat, ar fi conferit acestei organizații o autoritate supranațională. Prin gestul său, Dej îl obligă pe Numărul Unu sovietic să bată în retragere și dă într-un fel semnalul începutului dezagregării sovietice în Europa de Est. Cu toate acestea, pentru a evita o nouă criză, dar mai ales pentru că România nu se îndepărtează deloc de linia ideologică și politică a Moscovei – aceasta adoptă ca și Vietnamul o poziție echidistantă între cele două „Mecca” ale comunismului internațional – Hrușciov nu insistă, deoarece în acel moment se confrunta cu dificultăți interne și externe care în anul următor vor duce la căderea sa.

Din acest moment, românii își măresc încetul cu încetul independența, reiau legăturile cu statele care nu sînt în termeni prea buni cu URSS, cer istoricilor să rescrie istoria recentă a țării și să scoată în evidență rolul jucat de trupele românești în „războiul antinazist”, renunță la obligativitatea învățării limbii ruse în școli, refuză să se alăture Națiunilor Unite sub votul „marelui frate” și repun în sfîrșit, în mod direct „problema Basarabiei”, anexată de URSS în 1940. Sub conducerea lui Ceaușescu care îi urmează lui Dej după moartea acestuia, România urmează aceeași cale, refuzînd în 1968 să participe la intervenția forțelor Pactului de la Varșovia în Cehoslovacia, primindu-l cu mare strălucire pe generalul de Gaulle în mai 1968, apoi pe președintele Nixon în august 1969. Toate acestea cu prețul unui proces de radicalizare totalitară și teroristă a regimului, „calea românească spre socialism” transformîndu-se

într-o dictatură personală a „Conducătorului” și într-un instrument de îmbogățire și de glorificare a clanului Ceaușescu. Riscul unei alunecări spre liberalism și pluralism fiind complet exclus, Kremlinul se liniștește și lasă lucrurile așa cum sînt.

După evenimentele dramatice din toamna anului 1956 și represiunea care restabilește ordinea socială, Ungaria va încerca și ea să se constituie într-un model original. Pentru aceasta, Kadar începe prin a pune accent pe nivelul de trai al populației: datorită ajutorului sovietic și reducerii bugetului militar acesta crește cu 30 de puncte în numai patru ani. În continuare, Numărul Unu al partidului – un partid al cărui efectiv a crescut de cinci ori între 1956 și 1962 – se consacră unei liberalizări prudente. Căutînd să obțină un consens cît mai larg posibil, el lansează lozinca, „cine nu este împotriva noastră este cu noi” și adoptă măsuri care vizează integrarea sau reintegrarea în sistemul social și politic al unor diferite categorii de oameni. Foștii „kulak” și țăranii înstăriți pot să intre și ei în colhozuri, discriminarea școlară privind copiii fostei clase conducătoare și ai intelectualității este abolită, numeroși necomuniști sînt numiți în posturi de răspundere din economie și administrație și toate acestea în ciuda rezistenței îndîrjite a „cadrelor muncitorești” din aparatul de partid care se opune acestor inițiative de la nivel înalt. Intelectualitatea, cu care Kadar încearcă să colaboreze, este principala beneficiară a acestei „noi căi” care mai urmărește să menajeze și sensibilitatea națională a ungarilor. Al VIII-lea Congres al Partidului care se întrunește în noiembrie 1962, aprobă opțiunile economice și politice ale lui Kadar. Cinci ani după drama de la Budapesta se pare că acesta din urmă se bucură de o relativă popularitate, în timp ce țara sa, care în anul următor se va împăca cu Tito, începe să culeagă roadele internaționale ale politicii sale.

După eliminarea politică a lui Hrușciiov, în octombrie 1964, și înlocuirea sa cu Leonid Brejnev instalat în fruntea PCUS, manifestarea forțelor centrifuge tinde să se accelereze în blocul de est. „Revoluția de palat” de la Kremlin care l-a înlăturat pe succesorul lui Stalin, este însoțită în fapt de o nouă

scădere a prestigiului conducerii sovietice. Văzînd disfuncțiile acesteia ca și atitudinea prudentă ca să nu spunem timorată adoptată de Brejnev în modul de a trata problemele interne și internaționale, conducătorii statelor din est se îndepărtează treptat de URSS. Desigur, dorința de independență și de reformare manifestată de echipele aflate la putere în majoritatea democrațiilor populare – mai ales în timpul congreselor P. C. din Cehoslovacia, Bulgaria și Ungaria care au loc în iunie, noiembrie și respectiv decembrie 1966 – se exprimă în principal pe teren economic. Cu toate acestea, criticile aduse extind acest fenomen și în plan politic și ideologic creînd din nou o opoziție între inteligența tehnică și intelectuali în general pe de o parte și structurile de partid pe de altă parte. Între aceste două forțe se află o clasă muncitoare amorfă și depolitizată, capabilă de „tresăriri” bruște așa cum o va arăta în Cehoslovacia în 1968 și în Polonia cu doi ani mai târziu.

În Cehoslovacia, unde vechiul stalinist Novotny practică din 1963 o politică de semiliberalizare, menționînd aproape intacte prerogativele Partidului Comunist, repunerea în discuția a sistemului are drept punct de plecare constatarea făcută de experții adunați în jurul economistului Ota Sik, a existenței unor blocaje determinate de excesul de centralizare și de absența unei raționalizări economice care, consideră aceștia, au dus la stagnarea tehnică și la scăderea nivelului de trai. Această întîrziere este cu atît mai mult resimțită de cehoslovaci, în special de tineri și de reprezentanții intelectualității, cu cît reluarea schimburilor turistice și comerciale cu Occidentul i-a pus pe mulți dintre ei în contact cu țări aflate în acel moment în plin avînt economic. De aici tendința de a transpune într-un limbaj politic criticile adresate sistemului de conducere și cadrelor însărcinate să-l facă să funcționeze.

Aceste revendicări la origine economice sînt preluate de intelectuali, cu ocazia Congresului scriitorilor de la Praga din iunie 1967. La acestea adăugîndu-se și criticile aduse conducerii partidului, căreia i se reproșează alinarea fără rezerve la politica pro-arabă a URSS, se ajunge la o punere în discuție

radicală a politicii guvernamentale. Timp de mai multe luni, Novotny va încerca să distrugă mișcarea printr-un continuu război de gherilă, dar se lovește chiar în interiorul partidului, de opoziția tot mai energică a liberalilor grupați în jurul lui Alexandre Dubcek, secretar al P. C. slovac. Nesuținut de Brejnev și confruntat cu o frondă care reunește în afară de intelectuali, studenți și elemente liberale ale partidului și numeroși reprezentanți ai elitei tehnice și ai mediilor muncitorești, fostul conducător stalinist este pus în minoritate în fața Comitetului Central și, pe 25 ianuarie 1968, trebuie să-i cedeze funcția de prim secretar lui Dubcek. Primul act este astfel jucat și seamănă foarte bine cu ceea ce se petrecuse cu doisprezece ani în urmă la Varșovia.

Căderea lui Novotny care va rămîne președinte al Republicii pînă în martie, a eliberat brusc niște forțe pînă atunci ținute în frîu, începînd cu naționalismul ceh și slovac. Dubcek este un comunist sincer dar ar dori ca și mulți dintre tovarășii săi să împace socialismul cu libertatea, și să canalizeze mișcarea în așa fel încît să nu alunece pe panta care în Ungaria, în 1956 l-a dus pe Imre Nagy la o ruptură și la eșec. În ianuarie și în februarie 1968 el se întâlnește de două ori cu Brejnev și încearcă să frîneze procesul contestatar, dar de fiecare dată încercarea conservatoare provoacă ca reacție o puternică contraofensivă a progresiștilor cărora primul secretar trebuie să li se alăture pentru a păstra încrederea acordată de țară. Altfel spus, logica prin care cu doisprezece ani în urmă Nagy, comunist moderat și susținător al unei dictaturi luminate, a devenit un conducător național, acționează și în favoarea lui Dubcek și a celor care îl susțin.

La sfîrșitul lui martie, evenimentele se precipită și dau naștere „Primăverii de la Praga”. Novotny este obligat să demisioneze din funcția de președinte al republicii și este înlocuit cu Svoboda, supraviețuitor al generației lui Benes și Masaryk, exclus mai tîrziu din Comitetul Central și curînd și din partid. Pe 6 aprilie, instanțele conducătoare ale P. C. adoptă un „program de acțiune” în care apar acceptarea pluralismului, reforma

politicii de informare (adică libertatea presei), dreptul cetățenilor cehoslovaci de a călători în străinătate, reabilitarea și despăgubirea victimelor epurării arbitrare etc. Pe 18 aprilie, Adunarea Națională îl desemnează pe Josef Smrkovsky ca președinte al susținătorilor reformei. Spre deosebire de ceea ce s-a petrecut în Ungaria în 1956, mișcarea nu se dezvoltă în afara Partidului Comunist și împotriva lui, ci chiar în interiorul acestuia devenit vectorul său principal.

Conducătorii conservatori ai PC polonez, est-german și bulgar sînt cuprinși de o adevărată panică în fața a ceea ce ei consideră o amenințare directă îndreptată împotriva coeziunii blocului socialist și chiar a lor înșiși. „Primăvara de la Praga” pare într-adevăr să fie contagioasă așa cum este și luna mai pariziană fără să existe însă vreo legătură directă între cele două evenimente. Manifestații ale studenților, profesorilor și intelectualilor au loc la Varșovia și în alte orașe din Polonia, reprimare cu duritate de regimul lui Gomulka. În URSS, unde tendința spre intransigență reprezentată de Brejnev câștigă teren în fața celei reprezentată de Kosîghin, reacția față de evenimentele de la Praga este tot atît de puternică mai ales după apariția în „Literarni Listi” pe 27 iunie, a apelului către populația cehoslovacă („2.000 de cuvinte”) în care aceasta este chemată să lupte împotriva vechilor forțe, a tuturor celor ce au abuzat de putere și care au distrus patrimoniul colectiv.

Ultimul act se joacă în cursul verii. Pe 3 iulie, Numărul Unu sovietic oferă o primă formulare a ceea ce se va numi „doctrina Brejnev” sau „doctrina suveranității limitate”. „Noi nu putem, declară el, să rămînem indiferenți față de soarta construirii socialismului în celelalte țări” Invitat la mijlocul lui iulie la o reuniune a Pactului de la Varșovia, Dubcek refuză și respinge cererilor celor „Cinci” (România este ținută deoparte), aprobat fiind de Comitetul Central și susținut de o populație care salută cu entuziasm noua cale a politicii partidului. Pe 26 iulie „Literarni Listi” lansează un apel pentru susținerea primului secretar care are în întreaga țară un ecou aproape unanim. Această unanimitate, subliniază Francisc Fejtö [F.

Fejtő, *Istoria democrațiilor populare*, 2 / După Stalin, 1953-1971, Paris, Ed. de Seuil, 1969, pp. 268-270] nu era încă la această dată, nici anticomunistă, nici măcar antisovietică, așa cum fusese mișcarea ungară din toamna lui 1956. Și totuși la Moscova se consideră că Dubcek și prietenii săi au mers prea departe, că au declanșat un proces ireversibil și chiar dacă reușesc să se mențină la putere ei nu vor mai putea duce decât o politică extremă diferită de cea a Pactului de la Varșovia și deci, în consecință, URSS riscă să piardă în această afacere una din piesele importante ale dispozitivului său defensiv. Brejnev ia atunci hotărîrea de a interveni, de comun acord cu aliații săi cei mai fideli care, de altfel, cereau acest lucru: Polonia, RDG, Ungaria și Bulgaria.

Pe 21 August 1968, Armata Roșie și armatele auxiliare ale Pactului de la Varșovia invadează Cehoslovacia și ocupă Praga fără să întâmpine vreo rezistență armată, populația respectînd consemnele date de partid. Rușii asediază Comitetul Central și îl arestează pe Dubcek și pe tovarășii acestuia. Dar, chiar dacă operațiunea militară este o reușită, ea se soldează rapid pe plan politic și psihologic cu un eșec usturător. Sovieticii credeau că vor putea reedita la Praga scenariul pe care îl folosiseră cu succes la Budapesta, în 1956, și că-i vor determina pe neo-staliniștii partidului să apeleze la ajutorul „marelui frate” pentru reinstaurarea „legalității socialiste”. Ori, de data aceasta partidul face corp comun cu populația. Președintele republicii, generalul Svoboda, refuză să desemneze un nou guvern. Comitetul Central îi îndepărtează pe prosovietici și se declară solidar cu Dubcek. În timp ce Congresul PC, care trebuia să aibă loc în septembrie, se întrunește pe 22 august într-o uzină, sub protecția miliției muncitorești, conducerea comunistă îndeamnă la rezistență legală. Brejnev se vede astfel nevoit să negocieze pentru a evita o înfruntare generală. El acceptă propunerea lui Svoboda de a pleca la Moscova însoțit de Dubcek și de Smrkovsky pentru a ajunge la un acord care va fi semnat efectiv pe 26 august. Prin acest text de compromis, rușii acceptă menținerea la putere a echipei Dubcek, iar în schimb aceasta trebuie

să se hotărască să frâneze considerabil procesul de liberalizare, ceea ce implică mai ales restabilirea cenzurii. Pe 18 octombrie este parafat un alt tratat asupra „staționării temporare a trupelor sovietice” „Primăvara de la Praga” a luat astfel sfârșit, iar Cehoslovacia este pusă sub o supraveghere atentă.

Standardizarea

Evenimentele din vara lui 1968, i-au pus în multe privințe pe picior greșit pe conducătorii sovietici și pe aliații lor conservatori și neostalinisti din democrațiile populare din Europa de Est. Într-adevăr, coeziunea blocului socialist chiar dacă a fost restabilită încă o dată *in extremis* prin intervenția blindatelor, a dat semne îngrijorătoare de șubrezire. Albania, aflată de mult timp în relații dificile cu Pactul de la Varșovia, a profitat de situație pentru a se rupe definitiv de acesta. România nu a participat la „strunirea” promotorilor „Primăverii de la Praga” și a condamnat inițiativa aliaților săi. Iugoslavia lui Tito care nu s-a întors niciodată în sânul URSS-ului, dar a restabilit relații de bună vecinătate cu toate țările din blocul de est, a protestat energic împotriva invadării Cehoslovaciei „prietene” de către trupele Pactului de la Varșovia, ceea ce a provocat în URSS, în Polonia și Bulgaria relansarea campaniei anti-Tito. Pe de altă parte, unele partide comuniste din afara blocului au protestat și ele cu o vehemență mai mare sau mai mică: PC italian cu o mare energie, ca și omologul său spaniol aflat atunci în ilegalitate, PC francez în mod mai voalat dar de o manieră total diferită față de comportamentul său autoritar. Astfel, după ce indignarea și consternarea din primele săptămâni au trecut, conducerea PCUS își va da toată silința să reia situația sub control.

În primul rînd, pe plan internațional, la întrunirea de la Moscova din iunie 1969, unde sînt prezente 78 de partide, aceasta reușește să-și restabilească calitatea de lider asupra comunis-

mului mondial. Desigur, în timpul acestei reuniuni, conducătorii de la Kremlin au fost criticați, iar doctrina „dublei” responsabilități a PC aflate la putere care implica „suveranitatea limitată” a acestor organisme politice, nu a fost aprobată în unanimitate dar nu a fost nici respinsă. În consecință, PC italian și-a mai temperat pentru moment acuzațiile, iar Partidul Comunist din Austria și Franța au revenit la ordine expulzându-i pe protestatari (Roger Garaudy în Franța, Ernst Fischer în Austria).

În al doilea rînd, în interiorul democrațiilor populare, care după evenimentele de la Praga, sînt supuse unui control mai sever și „standardizării”. Aceasta este aplicată mai întîi în Cehoslovacia, unde după eliminarea echipei lui Dubcek obținută de ruși în aprilie 1969, în urma unui nou val de proteste, se trece la o epurare de mare anvergură. Succesorul lui Dubcek, Husak va încerca la început să aplice o politică „centralizată”, dar este nevoie să se sprijine rapid pe „novotniști” a căror victimă fusese și el. Partidul care fusese „contaminat” la bază „reconstruit de sus în jos și transformat după sfatul lui Brejnev într-un partid de elită, selecționat cu grijă. Intelectualitatea este sever epurată, numeroși universitari, savanți, scriitori, ziariști și alți „lucrători de cultură” trebuind în cel mai bun caz să renunțe la posturile lor pentru munci manuale (fostul campion olimpic la alergări și colonel în armată, Emil Zatopek, va deveni astfel măturător). Se restabilește cenzura, cultura este din nou tutelată politic, syndicatele și Uniunea studenților sînt curățate de elementele contestatare. De la sfîrșitul lui 1969, ordinea brejneviană domnește singură peste societatea cehoslovacă.

În cursul anului următor, ștafeta contestatară este preluată totuși de Polonia. În această țară unde învingătorul din 1956, Gomulka a deviat încet încet „calea poloneză către socialism” în sensul că a restrîns mult libertatea de exprimare, fără însă să poată rezolva gravele probleme economice, un prim avertisment a fost dat regimului în martie 1968. Ca ecou al primelor manifestări ale revoluției tinerilor occidentali, tulburări grave izbucnesc în universități. Contestatarii obțin sprijinul intelectualilor dar nu și pe cel al muncitorilor, iar acțiunea lor este

urmată de o represiune violentă cu tentă antisemită. Gomulka nu a tras învățăminte din acest prim avertisment.

În decembrie 1970, la Gdansk (fostul Danzig) și în alte porturi ale Balticii izbucnește o mișcare grevistă, urmată curînd de revolte violente ai căror actori sînt de această dată reprezentanți ai muncitorimii. La originea acestei mișcări, care amintește de cea din Poznan din 1956, se află hotărîrea guvernului de a mări în același timp normele de lucru și prețurile la alimente, blocînd totodată salariile. Neavînd nici un contact cu masele, Gomulka și echipa sa credeau că pot să conteze pe pasivitatea clasei muncitoare care, cu doi ani și jumătate în urmă au asistat fără să reacționeze la represiunea împotriva intelectualilor și studenților contestatari. Ori, dacă muncitorii din Varșovia și din alte orașe din interiorul țării nu se mișcă, vîlvătaia cuprinde porturile, unde agitația este de o extremă violență.

Informat asupra situației, Gomulka o atribuie pur și simplu acțiunii unor „huligani” manipulați de elemente contrarevoluționare aflate „în solda străinătății”. Laitmotiv cunoscut, dar care nu mai are succes după evenimentele de la Praga, nici în fața șefilor militari care îi reproșează primului secretar că i-a angajat într-o represiune antimuncitorească devenită inevitabilă din cauza încăpățînării sale (vor fi aproape 300 de morți la Gdynia și 150 la Szczecin pe 17 decembrie), și nici în rîndurile conducătorilor PCUS. Abandonat de aceștia din urmă, Gomulka trebuie să-și părăsească postul, nu în favoarea unui susținător al dictaturii consolidate, generalul Moczar, ci în favoarea principalului său rival din „Politburo” (Biroul Politic), Gierek care este însărcinat de Brejnev cu misiunea de a salva „socialismul” în Polonia și care, pentru a duce la bun sfîrșit această însărcinare, va primi un important ajutor economic din partea URSS.

Una din primele măsuri luate de noua echipă – o echipă formată din oameni tineri – este aceea de a anunța creșterea prețurilor care dăduse foc prafului de pușcă, după care începe angajarea unui dialog cu toate păturile populației și cu Biserica Catolică ce constituie în această țară o structură puternică rămasă

aproape intactă după represiunea îndreptată împotriva membrilor săi. Urmează apoi, apărută în plină iarnă, „o primăvară poloneză” susținută la cel mai înalt nivel al aparatului de partid, care timp de câțiva ani va face să sufle peste țară un vînt de reformă. Cît despre conducătorii de la Kremlin, chiar dacă se pot bucura că au reușit încă o dată să evite ce e mai rău, trebuie mai mult ca oricînd să tragă concluzii din aceste evenimente din decembrie. Acestea ar trebui să fie diferite de cele trase în 1956 și 1968, deoarece de data asta amenințarea nu a venit din partea intelectualității revizioniste și a aliaților ei din sînul PC, ci din partea clasei muncitoare însăși, pe care partidul se presupune că o reprezintă și datorită căreia își justifică legitimitatea. Pentru prima oară într-o țară comunistă, o mișcare ce s-a născut în rîndurile muncitorimii a reușit să răstoarne guvernul și să anuleze hotărîrile pe care conducerea vroia să i le impună în mod arbitrar. Desigur, va fi nevoie de încă douăzeci de ani pentru ca erodarea socialismului birocratic să ducă la explodarea blocului de est. Cu toate acestea, din acest moment este clar că pentru conducătorii sovietici va veni ziua cînd, inclusiv în propria lor țară, se vor confrunta cu trezirea societății civile.

Capitolul 9

DE LA EUROPA CELOR DOUĂ BLOCURI LA EUROPA STATELOR INDEPENDENTE (DE LA MIJLOCUL ANILOR 1970 PÎNĂ ÎN ZILELE NOASTRE)

■ *De la sfîrșitul anilor 60 Europa de Vest trece printr-o criză care se va agrava din 1973 odată cu primul șoc petrolier. Confruntarea cu „stagflația” [stoparea, stagnarea inflației] și cu șomajul, aceasta cunoaște o scădere a dezvoltării economice și oscilează între diverse politici de relansare inflaționistă și o strictețe monetară și bugetară care agravează șomajul. În fața crizei, Europa se dispersează, nereușind nici să adopte o strategie comună, nici să se facă auzită de Statele Unite.*

■ *În același timp, Europa intră și într-o perioadă de tulburări. Începînd din 1975, destinderii îi urmează o perioadă de reluare a Războiului Rece marcată de desfășurarea rachetelor sovietice SS20 în Europa de Est și de un puternic curent pacifist deosebit de activ în Europa de Nord, îndreptat împotriva instalării rachetelor americane Pershing II, ca replică la acțiunile sovietice. La această atmosferă tensionată care durează pînă în 1984, se adaugă în anii 70-80 recrudescența atentatelor teroriste provenite din mișcările naționaliste, din „lăstarele” mișcărilor de stînga și din micile grupări sau chiar state arabe radicale.*

■ *În ciuda acestor dificultăți, a blocajelor provocate de criză și a reticențelor Marii Britanii de a juca un rol în comunitate, proiectul european înregistrează totuși niște progrese. În anul 1979 se pune la punct Sistemul*

Monetar European (SME) și au loc primele alegeri pentru Parlamentul European prin sufragiu universal. CEE se lărgeste prin aderarea Greciei în 1981, apoi a Spaniei și Portugaliei în 1986, în timp ce se preconizează o mare piață comună pentru sfârșitul lui 1992.

■ *Această perioadă este însă mai ales epoca sfârșitului modelului comunist din Europa de Est. Căderea comunismului va fi grăbită de noua cale pe care Mihail Gorbaciov dirijează URSS-ul începînd din 1985⁴⁵. Incapacitatea sovieticilor de a răspunde provocării lansate de președintele Reagan prin „războiul statelor”, obligă URSS să se întoarcă din nou spre destindere. Criza economică din țările de est va duce la prăbușirea sistemului comunist între 1989 și 1991. Tentativa de lovitură de stat din august 1991, care a încercat oprirea acestui proces, sfîrșește prin dispariția comunismului și dezmembrarea URSS-ului.*

Între începutul crizei economice mondiale care a urmat după primul șoc al petrolului și avalanșa de evenimente care au dus la sfărîmarea blocului socialist și la întoarcerea (încă nedesăvîrșită) la democrație a statelor din estul european, cele două jumătăți ale continentului au traversat o perioadă agitată și periculoasă, pe fondul desfășurării economice și a redeșteptării tensiunilor internaționale. La răscrucea dintre anii 1970 și 1980, mulți au crezut chiar că aceasta riscă să se termine printr-o înfruntare generală al cărei epicentru ar fi fost Europa, cu atît mai mult cu cît, cu tehnologiile militare sofisticate, războiul devenea posibil, nu numai în forma recurentă a „războaielor periferice” minore, ci pur și simplu în „centrul” sistemului internațional și avînd ca final probabil o hecatombă fără precedent ale cărei prime victime ar fi fost europenii din Vestul și Estul Europei.

Aceste viziuni apocaliptice, care au alimentat timp de mai mulți ani un anume sistem editorial și mediatic, s-au arătat din fericire a ține de niște scenarii ale politicii de ficțiune. Și într-adevăr după trei sau patru ani tensiunea a scăzut. Constatînd incapacitatea sa de a ține pasul cu Statele Unite în domeniul tehnologiei de vîrf și al cursei înarmărilor, URSS, împreună cu Mihail Gorbaciov, a ales varianta „restructurării” globale a sistemului în care trăise timp de șaptezeci de ani și pentru a

duce la bun sfârșit această acțiune a optat pentru cooperarea cu Vestul cât și pentru abandonarea definitivă a idealurilor revoluționare pe termen lung. Dintr-o dată, Războiul Rece declanșat de cele două mari puteri imediat după primul război mondial și care a fost reluat începînd din 1974-1976, ca urmare a efectelor crizei și a politicii americane de replicare, s-a potolit aproape definitiv, iar blocul de est a cărui coeziune a fost susținută de acesta timp de patruzeci de ani, „s-a făcut țandări”

După toate aceste evenimente, această parte a Europei se întoarce într-un anume fel la situația geopolitică din secolul al XIX-lea și anume la o „balcanizare” însoțită de o revenire în forță a naționalismelor – ca în Iugoslavia și URSS – care pot deveni cauze ale unor conflicte viitoare. Totuși, această perspectivă sumbră nefiind sigură situația nou creată poate tot atît de bine să aibă și o ieșire pozitivă, mai cu seamă că CEE, devenită „Europa celor doisprezece” la începutul lui 1968 ar putea să profite de puterea de atracție pe care i-o conferă perspectiva transformării ei în „piața comună” la sfârșitul lui 1992 și care ar putea atrage acele state din Europa de Est care doresc să-și lege soarta de cea a Comunității. O Comunitate consolidată, dotată cu o monedă proprie și al cărei executiv ar fi creat după proceduri democratice, ar forma nucleul de decizie al viitoarelor State Unite ale Europei.

Europa de Vest în cadrul crizei mondiale

Pentru Statele Unite cât și pentru alte state ale lumii industrializate, războiul israeliano-arab din octombrie 1973 și creșterea de patru ori în cîteva luni a prețului petrolului, consecință directă a acestui război, pun capăt cu brutalitate „celor trezeci de ani glorioși” și aruncă continentul european într-o recesiune profundă și de lungă durată. În realitate, nu a fost nevoie de primul șoc al petrolului pentru ca criza mondială să înceapă să se manifeste. Încă de la sfârșitul anilor 1960, au

apărut semne de neregulă, consecință a limitelor de rentabilitate atinse în țările dezvoltate de „a doua revoluție industrială”, a saturării piețelor de desfacere, a crizei dolarului devalorizat de două ori (în august 1971 și în februarie 1973) și a efectelor sistemului lui Bretton Woods.

În 1972-1973, în mod paradoxal, tocmai avîntul economiei mondiale a transformat aceste dificultăți latente, într-o situație de criză. Dezvoltarea accelerată și generalizată a determinat într-adevăr țările industrializate să crească cumpărările de materii prime, deci să provoace o creștere a cursurilor și aceasta chiar în momentul cînd seceta din Sahel și achiziționarea masivă de cereale de către Uniunea Sovietică duceau la o creștere importantă a prețurilor agricole. Pentru a frîna starea economică amenințată de inflație, guvernele au adoptat politici deflaționiste care au contribuit la răsturnarea situației.

Șocul petrolului din 1973-1974 va juca în acest context rolul unui detonator. Cu siguranță debuturile unei politici de ridicare a prețurilor aplicate de țările din OPEC (Organizația Țărilor Exportatoare de Petrol) au început să-și arate efectele încă din 1970. Dar, dramatizînd discuțiile și oferind țărilor arabe exportatoare de petrol ocazia de a exercita presiuni asupra pieței, folosind boicotul și reducerea de comun acord a producției de „aur negru”, cît și „războiul din Kippur” declanșează un proces de reevaluare brutală: prețul barilului de petrol brut care crescuse de la 2 la 3 dolari între 1970 și octombrie 1973, urcă vertiginos din acest moment și în ianuarie 1974 atinge 12 dolari.

Această creștere brutală a prețului petrolului are un dublu efect asupra economiilor occidentale: agravează brusc tendințele inflaționiste și duce la o prelevare importantă asupra bogățiilor țărilor importatoare, obligate să achite o „factură petrolieră” deosebit de mare. Ea constituie deci un important factor de accelerare a crizei.

Europa de Vest este mult mai afectată de criză decît Statele Unite, producătoare de petrol, avînd rezerve imense de hidrocarburi cît și resurse energetice de substituție (hidro-elec-

tricitate, șisturi de bitum etc.). Aceasta apare, la prima vedere, ca o recesiune obișnuită care pune capăt dezvoltării spectaculoase a „celor treizeci de ani glorioși”. Produsul Național Brut al diferitelor state angajate în jocul economic scade ușor în 1975. Producția lor industrială dă vizibil înapoi, mai ales în sectoarele tradiționale – textile, construcții navele, siderurgie – care suferă de lipsă de modernizare și restructurare și sînt lovite în plin de concurența Japoniei și a „noilor țări industrializate” din Asia. Comerțul internațional dă înapoi, falimentele se înmulțesc iar numeroase întreprinderi sînt obligate să facă concedieri masive inclusiv cele din ramurile care rămîn subvenționate, ca industria de automobile și aeronautică.

Șomajul este manifestarea „clasică” cea mai concretă a crizei, dar și cea mai periculoasă pentru echilibrul societăților europene. Între 1973 și 1983, 15 milioane de locuri de muncă sînt create în Statele Unite, 4 milioane în Japonia, dar nici unul în Europa de Vest. În 1984, după efectele celui de „al doilea șoc petrolier”, aceasta din urmă va avea 19 milioane de oameni fără lucru, dintre care 13 milioane în CEE. Rata șomajului atinge în acel moment 12% din populația activă pe ansamblul comunității și se înregistrează diferențe foarte mari între diferitele state membre ale OCDE: 21,5% în Spania, mai mult de 13% în Belgia, în Portugalia și Regatul Unit, 10,5% în Italia, 10,1% în Franța, 9,3% în Danemarca, 8,6% în RFG, 3,6% în Austria, 2,8% în Suedia, 2,5% în Norvegia și numai 1% în Elveția. Aceste cifre nu pledează defel în fața opiniei publice din ultimile patru țări, pentru intrarea lor în CEE.

Ceea ce est totuși specific crizei din anii 1970, este faptul că șomajul se combină într-un mod inedit cu scăderea dezvoltării economice (scădere ce atinge 2,5% pe an, adică mai puțin de jumătate din nivelul perioadei precedente) și cu o inflație foarte mare care depășește o medie de 10% pentru țările din OCDE (și aici cu mari diferențe: 6% în RFG, mai mult de 20% în Italia). De aici denumirea de „stagflație” dat acestui fenomen care explică în principal creșterea prețurilor de producție, provocată ea însăși de scumpirea energiei și a materiilor prime,

ridicarea permanentă a salariilor și a datoriilor impuse întreprinderilor de obligația de a plăti indemnizația de șomaj. Și în acest domeniu țările europene sînt mult mai amenințate decît Statele Unite și Japonia, unde protecția socială este mai puțin importantă.

Confruntate cu o economie în expansiune, amenințată de inflație sau din contra cu recesiunea generatoare de șomaj, politicile economice clasice puteau folosi alternativ cînd soluția deflaționistă cînd cea a relansării. Problema pusă guvernelor de noua configurație a economiei mondiale este de a face față simultan la două amenințări contradictorii. Rezultă de aici, la niveluri și la date foarte diferite de la o țară la alta, o serie de politici economice total opuse, unele de inspirație liberală și monetară, ca cele adoptate de Margaret Thatcher în Regatul Unit începînd din 1979, de Raymond Barre în Franța din 1976 pînă în 1981, de Helmut Schmidt, apoi de Helmut Kohl în Germania Federală, pe timpul întregii perioade. Alții se bazează implicit sau explicit pe modelul keynezian, așa cum face în Franța socialistul Pierre Mauroy, între 1981 și 1983. De acum înainte, în timp ce scad efectele destabilizatoare ale celui de „al doilea șoc al petrolului” – o nouă dublare a prețului barilului brut în urma revoluției din Iran din 1978-1979, apoi a războiului dintre Iran și Irak – și începe lent o nouă perioadă de relansare economică, ansamblul țărilor din OCDE adoptă o politică de austeritate monetară și bugetară. Datorită acestei politici, dar și a scăderii prețurilor la materii prime, a căderii dolarului, a creșterii productivității datorată noilor tehnici create de electronică și de informatică, inflația este adusă aproape psete tot la un nivel rezonabil, în medie de 3%, ceea ce permite reînceperea investițiilor și a dezvoltării economice într-un ritm care este totuși departe de a egala în țările europene pe cel din timpul „celor treizeci de ani glorioși”.

„A vorbi pe o singură voce?”

În acest război împotriva recesiunii, a creșterii prețurilor și a șomajului, statele Europei de Vest, au luptat în mod disperat. Încă de la declanșarea primului șoc petrolier, fiecare a adoptat față de embargoul impus de OPEC o politică confromă intereselor sale proprii. Țările de Jos, este adevărat beneficiare a unor posibilități de aprovizionare oferite de piața liberă din Rotterdam, s-au alăturat Statelor Unite și au fost penalizate printr-o boicotare totală care a durat pînă în iulie 1974. Franța și Marea Britanie, considerate de arabi „țări prietene” au fost aprovizionate la nivelul importurilor anterioare. Pentru celelalte țări, livrările de petrol brut s-au micșorat cu 5% pe lună. După care, în loc să găsească un compromis general cu OPEC, așa cum sugera guvernul olandez omologilor săi din CEE fiecare își va da silința să obțină avantaje proprii tratînd direct cu o țară sau alta exportatoare de petrol, din Golf. Altfel spus, țările europene nu adoptă nici o politică comună în domeniul energetic. După criza din Suez, în 1956, amenințarea penuriei energetice a contribuit foarte mult la relansarea construcției europene și la constituirea în anul următor a Euroatomului. În 1973 cînd pericolul devine mai mare și cînd de peste tot se ridică voci care anunță „închiderea robinetului cu petrol” pentru deceniul următor, se aplică legea „se salvează cine poate”

Regatul Unit și Franța sînt în fruntea celor care au ales această luptă de unul singur, primul pentru că se bazează pe rezervele sale petroliere din Marea Nordului, Franța pentru că face din problema energetică, garanția independenței sale față de Statele Unite. La mijlocul lui decembrie 1973, trecînd pe la Londra imediat după ședința Consiliului Atlantic, Kissinger a propus statelor din Europa Occidentală și Japoniei să formeze împreună cu Statele Unite un grup de acțiune al energiei. El se lovește de refuzul ministrului francez al Afacerilor Externe, Michel Jobert, care în ceea ce-l privește, preconizează o conferință Europa-Țările arabe, iar în februarie 1974, cînd la

Washington se constituie un organism de coordonare din care în noiembrie va lua naștere Agenția Internațională a Energiei, Franța refuză să adere la acesta, distrugînd astfel unitatea Comunității Europene.

Decepția partenerilor europeni ai Franței este cu atît mai mare cu cît refuzul acesteia de a promova împreună cu aliații săi o politică energetică comună este formulată exact după Conferința șefilor de state și de guverne care a avut loc la Copenhaga pe 14 și 15 decembrie 1973. Ori la sfîrșitul acestei reuniuni reprezentanții celor nouă state membre ale Comunității au publicat un comunicat în care se afirma „dorința lor comună de a vedea Europa vorbind pe o singură voce în legătură cu marile probleme ale lumii” și o „declarație asupra identității europene” Dorință care devine rugăciune în momentul în care Franța lui Pompidou navighează împotriva curentului, revenind la principiile gaulliste și demarcîndu-se de cei opt parteneri ai săi.

Este adevărat că atitudinea Statelor Unite nu-i convinge pe succesorii promotorului „Europei națiunilor” să renunțe la neîncrederea lor în tot ce ar putea aduce Europa occidentală sub influența directă a Washingtonului. Războiul din Kippur și embargoul petrolier au intervenit într-un moment cînd, conducătorii americani crezînd că au stabilizat pentru un timp relațiile cu URSS, considerau că a venit momentul să pună capăt „neînțelegerilor transatlantice” care îi puneau în opoziție cu aliații lor de pe bătrînul continent. Începînd din vara lui 1971, anunțînd la televiziunea americană măsurile luate pentru redresarea situației economice și monetare a țării sale, Nixon a lansat un avertisment „solemn” țărilor industrializate din Europa și din Asia. Acestea erau „zdruncinate după al doilea război mondial”, dar astăzi, în mare parte datorită ajutorului Statelor Unite erau puternice din punct de vedere economic. De aceea, a sosit momentul și pentru ele de a-și asuma „partea lor de responsabilitate în apărarea libertății și a lumii”

Aceasta era replica dată de americani reproșurilor pe care aliații Statelor Unite le adresau acestora de mulți ani încoace

și anume că ei trebuiau să suporte cheltuielile excesive ale modului de viață american creînd o dezordine monetară mondială și plătindu-și datoriile externe doar cu promisiuni deșarte. La aceste acuzații americanii răspund prin vocea președintelui că, dacă Europa și Japonia care au ieșit din război complet distruse, au putut să renască din ruine și să devină mari puteri economice rivale ale Statelor Unite, aceasta s-a produs datorită ajutorului oferit de acestea și a protecției puțin costisitoare de care au beneficiat adăpostindu-se sub „umbrela nucleară” americană. Era timpul să se spună deschis foștilor protejați deveniți concurenți prosperi că America nu putea accepta să finanțeze indirect pe cei care au provocat dificultățile cu care se confrunta și că este necesar să se reducă efectele concurenței acceptîndu-se acordarea unor avantaje tarifare produselor „made in USA” (acesta era în fond scopul lui Nixon) și să se redefiniească termenii și sarcinile fiecăruia în cadrul alianței.

În această perspectivă, pe 23 aprilie 1973, Henry Kissinger, a expus liniile directoare ale unui proiect al noii „Carte atlantice” care trebuia să stabilească raporturile Statelor Unite cu aliații europeni, ținîndu-se cont de schimbările intervenite de un sfert de secol în situația fiecărui membru al alianței. Declărînd că țara sa avea „să continue susținerea unității europene” și era gata să „se gîndească la concesii reciproce” secretarul de stat al lui Nixon afirma la rîndul său că venise momentul ca Europa să contribuie „cu o parte echitabilă la efortul comun pentru apărarea comună”. „Așa cum economia Europei – adăuga el – nu este un scop în sine, nici Comunitatea Atlantică nu poate fi un club închis: Japonia trebuie să devină un partener principal în acțiunea noastră comună”

Se punea deci problema redistribuirii rolurilor, cerîndu-li-se europenilor mai multe eforturi pentru propria lor apărare, ceea ce ar fi putut părea posibil din punctul lor de vedere, dacă această somație ar fi fost însoțită de propunerea echitabilă de a împărți responsabilitățile și puterea de decizie. Ori asupra acestui punct, Kissinger era de neclintit: Statele Unite aveau „responsabilitățile mondiale, iar Europa „interese regionale”

ceea ce însemna că aceasta nu trebuia să se preocupe decît de dezvoltarea armamentului său convențional lăsînd supraputerilor deținătoare a rolului de lideri, forța nucleară și exclusivitatea deciziei supreme.

Se înțelege că această „regionalizare” a Europei, nevoită să joace un rol de mîna a doua în momentul în care era amenințată cu denuclearizarea (în sensul că în momentul parității strategice și a „răspunsului flexibil”, eventualitatea unei riposte masive a Statelor Unite în cazul unui atac sovietic devenea cu totul ipotetică) nu avea nimic care să-i poată entuziasma pe partenerii occidentali ai Republicii imperiale și să-i facă să accepte proiectul lui Kissinger. Cu excepția olandezului Joseph Luns, secretarul general al NATO, nici un guvern aliat nu a aprobat discursurile de pe 23 aprilie, iar ministrul britanic al Afacerilor Externe, Douglas Home, îl va critica chiar în mod public.

Aceasta explică și poziția Franței, mereu în frunte cînd a fost vorba să contracareze tentativele americane de a domina din nou pe aliații occidentali și poziția acestora din urmă în timpul „Războiului din octombrie”. Considerînd că se aflau în fața unui conflict regional care nu le privea în mod direct, țările membre ale NATO au început prin a refuza să permită americanilor să folosească bazele pe care aceștia le aveau în Europa pentru a furniza Israelului material militar. Numai guvernul portughez (era înainte de „revoluția garoafelor” din 1974 a generalului Spínola) le va permite să tranziteze „podul aerian” prin Azore, în timp ce Turcia acorda sovieticilor dreptul de a survola teritoriul său, Bonnul se opunea utilizării stocurilor militare depozitate în RFG, iar guvernul de la Londra, impunînd un embargo asupra armelor, împiedica tancurile israeliene de fabricație britanică să primească piese de schimb și muniție. Washingtonul a fost foarte ofensat și a spus-o clar (Kissinger a vorbit chiar de „dezgust”) dar europenii și-au exprimat și ei acuzațiile. În afară de nemulțumirea provocată de faptul că nu au fost consultate înainte de declararea stării de alertă a forțelor americane, pe care au semnalat-o Washingtonului pe 25 octom-

brie 1973, ei publică pe 6 noiembrie o declarație comună, favorabilă pozițiilor arabe. Pe 12 noiembrie, imediat după „acordul de la kilometrul 101”, criticînd în fața Adunării Naționale „sistemul de înțelegere creat de acordul Brejnev-Nixon”, Michel Jobert își exprimă indignarea că Europa a fost tratată „ca o non-persoană” și „umilită în inexistența ei”

Această criză a relațiilor transatlantice ațîțată de un eveniment care arăta europenilor gradul lor de dependență energetică avea să se liniștească în primăvara lui 1974. Mai întîi odată cu compromisul elaborat pe 21 aprilie la Gymnich în RFG, cu ocazia unei reuniuni neoficiale a miniștrilor Afacerilor Externe ai celor Nouă, aceștia angajîndu-se să hotărască în fiecare situație oportunitatea consultării Statelor Unite și aceasta pe baza unei poziții comune votată în unanimitate. Pe urmă, în iunie, Consiliul de Miniștri al NATO, reunit la Ottawa adoptă o declarație în paisprezece puncte, care, chiar dacă stipula că aliații sînt „ferm hotărîți să ceară să fie bine informați și să consolideze practica consultărilor deschise” lăsa celor Nouă libertatea de a-și defini pozițiile comune dacă doreau acest lucru”. Alegerea în Franța a lui Valéry Giscard d’Estaing, succesor al lui Georges Pompidou mort înaintea terminării mandatului, va favoriza această apropiere a punctelor de vedere american și european, fără ca politica franceză să fie totuși readusă pe poziții atlantice.

În aceste condiții, Europa celor Nouă avea oare să înceapă „să vorbească pe o singură voce” așa cum se angajase în timpul reuniunii la nivel înalt de la Copenhaga din decembrie 1973 și așa cum deja o îndemneau să folosească cele două rapoarte Davignon (octombrie 1970 și iulie 1973)? Este clar că în starea incipientă în care se găsea Comunitatea, care avea deja dificultăți în reglementarea problemelor monetare, bugetare și agricole, ideea că ar fi putut să aplice o politică externă comună ținea de pura utopie. Cel mult, putea să se spere că, în legătură cu anumite probleme ale căror implicații erau prea generale sau prea străine de ea pentru ca interesele majore ale fiecărui stat membru să fie puse în pericol de adoptare a unei poziții comune, să existe o înțelegere și să se găsească un limbaj al consensului.

Așa se va întâmpla, de exemplu, cu ocazia Conferinței de Securitate și Cooperare în Europa (CSCE) care, convocată la Helsinki din 1973 în 1975, nu va da rezultate deosebite, dar în cursul căreia europenii vor reuși să adopte un demers propriu, relativ unitar și să se impună ca o forță mediatoare între cele două mari puteri. Comunitatea va elabora de asemeni în legătură cu conflictul israeliano-arab și sub influența Franței, sugestii generale de reglementare bazate, potrivit principiilor declarației de la Viena adoptată de Consiliul European pe 13 iunie 1980, pe „dreptul la existență și securitate al tuturor statelor din regiune, inclusiv Israelul, pe dreptate pentru toate popoarele, ceea ce implică totodată recunoașterea drepturilor legitime ale poporului palestinian”

Desigur că odată cu alegerea lui François Mitterrand ca președinte al Republicii (în mai 1981), Franța, care inițiasse textul, declară că nu se mai simțea legată de declarația de la Veneția, dar în ansamblu, se pare că de la începutul deceniului 1980, cei Nouă adoptă din ce în ce mai des poziții comune în domeniul politicii internaționale. Ei își înmulțesc declarațiile de principiu, de exemplu asupra Libanului (2 decembrie 1980, 29 ianuarie 1982, 22 martie 1983) asupra Afganistanului (28 aprilie și 13 iunie 1980, 24 martie și 30 iunie 1981, 27 decembrie 1984), asupra războiului Iran-Irak. Mai multe țări ale Comunității se alătură, cu aprobarea celorlalte state membre, forțelor de observație din Sinai în 1981 (Franța, Regatul Unit, Italia, Țările de Jos) și forței multinaționale trimisă în Liban în anul următor (Franța, Regatul Unit, Italia). În diverse probleme spinoase din ultimii cincisprezece ani – Cipru, Liban, Africa de Sud, Afganistan, războiul din Malvine – medierea și acțiunile CEE au fost adesea favorabile rezolvării acestora. În sfârșit, la ONU, unde Comunitatea beneficiază din 1974 de statutul de observator, voturile celor nouă, apoi celor douăsprezece state membre tind în general spre soluții comune.

Evident, aceasta nu împiedică pe nici unul dintre ele să-și conducă singur barca în mijlocul furtunilor și a ameliorărilor diplomatice de moment, în cazul în care imperative conside-

rate vitale de conducătorii acestora le-o cer în mod imperativ. Anglia Margaretei Theatcher nu s-a sinchisit de părerea partenerilor săi pentru a intra în confruntare cu Argentina în timpul conflictului din Malvine, în 1982. De cincisprezece ani Franța s-a angajat de una singură în diverse intervenții în Africa (Ciad, Zair) și la începutul epocii socialiste a dus o politică proprie în America Centrală. Grecia condusă de PASOK⁴⁷ a practicat o politică „îndreptată spre Est” care a făcut-o uneori să joace rolul de francțiror în sînul unei Comunități căreia de-abia i se alăturase. Cu toate acestea, în ciuda acestor inevitabile ieșiri din joc, motivate de interese proprii sau de angajamente anterioare construcției comunitare, cooperarea europeană a încetat să mai fie o simplă idee spirituală.

Reîntoarcerea la Războiul Rece

Este întotdeauna foarte greu să reperezi cu precizie răscrucile istoriei. Fiind vorba de trecerea de la „destindere” la o perioadă pe care mijloacele mediatice occidentale au calificat-o atunci drept o perioadă de „pace caldă”, dar fluturînd ideea pericolului unui „al treilea conflict mondial”, cîteva date par totuși să jaloneze drumul pe care în doi ani lumea îl parcurge trecînd de la apogeul destinderii la ceva ce semăna deja foarte mult cu confruntările mocnite din anii 50.

Iunie 1973: Brejnev și Nixon semnează la Washington tratatul „asupra prevenirii războiului nuclear”

Octombrie 1973: cele două superputeri se înfruntă în Orientul Apropiat prin interpunerea Siriei, Egiptului și Israelului, dar „condominiumul” se menține și permite rezolvarea crizei.

Sfîrșitul lui 1975: rușii și cubanezii își fac apariția pe scena africană pentru a asigura în Angola succesul MPLA⁴⁸, partid prosovietic.

În doi ani s-a produs deci o răsturnare de situație ale cărei principale manifestări se localizează în afara Europei. În

Europa, numai Portugalia care s-a scuturat de dictatura post-salazistă în aprilie 1974, va oferi Kremlinului în 1975, intenția de a trece în tabăra adversă, intenție care însă este repede înăbușită.

Mobilurile cotiturii strategice operate de sovietici și de aliații acestora, nu sînt deloc simple. Mai întîi, URSS a suportat greu retragerea din timpul Războiului din octombrie, apoi manevrele întreprinse de americani imediat după conflict pentru a o scoate din Orientul Mijlociu. Dacă nu a reacționat imediat, aceasta a fost pentru că nu a realizat încă de la început amploarea primului șoc al petrolului, dar mai ales pentru că este angajată din 1973 în negocieri care îi convin mai mult din momentul în care acestea trebuiau să-i asigure recunoașterea cuceririlor sale teritoriale și a dominației sale asupra Europei de Est. Odată aceste avantaje obținute datorită acordurilor de la Helsinki, semnate în august 1975, aceasta nu mai are de ce să adopte o atitudine moderată.

În momentul în care ia sfîrșit Conferința pentru Securitate și Colaborare în Europa, criza economiilor capitaliste devine evidentă, mai ales în statele din Europa de Vest pe care dependența energetică le face desoebit de vulnerabile. Odată cu acestea, apar și vechile reflexe care au un rol important, interpretările catastrofice din anii 1920 și 1930 găsind ecou (atenuat totuși) printre conducătorii PCUS. S-a crezut într-o revigorare pe termen lung a capitalismului, capabil să se adapteze la toate schimbările și toată lumea s-a resemnat să aștepte încă cîteva decenii slăbirea sau prăbușirea finală a sistemului opus. S-a ales chiar soluția de a ajuta cu tot ce se putea pentru a se asigura modernizarea și interesul înainte a comunității socialiste. Și dintr-o dată, iată că mașinăria ale cărei capacități au fost poate supraestimate, dădea semne de dereglare. Nu sosise oare momentul dacă nu de a asista la manifestarea capitalismului, cel puțin de a profita de căile care obligau corabia să-și schimbe direcția și să-și micșoreze viteza?

Șansa, oferită conducătorilor sovietici între 1975 și ultimele luni ale președenției Carter, oricît de circumstanțială și

temporară ar fi fost, a fost aceea că acestor dificultăți ale economiilor occidentale, repede interpretate ca nerealizabile, se adaugă rapid efectele paralizante ale sindromului Vietnam și Watergate. De la retragerea forțată a lui Nixon (iunie 1974), pînă la trezirea puțin agitată a lui Carter după „lovitura din Kabul” (decembrie 1979) rușii au avut la dispoziție cinci ani pentru a-și împinge în față pionii pe o tablă de șah internațională de pe care principalul ocupant părea, spre mirarea tuturor, absent.

În realitate, inițiativele Kremlinului se înscriau și într-o altă perspectivă, cea decisivă. Mai întîi, criza capitalismului nu pare să aibă decît consecințe pozitive asupra comunității socialiste. Cu ceva timp în urmă aceasta a dat naștere fascismului și a provocat războiul și nu este exclus ca, în viziunea marxistă a lucrurilor, aceleași cauze să producă aceleași efecte. În mai multe rînduri, pe timpul lui Truman și al lui Eisenhower, apoi sub președinția lui Johnson îndîrjirea americană a fost interpretată ca fiind începutul unui proces de fascizare. Pentru ce nu s-ar întîmpla același lucru în momentul în care criza monetară, scumpirea prețului energiei, creșterea generală a șomajului și rivalitățile imperialiste renăscute fac să izbucnească la suprafață contradicțiile sistemului, obligă „monopolurile” să adopte soluții extreme atît pe plan intern cît și în domeniul relațiilor internaționale? La urma urmei, dacă Weimarul l-a creat pe Hitler, de ce America lui Gerald Ford și a lui Jimmy Carter nu ar pregăti o tentativă autoritaristă de expansiune? Oare aceasta nu dispune deja pe continentul european de un bastion avansat, Germania „revanșardă” a social-democratului Helmut Schmidt, ea însăși pe punctul de a se angaja într-o aventură autoritaristă?

Și de o parte și de cealaltă se revine la logica Războiului Rece, fiecare din cele două tabere aruncînd pe umerii celeilalte răspunderea primei lovituri dată destinderii. În ceea ce-i privește pe europenii de Vest, părerea care cîștiga teren în numeroase cercuri conducătoare susținătoare a unei politici dure față de URSS, este aceea că motivele ofensive ale șefilor de la Kremlin vor avea cîștig de cauză în fața complexului citadelei

asediale. Inițiativele și intervențiile lui Brejnev și ale echipei sale le-a adus revelația unui plan pregătit în comun și bine conturat, vizînd compensarea eșecurilor suportate în Orientul Mijlociu printr-o vastă mișcare de încercuire a Golfului și de control asupra „plămînului” petrolier al Europei. Aceasta explică emoția provocată de invadarea Afganistanului de către Armata Roșie la sfîrșitul lui 1979, cu toate că ea nu este atît de puternică încît să determine toate statele Europei să ia parte la acțiunea de pedepsire inițiată de președintele Carter, așa cum o dovedește refuzul multora dintre ele printre care Franța, să boicoteze Jocurile Olimpice de la Moscova din iulie-august 1980.

Începînd din 1978 atmosfera internațională se caracterizează deci printr-o întoarcere progresivă la înghețare. Desigur aceasta este mai puțin intensă decît cea din timpul celor cincisprezece ani care au urmat după marea ruptură din 1945-1947, iar Europa este pentru moment ținută departe de marile turbulențe internaționale. Dar cine poate spune într-o perioadă în care supraviețuirea statelor industriale de pe bătrînul continent depinde în proporție de 80% de aprovizionarea lor cu petrol, ceea ce s-ar întîmpla dacă rușii ar hotărî brusc să le taie accesul la bogățiile din Golful Persic? Nimeni nu se îndoiește că americanii intră acum în alianță pentru a-și proteja propriile interese ca și pe cele ale aliaților săi. Trimițînd o forță de intervenție, care există și care a fost antrenată din 1973 pentru războiul în deșert, sau folosind împotriva URSS arma nucleară ca modalitate de descurajare? Și în acest caz pînă unde s-au hotărît să meargă conducătorii de la Washington?

Astfel se pune din nou pentru Europa problema eficacității „umbrelor nucleare” americane. În perioada Războiului Rece, aceasta va juca rolul de descurajare fără să dea greș, împingînd spre „periferie” turbulențele provocate de conflictul mocnit dintre Est și Vest. În acest moment și pînă la mijlocul anilor șaiszeci, superioritatea netă a americanilor în materie de armament strategic a făcut ca, conform doctrinei „represaliilor nemilitare” (la care NATO nu renunță decît în 1966), orice acțiune ofensivă lansată de sovietici în orice punct al dispozitivului

controlat de alianță putea avea ca efect declanșarea atacului nuclear împotriva acestora. Ori, zece ani mai târziu lucrurile s-au schimbat în mod radical. Uniunea Sovietică dispune pe continentul european în afară de superioritatea în materie de efective și armament convențional și de o întreagă panoplie de încărcături nucleare și de rachete, care, chiar dacă rămîne de cealaltă parte a „cortinei de fier”, face să se poată totuși vorbi de o „paritate” între cele două mari puteri. Asta înseamnă că în cazul unui conflict care ar începe în Europa și care ar provoca într-o primă etapă o „ofensivă” clasică împotriva forțelor NATO, Washingtonul nu ar avea altă soluție decît să-și abandoneze aliații, să folosească o parte din forțele sale strategice pentru a-i opri pe ruși pe Elba sau pe Rhin, sau să lanseze un atac nuclear pe teritoriul sovietic care ar avea în mod inevitabil drept consecință o ripostă de același fel ce ar provoca vitrifierea emisferei nordice.

În Europa de Vest, mulți cred că în eventualitatea unui război general, Statele Unite nu și-ar asuma riscul distrugerii acestuia. De altfel, părerea acestora este întărită de unele declarații făcute de experți și de personalități care au jucat în trecut un rol important în procesul decizional pe plan internațional. Astfel, în Europa de Vest se vorbește din ce în ce mai mult de o „detașare” a celor două fațade ale lumii atlantice.

Discuțiile sînt proiectate brusc în avanscenă, la începutul lui 1977, cînd sovieticii încep să desfășoare pe teritoriul lor noile proiectile nucleare teleghidate cu propulsie automată SS-20: o rachetă balistică mobilă „mirv” care poate purta trei încărcături nucleare, cu o rază de acțiune de aproximativ 3500 de kilometri și la această distanță cu o precizie mai mică de 300 de metri. În iunie 1979, existau deja vreo sută de rachete de acest tip, îndreptate spre Europa de Vest și se evaluează că în cursul anilor următori numărul lor va atinge 1200, ceea ce înseamnă că rușii vor putea atinge în mod teoretic 3600 de obiective selecționate, în momentul în care instalarea rachetelor va fi terminată. Este vorba deci de o armă extrem de suplă a cărei producție nu este plafonată de acordurile SALT⁴⁹ – acestea

nu se referă decît la vectorii de rază internațională și care are o funcție dublă. SS-20 poate într-adevăr servi drept instrument unei prime forțe de șoc, care, printr-un atac surpriză, preludiu al ofensivei forțelor convenționale ar putea elimina mijloacele de ripostă nucleară ale NATO existente în Europa. Ele pot fi folosite și la sfîrșitul unui atac clasic: după ce occidentalii au fost anunțați că dacă ar răspunde acetei ofensive printr-un contraatac nuclear împotriva lor ar fi lansat întreg arsenalul de SS-20 urmat de toate distrugerile, inclusiv distrugerile „colaterale” – adică masacrul populației civile – pe care aceasta le presupune. Și toate acestea fără ca cel mai mic vector intercontinental să fie lansat împotriva „sanctuarului” american, adică păstrînd intactă forța medie și lungă de acțiune.

Pentru URSS, desfășurarea acestor „europroiectile nucleare” nu însemna decît o operațiune de modernizare a rachetelor deja existente, depășite (SS4 și SS5), cel puțin așa erau prezentate lucrurile de conducătorii de la Kremlin. Pentru europenii din Vest, era vorba dimpotrivă de dorința de a obține o superiopritate absolută în sectorul Europei Centrale care se afla în inima dispozitivului defensiv al NATO, ceea ce dădea rușilor posibilitatea să ia populațiile vest-europene ca zălog și să obțină prin șantajul distrugerii nucleare, „finlandizarea” (cuvîntul era greșit folosit așa cum atrăgeau atenția finlandezii), sau mai bine spus neutralizarea Europei Occidentale.

Pentru a se pune la adăpost de această amenințare, denunțată de cancelarul german Helmut Schmidt încă din 28 octombrie 1977 în fața Institutului de Studii Strategice de la Londra, principalele puteri europene vor face presiuni asupra Statelor Unite (mai ales la summitul celor patru – Carter, Callaghan, Schmidt, Giscard d’Estaing – din Guadalupa, în ianuarie 1979) pentru a se pune capăt acestui dezechilibru strategic din Europa și decuplării nucleare. Se va ajunge astfel, în ciuda reticențelor manifestate de Belgia, Țările de Jos și Danemarca, la „dubla hotărîre” a NATO din 12 decembrie 1979: pe de o parte adoptarea unui plan pe zece ani care prevede instalarea în RFG a 108 rachete Pershing II cu o rază de acțiune

de 1800 km și a 464 de rachete de croazieră cu o rază de acțiune de 2500 km în Marea Britanie, Belgia, Țările de Jos, RFG și Italia, iar pe de altă parte începerea în paralel a negocierilor cu URSS asupra europroiectilelor nucleare.

Într-adevăr, în curînd, se vor începe cu sovieticii tratative de altfel foarte dificile. Președintele Reagan care l-a înlocuit pe Carter la Casa Albă, propune la începutul lui 1981 „opțiunea zero”, adică scoaterea rachetelor SS-20 și renunțarea la instalarea rachetelor Pershing și a rachetelor de croazieră. Iuri Andropov devenit Numărul Unu al URSS după moartea lui Brejnev, respinge această propunere și oferă ca soluție de schimb, ca URSS să păstreze în Europa același număr de rachete ca Regatul Unit și Franța. După îndelungi negocieri pentru căutarea unui compromis, convorbirile de la Geneva sînt întrerupte în noiembrie 1983 la inițiativa sovietică. La această dată primele rachete Pershing și rachetele de croazieră sosesc în Europa conform programului aprobat de Consiliul Atlantic în 1979. Relațiile Est-Vest se găsesc într-un impas, iar europenii trebuie să se resemneze să privească cum pe teritoriul lor sînt instalate armele Apocalipsului.

În realitate, nu toți se resemnează. În primii ani ai deceniului 8, în numeroase țări ale Europei Occidentale ia amploare o puternică „mișcare pentru pace” (aceasta este expresia folosită în mod curent în literatura strategică, traducere a expresiei anglo-saxone *Peace Movement* și a celei germane *Friedensbewegung*), motivată de refuzul de a înceta desfășurarea europroiectilelor nucleare, și care la unii duce spre o neutralitate radicală, chiar acceptarea explicită a pierderii propriei libertăți („mai bine roșu decît mort”).

La început, acest val pacifist a părut să se circumscrie în zona unde a luat naștere, adică în Europa de Nord. S-a vorbit chiar, la acea dată, de o linie de demarcare pornind de la Marea Mîneicii și pînă la Triest, în nordul căreia se întindea domeniul pacifismului de masă. S-a căutat explicația fenomenului în trăsăturile specifice, politice și religioase din această parte a Europei în majoritate protestantă, avînd puternice partide so-

cial-democrate, foarte receptive la idealurile pacifismului și neutralității, și unde curentul comunist este foarte slab reprezentat.

Adevărul este că aici, „mișcarea pentru pace” a căpătat o amploare deosebită, fie că este vorba de Țările de Jos, unde campania dusă de IKV (Consiliul Interconfesional pentru Pace) a avut puternice ecouri în rîndurile opiniei publice, mai ales printre socialiști, provocînd critici aspre mai ales din partea secretarului general al NATO (Joseph Luns), de țările scandinave dar mai ales de Marea Britanie și de Germania Federală.

În Regatul Unit, principala mișcare pacifistă, CND (Campaign for Nuclear Disarmament), care nu avea mai mult de 3000 de membri și nu reușea să adune decît șapte sau opt mii de manifestanți în cursul adunărilor anuale, în toamna lui 1981 își vede efectivul său de militanți crescînd la 250.000 de membri. Apoi, mișcarea pentru dezarmarea nucleară a cucerit de partea sa Trade Union Congress și Partidul Laburist, care sub influența lui Michael Foot s-a întors la atitudinea sa din anii '50, Partidul Liberal și Bisericile adoptînd poziții asemănătoare.

Totuși, numai în Germania curentul pacifist a căpătat aspectul unei adevărate mișcări de profunzime. La început în vîltoarea campaniei duse împotriva bombei cu neutroni, impulsul a fost dat de o mică organizație apropiată Partidului Comunist, DFU (Uniunea Germană pentru Pace) în care militau alături și „Verzii” și luteranii și care a luat inițiativa semnării „Apelului de la Krefeld”, un text în favoarea dezarmării, lansat în noiembrie 1980. Dar adevăratul start al mișcării dat în iunie 1981, în timpul congresului Bisericii evanghelice. Apoi prin intermediul comitetelor pentru pace aceasta s-a extins în numeroase sectoare ale opiniei publice, și a fost preluată de ecologiști, de „alternativi” – moștenitori ai contestatarilor de stînga din anii 1970 – de Bisericile protestante și curînd și de Partidul Socialist German al cărui lider, Helmut Schmidt, fusese primul care a cerut imperios stoparea desfășurării rachetelor SS-20.

Dincolo de aceste luări de poziție politice și religioase, mișcarea pentru pace a provocat manifestații populare în principalele orașe ale RFG, adunînd de fiecare dată sute de mii de persoane în inițiative diverse (greve școlare, lanțuri umane etc.) și a reușit mai mult decît oriunde să realizeze o adevărată mobilizare a populației. În toamna lui 1983, sondajele arătau o mare majoritate, adversară a rachetelor nucleare; 72% din persoanele chestionate, iar dintre acestea 77% au declarat printre altele că aprobă Mișcarea pentru Pace.

Cu toate acestea, chiar Europa de Nord a rămas domeniul de predilecție a contestației nucleare care a căpătat repede și accente anti-americane, aceasta a ieșit în afara zonei inițiale, valul protestatar cuprinzînd și Europa de Sud așa cum o dovedesc manifestațiile populare organizate la Madrid (400.000 persoane), la Roma (300.000 manifestanți pe 24 octombrie 1981), la Atena și la Paris (250.000 de persoane participante la „Marșul pentru pace” din iunie 1982). A existat și tendința ca mișcarea să pătrundă și în anumite țări ale Europei de Est în special în RDG, unde a găsit un ecou deloc neglijabil în rîndurile tinerilor – muzica „rock” a fost aici mijlocul cel mai eficace – și în anumite medii ale Bisericii Evanghelice. Desigur că a fost un fenomen marginal, dar care a îngrijorat autoritățile și care apărea ca un efect al bumerangului produs de încercarea de „seducție” întreprinsă de sovietici pe lîngă mișcările pacifiste occidentale. În mod curios, acestea din urmă vor începe să-și piardă din influență și din impactul asupra popularității vest europene în momentul în care la începutul anului 1980 vor fi desfășurate primele rachete Pershing II și primele rachete de croazieră. În 1985, cînd Mihail Gorbaciov preia conducerea URSS-ului și cînd se reia dialogul americano-sovietic, refluxul Mișcării pentru Pace devine evident.

Euroterorismul (Terorismul european)

În cursul ultimilor douăzeci de ani fenomenul terorist s-a intensificat, și-a diversificat metodele, acțiunile sale au

căpătat un ecou mediatic fără precedent și a căpătat un loc important în relațiile internaționale. Europa, mai precis Europa de Vest cu toate că nu deține exclusivitatea, exceptînd Orientul Mijlociu, este dintre toate regiunile lumii, cea care a cunoscut cele mai intense acțiuni teroriste, cele mai susținute și cu cele mai mari pierderi de vieți omenești.

Amplitudinea valului, măsurat la scară planetară este dată de cîteva crize. Potrivit CIA⁵⁰ numărul atentatelor teroriste internaționale ar trece de zece pe an în 1965-1967, de 34 în 1968, de 110 în 1970, de 157 în 1972, de 344 în 1974, de 415 în 1976, de 738 în 1979, de 810 în 1985. Asta ar însemna 2600 de atentate în deceniul 1968-1977 și se prevede o cifră dublă pentru următorii zece ani. După estimările Departamentului de Stat, aceste acțiuni extrem de diferite ar fi provocat între 1968 și 1984 moartea a circa 3000 de persoane, cifră la care trebuie adăugată cea a persoanelor care nu sînt considerate victime ale terorismului internațional, ci ale unor probleme strict interne existente în unele state, cu toate că diferențierea este adesea greu de făcut din cauza ramificațiilor transnaționale din ce în ce mai numeroase și mai bine delimitate ale grupurilor teroriste cît și a raporturilor dintre acestea din urmă și cîteva state despre care se știe (cîteodată s-a și demonstrat) că joacă rolul de sponsori.

Se poate discuta importanța relativă a acestui bilanț care nu reprezintă decît un sfert din numărul anual al victimelor accidentelor rutiere din Franța, deși pînă la urmă nu este mai puțin impresionant decît cel din perioadele anterioare. Pentru locuitorii bătrînului continent este cu atît mai impresionant, cu cît printre hecatombele cele mai înspăimîntătoare ale terorismului exceptînd Libanul (unde în 1983, 380 de soldați francezi și americani au fost uciși în timpul atacurilor cu camioanele sinucigașe), aproape toate au avut drept țintă o țară din Europa de Vest, fie că este vorba de atentatele aeriene asupra avioanelor care aveau această țară ca destinație sau ca punct de plecare, sau de acțiuni de anvergură vizînd în mod direct teritoriul acesteia. Unele, cum ar fi Italia au avut de plătit un tribut foarte

mare: atentatul de pe aeroportul Fiumicino din 1982 s-a soldat cu 22 de morți, iar cel din gara din Bologna din august 1980 cu 80 de victime. Dar și RFG, Franța și Regatul Unit au avut de suferit la fel de mult.

Deși de câțiva ani se constată o domolire a fenomenului terorist fără să se poată spune dacă este vorba de un regres sau de o pauză temporară, imaginea unei Europe amenințată pînă nu demult de o insecuritate provocată de actele teroriste a fost cu atît mai intensă cu cît acestea au beneficiat de imaginea scrisă sau vizualizată a mijloacelor mass media, oferite de civilizația contemporană. „O acțiune violentă este numită teroristă, scria Raymond Aron, atunci cînd efectele sale psihologice depășesc consecințele sale pur fizice”. În societățile democratice din Europa de Vest, apariția pe micul ecran a unor imagini aproape contemporane cu evenimentul prezentat, dorința de a dramatiza a celor care își fac o profesiune din gustul pentru senzațional sau din logica simplă a concurenței tind să transforme marile mijloace de informare moderne în cutii de rezonanță pentru acte care își găsesc un ecou cu totul disproporționat față de metodele utilizate sau de importanța politică a autorilor lor. Acest lucru este cu atît mai adevărat cu cît constatăm că în statele totalitare din Europa de Est, nu atît teama de represiuni este cea care explică raritatea actelor teroriste, cît convingerea celor care ar avea intenția să le comită, că gestul lor ar rămîne necunoscut publicului.

În cursul ultimilor douăzeci de ani, Europa a devenit deci ținta și cîmpul de înfruntare majore ale unor acțiuni teroriste care în această parte a lumii au luat patru forme principale, adesea strîns legate între ele. Prima este cea a grupurilor apărute la periferia vechilor state unitare ca Regatul Unit, Franța sau Spania, care susțin că se trag din mișcările așa zise de „eliberare națională” și care prin acțiunile lor directe vor să oblige guvernele acestor țări – prin declanșarea ciclului bine cunoscut: provocare/ represiune/ extindere a mișcării la nivelul „maselor” pînă atunci amorfe – să acorde provinciilor „oprimate” autonomie și independență. Astfel Armata Republicană Irlandeză

(IRA) în Irlanda de Nord, FLNC⁵¹ în Corsica, ETA⁵² militară în provinciile basce se află la originea unor acțiuni teroriste, îndreptate asupra unor ținte care nu se limitează nici la regiunile, nici la statele respective, trecînd dincolo de frontierele acestora din urmă. ETA militară și adversara ei de extremă dreapta GAL s-au confruntat pe teritoriul Franței, fie pentru a-și regla niște conturi, fie pentru a pedepsi pe calea atentatelor atitudinea guvernului francez.

A doua formă de acțiune directă se referă la organizațiile apărute în urma revenirilor și radicalizării mișcării contestatare de la sfîrșitul anilor '60. Eșecul extinderii mișcării la nivelul „maselor muncitorești”, evident în deceniul 7 – chiar dacă într-o țară ca Italia „fierbîntea lună mai” s-a prelungit în mediile muncitorești mai mult decît oriunde – a împins o parte dintre militarii cei mai hotărîți și mai însetați de ideal în acțiunea disperată a unui război civil mocnit. Acesta urmărește un dublu obiectiv. Pe de o parte susținînd că se trage dintr-o ideologie anticapitalistă și antiimperialistă cu veleități internaționale el își ia drept țintă interesele americane și pe reprezentanții acestora în Europa, civili sau militari. Pe de altă parte, acest război a încercat să destabilizeze prin teroare regiunile democrat-liberale considerate drept agenți ai „marelui capital” și intermediari ai imperialismului american. Din toate țările din Europa de Vest, Italia a fost cea mai puternic afectată de această amploare a acțiunilor directe fiind supusă, în perioada dintre mijlocul anilor 70 și mijlocul anilor 80, ofensivei susținute a „Brigăzilor Roșii” și a altor mici grupări de extremă stînga („Prima Linie”, Centrele Armate Proletare etc.) sau de extremă dreapta (Centrele Armate Revoluționare). Evenimentele cele mai dramatice au fost atentatele din gara din Bologna în 1980, ai căror autori aparțineau dreptei neofasciste și lunga sechestrare de către Brigăzile Roșii a fostului prim ministru democrat-creștin Aldo Moro, reprezentant al „compromisului istoric”, adică a tentativei de alianță dintre Democrația Creștină și Partidul Comunist, apoi asasinarea lui în mai 1978.

Republica Federală Germană, cu „Banda din Baden” apoi cu „Frațiunea Armatei Roșii” a cunoscut și ea și cunoaște din cînd în cînd o acțiune teroristă îndreptată împotriva reprezentanților lumii afacerilor (bancherul Jurgen Ponto sau „patronul patronilor” Hans Martin Schleyer), a judecătorilor și a militarilor cu înalte funcții NATO, ca și Franța de altfel, unde grupul „Acțiunii Directe” s-a dedat ani de-a rîndul unor acțiuni de același gen, deși de mai mică anvergură (asasinarea președintelui Direcției Generale al uzinelor Renault, Georges Besse, și a lui Rene Audran, directorul afacerilor internaționale din Ministerul Apărării, ca și detronarea cu ajutorul bombelor cu plastic a sediului mondial al Interpolului de la Saint-Cloud etc.). În toate aceste cazuri, judecătorii și polițiștii constată existența unor legături ale acestor grupuri „naționale” cu omoloagele lor din alte țări, ca și cu organizațiile belgiene, spaniole, portugheze din Orientul Apropiat.

O a treia categorie de acțiuni teroriste desfășurate pe teritoriul statelor din Europa de Vest sînt legate de cele pregătite în alte părți ale lumii, și care își găsesc aici terenul de manifestare, fără ca organizatorii lor să încerce să exercite o presiune directă asupra guvernului sau a populației din statul vizat. Există mai întîi acțiuni care țin pur și simplu de reglări de conturi între organizații rivale și servicii secrete (acestea sînt numeroase și rămîn adesea necunoscute de public), sau cele care urmăresc să elimine cutare sau cutare adversar al regiunilor comanditare, refugiat în Europa de Vest (tentativa de asasinat al fostului prim ministru iranian Chapur Bakhtiar de către Anis Naccache, în iulie 1980, apoi asasinarea efectivă a acestuia, sînt cele mai bune exemple). Urmează apoi acțiunile care urmăresc în primul rînd să „exprime” o revendicare atrăgînd atenția comunității internaționale asupra evenimentului (deturnări de avion, atentate cu bombe), să „pedepsească” adversarul vizat și încercînd în același timp să obțină de la acestea satisfacție în revendicări precise, în general eliberarea „combatanților” din închisori. Cele mai numeroase și adesea cele mai sîngeroase sînt cele care au avut ca protagoniste diverse grupuri extremiste palesti-

niene. Prototipul rămîne răpirea celor nouă atleți israelieni în timpul Jocurilor Olimpice de la München din septembrie 1972, luați ca ostatici înainte de a fi masacrați de un comando al grupului Fatah. Și în acest caz exista o revendicare precisă, eliberarea militanților palestinieni la care guvernul israelian a refuzat să cedeze. Adesea, obiectivul „publicitar” și răzbunarea oarbă îndreptate pînă la urmă împotriva unor comunități complet străine de conflict (în general evreii) au trecut înaintea oricărei alte considerații, ca în cazul atentatului împotriva sinagogii din strada Copernic, în octombrie 1980, sau în cel al focurilor de armă din strada Rosiers, pentru a nu da decît două exemple pariziene.

În sfîrșit, ultima categorie cuprinde acte teroriste care au drept scop declarat schimbarea politicii extreme a statelor europene vizate, în favoarea interesului mișcării respective sau a puterii care o sponsorizează. La acest nivel, care se înscrie în jocul politicii internaționale, se poate vorbi de un adevărat terorism de stat. Printre țările care au practicat și mai practică încă acest gen de terorism împotriva statelor din Vestul Europei se numără mai ales Libia, Siria și Iranul. Legăturile Teheranului cu Jihadul islamic, legat la rîndul său de organizațiile extremiste vest europene și cele pe care Siria lui Hafez-el-Assad le întreține cu diferite organizații šiite libaneze și cu „maroniții marxiști” din FARL – Frațiunile Armate Libaneze al cărui șef pare să fie Georges Ibrahim Abdallah – și din CSPPA (Comitetul de Solidaritate cu Prizonierii Politici Arabi) cărora li se datorează probabil acțiunile sîngeroase din Paris, din septembrie 1986 (mai ales atentatul din strada Rennes), fac parte de acum înainte din datele explicate ale relațiilor dintre Orientul Mijlociu și țările Europei Occidentale.

Același lucru se întîmplă și în Libia. La început limitîndu-se doar la obiectivele legate direct de conflictul israeliano-arab, apoi la lichidarea fizică a unor disidenți exilați în străinătate, terorismul condus de colonelul Kadhafi își duce și el drept țintă statele Europei de Vest. Acesta a încercat cînd să le „pedepsească” prin atentate îngrozitoare, executate de „angajați” pe

care Tripoli îi finanțează și îi înarmează (Abu Nidal de exemplu și aripa extremistă a grupării Fatah, autori presupuși al dublului atentat împotriva Aeroportului din Viena și a celui din Roma, din decembrie 1985), când să le destabilizeze – este cazul cel mai frecvent – utilizând numeroase legături cu organizațiile extremiste de stînga sau de dreapta și micile grupuri de nihiliști create de o societate aflată în criză.

Există deci un terorism internațional pentru ca Europa de Vest constituie una din țintele principale. Se poate vorbi chiar de o „Internațională” a acțiunii directe care-și coordonează eforturile către un scop precis și aflată sub bagheta unui dirijor clandestin. Pînă la recente schimbări din URSS și din Europa de Est, foarte mulți au fost tentați să creadă că administratorul acestui teatru din umbră își avea sediul la Kremlin: arsenalele poloneze sau cehe, taberele de antrenament din RDG, ajutorul logistic (recent dezvăluit) dat de poliția recentă est-germană STASI unor organizații ca RAF sau Brigăzile Roșii, trecerea cîtorva „soliști” ai acțiunii teroriste (ca venezueleanul Carlos) prin seminariile ideologice moscovite, existența unei „piste bulgare” (la început foarte încîlcită) aflată în fruntea atentatului lui Ali Agça împotriva papei Ioan-Paul al II-lea, din 13 mai 1981 de la Roma, faptul că Occidentul și mai ales Europa de Vest era ținta de predilecție a strategilor terorii, în timp ce țările socialiste erau aproape total ferite de loviturile lor etc. Totuși nimic nu ne dă dreptul să fim foarte categorici. La ora actuală specialiștii în acest domeniu au mai degrabă tendința să pună accent pe autonomia relativă a grupărilor regionale și pe extrema complexitate a rețelelor care au sfîrșit prin a avea propriile lor legi și au ieșit parțial de sub tutela celor care le-au ajutat să ia ființă.

Care au fost efectele (măsurate cu prudență și ținînd cont de slabele date anterioare de care dispunem) pe care aceste diferite forme de acțiune directă le-au exercitat asupra Europei de Vest? Din punct de vedere tactic și pe termen scurt, eficacitatea lor pare să fi fost destul de scăzută. Începînd din 1972 și o dată cu Jocurile Olimpice de la München, israelienii au dat

exemplu prin refuzul de a ceda șantajului. De acum înainte, regula fermității s-a impus cu încetul și altor state, oricare ar fi fost prețul acestor înfruntări cu răpitorii. Este adevărat că în același timp, acțiunile în care era vorba de mari răscumpărări (în Italia, RFG, Belgia etc.) au început să fie mai puțin intransigente, și pentru a-și recupera conducătorii sechestrați, autoritățile au furnizat organizațiilor teroriste fabuloase sume de bani. Se aplică deci legea compensației.

Cît despre presiunea exercitată asupra opiniei publice naționale în scopul destabilizării, aceasta s-a soldat întotdeauna cu un fiasco. Vindecată de tentația totalitarismului în urma experienței fascismului, Italia a reușit să reziste atacurilor Brigăzilor Roșii în ciuda carențelor din structurile sale statale. Cu o putere centrală mai solidă și o experiență istorică și mai traumatizantă, în lupta sa împotriva terorismului, RFG nu s-a îndepărtat nici un moment de la normele democratice. Bombele și pistoalele-mitralieră ale grupării ETA nu au reușit să arunce Spania lui Juan Carlos și a lui Felipe Gonzales în brațele neofranchismului. În Franța, sondajele au arătat că Jaques Chirac nu și-a creat în opinia compatrioților săi o imagine pozitivă decît după atentatele din septembrie 1986.

Deci care pot fi în aceste condiții efectele și strategia indirectă folosită pînă în zilele noastre de unele state devenite sponsorii recunoscuți ai terorismului internațional? Și aici, rezultatul este rareori bine marcat. Confruntate cu problema ostacilor și a amenințărilor îndreptate împotriva teritoriului și populației lor, țările victime ale terorismului internațional au avut în majoritate tendința de a adopta o atitudine moderată – este cazul Italiei după deturnarea vasului *Achille Lauro* – sau de a reechilibra încetul cu încetul politica lor generală în zonele interesate, așa cum a făcut Franța. Normalizarea tratată a raporturilor dintre Paris și Teheran, într-un context în care se interferează în mod constant politica internă și cea externă își găsește aici o explicație evidentă, fără ca marile principii și interese să fie totuși uitate.

Folosirea terorii poate de altfel să se întoarcă împotriva sponsorului neîndemânatic sau care neglijează niște limite peste care nu ar trebui să treacă. Crezînd că îi fac un cadou lui Jaques Chirac, considerat mai puțin pornit împotriva cauzei lor, sponsorii Jihadului islamic au intervenit pe lîngă protejatul lor pentru a-i elibera pe ziaristul Jean-Paul Kaufmann și pe colegii săi, sechestrați în Liban și asta exact în ajunul celui de al doilea tur de scrutin al alegerilor prezidențiale din 1988. Rezultat: mulți francezi au văzut în acest gest o manevră electorală și François Mitterrand a fost reales. Altfel spus, politica externă a Franței nu s-a schimbat, sau s-a schimbat foarte puțin, iar cei care au încercat să o manevreze din exterior au făcut-o pe socoteala lor.

În concluzie, puternic zdruncinată de furtunile crizei și pradă unei neliniști crescînde care s-a instalat odată cu reîntoarcerea la Războiul Rece, cu înmulțirea conflictelor periferice și cu desfășurarea rachetelor sovietice, populațiile din Europa de Vest au avut timp de cîțiva ani sentimentul că proliferarea răpirilor, a asasinatelor și a atentatelor cu bombe putea să constituie etapa pregătitoare a unui al treilea război mondial.

Comunitatea Economică Europeană, de la nouă la doisprezece membri

Cu cele 252 de milioane de locuitori ai săi, Europa celor Nouă este în 1973 a doua putere din lume după Statele Unite. Uniunea vamală, realizată deja de fostele șase state membre se extinde treptat prin aderarea a încă trei și se desăvîrșește pe întîii ianuarie 1978. Cu toate acestea, începînd din 1974, Comunitatea cunoaște dificultăți serioase.

Mai întîii lărgirea Pieței Comune, care fusese concepută într-o conjunctură deosebit de favorabilă despre care nu se credea că va lua sfîrșit atît de repede, intră în vigoare în momentul în care economiile Europei Occidentale se confruntă cu gravele

probleme ale stagnării și ale creșterii șomajului. Ori criza nu afectează toate țările cu aceeași intensitate. Dependența energetică a fiecăruia este mai mare sau mai mică: este mică pentru Regatul Unit care dispune de imense rezerve petroliere în Marea Nordului și foarte mare pentru țări ca Italia care putea mai puțin decît Franța și decît Germania să compenseze parțial deficitul său comercial prin exporturile de produse industriale sau prin vânzările de arme. Diferențele de inflație se accentuează și ele. Așa încît, opțiunile în politica economică, făcute de guvernele țărilor din CEE sînt diferite, cu atît mai mult cu cît fluctuațiile monetare împart Comunitatea în două grupuri a căror interese par să se distanțeze: cel al monedelor puternice ca marca germană care continuă să crească și cel al monedelor slabe ca lira italiană, francul francez și lira sterlină care tind să se devalorizeze. Pentru a face față acestei situații, unele țări cum ar fi Franța între 1981 și 1984, încearcă să aplice economiei lor vechiul remediu keynezian pentru relansare, prin creșterea cererei, încercînd ridicarea puterii de cumpărare, fără alt rezultat decît creșterea importurilor și dezechilibrarea ceva mai mare a balanței comerciale. Altele, mai numeroase și cu puțin mai mult succes, se întorc la principiile liberalismului și adoptă politici de austeritate care încetinesc procesul inflaționist, dar care nu impulsionează, nici pe termen scurt, un nou avînt comercial. În această atmosferă de dezorientare generală și de incertitudine, construcția europeană nu poate progresa defel.

A doua mare dificultate, legată de altfel de precedentele, este atitudinea Marii Britanii care, în urma victoriei laburiștilor în alegerile legislative din februarie 1974, cere o renegociere a clauzelor care o leagă de CEE. Primul ministru Harold Wilson consideră că predecesorul său a mers mult prea departe pe calea concesiilor și că, contribuția țării sale la bugetul Comunității nu poate fi suportată de balanța de plăți a acesteia. De aceea, el cere o reducere a acestei contribuții, ca și o reformă a Politicii Agricole Comune (PAC), „o apărare mai eficientă a intereselor Commonwealth-ului” și crearea unui Fond regional european care, crede generalul britanic, îi va permite să compenseze cheltuielile politicii agricole.

Georges Pompidou era împotriva renegocierii tratatului de aderare a Marii Britanii, dar succesorul său, Valery Giscard d'Estaing, se va arăta mai conciliant, nu fără să manifeste totuși o oarecare enervare în fața multiplelor pretenții ale britanicilor. Cu toate acestea, în urma unor lungi negocieri, ele au fost, în mare, satisfăcute. Fondul regional a fost creat în 1975. Primul acord de la Lomé extinde și la țările Commonwealth-ului avantajele oferite statelor din ACP (Africa-Caraibe-Pacific), beneficiare ale acestui act. Punctul cel mai delicat este cel al reglementării financiare. Acesta a fost rezolvat în timpul summitului de la Dublin din 10 și 11 martie 1975 printr-un compromis care introducea în sistem un „mecanism corector” care permite Marii Britanii și eventual și altor state membre aflate într-o „situație inacceptabilă” să obțină timp de șapte ani rambursarea parțială a contribuției lor la bugetul Comunității. Mecanismul financiar fiind adoptat de Consiliul European, Harold Wilson a putut prezenta concesiile obținute ca pe o victorie a guvernului laburist și să obțină ratificarea prin referendumul din 5 iunie 1975 a menținerii țării sale în Comunitatea Europeană.

Confruntată cu aceste probleme diverse, CEE a trebuit să renunțe la mijlocul anilor 1970 la proiectul său de uniune economică și monetară, prevăzut pentru începutul deceniului, pentru a salva cele mai importante realizări comunitare, în special uniunea vamală perfectată așa cum am mai văzut pentru cele nouă state membre la începutul lui 1978 și politica agricolă comună. Aceasta din urmă a trebuit totuși să facă față numeroaselor crize, datorate în primul rând problemelor puse de excedentele agricole și riscurile fluctuațiilor monetare din țările membre.

Un pas important în construcția Europei comunitare va fi totuși făcut odată cu decizia luată de Consiliul European, pe 8 aprilie 1978, de a realiza un Sistem Monetar European (SME). Începînd din 1972 acesta crease deja un instrument de stabilizare a monedelor naționale, „șarpele monetar”, care plafona la 2,25% limita maximă a fluctuației de schimb pentru monedele europene care cunoșteau variații în raport cu dolarul. Cu toate

că acordurile din Jamaica au aprobat practica schimburilor fluctuante în cadrul FMI asupra viitorului sistemului monetar internațional plana incertitudinea. Era clar deci că cei Nouă trebuiau să conteze doar pe ei pentru a reveni la o stabilitate monetară indispensabilă schimburilor interne ale Comunității. De unde propunerea făcută pe 27 octombrie 1977 de președintele Comisiei, britanicul Roy Jenkins de a relansa proiectul uniunii economice și monetare. „Mingea” a fost prinsă din zbor de Valéry Giscard d’Estaing și de Helmut Schmidt și a dus la hotărîrea din aprilie 1978.

Pe 13 martie 1979, Sistemul Monetar European intra în vigoare, fără Marea Britanie care prefera să mențină fluctuația lirei, Italia și Irlanda obțineau o creștere a ajutoarelor comunitare, iar Franța dispariția progresivă a sumelor compensatorii monetare. Europa celor Nouă era deci dotată nu cu o monedă propriu zisă, ci cu o unitate de calcul, ECU (European Currency Unit) a cărei valoare era calculată zilnic pe baza unui „coș” de monede europene a cărui conținut reflecta partea fiecărei țări în producție și în schimburi intracomunitare. Cursuri pivot în raport cu ECU erau fixate pentru monedele ce participau la SME, iar fluctuațiile între două monede erau limitate la maximum 2,25% (6% pentru lira italiană iar mai târziu pentru peseta) în raport cu acest curs pivot. De fiecare dată cînd limita risca să fie depășită, băncile centrale ale statelor participante erau obligate să intervină pe piețele de schimb în așa fel încît să mențină cursul monedei lor în limitele admise. S-au creat mecanisme de creditare, finanțate de un Fond European de Cooperare Monetară. În mare, în ciuda abținerii britanice și mai târziu a celei a Portugaliei și a Greciei, SME a funcționat bine și a asigurat țărilor CEE o mai mare stabilitate monetară. Rolul ECU-ului s-a afirmat pe plan european, mai ales de la hotărîrea luată în aprilie 1985 la Palermo de către Consiliul de Miniștri al Finanțelor de a autoriza băncile centrale europene să schimbe ECU pe dolari prin intermediul Fondului European de Cooperare Monetară.

Un alt pas înainte al Europei celor Nouă a fost seria de hotărâri luate în 1975 și 1976 (votul Parlamentului din 14 ianuarie 1975, Consiliul European din iulie 1976, actul de la Bruxelles din 20 septembrie 1976) pentru a se pune în aplicare alegerea deputaților europeni prin sufragiu universal. Actul de la Bruxelles a fost aprobat în unanimitate, sau cu o mare majoritate de mare parte a statelor membre, dar în Franța au existat opoziții din partea gaulliștilor și comuniștilor, adversari din totdeauna ai unei supranaționalități care părea să rezulte din extinderea prerogativelor Parlamentului. Pe de altă parte, Regatul Unit a refuzat să adopte, pentru desemnarea propriilor reprezentanți, sistemul de reprezentare proporțională și a jucat din nou rolul cavalerului singuratic rămânând fidel scrutinului majoritar. Alegerile din iunie 1979, cu toate că au fost puternic influențate de problemele politice interne, au rezultat totuși un succes din moment ce pentru ansamblul celor nouă țări ale CEE nivelul mediu de participare atinge 60% (91% în Belgia unde, este adevărat că votul este obligatoriu, 86% în Italia, 66% în RFG, 61% în Franța, 48% în Danemarca și numai 33% în Marea Britanie). În urma primelor alegeri prin sufragiu universal, alegătorii europeni au trimis la Strasbourg 410 deputați, în majoritate reprezentanți de centru dreapta, în timp ce adunarea care-și încheia mandatul era mai degrabă de centristînga, dar acest lucru nu schimba mare lucru în orientarea pro-europeană a Parlamentului.

An de an, Comunitatea Europeană a supraviețuit efectelor conjugate ale deteriorării relațiilor dintre cele două blocuri și ale celor două șocuri petroliere. În cel puțin două domenii, cel al monedei unice și cel al reprezentării popoarelor, aceasta a răspuns dorinței de aprofundare care i-a animat pe promotorii Europei celor Nouă. Desigur nu a fost chiar marșul forțat către Statele Unite ale Europei pe care l-au dorit partizanii integrării într-un cadru supranațional, dar nu a fost nici un Waterloo european pe care îl anunțau permanent „Casandrele” de tot felul care în general făceau parte din tabăra adversă. Din acest moment se putea concepe cu un anume realism oportunitatea unei noi extinderi a CEE.

Dar în ce direcție să se îndrepte această extindere? Cele trei țări neutre de pe continent – Elveția, Austria, Suedia – nu aveau pentru moment nici cea mai mică dorință de a renunța la o situație a cărei modificare putea avea repercusiuni asupra statutului lor. Pe deasupra acestea figurau printre statele cu cea mai mică rată a șomajului și nu vedeau ce avantaj ar fi avut dacă intrau în clubul țărilor care sufereau de această calamitate. În schimb, mai multe țări din Europa de Sud erau amatoare: Grecia, care era asociata Comunității din 1961, Turcia, care avea același statut din 1963, Spania și Portugalia. Aderarea lor la CEE prezenta un aspect pozitiv, și anume reechilibrarea spre sud a unui anamblu economic și geopolitic pe care precedentă extindere a deplasat-o mult spre nord. Dar două motive fundamentale pledau împotriva: pe de o parte, exceptînd Irlanda, relativa stare de înapoiere a economiei acestora în comparație cu cea a celor Nouă, argumentul fiind determinant mai ales pentru Turcia, intențiile de a candida ale acesteia au fost repede descurajate. Pe de altă parte, cel mai important este faptul că cele trei țări erau supuse unor regimuri dictatoriale puțin compatibile cu spiritul și instituțiile Comunității. Ori, aceste piedici aveau să fie înlăturate în mai puțin de optsprezece luni odată cu „Revoluția Garoafelor” în Portugalia (1974), căderea regimului coloneilor în Grecia (iulie 1974) și moartea lui Franco în Spania (20 noiembrie 1975), aceste evenimente fiind urmate de instaurarea în cele trei țări a unor regimuri democratice mai fragile decît s-a imaginat.

Din acest moment, cei Nouă au putut examina candidaturile prezentate de guvernele de la Atena, în iunie 1975, de la Lisabona, în martie 1977 și de Madrid, în iulie a aceluiași an. Cea a Greciei a fost acceptată destul de repede, ceea ce a permis acestei țări să semneze tratatul de aderare în mai 1979 și să intre efectiv în CEE pe întîia ianuarie 1981. Cele ale celor două țări iberice au fost obiectul unor negocieri mai lungi ținînd cont de problemele pe care le ridicau anumitor state membre (Franța și Italia în special) inevitabila concurență a viitoarelor membre în sectoare cum ar fi cel al fructelor, legumelor, vinului

și industriei textile. Până la urmă tratatul de aderare a Spaniei și Portugaliei a fost semnat pe 12 iunie 1985 și a intrat în vigoare pe 1 ianuarie în anul următor, ceea ce a transformat Comunitatea celor Nouă în Europa celor Doisprezece.

A doua extindere a CEE nu s-a făcut fără probleme serioase. Ea a adâncit diferențele între nivelurile de dezvoltare din sânul Comunității și a făcut și mai imperioasă necesitatea de a armoniza politicile economice de natură diferită, de a reduce inegalitățile dintre regiuni, de a pune de acord politicile de emigrare, acestea fiind tot atâtea probleme la care era deja greu să se găsească soluții într-o Comunitate de numai nouă membri. Dar în același timp există și aspecte extrem de pozitive. Mai întâi, pe plan economic, se crează o imensă piață de 320 de milioane de locuitori legați prin acordurile de la Lomé III (semnate în decembrie 1984) de 66 țări ACP (Africa – Caraibe – Pacific), în care capitalurile au început să circule liber. Apoi pe plan politic, se face din Comunitate un ansamblu reechilibrat spre Mediterana și America Latină, care are o greutate internațională crescută și exercită o atracție tot mai puternică asupra unor țări ca Austria, Norvegia, Turcia și de puțin timp și asupra unor state din Europa de Est, cărora prăbușirea blocului socialist le-a oferit posibilitatea unor acțiuni comune pe termen scurt cu statele din vestul european.

Chiar înainte de a fi semnate tratatele de aderare ale Spaniei și Portugaliei, un nou impuls a fost dat integrării europene de propunerea lui Jacques Delors, Președinte al Comisiei din ianuarie 1985, acesta a propus celor douăsprezece membre ale Comunității o „mare aspirație colectivă” destinată să promoveze „reapariția valorilor de solidaritate inerente, în ceea ce are mai bun civilizația europeană”. Era vorba de a defini în maniera lui Jean Monet un obiectiv mobilizator – mai precis realizarea unei „mari piețe comune” – și de a fixa date pentru a-l pune în practică, limita maximă fiind sfârșitul anului 1992.

Prezentat și discutat în Consiliile europene de la Bruxelles și de la Milano în martie și iunie 1985, proiectul a dus la redactarea unui text pregătit de o conferință interguvernamentală și

care a fost adoptat de Consiliul European reunit la Luxemburg în decembrie 1985. Acest „Act unic” european, care va fi ratificat fără dificultate de parlamentele naționale și va intra în vigoare pe 1 iulie 1987, instituționalizează Consiliul European devenit din 1973 adevăratul organ de conducere al Comunității, generalizează în cadrul acestuia votul prin majoritate în drept (unanimitatea rămânând regulă doar pentru problemele de securitate, a locurilor de muncă și de sănătate) și mărește prerogativele Parlamentului. El extinde câmpul de aplicare al tratatului de la Roma și la domeniile tehnologiei și mediului și fixează 1 ianuarie 1993 ca dată limită a realizării efective a unei mari piețe comune unificate în care vor circula liber persoanele, serviciile, mărfurile și capitalurile. Statele semnatare se angajează să-și convoace regulat miniștrii Afacerilor Externe, să găsească un consens în ceea ce privește politica externă și să evite orice acțiune sau luare de poziție care ar putea dăuna Comunității ca forță coerentă în relațiile internaționale sau în cadrul organizațiilor internaționale. Așa cum este și oricare ar fi dificultățile peste care va trebui să se treacă pînă la realizarea lui completă, „Actul unic” constituie hotărîrea europeană cea mai importantă de la Tratatul de la Roma încoace. În sfîrșit pe 9 și pe 10 decembrie 1991, la Conferința la nivel înalt de la Maastricht din Țările de Jos, cei Doisprezece își aprofundează cooperarea punînd la punct anumite elemente ale Europei politice și mai ales ale Europei monetare.

Europa de Est: ultimile licăriri ale totalitarismului

De cealaltă parte a ce-a mai rămas pînă în 1989 din „cortina de fier”, criza mondială s-a manifestat ca și în Europa de Vest, dar mult mai intens și cu represiuni mult mai mari asupra populației, ducînd la o tentativă de a strînge din nou relațiile cu supraputerile protectoare, care are însă drept consecință o rezistență tot mai mare a forțelor centrifuge.

Pînă la primele semne ale „dezghețului” polonez, adică în deceniul care a urmat „Primăverii de la Praga”, conducătorii Kremlinului au lăsat impresia că pot să stăpînească situația mizînd pe dorința birocrațiilor naționale de a-și menține dominația în fața voinței de liberalizare și de independență a popoarelor. Acest efort de a lua din nou în mînă conducerea „comunității socialiste” s-a sprijinit pe două instrumente politico-juridice, reamintite permanent de sovietici: „doctrina Brejnev” și actul final al CSCE, semnat la Helsinki în august 1975.

Prima, botezată de Tito „doctrina suveranității limitate”, nu a fost niciodată formulată astfel de conducătorii de la Kremlin. Ea nu constituie decît sinteza declarațiilor date de conducerea sovietică și care se refereau la „dubla responsabilitate” a PC surori, cea mai explicită fiind cea publicată în „Pravda” în septembrie 1968, cîteva săptămîni după invadarea Cehoslovaciei. „Popoarele țărilor socialiste, se afirma aici, partidele comuniste au totală libertate de a hotărî căile de dezvoltare ale țărilor lor. Cu toate acestea, nici o hotărîre luată nu trebuie să dăuneze nici socialismului din țara lor, nici intereselor fundamentale ale altor țări socialiste (...). Aceasta înseamnă că orice partid comunist este răspunzător în fața poporului său dar și în fața tuturor țărilor socialiste”

Din această ultimă propoziție, care aplică la întreg sistemul procedura legitimității la care puterea sovietică a recurs în mod constant de la Lenin încoace, rezultă dreptul de intervenție instituționalizat de puterea dominantă și de asociații săi din pactul de la Varșovia. Acesta decurge din însăși logica organizării politico-ideologice a blocului și nu putea fi aplicată în mod automat, nici nu se putea recurge la o acțiune unilaterală a URSS, cum s-a procedat în Ungaria. „Doctrina Brejnev” asociază la dezvoltarea prealabilă și pe ceilalți membri ai comunității socialiste și fixează – este adevărat, în termeni nu prea expliciți – un prag al acțiunii, enunțînd că aceasta devine legitimă de cîte ori „limitele acceptabilului” sînt depășite de un popor sau de guvernul unui stat socialist. Ceea ce lasă la latitudinea oligarhiilor conducătoare să judece ce este bun sau nu pentru

socialism și ceea ce este sau nu conform intereselor proletariatului mondial. Iată o acoperire ideologică comodă pentru refuzul de a accepta orice schimbare structurală de anvergură.

Celălalt instrument, care permite în principiu menținerea la nesfârșit a unui *statu-quo*, a fost adoptat în urma lungii și dificilei negocieri asupra securității și cooperării în Europa. Actul final de la Helsinki, care are mai mult o valoare morală și politică decât una strict juridică din moment ce este vorba despre un proces verbal, enunța într-adevăr, în prima sa formulare, un anume număr de principii printre care figurau cele ale integrității teritoriale și inviolabilității frontierelor. În schimbul unor concesiuni minore privind drepturile omului (a treia formulare), sovieticii obțineau astfel recunoașterea permanentizării situațiilor create după război. Altfel spus, prezența lor militară în Europa de Est își găsea legitimitatea și odată cu aceasta în mod indirect orice inițiativă care viza perpetuarea ei.

Susținuți de această dublă legitimitate, conducătorii URSS și aliații lor au menținut, timp de zece ani, o stabilitate remarcabilă în blocul de est, care contrasta cu atmosfera agitată din anii precedenți. „Normalizarea” din Cehoslovacia, alinierea totală a RDG, acea mai nuanțată dar tot atât de eficace a ungurilor Kadar și a conducătorilor bulgari, au constituit tot atâtea puncte de stabilizare de care URSS s-a servit pentru progresul integrării militare și politice a blocului, criza petrolieră ajutînd-o pe deasupra să-și consolideze pozițiile față de statele a căror aprovizionare cu hidrocarburi depindea aproape în întregime de gigantul sovietic.

Și totuși, în spatele fațadei de stabilitate și de unificare, a continuat fără mari seisme procesul de desprindere de modelul sovietic, anii 70 constituind în acest sens fundalul unei evoluții contradictorii. Pe de o parte consolidarea aparentă a blocului în numele „internaționalismului proletar” care servește de acoperire hegemoniei grupurilor conducătoare a unor formule politico-economice noi, diferite de modelul dominant și susceptibile de a restabili un consens în jurul acestora.

Într-adevăr, în țările industrializate din Europa de Est, după treizeci de ani de planificare centralizată și de dictatură

birocratică, dar și de progres economic și social incontestabil, în timp ce aspirația generală se îndreaptă spre bunăstare și spre dispariția constrângerilor, nu mai este posibil ca masele să fie mobilizate cu sloganuri „revoluționare” Acestea și-ar dori ca toate instrumentele ideologice să dispară, într-atît a slăbit forța mobilizatoare a marxism-leninismului. În aceste condiții, echipele de la conducere trebuie să găsească alte metode pentru a obține un consens și să experimenteze alte modele decît cel ce le-a fost impus la începutul anilor 50 de puterea supremă. În concluzie, fiecare membru al „Comunității socialiste” este în opoziție cu eforturile de integrare făcute de centru, aflat într-un lent proces de derivă care, pe lung termen, poate știrbi serios coerența blocului.

În încercarea lor a-și regăsi autonomia, țările din Est au putut să aleagă începînd din 1968 între două modele de legitimitate, diferite de schema „leninistă” tradițională. Primul se poate aplica în primul rînd statelor celor mai dezvoltate: RDG, Cehoslovacia, Ungaria. Acesta asigură continuitatea cuceririlor importante ale socialismului printr-un compromis între stat și societate, punîndu-se accent pe ameliorarea condițiilor de viață și pe asigurarea supleeții mecanismelor economice. Numai că această ultimă condiție nu este aplicabilă RDG-ului lui Erich Honecker, unde creșterea nivelului de trai material și cultural al populației, care este incontestabil în 1971 și nu a încetinit decît odată cu criza, este însoțită de o recentralizare a aparatului economic și începînd din 1975 și de o revenire la rigiditatea politică și ideologică.

Cazul Ungariei lui Kadar este total diferit. Adus la putere de ruși în condițiile tragice pe care le cunoaștem, acest fost muncitor metalurgist de origine țărănească, promovat în funcția de șef de stat cu ajutorul tancurilor străine, a inaugurat în 1962 o experiență originală al cărei succes a făcut din Ungaria statul cel mai „liberal” din blocul socialist. Dorind să se uite împrejurările în care a ajuns la putere și sincer hotărît să promoveze o „cale specific maghiară” spre comunism, Kadar nu a încercat să se opună sovieticilor prin cuvinte, așa cum va face Dubcek.

El a înțeles că aceștia erau dispuși să accepte și alte căi decât cele care s-au impus în URSS cu dubla condiție de a accepta „lecțiile”, adică de a nu repune în discuție „cuceririle esențiale ale Revoluției” (colectivizarea, rolul conducător al PC, controlul societății civile) și de a evita orice critică la adresa marii puteri. „Modelul maghiar” se înscrie într-un context de relații deosebit de bune cu URSS, față de care Kadar s-a comportat mereu ca un aliat exemplar. Pe de altă parte el se străduiește să nu se atingă de structurile politice care reglementează raporturile dintre partid și stat, dar în același timp slăbește autoritatea aparatului de partid asupra societății civile, PC renunțând la o parte din prerogativele sale în favoarea elitei tehnice și recunoscând intelectualilor o anume libertate de creație.

În 1968, Kadar a inaugurat o reformă economică îndrăznească inspirată în parte de „socialismul de piață” aplicat în Iugoslavia. Întreprinderile industriale au căpătat o mare autonomie și în același timp se revine la interesul pentru profit și la libertatea de mișcare a mâinii de lucru. Aceste măsuri, ca și hotărârile luate pentru stimularea producției agricole au dus la progrese vizibile în economia ungară și au permis lui Kadar și echipei sale să asigure populației cele mai bune condiții de trai, de muncă și de locuit, chiar mai mult, numeroși muncitori au putut beneficia de primele semne ale prosperității de masă (aparate electro-casnice și autoturisme particulare).

Cu toate acestea, oligarhia partidului nu a fost depusată de prerogativele sale. Ea este cea care continuă să ia hotărârile cele mai importante, dar îmbunătățindu-și relațiile cu ansamblul societății, a dat locul meritat inteligenței tehnice și a împărțit cu aceasta o parte a privilegiilor care în țările de est țin de exercitarea funcțiilor de încadrare. Ea a reușit deci, cu acordul tacit al sovieticilor, să deblocheze piesele mașinării fără să-i modifice structura de ansamblu.

În cursul aceleiași perioade, „modelul” românesc a evoluat într-o direcție diferită, ba chiar diametral opusă celei pe care Kadar o imprimă politicii sale. Situată într-o zonă mai puțin vitală pentru apărarea blocului, România și-a putut orienta

politica externă pe o cale mai autonomă fără să fie amenințată de fulgerele Moscovei. Pe de altă parte, cea mai mică acțiune de reformare a economiei sale, rezultat al unei industrializări lacunare, nu făcea decît să o apropie mai mult de modelul de dezvoltare care a triumfat în URSS. Legitimarea prin proliferarea bunăstării materiale (foarte relativă) nu are aceleași șanse ca în Ungaria și RDG – să se substituie moștenirii staliniste. De unde recurgerea la o altă formă de legitimare care nu aparține numai României, dar care aici funcționează cu atît mai intens cu cît se hrănește din rusofobia viscerală a populației sale, cea a sentimentului național, folosit de elita birocratică și transformat într-un naționalism acerb.

Din aceste două aspecte, nefavorabile dezvoltării, Nicolae Ceaușescu a extras esența „modelului românesc” care pînă la evenimentele din 1989 s-a caracterizat printr-o politică externă relativ independentă, chiar foarte aproape de neutralitate, iar în schimbul acestei autonomii acceptate sau cel puțin tolerate de sovietici în anumite limite, prin menținerea unei ortodoxii și a unui totalitarism fără nici o fisură. Așa încît, sîntem îndreptățiți să ne întrebăm dacă se poate vorbi de „ortodoxie” pentru a califica un sistem politic bazat pe un despotism fără limite exercitat de un conducător megaloman și pe instalarea „clanului” său familial în toate posturile cheie ale statului român. Pentru a-și satisface mania grandorii Ceaușescu a mers pînă acolo încît a distrus vechile cartiere istorice din capitală și a construit în loc un palat somptuos și un centru administrativ arhitectural imens, aruncîndu-i pe români în mizerie, raționalizînd alimentele și întrerupînd curentul electric. Fără să mai vorbim de teroarea politică, menținută aici la un nivel mult mai ridicat decît în alte democrații populare.

Adoptarea de către echipele aflate la putere în țările din Europa de Est a unor noi proceduri de legitimare, nu a împiedicat ca, din 1975, să se manifeste noi forme de contestare îndreptate împotriva dominației „fratelui mai mare” și împotriva rigidității birocratice și represive a sistemului. De la această dată, alergia la modelul și la prezența sovietică, respingerea

„altoiului” stalinist și dorința de schimbare nu mai provoacă numai „accese de febră” sporadice, izolate în timp și în spațiu. Între timp, opoziția a devenit permanentă în unele țări și mai ales se deosebește de tulburările anterioare prin extinderea sa, dacă nu la ansamblul democrațiilor populare, cel puțin la sec-toare întregi ale comunității socialiste.

La motivele structurale ale procesului contestatar – ne-adaptarea modelului stalinist la mutațiile recente, permanența elementului național, atracția exercitată de democrațiile occidentale asupra anumitor pătri ale populației – se adaugă, de la mijlocul anilor 70 și motive conjuncturale. Mai întâi, dificultățile economice care, contrazicînd convingerile marxiste, prelungesc efectele crizei mondiale în interiorul blocului socialist, scoțînd în evidență blocajul și lipsurile sistemului. În al doilea rînd, în mai multe țări apare o disidență pe care acordurile de la Helsinki au susținut-o și i-au oferit o bază juridică. Simțîndu-se mai siguri în dominația lor datorită legitimării implicite a *statu-quo*-ului, sovieticii nu au realizat pînă unde puteau să-i ducă hotărîrile formulate în Actul final al CSCE la capitolul drepturilor omului și libertăților fundamentale. Ori, tocmai în numele acestor principii enunțate în a treia formulare de la Helsinki, contestatarii din Est se vor angaja în lupta împotriva sistemelor administrative în vigoare, de data aceasta nu în interiorul partidelor comuniste așa cum s-a întîmplat pînă în 1968, pentru recucerirea pozițiilor în fața elementelor conservatoare ale „noii clase conducătoare” ci în afara acestora, în fruntea unui corpus social gata să se lase influențat de revendicările lor.

Sînt denunțate de apărătorii „drepturilor omului” nu numai prejudicierea libertății de exprimare, ci toate devierile de la principiile de care s-au făcut vinovați cei de conducere: deplasarea persoanelor, concedierile forțate, discriminările culturale și religioase, piedicile puse la intrarea în universități etc. Exemplul disidenților sovietici și ecurile protestului lor în rîndurile opinii publice mondiale au fost și ele hotărîtoare,

ca și noul interes manifestat față de acestea de partidele „euro-comuniste” (italian, spaniol, și în mai mică măsură cel francez).

Ca și în URSS, dar cu o forță sporită de elementul național, chiar naționalist, s-a stabilit o corelare între mișcarea contestatară a intelectualilor, pînă atunci marginală, și dorința maselor de a-și exprima revendicările ocolind căile impuse de putere. Acțiuni minoritare care făceau referință la drepturile omului, cum este „Carta 77” publicată la Praga de vreo cîteva sute de protestatari (ianuarie 1977), Apelul către populație și către autoritățile Poloniei, lansat de Comitetul de Apărare al Muncitorilor (KOR), victime ale represiunii de după evenimentele din iunie 1976, sau petiția adresată de scriitorul român Paul Goma delegaților prezenți la Conferința de la Belgrad (tot în ianuarie 1977), au găsit, în ciuda represiunii sau tăcerii oficiale, o largă audiență în rîndurile populațiilor din țările est europene și au ajutat peste tot la trezirea conștiinței maselor și după o lungă letargie, a „societății civile”

Poate cu excepția Bulgariei, foarte ortodoxă și foarte rusofilă, nici o țară nu a scăpat de zguduirii, nici chiar Ungaria lui Kadar, nici RDG, unde dorința de schimbare nu s-a exprimat mult timp decît prin gesturi izolate – de exemplu, protestul cîtorva zeci de intelectuali printre care și fizicianul Havemann, împotriva expulzării popularului cîntăreț Wolf Biermann –, dar și prin cele o sută de mii de cereri de emigrare în Vest.

Cu toate acestea, doar în Polonia s-a rcalizat cel mai repede și în modul cel mai radical fuziunea între inițiativele disidente și rebeliunea organizată a corpului social. În această țară, unde identitatea națională a știut să reziste timp de două secole tuturor împărțirilor, tuturor intervențiilor și ocupațiilor militare, tuturor tentativelor de deculturalizare făcute de puter-nicii lor vecini, s-a instaurat în 1970, după valul de revolte muncitorești care au dus la intervenția armatei dar și la căderea lui Gomulka, un compromis oarecum asemănător cu cel din Ungaria lui Kadar. „Liberalismul” pe care Gomulka și-a funda-mentat politica, este înlocuit de Edward Gierек cu un „model”

care îmbina fermitatea politică cu un reformism economic vizând modernizarea țării și ameliorarea nivelului de trai al populației. Astfel, sentimentul național și ajutorul Bisericii au creat un relativ consens care a caracterizat primii ani ai epocii Gierek, oferind conducătorilor de la Kremlin iluzia unei stabilități regăsite.

Tocmai acest consens aparent a sărit în aer în cursul verii lui 1976, sub loviturile conjugate ale intelectualității și ale revoltei muncitorești. Prima a intervenit încă din 1975 împotriva proiectelor de rezolvare constituțională a puterii (ele urmau să dea o formă legală controlului exercitat de PC asupra societății și să proclame ireversibilitatea legăturilor cu URSS) obligînd partidul să facă concesii. Muncitorii reacționează cu o extremă hotărîre la ridicarea prețurilor alimentare decretată pe 24 iunie 1976. Mișcare spontană ca și în 1970 și tot provocată de situația economică, dar care, de această dată va găsi un intermediar politic prin crearea KOR, Comitetul de apărare a muncitorilor, fondat de intelectuali pentru a răspunde represiunii îndreptate împotriva manifestațiilor de la Radom și de la Ursus, epicentre ale revoltei muncitorești.

Evenimentele din 1976 marchează deci începutul unui proces de solidarizare a societății aflată în conflict deschis cu partidul, KOR reușind să mobilizeze opinia publică din Polonia și din străinătate și pînă la urmă să obțină amnistiarea victimelor represiunii, în timp ce episcopatul sprijină campaniile de solidaritate.

În fața echipei lui Gierek și a unui PC care nu reacționează de fel pînă la lovitura violentă din 1981, opoziția se organizează. Se înființează cluburi care adună intelectualii catolici sau în care se întîlnesc comuniștii cu cei „fără partide” așa cum este grupul „Experiență și Viitor”. Toți se întrebă ce șanse are Polonia să iasă din impasul economic și politic în care se găsește, iar mulți fac propuneri concrete. Un „Comitet pentru Apărarea Drepturilor Omului” își deschide birouri la Varșovia și la Lodz. Vreo cincizeci de ziare și reviste contestatare publicate, fără autorizația cenzurii, circulă prin toate mediile. În sfîrșit, ici și

colo se organizează syndicate independente embrionare și bine-înțelese ilegale.

Toate aceste inițiative, calificate în mod confuz drept „disidente” nu sînt reprimare de putere cu aceeași vigoare. Inițiatorul mișcării, KOR, se bucură chiar de o relativă toleranță care se explică atît prin caracterul legal al activităților sale, dar și prin grija de a nu contraria opinia publică din străinătate (mai ales înainte de vizita lui J. Carter) într-un moment în care Polonia are nevoie de ajutorul financiar al Occidentului. Este adevărat că, trăgînd concluzii din lecția dată de evenimentele din 1954 și din 1968, intelectualii au renunțat să mai aplice o strategie frontală împotriva PC, mizînd pe presiunea forțelor sociale organizate pentru a obține concesiile în domeniul sindical și cel al informării și al culturii.

Această strategie a focului încrucișat nu putea să reziste la presiunea muncitorilor din vara lui 1980, motivată încă o dată de dificultățile economice și de hotărîrea unilaterală a autorităților de a scumpi produsele alimentare. Avînd ca punct de plecare orașul Lublin în a treia săptămînă a lunii iulie, mișcarea cuprinde treptat alte orașe pentru a ajunge la mijlocul lui august la Gdansk, unde greva de pe șantierele Lenin reprezintă primul act al unei ofensive care marchează apariția clasei muncitoare în primul plan al scenei.

Timp de optsprezece luni, în Polonia va funcționa un nou tip de compromis, fără precedent în istoria democrațiilor populare. Pe de o parte un partid comunist care de bine de rău supraviețuise furtunii datorită singelui rece al „moderaților”, de cealaltă parte, milioanele de muncitori, susținuți cu prudență dar cu hotărîre de Biserica Catolică, reușiți în sindicatul *Solidarnosc* („Solidaritatea”), a cărui existență legală este recunoscută pe 30 și pe 31 august 1980. Și unii și ceilalți au extremiștii și moderații lor: Stanislaw Kania în PC unde în septembrie 1980, l-a înlocuit pe Gierek, bolnav și desconsiderat și care la rîndul său va trebui să-i cedeze locul ceva mai tîrziu generalului Jaruzelski, Lech Walesa, în „Solidaritatea”, intelectual „de structură” [După expresia lui Gramsci care definește astfel elita

ieșită din rîndurile clase muncitoare], ieșit din rîndurile clasei muncitoare poloneze, care după evenimentele de la Gdansk devine liderul carismatic al sindicatului. Ca și predecesorul său Gierek, Kania vrea să evite confruntarea directă dorită de radicalii din partid și crede că va putea dezamorsa mișcarea sau aceasta se va degrada singură. De aceea, el subestimează în mod greșit potențialul revoluționar și capacitatea organizatorică a maselor ca și legăturile care o leagă de intelectualii „disidenți” și de Biserică, alegerea unui cardinal polonez pentru tronul Sfintului Petru (Ioan Paul al II-lea)⁵³ și vizita sa în Polonia jucînd rolul esențial de catalizator. Walesa, la rîndul lui, în fața maselor nerăbdătoare și a unor tineri ce vor să meargă pînă la capăt, menține cu greu echilibrul căutînd și el să evite ce e mai rău, păstrînd totodată cuceririle din august 1980. Și unul și celălalt se bazează pe simțul geopolitic ascuțit al polonezilor care îi face pe majoritatea dintre ei să închine spre ponderație și pe amenințarea permanentă a sovieticilor care apără încă de la început asupra precarului compromis polonez.

Ori în contextul intern și internațional al momentului, evoluția Poloniei către pluralism în care legalizarea „Solidarității” ca forță autonomă recunoscută, contestînd partidului monopolul asupra societății, nu putea să fie pentru cei de la Kremlin decît o primă etapă care depășea cu mult „pragul de tolerare”. Apoi ar fi fost prea mare riscul de contaminare a celorlalți membri ai comunității socialiste și chiar al URSS-ului. În ultimele săptămîni ale anului 1981 părea evident că Moscova avea să intervină într-un moment sau altul pentru a pune capăt „devierii” poloneze. De aceea, pentru a distruge „Solidaritatea” și pentru a-i reda partidului poziția sa autoritară, dar și pentru a evita o baie de sînge și ocupația străină, generalul Jaruzelski a hotărît să spargă buba utilizînd forțele armate pentru a restabili „ordinea socialistă” și decretînd „starea de asediu” în Polonia, toate acestea cu acordul formal al sovieticilor și sub controlul direct al mareșalului Kulikov, comandantul suprem al trupelor Pactului de la Varșovia. Problema a fost rezolvată în cîteva ore în noaptea de 12 spre 13 decembrie 1981 și în cursul zilei

următoare prin constituirea unui Consiliu Militar de Salvare Națională, arestarea conducătorilor „Solidarității” (Walesa a fost închis într-o vilă aproape de Varșovia) și anunțarea unor măsuri sociale și politice severe: suspendarea dreptului la grevă, camuflajul de la orele 22 la 6 dimineața, militarizarea întreprinderilor cheie, revenirea la săptămîna de lucru de șase zile și reducerea la jumătate a concediului anual.

Unanim condamnată de țările Occidentului, proclamarea stării de asediu de către generalul Jaruzelski a fost în schimb bine primită în statele din Europa de Est, în special în Cehoslovacia și RDG. Totuși, „normalizarea” impusă de Moscova și aplicată de conducătorii polonezi se va dovedi repede incapabilă să înfrîngă imensa dorință de independență și libertate care anima marea majoritate a populației pe care duritatea represiei nu reușea să o îndepărteze de militanții „Solidarității” și ai KOR-ului și care vedea tot mai mult în puternica Biserică Catolică, adevărat stat în stat susținut de Ioan Paul al II-lea, o structură foarte greu de distrus, în care putea să se încadreze. De aceea, echipa de la conducere a trebuit să-și calce repede pe conștiință și să suspende starea de asediu în decembrie 1982, eliberînd și toate persoanele arestate cu un an în urmă și condamnînd în 1985 la ani grei de închisoare pe poliștii care îl asasinaseră în octombrie 1984 pe părintele Popielusko și acceptînd la urmă să negocieze cu Lech Walesa, care în urma atribuirii Premiului Nobel pentru pace se bucura de un imens prestigiu internațional.

Aparent victorioși în urma acestei ultime intervenții de forță împotriva dizidenților din țările de Est, conducătorii sovietici și aliații lor nu aveau în realitate motive prea mari de bucurie. După suspendarea stării de asediu, forma pe care o luase și pe care o păstra mișcarea contestatară poloneză arăta că nu era vorba numai de o mișcare minoritară ci de întreaga societate civilă care, în momentul în care găsea structurile propice pentru a se exprima, era capabilă să se mobilizeze pentru a obține o schimbare.

Astfel, în ajunul schimbărilor care vor avea lor în URSS odată cu venirea la putere a lui Mihail Gorbaciov, era clar pentru observatorii cei mai lucizi că uzura modelului instaurat de Revoluția din octombrie era așa de mare, încât erau greu de imaginat cum ar putea echipele conducătoare din țările est europene să-și mai impună mult timp hegemonia bazându-se doar pe stabilitatea sistemului, în fața unor noi forțe tot mai viguroase și mai unite – intelectualitatea „disidentă”, o elită de tehnicieni gata să ceară participarea efectivă la deciziile centrale în schimbul câtorva privilegii oferite de alianța cu birocrăția, un tineret din ce în ce mai recalcitrant față de tiparele conformismului oficial – și a unei clase muncitoare care ieșise pur și simplu din letargie. Oare agonia totalitarismului nu a început în ciuda acestei aparente stabilități?

Destinderea internațională și prăbușirea comunismului

Se pare că Europa, în primul rînd cea de Est, dar și cea de Vest prin efectele unei reacții în lanț ale cărei consecințe sînt greu de măsurat, a intrat, în cursul ultimilor ani, într-o nouă etapă a istoriei sale. La originea acestei schimbări se află două evenimente strîns legate între ele, care sînt declanșate mai mult de evoluția și inițiativele celor două superputeri, decît de acțiunile europenilor, chiar dacă consecințele acestora privesc în mod direct statele și populațiile de pe bătrînul continent.

Primul are drept punct de plecare politica mîinii de fier pe care Ronald Reagan o impune partenerilor săi din Est în domeniul tehnologiei de vîrf și al armamentului nuclear. În 1983, în timp ce începea desfășurarea primelor rachete Pershing și a rachetelor de croazieră, menite să răspundă provocării pe care o reprezentau rachetele sovietice SS-20, președintele Statelor Unite își expunea Inițiativa de Apărare Strategică, numită „războiul stelelor”: un proiect vizînd să dezvolte pe termen

lung un sistem de protecție anti-rachetă extrem de costisitor și din această cauză considerat inaccesibil sovieticilor. În Vest, mulți îl consideră irealist și mult prea scump. Armă de descurajare economică și tehnologică, acesta urmărea mai ales să-i facă pe conducătorii de la Kremlin să simtă că pe terenul cursei înarmărilor extrem de sofisticat în secolul XX, țara lor nu avea nici mijloacele financiare, nici resurse în materie de inovații tehnice care să-i permită să facă față acestei provocări.

Celălalt eveniment a avut ca teatru Uniunea Sovietică unde, pe 11 martie 1982, Mihail Gorbaciov devenea Prim secretar al PCUS punând capăt perioadei de nesiguranță în cursul căreia s-au succedat după moartea lui Brejnev (în noiembrie 1982) Andropov și Cernenko. Acest „tînăr” om de partid de 54 de ani (vîrsta medie a membrilor din Politburo depășea 70 de ani) arată foarte repede că vrea, așa cum încercase Hrușciiov la sfîrșitul anilor 50, să ofere țării sale timpul și mijloacele de a debloca mecanismele unei economii paralizate de rigiditatea sistemului. Aceasta presupunea la început, nu lichidarea „socialismului real”, ci pur și simplu comoditatea acestuia privind restabilirea unei legături între partide stat și o liberalizare controlată. Acestea erau obiectivele inițiale ale restructurării (*Perestroika*) și ale transparenței *Glasnost* („informarea societății pentru a o mobiliza”), fixate de succesorul lui Cernenko, cînd își dă seama de greutatea pe care o reprezenta pentru URSS cursa înarmărilor și responsabilitățile unei acțiuni dincolo de dimensiunile planetei dorită de Brejnev, dar pentru care a doua putere nu avea mijloacele necesare. De aici, opțiunea Kremlinului de a-și modera atitudinea internațională și de a face presiuni asupra aliaților pentru a alege aceeași cale.

Europa trebuia să reprezinte prima miză a acestei noi strategii. Asta nu însemna că Numărul Unu sovietic s-a gîndit de la început să redea autonomia țărilor din blocul de est și să permită ca în vestul continentului să se dezvolte un nou fel de putere capabil să-și asigure securitatea cu mijloace proprii. Este clar că atunci cînd la începutul domniei sale el vorbește despre „Casa Comună”, se gîndește mai mult la o neutralizare discretă

a acestei părți a lumii decît la o viitoare constituire a Statelor Unite ale Europei. Pînă atunci însă, acceptă să reia tratativele de la Geneva asupra rachetelor nucleare cu rază medie de acțiune – care după cum știm vizau ținte exclusiv europene – și pînă la urmă să fie de acord cu „opțiunea zero” propusă cu cîțiva ani în urmă de președintele Reagan și care presupunea eliminarea în paralel a rachetelor SS20 și a replicilor lor occidentale (Pershing și rachetele de croaziră). Aceasta se va realiza odată cu semnarea în decembrie 1987 la Washington a tratatului FNI, prima etapă a unei reduceri a armamentelor nucleare strategice (START) și tactice ca și a forțelor convenționale, care va continua în cursul anilor următori. Ea marchează și revenirea la destinderea internațională ale cărei etape nu vor întârzia să se facă simțite în Europa de Est.

Este clar că cele două evenimente evocate, răsturnarea conjuncturii politice internaționale și opțiunile de politică internă adoptate de Gorbaciov, au fost hotărîtoare în declanșarea procesului care a dus la schimbările recente din țările est europene. Mutațiile rapide și neașteptate din Uniunea Sovietică au avut consecințe asupra evoluției democrațiilor populare, fie că este vorba de liberalizarea informației, de democratizarea desigur încă incompletă dar reală a instituțiilor și a vieții politice, de trezirea naționalităților din Caucaz (armeni, azeri) și din Țările Baltice ajungîndu-se curînd la adevărate declarații de independență ale Republicilor componente ale Uniunii, fără ca Armata Roșie să intervină, sau că este vorba de politica externă de retragerea trupelor sovietice din Afganistan și de abandonarea „doctrinei Brejnev” de către noua echipă de la conducere. Toate acestea au stimulat destinderea și au favorizat stabilirea unor noi relații nu numai între Est și Vest dar și în interiorul blocului democrațiilor populare. Cu patruzeci de ani în urmă războiul rece a făcut din acesta un bloc monolitic complet dominat de URSS. Dezarmarea strategică și diplomatică dorită de URSS din motivele pe care le-am menționat va fi cea care în mare măsură va contribui la grăbirea prăbușirii acestuia.

La aceste motive trebuie să adăugăm apăsarea unei crize economice devenită aproape structurală în țările din Est și care este suportată cu atît mai greu de populațiile din aceste state cu cît deschiderea către lumea occidentală (presă, televiziune, călătorii) le permite să compare carențele din economia lor și mediocritatea nivelului lor de trai cu relativa prosperitate care domnește în Vest în această perioadă de relansare. Amploarea crizei este desigur diferită de la o țară la alta, dar manifestările sînt identice: încetinirea mai mult sau mai puțin accentuată a dezvoltării, productivitatea redusă, deficitele agricole cronice (exceptînd Ungaria și Bulgaria) și penuria de produse alimentare care în unele țări sfîrșește prin raționalizare, care în România va căpăta un caracter dramatic, inflația variînd și ea în funcție de țară (15 la 20% în Ungaria, Bulgaria, RDG și Cehoslovacia, în Polonia în 1982) și enormele datorii externe: 40 miliarde de dolari pentru Polonia, 20 miliarde pentru RDG, 17,6 miliarde pentru Ungaria, 8 miliarde pentru Bulgaria. Numai România (dacă se face excepție de Albania care de mult timp se află înafara blocului) a reușit, se pare, să-și plătească în 1980 datoria externă care era de 18 milioane de dolari, dar cu ce preț!

În sfîrșit, un ultim element care merită subliniat în multitudinea de motivații care a făcut popoarele est europene să-și scuture jugul în anul 1989, este cel al aniversării bicentenarului Revoluției franceze. Desigur, influența evenimentului nu trebuie exagerată, dar este clar că încoronînd un deceniu în cursul căruia discursul asupra drepturilor omului a sfîrșit prin a deveni tema principală a dezbaterilor, dar și o armă de penetrație în tabăra adversă, comemorarea în toată Europa, inclusiv URSS, a actului fondator al membrilor Constituantei putea să susțină motivațiile noului val contestatar din democrațiile populare.

Toate remarcile făcute în prezenta carte asupra marilor frămîntări revoluționare repetate în Europa timp de două secole – legătura strînsă dar nu automată dintre economie și politică, existența unui mediu care favorizează propaganda crizei și a unor forțe transnaționale care o promovează, inconsistența

explicației mitice care susține existența unor forțe obscure manipulate din exterior, rolul motor jucat de o țară sau alta în declanșarea procesului etc. – sînt aplicabile și evenimentelor din 1989-1990, ce au loc în Europa de Est.

Două țări au jucat un rol esențial în declanșarea mișcării, încă din 1988: Polonia și Ungaria. Am văzut că prima, de la evenimentele din 1980-1981 nu a încetat să ofere celorlalte democrații populare exemplul unei țări în care, în ciuda „normalizării”, întreaga societate civilă era implicată într-un proces de rezistență mocnită, care obliga puterea să negocieze cu cele două structuri principale, Biserica Catolică și sindicatul „Solidaritatea”. După cea au încercat să-l desființeze pe acesta din urmă, conducătorii polonezi au trebuit să se hotărască în aprilie 1989, după un val de greve și deschiderea unei „mesc rotunde” cu reprezentanții „Solidarității”, să semneze un acord care marca o cotitură hotărîtoare nu numai pentru Polonia, ci și pentru ansamblul blocului socialist. Acest text prevedea reînstituirea pluralismului sindical, deci legalizarea „Solidarității” și înființarea unor noi instituții politice. Polonia va fi guvernată de acum înainte de un Președinte al Republicii, ales pentru șase ani de Parlament și avînd prerogative multiple. Legislativul va fi împărțit în două Camere alese prin sufragiu universal: o Dietă, în care opoziția trebuia să se mulțumească cu 35%, restul locurilor fiind obținute de PC polonez și de aliații săi și un Senat avînd puterea de a respinge legile votate de Dietă. Se adoptase deci practica democrației pluraliste care pătrundea în sistemul politic al unei democrații populare.

Alegerile din iunie 1989 au constituit un succes pentru opoziția grupată în jurul Solidarității. În Senat, unde *numerus clausus* nu conta, opoziția a obținut 99 de locuri din cele 100 supuse votării. În Dietă, unde „independenții” aveau 161 de deputați, comuniștii nu dispuneau de o majoritate și aveau nevoie de sprijinul micilor formațiuni satelit care îi susținuseră pînă atunci. În iulie s-au organizat alegeri pentru desemnarea șefului statului. Generalul Jaruzelski care a ezitat mult timp înainte de a-și depune candidatura, a fost ales la limită. A trebuit

apoi să se treacă la constituirea unui guvern căruia îi revenea dificila sarcină de a face față situațiilor economice catastrofale pe care o traversa Polonia. Pe 24 august, Dieta dă investitura unuia dintre conducătorii cei mai moderați ai „Solidarității”, Tadeusz Mazowiecki care a format o echipă în care Partidul Comunist nu avea decât patru portofolii din 24, aliații săi 7, iar Solidaritatea 13. Pentru prima oară în istoria democrației populare un necomunist ajunge în fruntea guvernului.

De la această cotitură istorică, Polonia și-a accentuat evoluția spre democrație, Dieta revenind în decembrie 1989 la numele de „Republica Polonia”, fără vreo referință la caracterul „socialist” și „popular” al statului, așa cum se procedase în trecut. În ianuarie 1990, PC polonez, s-a dizolvat și s-a transformat într-o nouă organizație numită „Social-Democrația Republicii Polonia”, în timp ce o minoritate se desprinde de aceasta pentru a crea „Uniunea Social-Democrată”. Toate aceste evenimente au loc pe fondul întoarcerii la economia de piață, la privatizare, dar și a dificultăților economice și sociale care persistă. Sub presiunea lui Lech Walesa, generalul Jaruzelski sfârșește prin a demisiona din postul de șef de stat și alegeri prezidențiale prin sufragiu universal îl aduc la președenție pe fostul lider al „Solidarității” care între timp s-a desprins de aripa de stînga a mișcării pe care a condus-o. Pentru a fi înlăturate și ultimile vestigii ale puterii comuniste, nu mai rămîne decât să se organizeze noi alegeri legislative, ceea ce se întîmplă în toamna lui 1991. Dar din scrutinul proporțional nu iese nici o majoritate, ceea ce nu poate decât să slăbească conducerea poloneză, în delicata etapă economică în care s-a angajat.

În Ungaria, schimbarea regimului s-a produs și mai repede și fără cea mai mică cionire, sub conducerea guvernelor format din comuniști reformatori, prețiat de Miklos Nemeth. Încă din vara lui 1988, aici au apărut în mod spontan numeroase grupuri, asociații și formațiuni politice și culturale de toate felurile, cărora Parlamentul le-a recunoscut legalitatea, înlăturînd în ianuarie 1989 toate obstacolele care stau în calea libertății de asociere și de manifestație. În timp ce presa și editurile

ies și ele de sub incidența cenzurii, ungurii și-au manifestat de mai multe ori cu acordul autorităților, dorința de a se împăca cu propriul lor trecut. Vechile embleme avînd deasupra coroana Sfîntului Ștefan apar din nou pe drapelul național. Arhiducele Otto de Habsburg a asistat în aprilie 1989, în prezența șefului guvernului, la o ceremonie oficială în cinstea împărătesei Zita, decedată recent. Pe 20 august 1989, o procesiune purtînd relicvele sfîntului patron al Ungariei a avut loc la Budapesta în prezența unei mulțimi considerabile. În iunie a accluiasi an, sute de mii de persoane au asistat la funeraliile oficiale ale lui Imre Nagy și a patru dintre tovarășii săi, reabilitați de regim.

Cît despre instituții, ele au fost supuse ca și în Polonia, unui *lifting* complet. Ungaria a încetat să mai fie o Republică Populară pentru a deveni simplu „Republica Ungară”, un stat de drept care recunoaște „valorile democrației burgheze și totodată pe cele ale socialismului democratic”, adeptă pluralismului politic și sindical și instaurează un regim semi-prezidențial.

Partidul Comunist s-a autodizolvat și el în octombrie pentru a da naștere Partidului Socialist Maghiar, ceea ce nu-l va împiedica să fie învins (10% din voturile exprimate) în alegerile legislative din martie 1990, cîștigate de formațiunile moderate. Forumul Democratic Maghiar și Alianța Democrațiilor Liberi. Puterea este preluată de o coaliție, de centru dreapta condusă de Josef Antall.

În sfîrșit, în domeniul politicii externe, Ungaria a fost prima care s-a desprins de Pactul de la Varșovia, fără să pună însă probleme deosebite sovieticilor care, din aprilie 1989 au început să-și retragă trupele din această țară și nu s-au opus căderii „cortinei de fier” care o separa de Austria vecină, cu care relațiile devin tot mai strînse. Din toate țările fostului bloc socialist, Ungaria este cea care se întoarce cu hotărîre spre Occident (i-a făcut o primire triumfală președintelui Bush în iulie 1989) și în special spre Europa celor Doisprezece.

Procesul de trecere la democrație în RDG, în Cehoslovacia și în Bulgaria a fost diferit de această revoluție pacifistă începută

de la vîrf, aceste trei țări netrecînd ca România prin tulburări foarte grave, dar aici, presiunea maselor fiind necesară pentru ca cei aflați la putere să accepte pînă la urmă să cedeze-și să permită ca transformările democratice să aibă loc.

Din toate țările Europei de Est, RDG era țara la care lumea se aștepta cel mai puțin să treacă la democrație fără vărsare de sînge. Cu toate acestea, nici acțiunile preventive ale aparatului represiv, nici îndîrjirea lui Erich Honecker și a echipei sale nu au putut rezista mult timp în fața unei mișcări care la început a luat aici aspectul unei „hemoragii” umane care tranzita Ungaria și Cehoslovacia. Este necesar să amintim că Mihail Gorbaciov, în trecere prin Berlin cu ocazia sărbătoririi celei de a 40-a aniversări a RDG și primit cu strigăte de „Gorbi! Libertate!”, s-a exprimat clar pentru a-i sugera omologului său est-german că nu putea să conteze pe URSS pentru a reinstaura, dacă era cazul, „egalitatea socialistă”. „Trebuie să se țină cont, declara el, de procesul general de modernizare și de reînnoire care are loc în acest moment în tot blocul socialist”

Pentru a-l determina pe Honecker să dea înapoi, a trebuit totuși ca masele să se pună în mișcare. Marile manifestații care au loc în principalele orașe din RDG, mai ales în Berlinul de Est și la Leipzig în octombrie 1989, au înfrînt rezistența acestuia. Pe 18 octombrie, el renunța la toate funcțiile sale din conducerea partidului și a armatei, cedînd locul unui alt conservator, Egon Krantz, care după o întrevvedere cu Gorbaciov a trebuit să bată și el în retragere în fața presiunii străzii, să deschidă frontierele cu RFG și pe 9 noiembrie, să lase să se înfăptuiască un gest inimaginabil cu cîteva săptămîni înainte în această țară rămasă profund stalinistă: deschiderea unor breșe în Zidul Berlinului prin care au năvălit în zilele următoare aproape 3 milioane de „vizitatori”, nerăbdători să regăsească sau să descopere pentru prima dată calea spre libertate.

Revoluția pacifică din noiembrie nu a înfrînt dintr-o dată Partidul Comunist care, lipsit de sprijinul Kremlinului mai conta încă pe ajutorul vechilor săi militanți care fluturase amenințarea fascismului (în unele manifestații au apărut lozinci naționaliste)

și pe controlul structurilor statului. Cu toate acestea, pe 11 noiembrie, Comitetul Central al Partidului Comunist a aprobat votul „secret, liber, democratic și pluralist”. Alături de revendicarea democrației și pluralismului, manifestații care continuau să-și exercite presiunea asupra puterii cu vigoare (guvernul Modrow, dominat tot de comuniști) o adăugau deja pe cea a reunificării, primită la început cu răceală de sovietici, cu un entuziasm temperat de cei din Vest, dar care, era evident, nu putea fi împiedicată. Din momentul în care jugul comunist s-a făcut țândări, iar populațiile est europene s-au văzut readuse la situația de acum patruzeci de ani în urmă, nu exista altă structură decât națiunea pentru ca acestea să-și exprime dorința de schimbare, și în RDG această națiune se numea Germania.

Acesta este punctul de plecare al unei evoluții în care, în mai puțin de un an, aveau să se succedă hotărîrea Parlamentului est german de a aproba pluralismul politic, și de a desființa rolul conducător al Partidului Comunist (decembrie 1989), luarea cu asalt în Berlinul de Est al Sediului Central al Poliției Politice, STASI (15 ianuarie 1990), anunțarea urmăririi în justiție a lui Erich Honecker și a altor ex-conducători staliști, victoria zdrobitoare a creștin-democraților în alegerile legislative din 18 martie 1990 și marginalizarea fostei formațiuni comuniste (devenită PSD), constituirea unui guvern de coaliție prezidat de M. Lothar de Maiziere și instaurarea în iulie 1990 a uniunii economice și monetare cu RFG. Era prima etapă a unei reunificări, de acum înainte acceptată de toți și care constituia, cu adevărat, evenimentul cel mai important din istoria politică a Europei de la sfîrșitul războiului încoace. Pe 3 octombrie 1990 Germania este reunificată oficial, această reunificare luînd forma unei „absorbiri” a RDG de către Republica Federală. În decembrie 1990, primele alegeri libere în Bundestag la care participau cele 16 Landuri ale noului teritoriu, aduceau victoria Coaliției Uniunea Creștin Democrată – Uniunea Creștin-Socială din Bavaria, grupată în jurul Cancelarului Kohl, principalul artizan al unității regăsite.

„Teoria dominoului” concepută în anii cei mai sumbri ai Războiului Rece de către strategii Washingtonului nu a fost nicicând așa de bine verificată ca în toamna lui 1989, în țările din Estul Europei. Deschiderea frontierei dintre Ungaria și Austria nu a provocat numai exodul brusc al germanilor din Est către RFG, ci a făcut din Praga o etapă inevitabilă în drumul spre libertate, implicând imediat și Cehoslovacia în procesul de liberalizare. În realitate, focul mocnea aici de mult timp, întreținut de o disidență pe care represiunea poliției nu a putut s-o înăbușe și care a început să se manifeste deschis la începutul lui 1989 prin comemorarea amintirii lui Jan Palach, studentul care cu douăzeci de ani în urmă și-a dat foc în semn de protest împotriva invaziei sovietice. În cursul verii lui 1989, manifestațiile și petițiile s-au înmulțit provocând represiuni și arestări: în primul rând arestarea dramaturgului Vaclav Havel închis în februarie, eliberat în mai, apoi arestat din nou în octombrie și spitalizat cu forță.

Evenimentele de la Berlin din noiembrie, au declanșat un val de manifestații care, la inițiativa „Forului Civic”, ce reunea pe toți reprezentanții opoziției, au căpătat curînd un caracter de masă. Confruntat cu această revoluție pașnică, Parlamentul a luat inițiativa de a începe la sfîrșitul lui noiembrie procesul de liberalizare, decretînd abolirea rolului conducător al PC și recunoscînd pluralismul politic. Guvernul lui Husak a trebuit să demisioneze și a fost înlocuit pe 10 decembrie, de un cabinet de „convenție națională”, format în majoritate de necomuniști, care a hotărît imediat dizolvarea Poliției politice și deschiderea frontierei cu Austria. Pe 28 decembrie, fostul promotor al Primăverii de la Praga, Alexandr Dubcek a fost ales președinte al Parlamentului, iar a doua zi, acesta din urmă l-a desemnat pe Vaclav Havel președinte al Republicii. Poporul cehoslovac a cîștigat partida, iar opoziția democratică devenea conducătoarea jocului. Alegerile din iunie 1990 au adus Forumului Civic majoritatea absolută în Parlamentul federal cu 46,6% din voturi. PC obținuse 13,6%, Uniunea Creștin-Democrată 12% și aproximativ 10% mișcările reprezentînd minoritățile (moravă, slovacă etc.).

În Bulgaria, tot în urma unor manifestații de mare amploare care au loc la Sofia și în alte orașe ale țării, Comitetul Central al PC a hotărât, în noiembrie 1989, să cedeze revendicărilor maselor, excluzându-l pe Todor Jivkov, înlăturat în câteva zile de la conducerea partidului și statului și înlocuirea cu Petar Mladenov, apoi anunțând alegeri libere. După ce a părăsit „centralismul democratic” și concepțiile „leniniste” PC s-a transformat în Partid Socialist. Victoria acestuia din urmă în alegerile din ianuarie 1990 nu a pus capăt mișcării. Presiunea maselor îl obligă pe Mladenov să demisioneze în august, lăsând postul de șef al statului principalului șef al opoziției, Jeliev, apoi în decembrie 1990 primul ministru este și el înlocuit de Popov, un tehnician fără etichetă politică.

În România, în schimb, tranziția spre o democrație, care în această țară era încă departe de a fi complet stabilită, s-a făcut cu violență și cu duritate. Într-adevăr, aici legitimarea puterii comuniste nu se mai baza de mult timp pe un compromis oarecare între popor și conducători (mai degrabă „conducătorul suprem”), ci pe infailibilitatea, proclamată ca dogmă, a „conducătorului” Nicolae Ceușescu. Acesta ridicase pe o culme niciodată atinsă în țările de Est (inclusiv Albania și Ceorcia de Nord) cultul propriei sale personalități și a membrilor familiei sale, plasați în posturi cheie ale partidului și statului, copleșiți de onoruri, privilegii și bogății. Pe de altă parte el a instaurat un regim de teroare politică, al cărui instrument, teribila „Securitate” constituia un stat în stat și în același timp o adevărată gardă pretoriană, devotată în mod fanatic omului și regimului care îi asigurau o poziție privilegiată.

Valul contestatar din Europa de Est, care a început să se manifeste în vara lui 1989 atingând apogeul în octombrie-noiembrie, va cuprinde și România, dar cu o oarecare întârziere. Disidența nu era complet absentă în această țară, unde rari protestatari declarați erau apărați doar de atenția pe care le-o acorda mass-media occidentală. Chiar în sânul PC, un anumit număr de conducători a început să se îndepărteze de puterea tiranică a lui Ceaușescu și de politica sa catastrofală pentru

poporul român, supus unei raționalizări drastice, încălcărilor repetate a drepturilor omului și distrugerii unor sate întregi. Cu toate acestea, în timpul Congresului partidului de la sfârșitul lui noiembrie, Ceaușescu este reales triumfal în funcția de secretar general, evenimentul fiind salutat de o manifestație „spon-tană” a populației din capitală.

Trei săptămîni mai tîrziu, revoluția izbucnea mai întîi în Transilvania, unde minoritatea maghiară și germană era su-pusă represiunii Securității, apoi în restul țării. În urma agresiunii unui pastor ungar⁵⁴ de către membrii Poliției politice la Timișoara, populația din acest oraș s-a revoltat pe 17 decembrie 1989, provocînd o represiune sîngeroasă care s-a soldat cu cîteva sute de morți. În timp ce Ceaușescu întors rapid din Iran, acuza grupurile de „huligani” și de „fasciști” care amenințau „socialismul” și „națiunea română”, alte manifestații aveau loc în mai multe orașe din țară, reprimare peste tot cu o extremă brutalitate de armată. Actul decisiv trebuia să se joace în cele din urmă la București, în timpul unei manifestații de susținere a Conducătorului, organizată de acesta și în cursul căreia sutele de mii de persoane adunate în Piața Republicii au început să scandeze: „Jos Ceaușescu! Timișoara! Libertate!”. În aceeași zi, insurecția cuprindea întreaga capitală și marile orașe din est; Iași și Constanța, marcînd începutul unei săptămîni revoluționare în care poporul român și armata aveau să treacă de partea răsculaților și aveau să se confrunte cu acei „desperados” fanatizați și înarmați de Securitate învinși în cele din urmă dar cu prețul unor grele pierderi. Între timp, Ceaușescu și soția sa au fost arestați, judecați rapid și executați pe 27 decembrie, în timp ce se constituia un Consiliu al Frontului de Salvare Națio-nală. Format în parte din oameni care, ca președintele acestuia, Ion Iliescu, au făcut carieră uneori cu mult zel sub îndrumarea Conducătorului, acest organism va prelua puterea după demisia guvernului, pe care o va exercita pînă la desemnarea pe 26 decembrie, a unei noi echipe guvernamentale prezidată de uni-versitarul Petre Roman. Acesta a luat imediat o serie de măsuri care să-i satisfacă pe revoluționari: abrogarea planului de

„sistematizare a teritoriului”, respectarea drepturilor minorităților, alegeri libere, abolirea pedepsei cu moartea, stabilirea săptămînii de lucru la cinci zile, înlăturarea restricțiilor la încălzire și iluminare etc, fără însă să reușească să-i convingă pe cei care au luptat pentru instaurarea democrației (nu se poate vorbi de „reinstaurare” într-o țară care practic nu a cunoscut-o niciodată) că nu au fost folosiți și marginalizați de adversarii comuniști ai lui Ceaușescu, din România cît și de la Kremlin.

Oricare ar fi fost situația, în mai 1990, la alegerile generale pentru președinție, Adunarea Națională și Senat, Ion Iliescu și Frontul Salvării Naționale au obținut o adevărată victorie, partidele din opoziție – Partidul Național Țărănesc și Partidul Liberal – obținînd procentaje mediocre. Că s-au comis ilegalități în cursul alegerilor, că acestea s-au desfășurat într-o atmosferă de nebunie generală, nu există nici o îndoială, dar aceasta nu ajunge pentru a explica valul seismic de care au beneficiat oamenii Frontului. Cu siguranță, aceștia nu au adus României adevărata democrație pe care o cereau masele care au declanșat procesul revoluționar, la mijlocul lui decembrie 1989. Dovadă este mai ales modul în care puterea a înfrînt în iunie 1990 manifestațiile violente ale tinerilor care au avut loc la București și care au determinat guvernul să trimită împotriva lor „comandouri” de mineri care au provocat moartea a cel puțin cinci persoane și rănirea altor cîteva sute. Dar ruptura nu se poate produce de azi pe mâine – ceea ce este valabil atît pentru conducătorii Frontului cît și pentru o parte a opoziției și pentru poporul român în general – după decenii de stalinism consolidat, de teroare politică și de lipsuri, mai ales cînd trăiești într-o țară care a trecut aproape fără tranziție de la o dictatură de tip fascist la un comunism autoritar.

În afara blocului legat direct de URSS, Iugoslavia și Albania, trebuie la rîndul lor să abandoneze ceea ce constituia identitatea lor comunistă. În prima din cele două țări, pluralismul politic și alegerile libere vor face ca partidele politice să-și piardă puterea, cu excepția Serbiei și a Muntenegrului. Nu există pînă la Albania, citadelă stalinistă care să nu cunoască prăbuși-

rea modelului comunist. O mișcare de exod a populației către Occident și manifestații de amploare îl obligă pe Ramiz Alia, succesorul lui Enver Hodja să facă unele concesii: sînt acordate vize celor ce vor să emigreze, pluralismul politic este instaurat în decembrie 1990 și alegeri libere sînt organizate în primăvara lui 1991, în timp ce o nouă Constituție prevede dreptul la grevă, libertatea religioasă și autorizează asociațiile politice, economice și culturale. Datorită voturilor țăranilor, Partidul Albanез al Muncii (comunist) cîștigă alegerile, dar la presiunea maselor este obligat să liberalizeze regimul.

Ultimul act al istoriei comunismului european se joacă în 1991 în URSS, acolo unde acesta a luat naștere. Mihail Gorbaciov oscilează între alianța cu conservatorii din Politburo și cea cu liberalii conduși de președintele Federației Ruse, Boris Elțin, încercînd totodată să introducă treptat economia de piață cu ajutorul Occidentului și să mențină URSS, în ciuda dorinței de independență a diferitelor Republici. Jocul său subtil va fi compromis de o încercare de lovitură de stat a PC. Pe 19 august 1991, președintele este pus sub supraveghere într-o reședință din Crimeea, în timp ce organizatorii unui puci oferă puterea cîtorva conducători conservatori sprijiniți de conducerea armatei, de KGB, de poliție și de președenția Sovietului Suprem. Puciul eșuează în 48 de ore datorită dezaprobării marilor puteri, a rezistenței populației și a atitudinii energice a președintelui rus, Boris Elțin în jurul căruia se adună toți cei care sînt împotriva puciului. Sfîrșitul acetui episod duce la lichidarea comunismului și la dezmembrarea URSS-ului. În toate Republicile, activitățile Partidului Comunist sînt sistate. Gorbaciov demisionează din funcția de Secretar general și cere PCUS-ului să se dizolve. Principalii conducători ai acestuia, complici la puci, sînt de altfel închiși. Această dispariție a partidului care reprezenta liantul Uniunii încă din 1917, duce la lichidarea acesteia. Una după alta, Republicile își proclamă independența sau suveranitatea. Destinul fostei URSS este pecetluit. Pe 8 decembrie 1991, la Minsk, președinții celor trei republici salve (Rusia, Ucraina, Bielorusia) iau act de dispariția URSS-ului și hotărăsc să creeze

o „Comunitate a Statelor Independente” (CSI) la care aderă curînd alte opt republici din fosta URSS. Pe 25 decembrie, Boris Elțin îl obligă pe Mihail Gorbaciov să demisioneze, acesta fiind președintele unui stat care nu mai există. URSS-ul a murit, dar se anunță deja conflicte care vor izbucni între statele succesoare ale defunctului imperiu sovietic.

Peste tot, bazele totalitarismului comunist au dispărut: partidul unic și monopolist exercitat de acesta asupra vieții politice și a societății civile, controlul omniprezent al aparatului politic și al sistemului polițienesc, arbitrarul, folosirea terorii, privilegiile nomenclaturii, intezierea dreptului de exprimare liberă și de a forma organizații diferite de cele tolerate sau dominate de partid. Toate acestea au fost măturate de vârful istoriei în intervalul dintre primăvara lui 1989 și vara lui 1991 și o dată cu sistemul comunist a dispărut și structura bipolară a Europei așa cum fusese instaurată în timpul celui de al doilea război mondial. Cu toate că viitorul nu este decît o pagină nescrisă, cu toate că exacerbaria naționalismului în țările eliberate de sub jugul comunist constituie un risc considerabil de instabilitate, progresul făcut de popoarele Europei de Est pe calea democrației pare a fi ireversibil.

Capitolul 10

CIVILIZAȚIA EUROPEANĂ ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI XX

■ *În cursul celei de a doua jumătăți a secolului XX, apropierea modurilor de viață și a practicilor sociale și culturale ale populațiilor europene apare ca fiind elementul fundamental al realizării pe bătrînul continent a unei identități transnaționale.*

■ *Practic, toate țările europene au trecut prin perioada de creștere demografică de după război, apoi de scădere lentă care a dus la îmbătrînirea populațiilor și la dezvoltarea progresivă a imigrației. Societățile au fost supuse unor mutații profunde care constau în primul rînd în reducerea numărului patronilor și țăranilor și extinderea clasei mijlocii salariate. Ca efect al urbanizării s-au dezvoltat societățile de consum cu nivel de trai tot mai ridicat, tinzînd spre exaltarea individului și al dreptului său la fericire, în timp ce pensionarii și tineretul formează grupuri foarte mari de consumatori de o importanță aparte. În sfîrșit, uniformizarea aparentă a modului de viață și a practicilor sociale (în ciuda menținerii unor mari inegalități) nu pot ascunde crizele apărute în urma unei schimbări rapide și prost controlate a condițiilor de existență. Insuficiența echipamentelor urbane și degradarea spațiilor de locuit din cartierele sărace transformate în ghetouri, poluarea, șomajul, creșterea violenței și a delicvenței pe un fond de sărăcie, sînt fenomene cu atît mai greu de suportat cu cît ele au loc într-o societate destinată consumului bunurilor materiale.*

■ *Societatea de consum are o cultură proprie: cultura de masă bazată pe mijloacele mass-media. Aceasta difuzează modele omogene și stereoti-*

pizate, venite de dincolo de ocean și capătă un caracter comercial. În mod global cultura de masă accentuează conformismul social.

■ *Fără îndoială, cultura elitei nu a dispărut, ba chiar își găsește un public tot mai numeros prin intermediul învățămîntului. Marcată de epocă, aceasta dă naștere unor opere însemnate, care însă nu sînt întotdeauna accesibile tuturor. Legătura între această cultură elitistă și marea masă a populației se face doar prin intermediul cîtorva emisiuni de televiziune și mai ales a cinematografului.*

Limitată la Europa Occidentală sau extinsă la ansamblul țărilor de pe întreg continentul, construcția europeană nu este doar un mit mobilizator pentru unii, și respingător pentru alții, căci oricum este percepută de majoritatea celor interesați ca fiind o pură ficțiune futuristă. Desigur, proiectul poate însă să se prăbușească în fața unor obstacole neprevăzute, dar cu cît anii trec, cu atît se apropie data la care mecanismele marii piețe unice vor fi definitiv instalate, ceea ce constituie, se pare, etapa esențială a unei Europe unificate din punct de vedere politic.

La numeroși europeni se manifestă deja un sentiment de apartenență la o comunitate care, respectînd identitatea națională, trece dincolo de aceasta și nu mai este o etichetă comodă sub care se ascunde o simplă solidaritate materială impusă de legea concurenței și integrării economice la scară planetară. Ori în geneza acestei conștiințe europene, chiar dacă apărarea unei istorii de mii de ani are cu adevărat o importanță majoră, evenimentele din ultimele decenii joacă și ele un rol capital, în sensul că acestea coincid cu o puternică tendință de uniformizare a modurilor de viață și a practicilor sociale și culturale ale populațiilor europene.

Creștere și descreștere demografică

Am văzut că al doilea război mondial a fost urmat, în multe țări europene de acel *baby boom* care a dus aici – în

Franța, în primul rînd, dar și în Regatul Unit, Țările de Jos, Belgia, Danemarca și Irlanda – la o reșezare a situației demografice. Această inversare a curbelor de natalitate nu a durat însă decît cîțiva ani. Începînd din 1950, în majoritatea țărilor occidentale numărul nașterilor a scăzut și a continuat de atunci să scadă după cum arată și procentajele: de la 20,5% în 1950 la 13,9% în 1990 pentru Franța, de la 18% la 11,8% pentru Belgia, de la 20% la 11% pentru Danemarca, de la 20% la 11,3% pentru Grecia, de la 19,9% la 10% pentru Italia, de la 23% la 12,5% pentru Țările de Jos, de la 24,5% pentru Portugalia etc. Republica Federală a Germaniei, care după război nu a cunoscut fenomenul baby boom din cauza enormelor pierderi din rîndul populației adulte masculine, a înregistrat, pînă la mijlocul anilor 60, o creștere ușoară a indicelui de natalitate (16,2% în 1950, 17,4% în 1975), care apoi a scăzut rapid, pentru a se stabili de vreo zece ani la 10%. Indicele de mortalitate fiind de aproximativ 11,5%, Germania Federală este singura țară din Europa celor Doisprezece al cărui excedent natural s-a transformat într-un deficit.

Pînă la sfîrșitul anilor 60, creșterea populației din țările Europei Occidentale a avut loc, în primul rînd, datorită excedentului nașterilor față de decese aflate în această perioadă, într-o descreștere continuă datorită ameliorării nivelului de trai și a progreselor întregite în materie de igienă, asistență medicală și alimentație. Mai tîrziu, reducerea diferențelor dintre indicii de natalitate și cel de mortalitate a dus la o scădere a excedentului natural și chiar dacă populațiile au continuat să crească, acesta se întîmplă doar datorită deschiderii frontierelor pentru muncitorii străini: în majoritate europeni pînă în 1970 apoi, în proporție tot mai mare, originari din țările Maghrebului, Turcia și Africa de Vest.

La ora actuală, există în Comunitate între 13 și 14 milioane de imigranți dintre care mai puțin de 5 milioane provin din țările CEE. Proporția acestora diferă în funcție de țara care i-a primit: 2,5% în Danemarca, 3% în Regatul Unit, 3,8% în Țările de Jos, 7,6% în RFG, 7,9% în Franța, 8,5% în Belgia și 25,6%

în Luxemburg. O țară cum este Italia, care, pînă la sfîrșitul anului 1970 a fost exportatoare de mînă de lucru, începînd din acest moment cunoaște o scădere a numărului de emigranți (ceea ce este valabil și pentru Spania, Portugalia, Grecia și Irlanda), dar este și martora unui fenomen pînă atunci de neconceput în peninsulă: sosirea în masă, în unele regiuni, a muncitorilor străini. Astăzi numărul acestora este de aproape un milion și vin de pe țărmurile Mediteranei, din Iugoslavia, din Turcia și Africa neagră, iar prezența lor pune în această țară care nu are nici un fel de experiență în acest domeniu, probleme serioase de integrare și de contact cu populațiile locale. În afara țărilor CEE, imigrația este destul de mare în Elveția, Austria și Suedia.

Excedentele naturale și imigrația au contribuit la creșterea – o creștere foarte redusă și foarte diferită de la o țară la alta – a efectivelor populațiilor europene. Între 1950 și 1990 populația Belgiei crește de la cifra rotunjită de 8,6 milioane, la 10 milioane, a Spaniei de la 28 la 40 de milioane, a Franței de la 42 la 56,5 milioane, a Italiei de la 47,5 la 58 de milioane. În același timp, în RDG populația crește de la 50 la 61 de milioane, în Regatul Unit de la 50 la 57,3 milioane, în Grecia de la 7,6 la 10,2 milioane, în Portugalia de la 8,4 la 10,5 milioane, în Țările de Jos de la 10 la 15 milioane (creștere record în CEE).

Astăzi, încetinirea creșterii demografice a devenit un fenomen general, inclusiv în statele Europei de Est. Aceasta este consecința mai multor cauze legate în toate țările de schimbarea mentalității, de înmulțirea practicilor contraceptive, de scăderea numărului căsătoriilor, de modificarea rolurilor în interiorul cuplului etc. La toate acestea, în unele țări printre care figurează și Franța, se adaugă efectele unei „supramortalități” – în special masculină – produsă de accidente rutiere, de alcoolism și de tabagism. Pe termen mediu, înregistrarea bazei piramidei categoriilor de vîrstă (vizibilă în toate statele CEE, cu excepția Irlandei) și creșterea speranței de viață, prefigurează în zece sau cincisprezece ani o Europă îmbătrînită cu un dinamism demografic scăzut, dacă nu intervine un nou *baby*

boom (eventualitate pur ipotetică), sau o infuzie de sânge provenit din regiunile periferice ale Europei (părere care nu pare defel avantajoasă), fără a mai vorbi de problemele deosebit de mari pe care le va ridica populației active finanțarea unei instrucții tot mai îndelungate și a pensiilor pentru niște generații a căror speranță de viață devine tot mai lungă.

Mutațiile sociale din timpul „celor treizeci de ani glorioși”

Din 1945 pînă în 1970, creșterea demografică și progresele tehnologice care au însoțit-o, au modificat profund esența muncii și repartizarea populației active. Mai întâi, după perioada dintre cele două războaie mondiale, s-a produs o ridicare permanentă a numărului salariaților față de ansamblul populației active. La sfîrșitul perioadei, acesta atinge 94% în Marea Britanie, aproape de 80% în RFG și Suedia, 75% în Franța, 70% în Italia. Aceasta nu înseamnă că nu există și o extindere a condiției „proletare”, în sensul pe care acest termen putea să-l aibă în secolul al XIX-lea. Dimpotrivă noțiunea de salariat cuprinde statuti sociale extrem de variate, începînd de la cel de președinte director general cu rang social deosebit și de la înaltul funcționar pînă la funcționarul comunal care este gunoier, trecînd prin toată gama de posturi din industrie, din comerț, agricultură și administrație. Cu toate acestea, înmulțirea salariaților nu este sinonimă cu o omogenizare a corpusului social.

Este adevărat că, în țările cu economie de piață de pe bătrînul continent, cota veniturilor salariale s-a mărit continuu în detrimentul capitalurilor: în Germania aceasta a crescut de la 55 la 65% între 1950 și 1965, în Marea Britanie de la 60 la 70%, în Franța, între 1952 și 1967, de la 52 la 64%. În interiorul clasei salariale s-a văzut că diferențele între vîrf și bază pot fi considerabile și că în unele țări au tendința de a se adînci odată cu accelerarea dezvoltării.

Clasa muncitoare însă și-a pierdut din unitate. Schimbările tehnologice și a locurilor de muncă ce derivă din acestea și care cer o pregătire mai avansată pe lângă un mai mare spirit de inițiativă, au făcut să crească considerabil numărul tehnicienilor și a muncitorilor specializați, în timp ce cel al metalurgiștilor, al muncitorilor din industria de prelucrare și al muncitorilor din extracția huilei scade tot mai mult. Dar și aici nu trebuie să interpretăm greșit semnificația acelei schimbări. Mai întâi pentru că muncile dure, murdare și periculoase nu au dispărut din industrie. Pur și simplu acestea tind să fie monopolizate de pătura cea mai de jos a proletariatului formată din imigranți care, de la un deceniu la altul, vin să ocupe locurile lăsate vacante de cei care au început să urce pe scara socială. Apoi, pentru că eliminarea progresivă a muncilor manuale care cer mai multă forță fizică și rezistență decât calificare nu a dus la dispariția din ateliere și din uzine a alienării provocate de munca împărțită pe parcele. În sfârșit, pentru că, nici acolo unde automatizarea este avansată nu s-a produs atît o omogenizare a condiției muncitorești cît mai degrabă o deplasare și o redefinire a diferențelor.

Oricare ar fi situația, nu se poate totuși nega faptul că în mare, s-a produs o micșorare a procentajului muncitorilor manuali și o creștere în aceeași proporție a numărului de tehnicieni și cadre medii. Rezultă de aici, în ceea ce privește atitudinea politică și sindicală, o preferință sporită pentru aspectele reformiste în detrimentul tradițiilor și a discursului revoluționar, ceea ce a făcut ca, spre sfârșitul perioadei, partidele comuniste și organizațiile sindicale să piardă teren atît în planul militantismului cît și al comportamentului electoral. În schimb – așa cum s-a constatat în Italia, între anii 1960 și 1970 există, în anumite țări, un număr mare de persoane care, migrează în interior, smulse din mediul rural de origine și făcînd munci necalificate, care au furnizat organizațiilor de extremă stînga o bază muncitorească și care în alte părți, mai ales în Europa de Nord, lipsește cu desăvîrșire.

În țările industrializate din Europa de Vest, după 1945, două categorii și-au redus foarte repede efectivele. Între 1954 și 1975, patronatul industrial și comercial s-a redus cu aproximativ 40% în medie, consecință a dispariției întreprinderilor mijlocii și mici care nu s-au adaptat la piață și la concentrarea ce a însoțit modernizarea economiei vest-europene. Apoi, luarea sub control a numeroase întreprinderi de către grupurile financiare, a adus la putere în interiorul marilor firme, o nouă categorie de conducători, „managerii”, adevărați tehnicieni ai gestiunii formați în universități (Germania, țările scandinave), în acele „business schools” după modelul american existent dincolo de Atlantic sau în facultățile tehnice (în Franța, Politehnica, ENA, HEC sau *Sciences Po*, în Marea Britanie, *London School*, în Italia, Universitatea Bocconi din Milano etc.).

Redusă ca număr dar modificată astfel, marea burghezie din lumea afacerilor și tehnocrației devin mai puternice decât niciodată. Proclamînd caracterul permanent și fundamental al dezvoltării și al progresului social, strîns legate de sectorul public și privat, în contact direct cu lumea politică și culturală, acestea constituie adevărata clasă conducătoare, în timp ce scade importanța clasei mijlocii independente, iar elitele tradiționale legate de marea proprietate funciară nu-și mai menține pozițiile decît parțial și în zone foarte restrînse: în *Mezzogiorno* italian, centrul și sudul Spaniei, interiorul și partea meridională a Portugaliei, o parte a Marii Britanii și în Germania de Nord.

În ceea ce privește țărănimia, aceasta nu reprezintă decît o fracțiune minoritară a populației active din Europa de Vest: astăzi nu mai mult de 13% față de aproximativ 35% imediat după război, existînd și aici diferențe de la o țară la alta (8% în Franța, față de 30% în 1945, 9% în Italia în loc de 40%, 2,2% în Regatul Unit, 4% în RFG, dar menținîndu-se încă la 13% în Spania și aproximativ 20% în Grecia). Și în cadrul acestei clase sociale, diversitatea situațiilor împiedică tendința de uniformizare, diferențele de statut, de venituri și de mod de viață etc., fiind considerabile între proprietarul sau fermierul ce exploatează un domeniu de mai mult de 50 de hectare în bazinul parizian,

Anglia de Sud-Est din cîmpia fluviului Pô sau Pad, posesorul unei suprafețe modeste exploatată de familie și practicînd creșterea animalelor asociată cu pomicultura care se confruntă adesea cu grave probleme de supraviețuire și salariatul agricol angajat numai o parte a anului pe marile latifundii din *Mezzogiorno*, din *Meseta* spaniolă sau din Portugalia meridională. În mare, în ciuda progreselor înregistrate de patruzeci de ani încoace, în domeniul tehnicilor de producție și de distribuție, al instrucției, al echipamentelor colective și menajere, al comunicației, acest sector păstrează încă numeroase urme de arhaism, iar categoriile sociale din care este format cunosc, comparativ cu ansamblul corpusului social, un declin incontestabil.

În schimb, peste tot, inclusiv în țările din Est, clasa mijlocie salariață a cunoscut o dezvoltare considerabilă. Formată din categorii socio-profesionale cu activități și venituri foarte diferite – ingineri, funcționari, cadre medii sau superioare din sectorul privat sau public etc. – aceasta reunește la ora actuală, în funcție de țară, între 50 și 60% din populația activă. În Europa de Vest, caracterul său original și omogen ține mai puțin de raporturile dintre membrii săi și mijlocul de producție și comerciale – criteriu susținut de marxiști pentru a defini o „clasă socială” – și mai degrabă de conștiința apartenenței la o categorie mijlocie, la un mod de viață care o face să facă parte dintr-o societate de consum și să aspire la o promovare rapidă, ca și de teama de a-și vedea locul de muncă și nivelul de trai amenințate de dificultățile economice sau de o politică socială care să urmărească micșorarea diferențelor salariale. Bine structurate și ierarhizate, grupurile care formează aceste categorii intermediare, în general foarte legate de stabilitatea ordinii sociale, se caracterizează prin conformism și individualism. În societățile occidentale, situate în centrul tehn structurii și constituind „incubatorul” din care iese noua clasă conducătoare, acestea au devenit treptat un model (în ce privește înclinarea spre consum, dar și aderarea la același sistem de valori) pentru grupurile aparținînd aceleiași clase din Europa de Est.

Creșterea globală a veniturilor în timpul perioadei de dezvoltare care a precedat „criza” nu a avantajat pe toată lumea în mod egal. Există mai întâi mari diferențe geografice între țări și în interiorul acestora.

Astfel, la sfârșitul anilor 50, dacă se ia drept indice de referință nivelul salariilor în Franța, cu cifra 100, Suedia are indicele 200 (Statele Unite 475), Regatul Unit 143, Elveția 141, Țările de Jos 93, Italia 71. Dar diferențele pot fi foarte mari între Nordul și Sudul Italiei, între Cornouaille și Midlands, Centrul Britaniei și Bazinul parizian, iar ierarhia statelor este astăzi complet schimbată. În 1990, un muncitor din uzinele Fiat câștiga la fel ca unii profesori universitari din Anglia!

Dar diferențele sînt considerabile mai ales între categoriile socio-profesionale, cu atît mai mult cu cît prosperitatea, în loc să reducă aceste diferențe, a avut tendința să le adîncească. Mai întâi pentru că exodul rural și dezvoltarea urbană care au constituit fundalul celor „treizeci de ani glorioși”, au favorizat concentrarea patrimoniilor. În Franța, în 1980, 10% din familiile cele mai bogate dețineau 53% din patrimoniu (pămînturi, imobile, acțiuni, aur, obiecte de artă), în timp ce 10% din cele mai sărace nu aveau decît 3%, iar aproximativ 5 milioane de persoane încasau sume mai mici sau egale cu SMIC (salariul mediu stabilit pe economie). Apoi pentru că „evantaiul” remunerațiilor s-a deschis destul de mult, cel puțin pînă la începutul anilor 1970, condițiile economice împingînd în sus salariile cele mai mari, în timp ce salariul minim a crescut încet și cu întîrziere. La această dată, după statisticile furnizate de Națiunile Unite, raportul dintre venitul mediu al celor mai bogați și cel al celor mai săraci ar fi de 1 la 15 în Regatul Unit, de 1 la 20 în Danemarca și RFG, de 1 la 33 în Țările de Jos și de 1 la 76 în Franța.

Pentru a încerca o corectare a acestor inegalități, cele mai multe state au practicat o politică de redistribuire parțială a veniturilor, încasînd sume importante prin impozitare și cotizații sociale pe care le-au redistribuit în diverse moduri: echipamente colective, asistență socială, alocații familiale, pensii,

burse etc. Deși categoriile cele mai defavorizate sînt principalele beneficiare ale acestei intervenții a „Statului providențial”, aceasta nu operează decît o corectare parțială, foarte diferită de la o țară la alta (corectivul fiscal și acțiunile statului sînt mult mai importante în Suedia, în Danemarca și în Marea Britanie pînă la venirea la putere a Margaretei Thatcher, sau în Franța comparativ cu țările mediteranene), inegalitățile cu efecte în viața cotidiană manifestîndu-se de acum înainte mai puțin la nivelul consumului alimentar și al echipamentelor menajere decît în domeniul culturii și al folosirii timpului liber.

Viața cotidiană și practicile sociale

În cursul ultimilor patru decenii cadrul de viață al europenilor s-a modificat radical. În timp ce comunele rurale își pierdeau o parte din locuitori (în Franța, în 1968, 3/4 dintre acestea aveau mai puțin de 500 de locuitori), încetînd adesea să mai fie adevărate centre sociale odată cu plecarea învățătorului, a preotului, sau pastorului ca urmare a regroupărilor școlare și a scăderii practicii religioase în numeroase regiuni, nivelul populației urbane a crescut foarte mult. În Franța aceasta a trecut de la 53% în 1946 la 72% în 1974 și la 74% în 1989. La ora actuală este de 86,2% în RFG, de 92,3% în Regatul Unit, de 96,8% în Belgia, de 77,9% în Spania, de 68,3% în Italia, de 68% în Cehoslovacia, de 62,8% în Polonia, de 62% în Grecia. Numai arhaica și izolată Albania are în prezent o populație rurală mai mare decît cea urbană.

Rezultă de aici o intensificare a construcției imobiliare cum nu s-a mai văzut pe bătrînul continent din a doua jumătate a secolului al XIX-lea (al doilea Imperiu în Franța, începutul epocii victoriene în Anglia, anii 1875-1890 în Germania și Italia), favorizată pe de altă parte de dezvoltarea mijloacelor de comunicare și de extinderea modelelor de viață urbană.

Aceste modele sînt cele ale societății de consum. Alături de efectele marilor progrese tehnologice care au permis produ-

cerea în serie și la prețuri relativ scăzute a obiectelor industriale ce asigurau până atunci doar confortul celor bogați, creșterea foarte mare a puterii medii de cumpărare a vest-europenilor (aceasta s-a dublat în Franța și s-a triplat în Italia între 1954 și 1975) a schimbat complet structurile sistemului de consum al familiilor. Cheltuielile pentru alimentație care s-au îmbunătățit cantitativ și calitativ și pentru îmbrăcăminte au scăzut față de cele pentru locuit, pentru transport, pentru petrecerea timpului liber și pentru sănătate. Între 1965 și 1968 mai mult de jumătate din familiile franceze sînt posesoarele a patru produse, simboluri ale noii epoci: frigiderul, televizorul, mașina de spălat rufe și automobilul. Acesta din urmă devenind în același timp locomotiva progresului și un obiect de recompensare transformat în mit social.

Timpul liber și educația au devenit necesități prioritare. Altădată rezervate celor mai bogați, ocupațiile din timpul liber tind să se democratizeze. Chiar dacă nu toți europenii, inclusiv cei din statele cele mai bogate – RFG, Franța, țările din Europa de Nord, Elveția – nu pleacă încă în week-end sau în concediu, aceste practici s-au răspîndit tot mai mult și au produs modificări importante în ritmul vieții colectivității (deplasările în concediu, migrațiile de la sfîrșit de săptămînă pun probleme foarte mari instituțiilor publice și celor pe care acestea îi deserveșc) și în geografia umană a locurilor de vilegiatură (case vacanță, stațiuni pe malul mării, terenuri de camping, sate de vacanță etc.). Unele activități care odinioară erau privilegiul categoriilor înstărite – ski, bărci cu pînze, chiar echitația și golful – sînt practicate astăzi de o parte relativ importantă a populației.

Cu toate acestea, persistă încă mari inegalități – nu întotdeauna și în nici un caz din cauze financiare – în ce privește accesul la activitățile culturale. Chiar în țările cele mai evolute din punct de vedere economic, numai o elită cultivată frecventează teatrele, concertele de muzică clasică, expozițiile de pictură, în timp ce toată lumea, sau aproape toată lumea beneficiază de „micul ecran”, televiziunea devenită principalul instrument de informare și de recreere al europenilor și de cultură de masă

ale cărei producții sînt în general tot mai mediocre. Există și excepții remarcabile pe „Canalul patru” în Anglia, pe canalele de stat în Franța, pe RAI în Italia, dar acestea devin din ce în ce mai rare.

Răspîndirea învățămîntului de toate gradele este o altă caracteristică a ultimilor patruzeci de ani. În țările în care s-a produs acest fenomen, el este legat de creșterea demografică de după război, în țările Europei de Vest de o comandă socială motivată de aspirația categoriilor mijlocii sau modeste către promovare și către principiul „egalității șanselor”, iar în democrațiile populare de orientările egalitariste ale puterilor comuniste. Acesta s-a manifestat peste tot printr-o creștere fără precedent a efectivelor nivelului secundar și printr-o pătrundere masivă a tinerilor în universități, unde, în treizeci de ani, înmulțirea cu 10, 20 sau 30 a numărului studenților în funcție de țară, a pus și pune încă mari probleme de spațiu de încadrare, de metode și de finalitate a învățămîntului sau chiar legate de perspectivele de viitor.

Societatea vest europeană a evoluat de la război încoace în sensul unei afirmări tot mai mari a individului, fenomen care a început să se manifeste de cîțiva ani și în țările din Europa de Vest. Ca o revoluție secundară, care nu s-a produs în același ritm în toate țările și în toate regiunile Europei și care nu a atins peste tot același nivel, constrîngerile sociale legate de credințele religioase, de regulile morale vehiculate de familie, de școală și de diferitele grupări („clasă socială”, partid etc.) au slăbit, în timp ce se transformau și instituțiile care le dăduseră naștere. Regresul practicii religioase în toate țările Occidentului, criza ideologiilor globalizate, distrugerea familiei tradiționale, au avut în același timp drept cauză și efect privilegierea individului în raport cu formele colective ale vieții sociale și transformarea libertății în valoare absolută.

Afirmarea dreptului la fericire și la realizarea personală s-a manifestat pe planul moravurilor printr-o revoluție completă de care legislatorul a trebuit să țină cont. Oamenii continuă să trăiască în cuplu dar se căsătoresc mai puțin și divorțează mai

mult. Mai ales, hotărâsc de a avea sau nu copii, răspîndirea contracepției și legalizarea ei fiind susținută în majoritatea țărilor din Vestul Europei de o legislație care autorizează întreruperea sarcinii (legea Veil în Franța, din 1974). Sexualitatea a încetat să mai fie un tabu, homosexualitatea nu mai este considerată un delict, chiar dacă toleranța în această privință diferă mult de a la o țară la alta, după criterii care nu sînt numai decît „geografice” (este mai mare în Țările de Jos și în Italia, mult mai mică în Franța), iar cultul trupului a devenit una din marile preocupări ale contemporanilor noștri, luînd diferite forme: jogging, aerobic, dietetică, îngrijirile cosmetice practicate acum de ambele sexe, cultul siluetei și al bronzajului potolit cu greu de semnalele de alarmă ale medicilor.

Raporturile dintre generații și dintre sexe s-au schimbat și ele în Europa de Vest, ca de altfel în celelalte societăți industriale sau post industriale. Una din marile noutăți ale ultimilor treizeci de ani a fost constituirea claselor de vîrstă în grupuri mai mult sau mai puțin autonome, fiecare avînd propriul mod de consum, propriul mod de viață, o mentalitate proprie și preferințe culturale specifice. Bătrînețea a dat înapoi lăsînd locul „vîrstei a treia”, cea a proaspeților pensionari, mari „consumatori” de activități ale timpului liber, amatori de călătorii organizate, de lectură, de spectacole, ba chiar de reciclări universitare. Relațiile dintre părinți pe de o parte, și copii și adolescenți pe de altă parte nu se mai bazează pe autoritatea din trecut și cu toate dificultățile pe care le presupune, educația tinde să devină o ucenicie a libertății.

Mai numeroase decît înainte și crescînd într-un climat de dezvoltare, generațiile *baby boom*-ului au contribuit mult la schimbarea globală a societății. Ele și-au impus parțial modelele, cultura, respingerea ierarhiilor fixate odată pentru totdeauna. Cu toate excesele sale, spiritul contestatar din 1968 al cărui caracter transnațional a fost subliniat, a fost în multe privințe cel ce a reșezat valorile: cele ale modernității reprezentate adesea de tineri cu stîngăcie și cele ale tradiției, care, uneori au degenerat în conformism.

Mai important încă a fost rolul femeilor, ca o categorie care aspira să-și aducă contribuția în mod activ în societate, neavînd doar rolul de soții și de mame, care le-a fost atribuit pînă atunci mai ales în țările Europei mediteraneene. Căpătînd în sfîrșit dreptul de vot în țările în care acesta nu exista (Franța, de exemplu în 1944), acestea au beneficiat de numeroase condiții favorabile în lupta lor pentru cucerirea egalității reale cu bărbatul. În afară de evoluția generală a moravurilor și creșterea confortului menajer care le-a „eliberat” de o serie de munci casnice, învățămîntul mixt și „controlul nașterilor” introduse mai întîi în țările din Europa de Nord și în Elveția, apoi în anii 60 în Franța și în Italia, apoi în Peninsula Iberică și în Grecia, se generalizează munca feminină la care a contribuit serios numărul scăzut al populației active care a durat destul de mult timp. Acțiunea militantă a mișcărilor feministe, cîteodată exagerată în modurile de exprimare, adesea luată în derîdere dar fără îndoială necesară într-un anume moment pentru a zdruncina tradițiile sociale și mentale, a făcut restul, astfel că trezirea conștiinței unei mari majorități a femeilor și a numeroși bărbați a îndreptat întîrzierile în materie de drept și de practici egalitare. Astăzi, în ciuda crizei, numărul femeilor avînd mai mult de 15 ani care lucrează, oscilează, în funcție de țară, între 35% și mai mult de 50%. Chiar dacă șomajul le afectează mai mult decît pe bărbați și în medie exercită profesii mai puțin importante și mai prost remunerate, nu există sector (armată, politic, conducerea întreprinderilor, înalte funcții în administrația de stat) unde ele să nu fie prezente.

Standardizarea și limitele acesteia

Standardizarea nivelurilor de trai și a modalităților de consum a progresat în cursul ultimilor cincisprezece ani în toate țările din partea occidentală a Europei, între țările cele mai bogate și țările cele mai sărace diferențele s-au micșorat.

În 1989, Produsul Intern Brut pe cap de locuitor atingea 28.965 de dolari în Elveția, 20.934 de dolari în RFG, 17.693 de dolari în Franța, 15.257 de dolari în Italia, 14.597 de dolari în Marea Britanie. Desigur, nu toate țările europene membre sau nemembre ale CEE se situează la același nivel dacă se ia în considerare numai acest indicator: PIB-ul pe cap de locuitor. al Spaniei, nu era decât de 9.261 de dolari, cel al Portugaliei, Greciei și Irlandei de respectiv 4.295, 5.398 și 9.722 de dolari, iar în sfârșit, cel al țărilor de est se situează între 6.000 (România) și 10.000 de dolari (Cehoslovacia).

Dar diferențele legate de producție și de venitul global al Statelor nu duc în mod obligatoriu la diferențe tot atât de mari în sectorarele de consum ale populației. Un singur exemplu este concludent: chiar dacă în Statele Unite există de două ori mai multe televizoare la 1000 de locuitori, această țară se situează în acest domeniu în fața Germaniei (396 față de 385 în 1989) dar cu mult în urma Regatului Unit (434). Cît despre speranța de viață, aceasta depășește 75 de ani în Anglia, ca și în Franța și Italia, față de 74,8 în RFG, 74,3 în Spania, 73,2 în RDG și 70 în Ungaria și România.

Progresele tehnologice și prosperitatea Occidentului industrializat, încetinită de criză – dar nicidecum stopată, au influențat introducerea în Europa de Vest a modelelor de consum care au fost verificate în cursul deceniilor precedente, în Statele Unite, apoi în țările cele mai avansate de pe bătrînul continent (Regatul Unit, RFG, Franța).

Rezultă de aici o standardizare crescută a cadrului existenței cotidiene. Aceasta din urmă a fost favorizată de dezvoltarea mijloacelor moderne de comunicație și de informare, de publicitate, de imperativele producției de serie și de influența puternică a modelelor culturale de dincolo de Atlantic. Într-o Europă tot mai urbanizată, populațiile, cu excepția categoriilor înstărite, tind să trăiască în același ritm, să folosească aceleași tipuri de locuințe (mari ansambluri arhitectonice, case confortabile pentru categoriile mijlocii, zone cu pavilioane de locuit), să frecventeze aceleași spații de consum (supermagazine, hiper-

magazine, centre comerciale, *fast-food*) sau locuri de vacanță și de *week-end*. Se consumă aceleași produse alimentare condiționate și standardizate. Se utilizează „bunuri durabile”, aparate electro-menajere, material audio-vizual, toate de același tip, chiar cu același preț, căci grija pentru diversificare influențează calitatea și opțiunile (plecînd de la un model de bază, prețul unui Renault 25 sau al unui Mercedes poate să varieze practic între un preț inițial și dublul acestuia în funcție de motor și de îmbunătățirile preferate). Interioarele oferă și ele un decor unde diferențele se măsoară și aici plecînd de la un *standing*.

În sfîrșit, în ciuda unor opoziții uneori destul de puternice care țin de moștenirile culturale, de mediul geografic sau socio-profesional, populațiile adoptă practici sociale foarte asemănătoare. Astfel, exceptînd zonele rurale foarte izolate (nordul Scandinaviei, centrul Portugaliei, regiuni din Irlanda), se poate constata o reducere generală a numărului căsătoriilor și al nașterilor, a practicii religioase și a vieții asociative, și o preferință pentru activitățile individuale din timpul liber, pentru plecările în concediu sau în *week-end* și în general pentru tot ceea ce concurează la fericirea individuală, și toate acestea într-un cadru real sau dorit care în general rămîne cel al cuplului cu un copil sau maxim doi.

Societățile europene în plină criză

Anumite efecte negative ale urbanizării, „sălbatică” care s-au făcut simțite în perioada de dezvoltare nu au întîrziat să se manifeste și în perioada de criză. Enorme probleme de echipament puse de explozia demografică de după război, de concentrarea populației în orașe și în zonele din jurul acestora, de necesarul de localuri școlare și universitare sau pentru activități de serviciu, de mijloacele de transport etc., au obligat instituțiile publice de peste tot să acționeze rapid mai ales în perioada de apogeu a dezvoltării din timpul „celor treizeci de ani glorioși”.

Din cauza costurilor și a agitației speculative, s-au construit în grabă, adesea în mod anarhic „orașe-dormitoare”, dotate cu echipamente sociale precare, amplasate în zone aflate departe de locurile de muncă sau de centrul urban. Desigur nici aici nu se poate generaliza. Țări ca Germania, Suedia, Țările de Jos sau Regatul Unit au aplicat politici de amenajare urbană mai riguroase și mai coerente decât cele din Franța, în timp ce Italia a cunoscut timp de decenii practici politico-financiare execrabile (ex: filmul lui Francesco Rosi, „Jos mâinile de pe oraș”)

Cu toate acestea, ca preț al modernizării, există un fenomen general de degradare al unor cartiere și a unor zone periferice locuite de categoriile cele mai defavorizate ale populației – este vorba mai ales de imigranți – care tind cu timpul să se transforme în ghettouri: locul celor fără lucru, al disperării, al delincvenței pe care îl întâlnim în majoritatea marilor aglomerații, vest-europene, de la periferiile Parisului, Marsiliei, Lyonului, Manchesterului și Liverpoolului până la cele din Rotterdam, din orașele industriale renane, din Milano, din Napole, sau din Madrid.

O altă problemă ridicată în Europa ca peste tot în lume, de societatea industrială aflată la apogeul său este aceea a poluării și a consecințelor acesteia, câteodată ireversibilă, asupra mediului înconjurător. Nu toate sînt legate direct de activitățile industriale (îrresponsabilitatea consumatorului nu este nici ea neglijabilă), ca „mareele negre”, „nămolurile roșii”, supraîncărcarea atmosferei cu oxid de carbon, răspîndirea anumitor produse toxice, dar toate au ca efect modificarea gravă și de durată a cadrului de viață a locuitorilor din Europa, deosebit de vulnerabilă (ca și Japonia) din cauza concentrării foarte mari a populațiilor și a amplasării zonelor industriale. De exemplu, plumbul conținut de carburanții utilizați de vehiculele cu motor a provocat pagube în zonele de păduri (Vosges, Pădurea Neagră). Poluarea cursurilor de apă, consecință a tratării exagerate a terenurilor cu îngrășămintă chimice, dar și a deversărilor de produse industriale toxice, duce uneori la dispariția

totală a faunei acvatică. Același lucru se întâmplă în spațiile maritime închise ca Marea Mediterană, Marea Mîinecii, Marea Nordului, Marea Baltică, unde fac ravagii efectele poluării cu hidrocarburi, în urma naufragiilor petrolierelor gigantice (*Torrey-Canyon*, în 1967, *Amoco-Cadiz*, în 1978), a eliminărilor de gaze de hidrocarburi efectuate în apropierea coastelor, sau a accidentelor de pe platformele de foraj marin.

Rezultă de aici, în afară de consecințele nefaste ale acestor dezordini ecologice, degradări îngrijorătoare și termen lung ale echilibrului mediului și a sănătății populațiilor, în spațiul în care acestea își exercită activitățile: servicii, transport, locuit, petrecerea timpului liber.

De vreo cincisprezece ani, depresiunea economiilor europene a agravat aceste dificultăți și a generat altele noi. Într-un context de relativă stagnare a dezvoltării urbane, centrele marilor aglomerații europene au continuat să-și piardă o parte din locuitori care au preferat zonele periferice, mai puțin afectate de speculațiile imobiliare și de creșterea costului locuințelor (devenit aproape prohibitiv pentru o mare parte a claselor mijlocii în orașe ca Paris, Londra, Roma, Milano sau Barcelona). Degradarea materială a spațiilor construite, consecință a unei politici de urbanizare aplicată în mare grabă, și-a conjugat efectele cu cele provocate de atingerea vârstei adulte a generațiilor *baby boom* și de „regrupările familiale” care au urmat după oprirea oficială în 1974 a imigrației (în afară de CEE), iar drept efect problemele care începuseră să se manifeste la sfîrșitul anilor 1960, au devenit și mai acute.

Aceasta este cu atît mai grav cu cît în majoritatea țărilor occidentale, vechile regiuni industrializate și urbanizate sînt cel mai profund afectate de criză și cu cît în aceste zone sinistrate din punct de vedere economic și social, tinerii și categoriile cele mai puțin calificate ale populației active sînt cei care sînt loviți în plin de lipsa locurilor de muncă.

Consecința acestei situații este creșterea delicvenței și a violenței, care sub forme diverse afectează în primul rînd cartierele și periferiile cele mai sărace (cartierele din nordul Marsiliei,

orășelele muncitorești de la periferia pariziană sau lioneză, zonele insalubre ajunse în ruină din Anglia, locuite de negri etc.), dar care se pot extinde și în zonele de contact între oraș și sat. Trebuie totuși afirmat caracterul relativ al acestor aspecte, care au provocat o obsesie a securității devenită miză politică și în același timp un subiect inepuizabil pentru marile mijloace de informare și pentru realizatorii de „telefilme” de serie B.

Astfel, chiar dacă numărul de crime a crescut vizibil în Franța de la mijlocul deceniului 1970, o privire retrospectivă ne arată că astăzi, proporțional cu populația hexagonului, acesta este de două ori mai mic decât după război și de trei ori mai redus decât în societatea foarte stratificată și represivă din 1820. Comparată pur și simplu cu perioada de liniște din anii 1960, această reapariție a violenței și criminalității care însoțește criza, afectează mai intens spiritele, decât alte forme de insecuritate: accidente rutiere de exemplu care fac în medie, în Franța, 10.000 de victime pe an, dintre care o mare parte fac obiectivul unor acuzații penale, în timp ce omuciderile voluntare oscilează între 600 și 800.

La modul general, se poate spune despre societățile europene contemporane, că ameliorarea vizibilă a condițiilor de viață a individului, a făcut să scadă nivelul de toleranță față de tarele sociale despre care se credea că sînt pe cale de dispariție sau cel puțin că vor fi marginalizate; altfel spus, cu cît un fenomen își pierde din intensitate, cu atît ceea ce mai rămîne din el devine tot mai insuportabil. Acest lucru este adevărat în ceea ce privește violența și sărăcia definită astăzi de criterii care îi situează de „sărăcii de astăzi” la un nivel de consum cu mult superior celui al șomerilor englezi, francezi și germani din anii 1930. Aceasta nu înseamnă că fenomenul este tolerabil din punct de vedere moral și uman, în societăți care se mîndresc cu nivelul lor de trai ridicat, ci pur și simplu că progresele realizate în acest domeniu de o jumătate de secol încoace nu ar putea fi umbrite de consecințele după toate aparențele conjuncturale ale crizei.

Cultură de masă sau cultură pentru mase?

Diferențierea care s-a făcut în alte capitole ale acestei cărți între o „cultură de masă” care se exprimă în primul rând prin intermediul marilor vectori moderni ai comunicării și cultura în sensul tradițional al termenului, tinde să se accentueze și totodată să devină confuză mai ales în cursul deceniilor de după război.

Mijloacele de producție și răspîndirea obiectivelor „culturale” în sensul antropologic al termenului, au cunoscut într-adevăr de aproape o jumătate de secol, o dezvoltare și o reînnoire fără precedent. În domeniul sunetului, marea schimbare s-a produs la mijlocul anilor cincizeci prin trecerea de la fonograf și radioul clasic la „microsion” și la „tranzistor”, acesta din urmă permițînd construirea în serie și la prețuri mici a unor receptoare de dimensiuni mici, alimentate cu baterii avînd o autonomie totală. Radioul a devenit astfel pentru multă lume un element esențial al vieții cotidiene, fundal sonor ce vehiculează o „subcultură” industrializată și uniformizată, dar și sursă de informații de orice fel, dintre care unele pot avea o influență directă asupra evenimentului. În 1961, în timpul „puciului” din Alger, rolul acestuia a fost determinant în rezistența pasivă a soldaților față de inițiativele șefilor rebeliunilor.

Triada radio – disc – cinema domină universul audiovizual pînă la sfîrșitul anilor 50, este înlocuită începînd de acum de formidabilul avînt al televiziunii. Deși nu deține exclusivitatea – se pune la punct stereofonia, difuzarea canalelor de „înalță fidelitate”, magnetofonul cu bandă și cu casete, cinematografia color etc. – ea tinde să devină începînd de la mijlocul anilor 60, la vreo zece ani mai tîrziu decît în Statele Unite, instrumentul principal de informare și de divertisment al populațiilor din vestul european, între 1960 și 1970, numărul aparatelor receptoare s-a mărit de 7 sau 8 ori și a continuat să crească în cursul ultimilor douăzeci de ani, așa încît astăzi sînt rare casele în care să nu existe măcar unul.

O a treia etapă, neterminată încă, a început acum vreo zece ani în urmă, prin apariția unor inovații a căror aplicare și extindere se fac din ce în ce mai repede, fie că este vorba de sunet odată cu apariția *walk man*-ului și a compact discului, sau de imagine odată cu două evenimente esențiale: dezvoltarea aparatului video și începuturile televiziunii prin cablu. O altă inovație a anilor 60 a fost perfecționarea primilor sateliți de telecomunicație care în ultimii ani sînt folosiți permanent modificînd nu numai comportamentul telespectatorului față de evenimentul transmis pe viu, ci și relația dintre instituțiile publice și un sistem de informare audiovizuală care a devenit tot mai greu de controlat.

Fenomenul este mondial iar consecințele sale nu se limitează și se vor limita tot mai puțin la frontierele continentului nostru. Pentru acesta din urmă televiziunea și-a adus contribuția ei la o hegemonizare culturală care nu are decît aspecte negative. În bilanțul pasiv trebuie subliniată o anumită uniformizare a mentalităților conform unui model care a fost și rămîne încă în multe privințe cel al supraputerii nord americane. Înmulțirea și succesul serialelor care au fost prezentate de majoritatea televiziunilor din lume (*Dallas, Santa Barbara, Mike Hammer* etc.), omniprezența pe posturile de radio a unei muzici de import sau a unor imitații care au servit drept mijloc de pătrundere a limbii engleze, rolul principal al Statelor Unite în controlul fluxului mondial de informații (prin intermediul marilor agenții informaționale), toate aceste aspecte scot în evidență un proces de „americanizare” a cărui importanță nu trebuie exagerată, așa cum au făcut unii vorbind de un „genocid cultural” pentru a defini invazia de produse „made in USA” pe posturile de radio și pe canalele de televiziune, dar nici nu poate fi considerată doar o iluzie.

Un alt element negativ, dar care nu trebuie nici el absolutizat, este faptul că, intrată în concurență cu televiziunea și depinzînd de constrîngerii financiare din ce în ce mai mari, cinematografia traversează de vreo cincisprezece ani o criză destul de gravă. Este indiscutabil că, devenit principalul instru-

ment de comunicare în masă, „micul ecran” a transformat în spectacol cotidian, transmis în mari cantități și întrerupt adesea de spoturi publicitare, ritul familial săptămânal din „cinematograful de cartier”, consumul de filme în sala de cinema reducându-se la un public restrâns format mai ales din tineri și din reprezentanți ai categoriilor înstărite ale populației. Astăzi, frecventarea cinematografelor s-a redus aproximativ de trei ori în fiecare an, față de mijlocul anilor 50, iar numeroase săli au trebuit să fie închise (aceasta este tema a două filme italiene recente: *Cinema Paradiso* de G. Tornatore și *Splendor* de E. Scola). În schimb, evoluția recentă a industriei cinematografice din Statele Unite arată că scăderea permanentă a numărului spectatorilor nu este nici o regulă universală, nici un fenomen ireversibil și nu tot ce este verificat astăzi pe un mal al Atlanticului poate fi adevărat mâine pe celălalt mal. La urma urmei, la sfârșitul anilor 20, s-a spus despre filmul sonor că va provoca dispariția cinematografului ca a 7-a artă ceea ce nu s-a întâmplat.

Este adevărat că, supusă și ea legilor concurenței și verdictului „nivelului de audiență” măsurat cu mijloace din ce în ce mai sofisticate, televiziunea contribuie substanțial la difuzarea unei culturi standardizate, alimentată de „foiletoane”, de jocuri televizate și de emisiuni de varietăți sau de amplificarea ecourilor produse de evenimentele de senzație.

Cu toate acestea ea rămîne suportul informațiilor cu caracter instantaneu și internațional. În ceea ce privește Europa, este clar că informația imediată, transmisă în toate colțurile continentului, devenită perceptivă și concretă datorită puterii imaginii constituie un instrument de cunoaștere de care nu dispunea nici generația de dinainte de război nici cea din anii Războiului Rece. Trăirile „în direct” sau doar cu un decalaj de câteva ore, numeroase evenimente își intensifică încărcătura emoțională. Aceasta face ca fiecare individ să fie mai solidar cu ceea ce se petrece în fiecare moment, în orice parte a Europei, așa cum s-a putut constata în timpul dărîmării Zidului din Berlin în noiembrie 1989, sau imediat după căderea lui Ceaușescu în decembrie a aceluiași an; două evenimente de mare intensitate,

care au fost trăite de telespectatorii europeni ca și cum aceștia ar fi privit în mod direct viața din „casa lor comună”

Mai mult decât audiovizualul, scrisul nu scapă nici el în societățile europene contemporane de o evoluție care îl transformă în vectorul unei „subculturi” standardizate. Mai întâi presa, care după ce a fost pînă la mijlocul anilor 1950 instrumentul principal al informării, cunoaște din acest moment un declin constant datorat mai multor factori: preferința tot mai mare a publicului pentru radio și televiziune, dispariția sau reducerea locurilor de întîlnire (cafenele, cercuri etc.) unde lectura comentată a ziarului constituia un moment important al vieții publice, scăderea interesului pentru scris, chiar apariția analfabetismului în anumite țări și anumite medii și de asemenea recente constrîngerii financiare. Într-adevăr, revoluția tehnică a procedeeleor de editare (fotocompunerea, computerul, offsetul, transmiterea pe calea undelor a știrilor de ultimă oră) nu a dus ca în alte domenii, la o reducere a costurilor, căci este vorba de procedee costisitoare, ce se demodează repede și care cer investiții considerabile. Pe de altă parte, foarte buna organizare a meseriilor din tipografie și tradiția lor combativă au împiedicat societățile de presă să-și contopească efectivele așa cum ar fi dorit, cu cele ale tipografilor.

Din aceste cauze, în toate țările rezultă un deficit tot mai mare în bugetele ziarelor, din ce în ce mai greu de acoperit prin creșterea prețului de vînzare, prin recurgerea la publicitate sau printr-o concentrare mai mare. Cu toate acestea, această criză a presei, care afectează mai ales țări ca Italia, Franța și Spania, nu se manifestă cu aceeași intensitate în toate sectoarele de activitate. Cotidienele regionale, în care informația locală reține cu prioritate atenția publicului, rezistă mult mai bine cu toate că și acestea au fost puse în umbră de înmulțirea „posturilor de radio independente”. Același lucru se petrece cu săptămînalele politico-culturale (*L'Express*, *Le Nouvel Observateur*, *Der Spiegel*, *L'Espresso* etc.) și cu cotidienele de calitate (*Le Monde*, *La Repubblica*) care oferă unui public mai restrîns un comentariu elaborat și amănunțit al evenimentelor.

Ziarele de mare tiraj reușesc cu mare greutate să atragă publicul. Pentru a-și păstra clientela acestea sînt obligate să pună accent pe caracterul „senzațional” al conținutului și formei (imagini șocante, titluri care sar în ochi, subiecte de scandal etc.), cum este cazul presei populare britanice (*Sun*, și *Daily Mirror* 4,2 și respectiv 3,5 milioane de exemplare) și germane (*Bild Zeitung*, 5,5 milioane de exemplare). Bineînțeles toate acestea contribuie la difuzarea unei culturi de nivel scăzut, însoțită de un mesaj politic simplist alimentat de frustrările și de neliniștea unei părți a corpului social. Violența și „autoapărarea”, xenofobia și rasismul, depolitizarea și radicalizarea tipului *poujado-lépéniste* [tip de atitudine politică revendicativă caracteristică unor categorii restrînse cu caracter corporatist, inițiată de P. Ponjade și de Louis Lépine] își găsesc aici un teren propice. Această deviere periculoasă pentru democrație nu afectează decît o parte destul de mică a presei și nu împiedică a „patra putere” să se manifeste permanent pentru a denunța abuzurile și nerespectarea regulilor democratice.

Supusă acelorași constrîngeri ca și presa, editarea de carte și-a pierdut de vreo treizeci de ani caracterul artizanal pe care încă îl mai păstra după primul război mondial. La ora actuală aceasta cunoaște o puternică concentrare care, ca și industria automobilului, menține și susține un număr de nume prestigioase (Grasset, Fayard, Einaudi) dar fără ca această iluzie de pluralism să poată schimba realitatea: se știe că piața cărților este dominată tot mai mult de cîțiva giganți editoriali, *Hachette* și *Presses de la Cité* în Franța, *Rizzoli* și *Mondadori* în Italia, *Bertelsman* în Germania, legați ei însiși de bănci, de alte ramuri industriale și de alți vectori culturali de masă.

Rezultatul este că producția editorială este supusă tot mai mult imperativelor și criteriilor rentabilității care s-au impus și în alte sectoare ale economiei capitaliste. Pînă la mijlocul anilor 1970 aceasta și-a mărit cifra de afaceri, iar tirajele au crescut în medie într-un sfert de secol de la 10.000 la 15.000, ca și numărul de titluri lansate în fiecare an pe piață (între 20.000 și 30.000 în Franța, în Marea Britanie și în Germania), fără ca

aceasta să schimbe prea mult regulile profesiei. În schimb, de cincisprezece ani încoace și mai ales în ultima perioadă, regulile concentrării și ale pieței fac ca marile edituri să încerce să dea „lovituri” financiare rentabile, susținute de importante bugete publicitare, în detrimentul producției de calitate.

Goana după *best seller* care aduce rentabilizarea întregii producții, trece în cel mai bun caz, prin lupta pentru marile premii literare și în cel mai rău caz prin folosirea mijloacelor de informare și prin recurgerea la formele cele mai zgomotoase de publicitate. În ceea ce privește mai ales producția curentă, marile tiraje sînt realizate în genuri considerate minore – romane „roz” sau „negre”, literatură de spionaj sau de ficțiune – cu sfere de interes egale, dar care astăzi constituie unul din domeniile de creație a unor imagini și a unor mituri din care se hrănește cultura de masă și în acest sector influențată de modelele de dincolo de Atlantic și continuînd adesea o ideologie ultraconservatoare și accente de xenofobie.

Iconografia publicitară contribuie și ea la instaurarea unui conformism social care constituie unul din motoarele economiei de piață. Imaginea-șoc, textele care o însoțesc (detergentul X „spală mai alb”, „puneți un tigru în motorul dumneavoastră”) sau personajele pe care le aduce în scenă („măicuța Denis”, replica lui Fernandel – Don Camillo folosită de o marcă cunoscută de paste făinoase etc.) intră în universul mental al europeanului din a doua jumătate a secolului XX și fac parte de acum înainte din sistemul său de referință ca și colecția de imagini populare de la Epinal [Muzeu regional, centru în care se află o colecție de imagini populare apărută la sfîrșitul secolului XVIII] și cele cîteva citate „clasice” culese de-a lungul etapelor școlare.

În aparență, diferența dintre „cultura de masă” așa cum a fost prezentată și „marea cultură”, adică domeniul nobil al „artelor și literelor” a cunoscut în ultimii patruzeci de ani o tendință de a se adînci. În realitate lucrurile nu sînt așa simple. Mai întîi pentru că în privința conținutului, frontierele nu sînt întotdeauna atît de bine delimitate pe cît o susțin apărătorii

unei concepții restrictive și „elitiste” a „culturii”. Apoi deoarece consumul de producții culturale în sensul tradițional al termenului a cunoscut o democrație care are limitele sale dar care este totuși total diferit de cel din perioada de după război.

Lărgirea „publicului cultivat” se datorează în țările industrializate din Europa de vest, unor cauze identice. Mai întâi, în afară de ridicarea nivelului de trai și reducerea timpului de lucru, accesul în învățământul liceal, apoi universitar a unei părți tot mai mari a populației. Chiar dacă nivelul cunoștințelor din aceste instituții a avut de suferit din cauza creșterii efectivelor, ceea ce a avut de pierdut „elita” care la început păstrează monopolul unor forme de instruire a fost compensat printr-o intensă sensibilizare a claselor mijlocii față de activitățile spirituale și față de mediul estetic.

Pe de altă parte acestea au beneficiat de eforturile făcute de instituțiile publice și de colectivitățile locale pentru a înmulți locurile unde se păstrează și se pune în valoare patrimoniul cultural (muzee, biblioteci) ca și ultimele cuceriri tehnologice (canale hi-fi, videouri, aparate cu laser etc.) care au permis ca un public destul de larg să se familiarizeze cu mari opere ale trecutului. Legile pieții au desăvârșit fenomenul, dar toate acestea nu pot constitui perfecțiunea în această evoluție. Este clar totuși că atunci când realizatori ca J. Losey (*Don Giovanni*) și M. Forman (*Amadeus*) l-au adus pe Mozart pe ecran, nu numai elita restrânsă a „melomanilor” și a abonaților la concerte sau la Operă au avut ocazia să-l cunoască pe maestrul din Salzburg, ci și o mare parte a corpului social. Iar acest contact este și mai extins când aceste opere sau altele cum ar fi *Traviata* de Zeffirelli sau *Carmen* de F. Rosi sînt difuzate pe canalele de televiziune europene, alături de autentice retransmisii ale unor creații lirice. S-ar putea vorbi tot atît de mult despre „formatul de buzunar” (apărut în 1955) în ce privește literatura și albumele de reproduceri ale tablourilor celebre care ornează camerele de zi ale clasei de mijloc din orașe.

Este deci adevărat că acest „public larg”, care nu se confundă cu marea masă a populației, este mai ales în căutarea

operelor consacrate de trecerea timpului. Cozi lungi se formează în fața Muzeului de Artă din Florența, a Muzeului d'Orsay și a Luvrului la Paris, sau în fața unor prestigioase expoziții (Viena, Paris, Berlin, Van Gogh etc.). Lumea se îngrămădește la marile festivaluri muzicale sau teatrale (Salzburg, Avignon, Verona, Aix-en-Provence) și petrece noaptea sub cerul liber pentru a obține un loc la Scala din Milano. Dar cultura și arta curentelor de avangardă rămîne în general domeniul rezervat unui public de inițiați care frecventează sălile de concert, galeriile la modă și alte locuri de întîlnire a intelctualității „moderniste”

Numai că acest „mare public luminat” amintit mai sus, nu reprezintă decît o fracțiune minoritară a populației. În Franța de exemplu, dacă 80% din locuitori privesc zilnic emisiunile televizate unul din doi nu citește un ziar cotidian, aproape unul din trei nu citește nici o carte, iar unul din zece nu frecventează decît din cînd în cînd teatrele sau sălile de concert.

Marile tendințe ale creației intelctuale și artistice

Numărul enorm de școli, de personalități, de opere literare și artistice din perioada dintre cel de al doilea război mondial pînă în zilele noastre, face imposibilă enumerarea lor, fie chiar și a celor mai semnificative. Trebuie deci să ne mulțumim doar cu o trecere în revistă a curentelor principale, în special a celor care au avut un caracter transnațional mai mult sau mai puțin declarat.

O primă serie de remarci se referă la rolul jucat de intelectuali în societățile vest europene de după război. Acesta s-a schimbat substanțial în funcție de circumstanțele internaționale și de schimbările pe care imperativele comunicării le-au impus statutului pe care îl aveau oamenii condeiului și ai cuvîntului rostit.

Imediat după război, angajarea în lupta politică continuă o tradiție care își are rădăcinile în ultimele decenii ale secolului

al XIX-lea și care s-a intensificat odată cu combaterea fascismului și cu mișcarea Rezistenței impunându-se multor artiști și scriitori care au adus în domeniul cultural tensiunile Războiului Rece. Unii, cum sînt francezii François Aragon, Paul Eluard, Roger Vailland sau Picasso, italienii Vittorini, Lombardo Radice, Guttuso și Calvino au aderat la Partidul Comunist, în general mai mult din ură față de fascism și din dorința de dreptate socială decît în urma unei opțiuni ideologice hotărîte. Alții, trăgîndu-se sau nu din marxism, au refuzat să intre într-o organizație ale cărei idei nu le împărtășeau în întregime, dar care li se părea promițătoare pentru viitor pentru că se plasa „pe pozițiile clasei muncitoare”. Aceștia sînt „tovarășii de drum”: „progresiștii”, socialiștii decepționați de reformismul prudent al social-democrației, catolici de dreapta grupați în Franța în jurul revistei *Esprit*, filosofi și scriitori în căutarea „unei a treia căi”, ca Albert Camus și Jean-Paul Sartre care consideră că „scriitorul este implicat orice ar face”

Prăpastia politică creată de Războiul Rece are ca efect începînd din 1947, închiderea intelectualilor comuniști (alineați la pozițiile ideologice ale URSS) în adevărate ghetouri. În timp ce numeroși simpatizanți se îndepărtează de PC, în timp ce unii se apropie de adepții „neutralismului” și încearcă să creeze o „nouă aripă de stînga”, iar alții devin adversari declarați ai „socialismului existent”, se dezvoltă în Franța un nou curent angajat de dreapta, unde este puternic reprezentat și grupată în jurul unui nucleu gaullist cu rădăcini în Rezistență (Malraux și revista „Libertatea spiritului”) scriitori legați de dreapta tradițională. Aceluiași filon dar cu o perspectivă mai europeană și mai transnațională îi aparțin Congresele pentru libertatea culturii (primul s-a ținut în Berlinul de Vest în iunie 1950) și revista *Preuves* (Dovezi) ai cărei principali reprezentanți sînt alături de troțkistul american James Burnham, elvețianul Denis de Rougement, britanicul (de origine maghiară) Arthur Koestler, italianul Ignazio Silone, compozitorul rus Nicolae Nabokov (cetățean universal după exemplul fratelui său Vladimir autor al „Lolitei”), francezii Thierry Maulnier și Raymond Aron. În

sfârșit din ce în ce mai numeroși sînt oamenii de litere care susțin că se trag dintr-o neangajare politică, unii în urma unei opțiuni explicite, în realitate orientată spre conservatorism – este cazul micului grup al „husarilor” din Franța, cu Roger Nimier, Antoine Blondin, Michel Deon, Jacques Laurent – alții, ca André Gide, pentru că stau de mult timp departe de frămîntări. În sfârșit, sînt unii care rămași adepți ai dreptei ca englezul Orwell (care își va publica în 1945 și 1949 cele două capodopere: „Ferma animalelor” și „1984”) consideră că „un scriitor nu poate rămîne cîstit decît stînd deoparte de partide și de etichete”.

În multe privințe, „gruparea 47” din Germania aparține acestei ultime categorii care în fapt reprezintă o altă formă de angajare, mai marginală și mai deschisă către societatea civilă, grup care este o adunare liberă de scriitori care susțin că nu se trag din vreo ideologie impusă din exterior fie ea politică sau literară, dar care își unesc vocile pentru a respinge trecutul nazist și conformismul societății germane născute din „miracolul economic” Dezbaterile pe care le organizează adună în jurul unui public pasionat personalități ca Gunther Grass, Ingeborg Bachmann, Heinrich Böll, Hans Werner Richter, Uwe Johnson etc.

Războaiele coloniale, mai ales cel din Alger, apoi conflictele care duc la confruntări între Statele Unite și Lumea a Treia și mișcările de eliberare națională (Vietnam, Cuba) prelungesc această *guerillă* ideologică pînă în anii 1970. Grupînd indivizi ale căror rădăcini ideologice sînt foarte diferite – anarhiști, socialiști revoluționari, marxiști etc. – mișcările și scrierile acestora alimentează un puternic curent contestatar de model productivist, care repune în discuție societatea capitalistă, această critică radicală sfîrșind ca și în anii 30 printr-un anti-americanism virulent.

Sursele ideologice ale acestei contestări globale a societății liberale care va da naștere, așa cum am văzut, valului de revolte din șaizeci și opt și apoi urmărilor acesteia, nu sînt numai americane, sau chiar dacă există o filiație americană, aceasta

se manifestă intens prin relee care sînt numai europene: structualismul de proveniență pur franceză, reconsiderarea operelor lui Marx efectuată de Althusser și de școala acestuia, dar mai ales încercările făcute de școala sociologică germană din Frankfurt (Adorno, Habermas, Horkheimer etc.) care încearcă să lege marxismul de freudism. În marea efervescență de idei și de acțiuni care urmează exploziei din 1968, numeroși intelectuali europeni se vor angaja mai mult sau mai puțin, unii printr-o atitudine militantă în cadrul micilor grupări de dreapta, alții folosindu-se de relativa imunitate pe care le-o conferă celebritatea pentru a-i susține pe primii și pentru a susține printr-o inepuizabilă activitate revoluțiile din Lumea a Treia (cum este cazul lui Jean-Paul Sartre în Franța, dar și al lui Bernard Clavel și Jean Genet) alții, în sfîrșit, pentru a se consacra, ca Michel Foucault unei intense munci de subminare a ideologiei preponderente.

O ruptură profundă se va produce la mijlocul anilor 1970, consecință a unei răsturnări de situație care diminuează credibilitatea criticii modelului productivist și a crizei marxismului. Marile dificultăți prin care trec țările din Europa de Est, ecoul produs în Europa Occidentală de evenimentele de la Praga și de la Gdansk, traumatismul provocat în partidele europene de dreapta de publicarea în 1976 a „Arhipieleagului Gulag” a lui Soljenițin și în sfîrșit dezvăluirea crimelor comise în numele „socialismului” în China, în Cambodgia sau în Afganistan, fac ca numeroși intelectuali care nu au vrut să audă pînă atunci avertismentele celor care, de proveniență marxistă sau chiar foști militanți și intelectuali comuniști de prestigiu, denunțaseră din totdeauna deriva totalitarismului, au avut brusc revelația „barbariei cu față umană”

Din acest moment, în timp ce un mic număr de intelectuali de neînduplecat se angajau într-o luptă disperată care continua să furnizeze societăților liberale grupări teroriste, iar la cealaltă extremitate a spectrului ideologic se construia o „nouă aripă de dreapta” grupînd tineri intelectuali (și chiar mai puțin tineri) în jurul unor teme anti-egalitariste învechite,

readuse în actualitate, numeroși intelectuali de stînga s-au repliat fie în „turnul de fildeș” al creației, fie – și aceștia sînt cei mai numeroși – în acțiunea de apărare a drepturilor omului și de denunțare a totalitarismelor, fie în sfîrșit într-o atitudine de vendetă condusă de mass media, aceasta din urmă nefiind exclusă din celelalte două situații. Timpul profețiilor a trecut. „Oficial, scria Raymond Boudon vorbind despre filosofii de astăzi, obiectivul lor rămîne să încerce să spună adevărul. În mod oficios acesta trebuie să și placă”

În acest context putenic structurat de activitatea și de discursurile intelectualilor și tehnocraților, literatura europeană s-a bucurat de o celebritate inegală. În cursul anilor de după conflict, se pare că Franța este cea care exercită influența cea mai puternică. Prin romanele sale, prin operele sale teatrale, filosofice și de critică, prin audiența de care se bucură timp de zece ani în rîndurile tinerilor tezele și atmosfera intelectuală a existențialismului, Sartre domină această primă etapă ilustrată și de opera lui Albert Camus („Străinul”, „Ciuma” etc.), pictor al absurdului și al unei revolte temperată de umanism. Opera lui Montherlant, romancier, dar mai ales autor dramatic („Regina moartă”, „Port-Royal”), ca și permanența unei tradiții clasice reprezentată de mari scriitori aflați la sfîrșitul carierei, ca Paul Valery, Paul Claudel, André Gide (premiul Nobel pentru literatură în 1947) și François Mauriac marchează literatura franceză a acestei perioade. Cît despre André Malraux, chiar dacă a părăsit avanscena literară, el s-a consacrat studiului și conservării bogățiilor artistice ale lumii, ca și aplicării unei politici culturale căreia, în calitate de ministru al Culturii în timpul președinției lui de Gaulle, i-a imprimat un avînt considerabil.

Dacă în Franța, în această perioadă, se pune accent pe anxietatea condiției umane și problemele existențiale pe care secolul XX le pune oamenilor la sfîrșitul unui conflict care a scos în evidență mai mult decît primul limitele rațiunii, în Italia triumfă mai degrabă o literatură socială caracterizată prin respingerea în același timp a fascismului și capitalismului sălbatic, a marxismului și a fracțiunii progresiste a democrației creștine.

De la Carlo Levi la Elio Vittorini, de la Ignazio Silone la Vasco Pratolini, de la Silvio Micheli la Carlo Cassola, de la Pier Paolo Pasolini la Italo Calvino, majoritatea scriitorilor italieni de după război se consacră descrierii realităților din timpul lor și denunțării mizeriei și nedreptăților. Ceea ce nu exclude renașterea romanului psihologic cu puternice rezonanțe sociale, ilustrată de Alberto Moravia și de Cesare Pavese, cele două genuri reunite dând naștere în 1958 uneia dintre capodoperele literaturii italiene, „Ghepardul” (*Il Gattopardo*) de Giuseppe Tomasi di Lampedusa.

În Germania, angajarea scriitorilor de după război ia forma „literaturii ruinelor” mărturii ilustrând adesea disperarea provocată de război și de vidul care a urmat acestuia. La această literatură contribuie scriitori tineri dar și unele din marile nume ale generației precedente: Erich Maria Remarque („Insula speranței”), Erich Noth („Trecutul dezvăluit”), Heinrich Böll („Trenul a sosit la timp”), Ernst Wiechert („Copiii Jeronime”), Ernst von Salomon („Chestionarul”). În Marea Britanie, dacă se face excepție de opera romanescă a lui Graham Green, la început destul de tradițională, lucrările profetice ale lui George Orwell și mai ales inovațiile din arta dramatică ale lui T.S. Eliot și din romanele lui Lawrence Durrell, de-abia în anii 50 vor fi zdruncinate clasicismul și conformismul literar prin acei *angry young men* ale căror îndrăzneli inovatoare sînt contemporane cu cele ale generației *beat* de dincolo de Atlantic.

La această dată, epicentrul inovației literare se deplasează din nou spre Franța, unde valul „existențialist” a cuprins tineri literați al căror succes se datorează aptitudinii lor de a exprima noile valori literare de vechile constrîngeri – „Bună ziua tristețe” de Françoise Sagan apărut în 1954 – și este mai ales reprezentată de „noul roman” (Alain Robbe-Grillet, Nathalie Sarraute, Michel Butor, Marguerite Duras, Claude Simon etc.) prin care opera romanescă devine un joc al limbajului și o recompunere a realității oarecum în maniera pictorilor cubiști, iar în domeniul teatral se exprimă prin autori ca Jean Genet, Eugène Ionesco și Samuel Beckett.

Ultimii douăzeci sau treizeci de ani au fost marcați atât de efectele perfide ale comercializării, cât și de mediatizarea exagerată care au micșorat numărul operelor de valoare. Mari nume ca Marguerite Yourcenar (de origine belgiană), prima femeie primită în Academia Franceză, Albert Cohen (Elveția), Elsa Morante (italiancă), Josè Bergamin (spaniol), Mihail Alexandrovici Șolohov (sovietic) aparțin generațiilor precedente. De la „noul roman” încoace, nu mai există nici școli, nici adevărate tendințe dominante. Desigur, în unele țări ale bătrânului continent, atât în Vest cât și în Est, apar totuși personalități de valoare (mai ales în Europa mediteraneană), dar „mareă” literatură pare să-și fi urmat domeniile pe alte meridiane, în special în America Latină.

În domeniul artelor, este evident că progresul științelor și tehnicii și constrîngerile economice au exercitat o puternică influență asupra creației. Arhitectura a beneficiat după război de progresele înregistrate în utilizarea materialelor de construcție (beton, metale, sticlă, materiale plastice) și de metodele moderne de construire, dar în același timp a fost și tributara unor dificultăți, unele de ordin economic (probleme bugetare, costul terenului, a materialelor și a mîinii de lucru), altele derivînd din opțiunea politică: operațiuni de prestigiu concepute de puterea de guvernămînt, așa cum s-a întîmplat în Franța în ultimii douăzeci de ani, realizate în înțelegere cu autoritățile municipale și cu întreprinderi industriale și financiare, regulă care în multe privințe s-a aplicat în sudul Italiei sau în Europa de Est unde proiectele urbanistice și arhitectonice erau subordonate direcțiilor partidului.

Așa încît, în majoritatea statelor din Europa Occidentală, după o perioadă de reconstrucție masivă în care au coexistat aspectele bune cu cele mai puțin bune, a urmat o adevărată confuzie urbanistică: imobile stereotipizate, orașe-dormitoare prost amplasate față de locul de muncă sau de cel în care se petrece timpul liber și degradate rapid, zone „renovate” construite în scopuri speculative pe locul cartierelor tradiționale, extinderea continuă a zonelor cu pavilioane de locuit etc. Totuși

din această mediocră organizare a spațiului urban și periferic își fac apariția unele realizări de calitate: Palatul Olivetti și „Turnul Pirelli” la Milano, „Cetatea luminii” la Marsilia, realizată de Le Corbusier, „Centrul Beaubourg”, piramida de la Luvru, Arca din Défense la Paris, gările din Florența și din Roma, *Evoluon d'Eindhoven* în Țările de Jos, grupurile școlare construite în Hertfordshire din Anglia, sau cartierele în stil neoclasic, foarte discutate la început, realizate de arhitectul catalan Ricardo Bofill la Montpellier, la Paris și în regiunea pariziană (în arondismentul XIV și în Marne-la-Vallée).

Integrarea artelor în „cetate”, într-o perspectivă care îmbină arhitectura cu artele decorative, constituie în același timp un domeniu unde se pot reconcilia mai ușor imperativele industriale, progresele tehnologice, respectul pentru mediu și inovația estetică. Acesta era de altfel, cu șaizeci de ani în urmă, obiectivul școlii germane *Bauhaus*. În epoca contemporană același obiectiv și-l fixează artiști cum ar fi esteticianul Georges Patrix, Victor Vasarely (de origine maghiară, născut în 1908, instalat la Paris din 1930), împreună cu discipolii săi Yaacov Agam și François Morellet, ca și principalii reprezentanți ai artei „cinetice”: Nicolas Schöffer (născut și el în Ungaria și stabilit la Paris în 1937), Jean Pierre Yvaral, venezueleanul Soto, germanul Günther Vecker. Toți sînt mai preocupați să ofere populației posthitleriste să trăiască în mijlocul unei arte autentice, inserată în spațiul urban și strîns legată de structura arhitecturală, decît să „vulgarizeze” o artă avangardistă închisă în muzee.

Reinstalarea operei de artă în centrul universului cotidian al omului secolului XX a devenit de cincisprezece ani încoace și preocuparea promotorilor „artei sălbatice” creatori ai unor obiecte efemere ce nu pot fi comercializate, cum ar fi acele „penetrabile” ale lui Soto (un ansamblu de benzi diametral plasate îmbinate în funcție de imaginația artistului și concepute în așa fel încît spectatorul poate circula în interiorul operei devenind parte integrantă a acesteia), „gonflabilele” lui Christo sau „împrejmuirile” lui Edward Kienholtz (american instalat la Berlin) ale lui Segal sau Boltanski.

Pînă la mijlocul anilor 1960, abstractul, care pînă atunci nu și-a găsit decît o audiență discretă în Europa, se va impune ca formă privilegiată a artei, susținută de două centre principale de difuzare puțin legate unul de altul: New York și Paris. Alături de Vasarely, care după război se situează în fruntea abstractului geometric, promotorii noii avangarde pariziene se orientează în mare parte către o formă abstractă foarte spontană, numită „lirică” sau „gestică”, semnele pe care artistul le face pe pînză fiind, în maniera lui Hans Hartung (venit în 1935 de la Dresda în Franța), mai mult niște amprente, urme lăsate de gesturi, decît semnele unei scrieri dirijate. Acestei tendințe îi aparține Nicolas de Stael, reîntors totuși la figurativ în 1952, dar la un figurativ ale cărui elemente sînt mai mult niște semne decît reprezentări („Marii fotbaliști”), dar își alătură mai ales artiștii apăruiți din grupul numit al „Tinerilor pictori de tradiție franceză”, inițiat în timpul ocupației și din rîndurile căruia apar personalități ca Bazaine, Manessier și Estève. În anii 50 li se vor alătura și alți pictori veniți fie din arta figurativă, ca Roger Bissière, fie din suprarealism cum sînt Camille Bryen și Alfred Wols (născut la Berlin, stabilit la Paris în 1932).

Plecînd din acest epicentru parizian, arta abstractă s-a extins de la sfîrșitul deceniului 1940 în majoritatea țărilor europene, unde de altfel, a reînsuflețit adesea tendințele abstracte ale avangardei. În Germania, supraviețuitorii avangardei din anii 30, Willi Baumeister și Julius Bissier primesc întăriri prin tinerii pictori ai abstractului „liric”: Wilhelm Nay și Fritz Winter, care în 1949 au creat la München grupul „Zen 49”, apoi Hann Trier și Bernard Schultze. În Italia, unde revendicarea modernismului nu ține de susținătorii artei abstracte – Renato Guttuso care face parte din „Noul front al artei” constituit în 1948, își susține rădăcinile realiste – este reprezentată în primul rînd de pictorii figurativi sau apropiați de Picasso și de Braque, convertiți la noile forme artistice: este cazul lui Renato Birolli, al lui Giuseppe Santomaso sau al lui Giuseppe Capogrossi. În Spania, cele două figuri dominante ale picturii abstracte – Antonio Tapies și Antonio Saura, sînt legate direct de mediul parizian.

Arta abstractă, preponderentă în cursul celor două decenii de după război nu exclude totuși alte tendințe. Suprarealismul continuă să se manifeste și i se alătură și pictorii grupului Cobra, cu toate că operele lor se află la jumătatea drumului dintre suprarealism și abstracționism. Grupul care s-a format la Paris în 1948, a luat naștere dintr-o mișcare dizidentă a mișcării suprarealiste revoluționare, inițiată de artiști danezi, belgieni și olandezi care îi dau și numele: COpenhaga, BRuxelles, Amsterdam. Ea va reuni timp de câțiva ani pictori ca Asger Jorn, Constant (Constantin Nieuwenhuys), Pierre Alechinsky, Jean-Michel Atlan, Corneille (Cornelis van Beverloo) și mai ales Karel Appel, personalitatea cea mai marcantă a grupului a cărui sursă de inspirație este desenul naiv la care adaugă combinându-se o simbolistică luată din iconografia animalieră și din semnele elementare aparținând tradiției nordice.

Ca o reacție împotriva acestor tendințe, care în multe privințe ilustrează incertitudinile, neliniștea și sentimentul absurdului care caracterizează perioada de după al doilea război, se dezvoltă un curent realist sau neorealist care, la anumiți artiști angajați alături de partidele comuniste, se supun preceptelor pe care Jdanov a vrut să le impună reprezentanților intelectualității „progresiste”. Chiar dacă această tentativă de aclimatizare a „realismului socialist” la cultura occidentală degenerază uneori în artă oficială a partidului, ca la francezul Fougeron, ea poate totuși să dea naștere și unor opere de valoare cum este cea a italianului Renato Guttuso.

Începînd din 1960, reacția realistă va lua alte forme și se constituie la rîndul ei într-un demers avangardist, realitatea fiind surprinsă prin aspectul cotidian cu preocuparea de a recupera materialul iconografic vehiculat de cultura de masă: afișe publicitare, imagini televizate, benzi desenate, fotografii de presă etc. Acum nu Parisul este cel ce răspunde inovațiilor de dincolo de Atlantic, ci Londra, unde din 1956, în urma expoziției de la Whitechapel Art Gallery, *This is tomorrow* („Acesta este mîine”), se dezvoltă un curent care va lua curînd numele de „pop art” sau de „pop culture” („pop” pentru „popular”).

Înainte de a se răspîndi în America, unde au avut loc deja manifestări artistice foarte apropiate de acestea, și de a cuprinde continentul, „pop art” va produce în cîțiva ani în Marea Britania realizările sale cele mai caracteristice prin operele lui Richard Hamilton, ale lui David Hockney, Peter Blake, Ronald Kitaj și Allen Jones. Pentru reprezentanții acestui curent arta nu mai este o evadare, ci o simplă constatare a realității în aspectele sale cele mai banale, cu toate că în versiunea sa britanică, el urmărește mai puțin să-și însușească elemente împrumutate din realitatea cotidiană (în maniera unui Andy Warhol sau a unui James Rosenquist în Statele Unite) și mai degrabă să le supună unei transgresiuni practice.

Tot o întoarcere la realitate, dar care nu are nimic de a face cu figurativul, se întîlnește în grupul „Noului realism” fondat la Milano în 1961 și căruia îi aparțin artiști ca Yves Klein, Arman, Spoerri, Raymond Hains, Villeglé și Mimmo Rotella. Acești pictori nu sînt realiști în maniera omologilor și contemporanilor lor din „pop cult” decît prin folosirea unor obiecte luate din mediul înconjurător pentru a-și crea operele, dar colajul realizat din elemente disparate este o pură construcție a imaginației.

Cît despre pictorii care țin de curentul numit „Noua figuratie” – Valerio Adami, Jacques Monory, Hervé Télémaque, Wolfgang Gäffen etc. – și de discipolii europeni ai măștrilor hiperrealismului american (italianul Domenico Gnoli, elvețianul Peter Stämpfli, germanii Konrad Klapheck și Gerhard Richter, francezul Gilles Aillaud etc.), este clar că într-o perspectivă destul de apropiată de cea a susținătorilor „pop art-ei” britanice, ei urmăresc mai ales să realizeze o îndepărtare de realitate, plecînd de la elemente luate din universul cotidian. Astfel încît, astăzi, adevărata preocupare, de a reveni la figurativ, pînă la urmă minoritară, se întîlnește mai puțin în pictură decît în sculptură (cu Dubuffet sau cu austriacul Josef Erhardy).

De cincisprezece ani înapoi asistăm la o adevărată explozie de tendințe și curente care în marea lor majoritate se inspiră din sursele de dincolo de Atlantic. „Op Art”, arta cine-

tică, „arta săracă”, *Body Art*, *Land Art*, *Happening* etc, găsesc în țările cele mai bogate din lume suportul financiar și publicitar de care au nevoie într-o epocă în care piața artei este supusă mai mult ca niciodată imperativelor profitului. Pentru reprezentanții europeni ai avangardelor și pentru artiști în general rezultă de aici o internaționalizare a carierelor care depășesc cadrul european și care are un rol de loc neglijabil în procesul actual de standardizare.

Acesta din urmă este și el tribut ar marilor mutații tehnice actuale. Plasticienii tind tot mai mult să utilizeze tehnologiile de avangardă, fie ca obiect al operei de artă (sculpturile electromagnetice ale lui Vassilakis Takis), fie ca instrumente de concepere de producere a formelor, a culorilor și a sunetelor. Odată cu „pictura”, „sculptura” și „muzica” informatizate, ordinatorul își extinde și mai mult domeniul imens pe care îl ocupă în universul societăților post-industriale distrugând încet particularitățile estetice și culturale care în acest sfârșit de mileniu își mai au încă rădăcinile în identitățile naționale, ba chiar în acel patrimoniu comun de reprezentare și simțiri ce constituie identitatea europeană.

În domeniul muzical, inclusiv în formele cele mai novatoare și mai futuriste pe care această artă și le-a însușit în cursul ultimelor două decenii, bătrâna Europă nu a jucat nici pe departe un rol secundar. Imensa schimbare pe care Arnold Schönberg a adus-o în compoziția muzicală și-a găsit în sfârșit, începând din 1954, terenul de dezvoltare în serialismul integral (aplicat nu numai la înălțimea notelor ci și la intensitate, la durată și la timbru), utilizat și răspândit la mijlocul anilor 1950 de doi dintre cei mai buni discipoli ai lui Olivier Messiaen: francezul Pierre Boulez și germanul Karlheinz Stockhausen. Începând de acum, primul a făcut o multiplă carieră de compozitor, de dirijor, de profesor și de cercetător în fruntea IRCAM⁵⁵, Departamentul muzical al Centrului Georges Pompidou. Al doilea a participat după abandonarea serialismului integral, considerat prea rigid, la toate „aventurile” muzicii contemporane: muzica aleatorie (cu „Klavierstück XI” din 1957) în care se afirmă în anii 1960

și Luciano Berio, Mauricio Kagel, Gilbert Amy, Witold Lutoslawski, muzica repetitivă al cărui principiu se bazează pe repetarea continuă a unor elemente sonore, muzica concretă și electroacustică.

Aceste ultime forme ale artei muzicale utilizează în compoziție și în execuție toate resursele științei și ale tehnologiilor de vîrf ale erei post-industriale: calculul probabilităților, aplicarea cunoștințelor din fizică (Xénakis a folosit teoria cinetică a gazelor), utilizarea diferitelor obiecte sonore (Pierre Schaeffer, politehnician și acustician și Pierre Henry compun din 1948 opere muzicale „concrete” înregistrînd sunete produse de elemente sonore ca tije, arcuri, tuburi, tablă etc.), folosirea ordinatoului și sintetizatorului. Numeroși muzicieni europeni se vor arăta interesați de aceste tehnici și vor încerca să-și reînnoiască arta utilizîndu-le.

Reînnoirea și impasul practicilor culturale de masă

Am afirmat mai înainte că frontierele dintre cultura numită de masă și cultura elitelor nu sînt întotdeauna atît de bine delimitate așa cum s-ar crede. Mai întîi pentru că, din motive pe care le-am evocat deja, publicul tinde tot mai mult să se amestece în societăți în care multe dintre diferitele existențe se estompează odată cu progresul instruirii și informării. Apoi pentru că marii vectori ai culturii de masă nu servesc în mod exclusiv drept suport al unei subculturi standardizate, supusă doar regulilor profitului.

Oricît de uimitoare ar fi evoluția din ultimele decenii al „peisajului audio-vizual” european, așa cum apare din programele supuse dictaturii măsurării nivelului de audiență („audimat”), nu totul este lipsit de valoare, deci de înlăturat, din producțiile care ar putea fi un formidabil mijloc de informare și de formare. De altfel sondajele pot confirma acest lucru. Fru-

mosul serial despre Verdi prezentat de RAI, filmul lui Claude Lanzmann „Shoah” sau cel al lui Frédéric Rossif „De la Nuremberg la Nuremberg”, prezentate de televiziunea franceză, au fost urmărite mai întâi în țările lor de origine, apoi de zeci de milioane de telespectatori din alte țări europene. Aceste succese arată că „micul ecran” poate să combine preocuparea pentru mărirea audienței cu grija pentru calitate, pentru imperativele educației și pentru respectul memoriei colective. În momentul în care continentul european se pregătește să se angajeze într-o etapă decisivă pe drumul integrării popoarelor care îl compun, aceasta constituie o lecție la care merită să mediteze toți cei care doresc din suflet ca Europa să capete conștiința propriei sale identități.

Benzile desenate al căror succes a crescut continuu de la sfârșitul anilor 1960, nu sînt numai manifestarea unui snobism intelectual din anumite medii foarte moderniste, sau unul din semnele care anunță declinul scrisului. Acestea prezintă o suită de imagini de vis care poate fi de calitate sub semnătura italianului Ugo Pratt (*Corto Maltese*), sau în paginile revistei spaniole *Madriz*. Ele au influențat și asupra cinematografului (filme ca „Marele Albastru” sau „Nikita” de Jean-Luc Besson) și asupra artelor plastice și pot în același timp să vehiculeze mesaje politice subversive, ca *BD underground* din anii 70. Cu toate acestea, se întîmplă același lucru cu benzile desenate ca și cu televiziunea: se pot realiza lucruri bune dar și lucruri rele, iar dacă ne referim la comercializarea lor crescîndă din ultimii ani în țări ca Franța, Italia și Germania, viitorul nu pare deloc încurajator.

O oarecare stagnare și în domeniul cîntecului și al muzicii destinate nu unui cerc restrîns de inițiați – cum este cazul muzicii numite „contemporane” evocată mai înainte – ci pe planul publicului. „Cînd jazzul este prezent, java se duce” spunea acum un sfert de secol un cîntec de Claude Nougaro, popularizat de Yves Montand. Versul exprimă destul de bine schimbarea produsă în Europa în momentul în care „noul val” se impunea pe ecrane. Chiar dacă nu jazzul a fost cel care în fond

s-a impus în locul serbărilor populare, pe sunete de acordeon și a cântecului de varietăți, o nouă formă comercială și hibridă a bluesului își face apariția și acaparează publicul: *rock and roll*-ul apărut în Statele Unite la mijlocul anilor 50, popularizat într-o formă originală de cântăreți ca Eddie Cochran și mai ales Elvis Presley. Jazzul a continuat totuși să pătrundă în Europa, modificându-și interpretarea și inspirația, făcându-le tot mai sofisticate, dar audiența sa este limitată la un mic număr de amatori aparținând mediilor înstărite și intelectuale. Astăzi, are „melomanii” săi, iar unele cântărețe de operă, ca americanca Jessie Norman acceptă să-și folosească vocea pentru a interpreta „spiritual” în fața publicului de pe bătrînul continent.

În schimb rockul își face în Europa o intrare răsunătoare în 1960, succesul său fiind asigurat de răspîndirea tranzistorului și a discului. Muzică simplă și spontană, apărută în mediile populare, expresie, în versiunea sa britanică (Beatles și Rolling Stones) și europeană, a furiei de a trăi a unei generații tulburate de efectele contrastante ale dezvoltării apoi ale crizei, rockul a fost repede recuperat de principalii beneficiari ai succesului său, pentru ca în anii 1970 să se transforme într-un produs de consum industrializat a cărui putere exterioară asupra tinerilor prin intermediul mass mediei și a financiarilor *show business*-ul nu este perceput întotdeauna de aceștia.

Cu toate acestea, rockul nu poate fi redus doar la acest aspect comercial și de manipulare. El este în același timp un limbaj care trece dincolo de frontierele politice și culturale, expresia unei nevoi de a comunica și de a fi într-o perfectă uniune de idei și sentimente în cadrul unui grup, ca și un mijloc al noilor generații de a-și etala o serie de valori: nu antiamericanismul din anii 60, cînd tinerii contestatari europeni și idoli lor își alăturau vocile celor ale lui Jimmy Hendryx, Joan Baez și Bob Dylan, ci pacea, fraternitatea, dragostea pentru natură, respingerea marginalizării și a rasismului. Deși el poate servi și ca suport al unei contraculturi bazată chiar pe negarea acestor valori, așa cum aceasta se manifestă de exemplu prin contestarea profund instigatoare a unor grupuri *punks* sau altele ca gru-

pul Bazooka, care nu ezită să exprime în tematica lor îndemnul la crimă și antisemitism.

Rămîne cea de a „șaptea artă” care a cunoscut probabil apogeul în cursul celor două decenii de după al doilea conflict mondial. Timp de vreo zece ani, cinematograful a trebuit să se bată cu hotărîre pentru a-și recuceri pozițiile pe propria-i piață, în fața unei concurențe americane care beneficia de avantajele financiare și tehnice ale marilor firme hollywoodiene, de înalta lor tehnicitate, de calitatea produselor lor (puțin știrbită totuși de efectele distrugătoare ale maccarthysmului [Mccarthy – senator republican care în anii 50 a dus o campanie anticomunistă virulentă] și deasemeni de dominația politico-economică a Washingtonului prin acorduri comerciale (în Franța acordurile Blum/Byrnes) care stipulau o cotă minimă de proiecție a filmelor americane. Totuși cinematografia europeană a reușit să cîștige bătălia și să-și impună propriile sale modele naționale, chiar „europene” prin intermediul coproducțiilor (franco-italiene, franco-britanice, italo-germane etc.).

Marele cîștigător al acestei confruntări a fost cinematograful italian, *mai ales prin calitate*, chiar dacă nu întotdeauna prin eficacitatea comercială. Aici, valul producțiilor „made in USA” nu i-a împiedicat pe realizatorii de mare talent, a căror formație și ale căror opere s-au realizat în perioada fascismului, dar la „periferia” acestuia și adesea împotriva lui, să dea naștere unei cinematografii noi, rupte total de universul purificat și conformist al „telefoanelor albe”, ca și de producțiile emfatiche de inspirație fascistă. Cu toate că temele sale sociale și orientarea sa politică sînt clar orientate spre stînga, acest curent neorealist, rezultat al unei îndelungi maturizări accelerate de război, nu se inspiră totuși din „realismul socialist” așa cum a fost conceput de Jdanov și chiar dacă există influențe din cinematograful sovietic, acestea vin de la un Eisenstein și de la un Pudovkin. Filmul realist și populist al literaturii italiene contemporane a avut și el un rol important. Cu toate acestea, temele ilustrate de cineastii școlii neorealiste, mizeria orașului, delinquența, violentele opoziții dintre grupurile sociale antagoniste,

exploatarea populației rurale, Rezistența, se înscriu într-un militantism politic care se apropie de cel al Partidului Comunist din care mulți producători fac sau vor face parte. Printre operele care vor deveni clasice și care de la început au fost considerate astfel de critica internațională, trebuie citate „Sciuscia” (1946) și „Hoțul de biciclete” (1948), de Vittorio de Sica, „Pământul se cutremură” de Luchino Visconti, „Roma, oraș deschis” (1945) și „Paşa” de Roberto Rossellini, „Orez amar” (1949) de Giuseppe de Santis, „Anii dificili” de Luigi Zampa, „la Strada” (1954) și „Noaptea Cabiriei” (1956) de Federico Fellini. Până la începutul anilor 60 când „marele public” european le va descoperi, nu aceste producții vor aduna totuși cel mai mare număr de spectatori.

În Franța, în anii 50, când se vizionează multe filme americane, dar care potrivit sondajelor sînt apreciate ca mediocre, filmul neorealist crează puține opere semnificative („Zori de ziuă” de Louis Daquin și „Antoine și Antoinette” de Jacques Becker fac excepție în două genuri care rămîn foarte diferite). Rezistența față de modelele de dincolo de Atlantic are aici sprîjinul unei tradiții și a unei experiențe care continuă fără mari modificări cinematograful anilor 30 și pe cel din timpul Ocupației. Filmele „roze” (în stilul lui Berthomieu) sau cele „negre” (în maniera lui Yves Allegret sau Marcel Carné), comedii vesele sau dramatice (René Clair, René Clément) filme istorice recreative (seria „Caroline chérie” cu „sex simbolul” epocii, Martine Carol) sau instructive (cu lungi plimbări în timp filmate de Sacha Guitry), filme poetice (Jean Cocteau), filme tematice (André Cayatte) etc., se îndepărtează puțin de formele clasice și nu constituie un eveniment decît cînd afectează morala tradițională ca „Manon” de Henri-Georges Clouzot, sau „Cu diavolul în corp” de Claude Autant-Lara.

Nimic nu ilustrează aici vreo influență vizibilă a modelelor hollywoodiene. Henri Verneuil și Jean-Pierre Melville sînt încă la începuturi, iar realizatorii care riscă să facă *thrilleruri* în stil francez, ca Jacques Becker în 1954 cu „Nu vă atingeți de mălai („bani” în argou)” au mare grijă să nu-și dezrădăcineze

publicul: decorul, limbajul, aspectul personajelor rămîn cele din Parisul „vagabonzilor”

Astfel, după război, cinematografele naționale renasc, fiecare avînd propria sa identitate, stilul său, temele sale de predilecție, puțin tributare modelului american. Acest lucru este de la sine înțeles pentru cinematograful sovietic, supus constrîngerii jdanoviste și imperativelor propagandei, ceea ce nu-l împiedică totuși să dea cîteva opere de valoare. Același lucru este valabil și pentru cinematograful britanic care dovedește mai mult decît celelalte, dacă se ține cont de înrudirea lingvistică, că influența americană este destul de limitată. Și acesta rămîne fidel tradițiilor de dinainte de război, cu comediiile lui Robert Hamer („Noblesse oblige”, 1946) și ale lui Mac Kandrîck („Whisky cît încap”, 1950) și cu primele capodopere ale lui David Lean („Întîlnire scurtă”, 1945, „Marile speranțe”, 1956).

Abia între anii 1950 și 1960 se produce marca cotitură din cinematograful european de după război. În Franța, aceasta se produce într-un moment în care se conjugă efectele dezvoltării, ale stabilizării politice și ale războiului din Algeria care vor da naștere fenomenului „noului val”, punct terminus al gîndirii critice inițiată încă de la începutul anilor 50 de mica echipă reunită în jurul revistei *Cahiers du cinéma*. Reacție împotriva comercializării producției cinematografice, urmărind să înlocuiască producțiile industriale, standardizate și doar recreative, care par să devină învingătoare în societatea de consum, cu un „cinematograf de autor” realizat cu bugete foarte mici. Opere ca „Frumosul Serge” de Claude Chabrol (1958), „Cele 400 de lovituri” de François Truffaut (1959), „Cu sufletul la gură” de Jean-Luc Godard (1960) inaugurează această revoluție a celei de a „șaptea arte”, ilustrată și prin nume ca Alain Resnais („Hiroșima dragostea mea”, 1959), Eric Rohmer („Zodia leului”, 1960), Louis Malle („Amantii”, 1959), Jacques Rivette („Parisul este al nostru”, 1961) etc.

Astfel, tînărul cinematograf francez va influența o bună parte a cinematografiei europene, fie că este vorba de Polonia

cu Andrzej Wajda și cu debutul lui Roman Polanski, de Belgia cu André Delvaux, de Ungaria cu Jancso („Cei fără speranță”, 1966), de Cehoslovacia cu Școala de la Praga (Milos Forman, Vera Chytilova etc.), iar mai târziu de Elveția cu realizatori ca Alain Tanner („Charles mort sau viu”, 1969) și Claude Goretta.

În cursul aceleiași perioade, alte cinematografe europene își urmează propriul drum, uneori destul de restrîns, ca în Spania cu Louis Buñuel, J.A. Bardem, L.G. Berlanga, Carlos Saurer, sau din contra larg deschis spre lumea exterioară dar în același timp puternic ancorat în tradiția culturală proprie, ca în Suedia cu Ingmar Bergman. Cît despre cinematograful italian, acesta cunoaște epoca sa de aur în timpul anilor 60 și în cea mai mare parte a deceniului următor. Continuînd curentul neorealist, dar folosind adesea mijloace foarte diferite, realizatori ca Fellini („La dolce vita”, 1960, „Roma”, 1972), Visconti („Rocco și frații săi”, 1960, „Ghepardul”, 1963, „Oșindii”, 1970), Michelangelo Antonioni („Noaptea”, 1962, „Blow up”, 1967), Francesco Rosi („Jos mîinile de pe oraș”, 1963, „Afacerea Mattei”, 1971), Bernardo Bertolucci („Înainte de Revoluția”, 1964), Pier Paolo Pasolini („Teorema”, 1968), Marco Bellocchio, Ermanno Olmi, iar puțin mai târziu Luigi Comencini, Ettore Scola, frații Taviani etc., se consacră ilustrării globale a tuturor problemelor din epoca actuală.

Ultimii ani sînt marcați așa cum am văzut de efectele crizei, de costul tot mai ridicat al producției cinematografice care îi constrînge pe industriașii din cea de „a șaptea artă” și pe creatori să dea întîietate criteriilor rentabilității și de concurența televiziunii. Rezultă de aici în producția curentă, o standardizare a producțiilor și o scădere generală a calității care rămîn totuși relative. În cinema are loc același fenomen ca și în literatură. Capodoperele trecutului nu trebuie să ne lase să uităm că ele reprezintă în memoria noastră colectivă o parte dintr-un tot imens al unui continent afectat de producții mediocre și care nu pot fi date niciodată uitării. Cinematograful francez al anilor 30, cel italian de după război, chiar cinematograful american din epoca de aur a Hollywoodului nu se pot sustrage

acestei reguli. Cinematografia pe care europenii o consumă de cincisprezece ani încoace nu este din punct de vedere statistic nici mai bună, nici mai rea. Producțiile mediocre ale seriei B aduc cele mai mari profituri ca și acum treizeci sau patruzeci de ani. Capodoperele sînt poate mai puțin numeroase de cînd cîțiva giganți ca Truffaut, Visconti, Tarkovski, Bergman au dispărut sau au renunțat la această artă. Dar mulți alții și-au păstrat intactă capacitatea lor creatoare și inovatoare, mai ales, orice ar gîndi veșnicii denigratori ai epocii actuale, există o echipă care a preluat ștafeta și lucrează în mod diferit, trăiește în ritmul epocii sale și nu consideră televiziunea ca un rău absolut. În Franța, cineasți ca Maurice Pialat, Bertrand Tavernier, Jean-Charles Tacchela, Eric Rohmer și alții, sînt departe de a epuiza sursele de inspirație, în timp ce un „tînăr cinematograf” francez începe să se afirme prin reprezentanți care se numesc Luc Besson, André Téchiné, Jacques Doillon, Jean-Jacques Beineix. În Anglia, ca și în alte părți, sălile se închid, societățile de producție au mari probleme, dar aici televiziunea este cea care a venit în ajutorul celei de a „șaptea arte” (*Channel four* a pus bazele unei case de producție proprii care face aproape douăzeci de filme), stopînd exodul producătorilor spre Statele Unite și provocînd chiar reîntoarcerea unora ca John Boorman („Speranță și glorie”). Și aici, o nouă generație începe să se afirme cu Stephen Frears, Richard Eyre, Peter Greenaway, David Hare.

Afectată în mod deosebit de concurența televiziunii și de criză, cinematografia italiană pare a fi mai lovită decît altele, aparținînd cîtorva noi realizatori de talent ca Moretti și Tornatore neputînd compensa pierderea marilor nume (Visconti, Petri, Pasolini), dar ultimele opere ale lui Scola, Rosi, ale fraților Taviani dovedesc existența la acești autori a unei vitalități comunicative. În sfîrșit, revenirea la democrație în majoritatea țărilor europene nu poate decît să favorizeze dezvoltarea tinereilor cinematografe care în Vest (Spania, Germania) cît și Est (Polonia, Ungaria, Cehoslovacia) începuseră deja să-și manifeste existența sub apăsarea dictaturilor. Pe marele sau pe micul

ecran, opera cinematografică este stimulată să circule din ce în ce mai mult în spațiul european, favorizînd cunoașterea reciprocă a locuitorilor bătrînului continent, deci mixajul culturilor și o dată cu aceste conștiințe de a fi proprietarii unui patrimoniu comun.

CONCLUZII

La capătul unei istorii cel puțin milenară, Europa de la sfârșitul secolului XX este oare pe cale să treacă de la statutul unei simple denumiri geografice la cel de entitate politică și culturală? Foarte multe indicii acreditează această teză.

La sfârșitul unui secol marcat pe bătrînul continent de o luptă îndârjită între modelele politice totalitare și democrația liberală, destrămarea internă a blocului comunist din Europa de Est, care s-a produs după prăbușirea și discreditația regimurilor fasciste, fac, ca pentru prima oară în istoria sa, Europa să vadă toate popoarele care o compun afirmîndu-se într-o majoritate zdrobitoare apartenența comună la aceleași valori: statul de drept, libertatea, drepturile omului. Și mai mult decît atît, ele aspiră pe baza acestor convergențe culturale la o apropiere tot mai mare. De altfel, căile și mijloacele pentru realizarea acestui deziderat există.

De-a lungul secolelor și a confruntărilor care le-au marcat, bătrîna Europă descoperă că dincolo de diferențele de limbă și de obiceiuri, populațiile sale sînt tributare unei civilizații comune care, de la îndepărtatul trecut greco-roman la o revoluție industrială mai mult sau mai puțin precocă, trecînd prin creștinism (roman sau bizantin), prin modelele artistice ale Evului Mediu, ale Renașterii, Barocului sau Clasicismului, prin influența Revoluției franceze sau a principiilor naționale, o privesc în mod direct și în întregime. Altfel spus, ea capătă conștiința existenței unei identități europene, regăsind astfel o realitate înscrisă în însăși istoria ei. Nu am văzut oare înflorind

în Evul Mediu o Europă a ordinelor religioase sau a universităților, o Europă a negustorilor, a savanților sau a filosofilor din secolele XVI și XVII, în sfârșit, o Europă cosmopolită a gînditorilor din secolul al XVIII-lea? Se va obiecta că este vorba de grupuri minoritare de o importanță secundară în raport cu populațiile tributare culturilor naționale sau provinciale care constituie un puternic element de coeziune și care poate respinge tot ce e străin. Fără îndoială, ar fi absurd ca doar de dragul demonstrației să negăm importanța acestor culturi naționale, profund înrădăcinate și a căror diversitate constituie bogăția Europei. Dar cine nu vede dincolo de incontestabilele diferențe, punctele comune, elementele care le apropie, liniile de forță pe care este suficient să le pui în evidență pentru ca acestea să apară în plină lumină? În plus, caracterul instantaneu al mijloacelor de informare actuale care face ca un eveniment ce are loc la Moscova să fie trăit în direct în Occident provocînd o vie emoție nu poate decît să accentueze ca și valorile și modurile de viață atît de apropiate, elementele constitutive ale identității europene care reprezintă cu totul altceva decît o ipotetică și nedorită standardizare.

Căci dacă există o bază care permite Europei să se îndrepte spre o entitate reală, există și un proces care face posibilă atingerea acestui țel. Pînă la începutul timpurilor moderne, Europa a trăit din nostalgia unității pierdute. Realizată doar parțial de Imperiul Roman, în cadrul unei arii geografice mediteraneene, unitatea, bazată pe realizarea unei entități politice și culturale este fără îndoială mai mult un mit decît o realitate. Pînă la urmă, dincolo de fărîmîțarea feudală apoi națională, acest vis a fost continuat cu obstinație de pontifii romani în jurul ideii creștine, de Carol cel Mare și de Otto stimulați de țelul reinstaurării autorității imperiale și de Carol Quintul care urmărea apărarea catolicismului roman. Victoria statelor naționale din secolul XVI-lea pare să pună capăt acestor idealuri. De acum înainte, tentativele hegemonice în jurul unei națiunicalăuză, întruchipînd un proiect ideologic unificator cîștigă teren în fața ideii de restaurare a visului imperial. Spania lui

Filip al II-lea, Franța din timpul Revoluției și cea napoleoniană („Marea Națiune”), Germania lui Hitler vor încerca rînd pe rînd aceeași experiență fără să obțină alt rezultat decît să stimuleze sentimentul național ce se opune proiectului lor. Noile căi care se deschis după cel de al doilea război mondial sînt total diferite. Înlăturînd marile proiecte ideologice în numele simplei constatări a existenței unei solidarități a popoarelor de pe continent în fața dramelor trăite în timpul războaielor, dar și în fața celor care le amenință încă în confruntarea dintre cele două blocuri și respingînd orice hegemonie națională, țările de pe bătrînul continent se vor strădui să găsească drumul care să le permită o conciliere între intensitatea sentimentelor naționale și solidaritatea absolut necesară statelor europene, menite să acționeze împreună sau să se prăbușească împreună. Se consideră de comun acord că istoria construcției europene de la sfîrșitul celui de al doilea război mondial încoace nu are nimic exaltant, că este făcută mai mult din decepții, din crize, din blocaje și din proteste decît din victorii sau realizări spectaculoase. Ceea ce înseamnă că nu există poate altă cale pentru viitorul Europei: reticențele și refuzurile viscereale trebuie în ultimă instanță să cedeze în fața necesității. Pînă la urmă tabloul are umbrele sale, iar mersul înainte al Europei poate fi împiedicat de reapariția naționalismelor care ies la lumină în țările scăpate de sub dominația comunistă și în mai mică măsură în țările din Europa de Vest. Oare prăbușirea comunismului ne-a făcut să ne întoarcem, așa cum unii au afirmat-o, în lumea secolului al XIX-lea cînd exacerbaria conflictelor naționale a generat tensiuni al căror rezultat a fost în multe privințe primul război mondial?

Reapariția naționalităților în Europa este o realitate pe care nimeni nu se gîndește să o conteste. Trebuie să admitem că aceasta este plină de pericole cum sînt tentația național-populistă, confrunțările etnice localizate și revendicările teritoriale. Să admitem chiar că aceste pericole pot alimenta în vechile națiuni industrializate din vestul european, idei naționaliste perimate care nu au neapărat nevoie de acestea pentru a se

manifesta, dar care pot fi pînă la urmă reînsuflețite sub influența lor. Sîntem deci totuși pe cale de a ne reîntoarce în punctul de plecare din 1815, 1914, sau 1939?

Europa din timpul marilor imperii s-a schimbat, iar perioada „concertului” pe patru, pe cinci sau pe șase voci gîndește în termenii echilibrului puterilor și ai spațiului vital. Destinderea din Europa de Est înlocuiește enormul bloc constituit de URSS și de sateliții acesteia, cu un stat micșorat pe toate planurile, inclusiv cel militar și cu o nebuloasă de mici „actori” (mici state naționale) a căror principală revendicare este cea a democrației. Și în fața acestui imperiu comunist ruinat, nu mai există ca în 1914 și 1939, mai mulți candidați la hegemonia continentală sau planetară care se pregătesc să se sfîșie unii pe alții, ci ceva ce încearcă să capete o formă cu prețul unor dificultăți, șovăieli și chiar a unei întoarceri în trecut. Se va spune că Europa celor Doisprezece nu este încă decît o „mare piață” ce funcționează și o metaforă și într-o oarecare măsură acesta este adevărul. Dar acest lucru nu înseamnă totuși foarte mult dacă, comparăm situația actuală cu cea de după război? Dacă ne gîndim că în ciuda ezitărilor și a bătăliilor tardive, libera circulație a oamenilor, a ideilor și a capitalurilor în interiorul spațiului creat de CEE este pe cale de a deveni o realitate, că uniunea monetară a progresat în ultimii doi ani mai mult decît în perioada dintre Tratatul de la Roma pînă astăzi, că mai mult de jumătate din europeni sînt acum de acord cu crearea pînă în 1992 a unei Uniuni Politice Europene dotată cu un guvern răspunzător în fața Parlamentului European (mai mult de trei sferturi din populație dacă se ia în considerare Italia, Franța, Spania, Portugalia, Grecia, Irlanda și țările Beneluxului) și că an de an confruntată cu o serie de evenimente internaționale de care depinde viitorul ei și al popoarelor sale (războiul din Golf, de exemplu), Europa începe să vorbească pe o singură voce, ne mai putem îndoi de drumul pe care l-a parcurs?

Este adevărat că Statele Unite ale Europei, dacă prin acest termen se înțelege o federație de state (și nu o simplă confederație) guvernată de o autoritate supranațională, nu

constituie o realitate prea apropiată, iar evenimentele istorice sînt de așa natură încît – poate doar profeții Janus care continuă să se creadă singurii mari gînditori – nu poate prevedea ce ne va aduce ultimii ani ai acestui mileniu. Să spunem mai degrabă că în loc să se joace înspăimîntîndu-se reciproc evocînd anul 1914 sau *Mittleeuropa*, europenii din Vest și cei care au ca sarcină să-i guverneze și să-i instruiască, ar face mai bine să se gîndească la faptul că vecinii lor din Europa de Est, înainte de a-și scutura jugul care i-a apăsât atîta timp, au privit spre ei și spre valorile lor: libertatea, democrația, respectarea drepturilor omului și o anumită calitate a vieții, oricît de relativă și imperfectă ar fi aplicarea acestor națiuni.

Poate din această lecție ar putea trage concluzia că această mică constelație înfrigurată și sărăcită care s-a constituit acum mai bine de treizeci de ani, a devenit atrăgătoare extinzîndu-se și aprofundîndu-se, că are totuși șansa să se afle la sfîrșitul unei mari aventuri umane și că fără îndoială are un rol important de jucat în lumea secolului XXI.

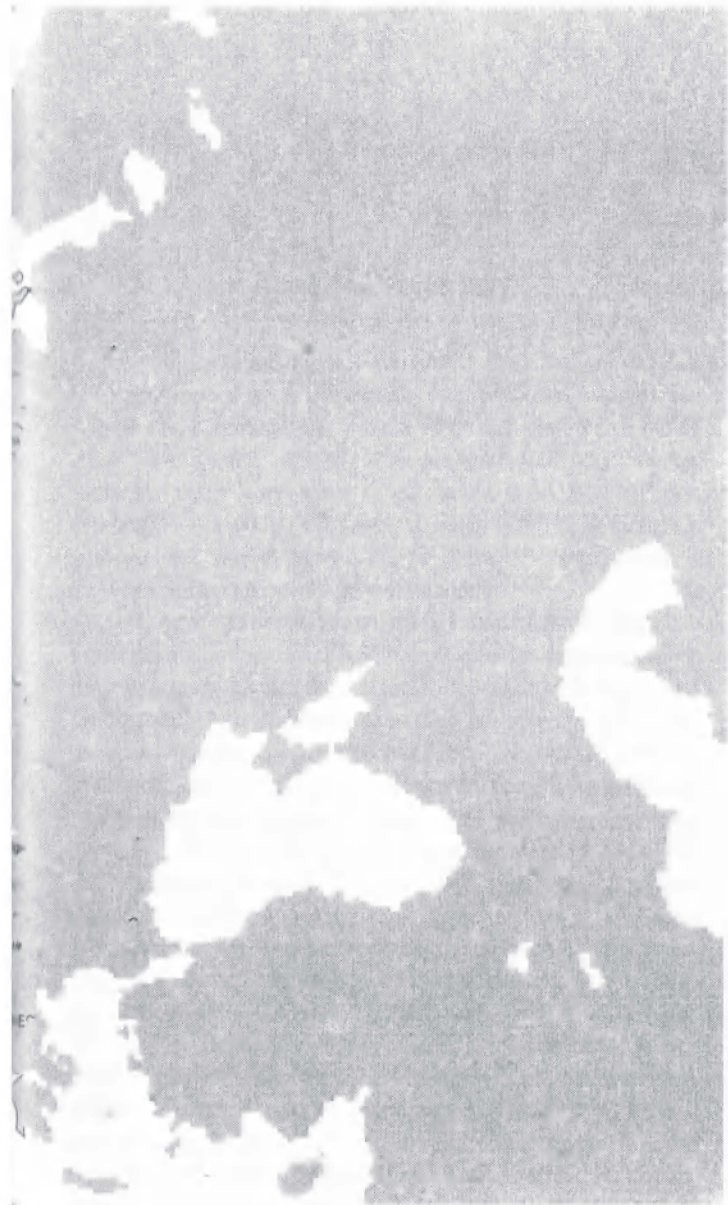

Map of Europe showing the location of the British Isles.

Note și comentarii

¹ „Statul-totalitar” Este acceptat ca „totalitar” un stat care înțelege să supună autorității sale toate forțele națiunii. Totalitarismul – fenomen al secolului XX –, fie el de dreapta (fascismul) sau de stînga (comunismul), are un cult pentru stat: „totul în stat, nimic contra statului, nimic în afara statului” State totalitare au fost, prin excelență Italia mussoliniană, Germania hitleristă și URSS. Exemplele pot continua, însă ne-am oprit doar la aceste trei state, întrucît ele sînt primele care introduc regimuri totalitare.

O definiție a acestei sintagme o dă Benito Mussolini, întemeietorul fascismului: „Baza doctrinei fasciste este concepția despre Stat, despre esența sa, despre obligațiile sale, despre scopurile sale. Pentru fascism, statul este un absolut, în raport cu care individul și grupurile constituie relativul. Indivizi și grupuri pot fi „concepuți” în măsura în care fac parte din stat. În afara statului care amalgamează clasele într-un singur bloc economic și moral, nu există nici grupuri, nici partide, nici syndicate, nici asociații. Statul fascist rezumă toate formele de viață ale omului. El este o regulă interioară, o disciplină totală; el influențează, deopotrivă voința și inteligența” (cf. Benito Mussolini, *La doctrine du fascisme*, 1932, apud Paul Wagret, *Histoire*, Editions Casteilla, Paris, 1988, p. 131. Pentru detalii privind fenomenul totalitar vezi: I. Ciupercă, *Totalitarismul – fenomen al secolului XX*, Iași, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, 1995; Tzvetan Todorov, *Confruntarea cu extrema. Victime și torționari în secolul XX*, București, Humanitas, 1996; Vladimir Tismăneanu, *Noaptea totalitară: crepusculul ideologiilor radicale în Europa de Est*, București, 1995; Ion Solacolu, „Marea farsă a secolului: fascismul bolșevic; o discuție despre stînga și dreapta politică”, București, Ed. All, 1996).

² Comunism – doctrină totalitară ce se bazează pe principiile marxist-leniniste. Eveniment capital în istoria secolului XX, Revoluția

rusă din 1917 permite, pentru prima dată, aplicarea într-un stat a principiilor marxist-leniniste. Noua Rusie devine socialistă, care a fost o fază tranzitorie către societatea comunistă (vezi în acest sens: Nicolai Berdiaev, *Originile și sensul comunismului rus*, Cluj Napoca, Ed. Dacia, 1994; François Furet, *Trecutul unei iluzii. Eseu despre ideea comunistă în secolul XX*, București, Humanitas, 1996; Karl Marx și Friedrich Engels, *Manifestul Partidului Comunist*, Ediție îngrijită de Cristian Preda, București, Nemira, 1998).

³ Fascism. Originile doctrinei fasciste nu sînt încă bine definite. Fascismul vine de la *fascie*, *fascii*, termen ce desemnează asociațiile vechilor combatanți, formate la 13 martie 1919 de către Benito Mussolini sub numele de „Fasciile italiene de luptă”. Pe lângă faptul că Mussolini împrumută idei ale gânditorilor de la sfîrșitul secolului al XIX-lea (Nietzsche, Bergson), idei ce se referă la raționalism, valorificarea instinctului, exaltarea forței și a violenței, el mai este inspirat și de antichitatea romană și „Risorgimento” din secolul al XIX-lea. În antichitatea romană, lictorii, garda magistraților mari ai Romei, purtau pe umăr fascii – un mănunchi de nuiele cu o secure la mijloc. Acesta era simbolul puterii supreme (imperium). Fasciile devin emblema regimului mussolian. „Cămășile negre” (trupele de șoc) evocă, ele însele „cămășile roșii” ale partizanilor lui Garibaldi.

Trebuie făcută distincție între fascism-mișcare și fascism-regim. Fascismul născut în Italia, unde ideologia inspiră o fracțiune politică, devine sistem de guvernămînt. Mussolini a oferit modelul tuturor „regimurilor-forțe” ce se instalează în Europa după primul război mondial, din Portugalia pînă în Polonia și Balcani (cf. Paul Wagret, *op. cit.*, p. 131; vezi și Mark Robson, *Italia: liberalism și fascism, 1870-1945*, București, Ed. All, 1997).

⁴ „Albii” – adversarii sau victimele revoluției bolșevice („albii” prin opoziție cu „roșii”). Războiul civil (1917-1921) va opune bolșevicii („roșii”) contrarevoluționarilor „albi”. Aceștia din urmă, vechi elemente din armata țaristă, circa 500.000 de oameni, se constituie în armate în Ucraina, Siberia, Țările Baltice. Ei sînt susținuți, contra „roșilor”, de către țările Antantei care se tem de contaminarea comunistă (cf. Guy Hermet, *Istoria națiunilor și a naționalismului în Europa*, Iași, Institutul European, 1997, p. 197-198; Paul Wagret, *op. cit.*, p. 121).

⁵ „Spartachiștii” – socialiști revoluționari germani, care publică în 1916 texte de propagandă pacifistă, semnate „Spartakus” (de la Spartacus, conducătorul revoltei sclavilor împotriva Romei din 73 î. Hr., care devine simbolul libertății). Liga Spartakistă se transformă la 31 decembrie 1918 în Partid Comunist German (cf. Guy Hermet, *op. cit.*, p. 217).

⁶ Intervenția românilor în Ungaria a avut loc în două etape: în aprilie-mai 1919, când armata română atinge Tisa și august-noiembrie 1919 când este ocupată Budapesta. Explicația pentru această intervenție a fost aceea de a-i împinge pe maghiari dincolo de frontiera promisă de Aliați românilor, prin Convenția politică din 1916. Armistițiul româno-maghiar nu permisesse ocuparea frontierei respective. Această „omisiune” le oferise lui Karolyi și lui Bela Kun ocazia de a devasta regiunile locuite de români. Această intervenție nu a schimbat decizia Conferinței de Pace de la Paris, Transilvania fiind atribuită României, însă noua frontieră era mai mică decât cea promisă de Convenția politică din 1916 (cf. Sherman David Spector, *România la Conferința de Pace de la Paris*, Iași, Institutul European, 1995, p. 134-149; Frederic C. Nanu, *Politica externă a României (1919-1933)*, Iași, Institutul European, 1993, p. 65-66 și p. 71-72.

⁷ Problema naționalităților, discutată îndelung la Conferința de Pace de la Paris din 1919-1920, în cadrul a 72 de reuniuni bazate pe consiliile celor 58 de subcomitete de experți, a rămas nerezolvată. Proiectul de democratizare anunțat de Aliați, în timpul primului război mondial, va cădea din motive legate direct de reîmpărțirea teritorială și etnică. Conferința de Pace a modificat esențial harta politică a Europei. Această schimbare și pretenția de a se realiza o mai mare coincidență între stat și naționalitate au agravat și mai mult frustrările naționaliste (cf. Guy Hermet, *Istoria națiunilor și a naționalismului în Europa*, Iași, Ed. Institutul European, p. 235-242).

⁸ „Menșevici” și „bolșevici”. În 1903, socialiștii ruși s-au scindat în două ramuri: „menșevicii” („minoritari”), ce refuză să-l urmeze pe Lenin și „bolșevicii” („majoritari”). Menșevicii erau partizani ai unei acțiuni progresive, în timp ce bolșevicii tind spre o acțiune revoluționară violentă (cf. Paul Wagret, *op. cit.*, p. 40, 118; S. Berstein, P. Milza (sous la direction de), *Histoire du XX-e siècle*, Paris, Hatier, 1984, p. 57).

⁹ „Pravda” – ziar muncitoresc fondat în 1912 de către social-democrații ruși. Cuvîntul semnifică în rusă „Adevărul” sau „Justiția”

¹⁰ C.E.K.A. („Comisia Extraordinară”) – miliție politică în URSS între 1917-1922, condusă de Dzerjnski. aceasta va fi înlocuită cu G.P.U. („Administrația Politică de Stat”), care funcționează între 1922-1934 și care a fost condusă de Menjinski. Între 1934-1946 va ființa N.K.V.D. („Comisariatul Afacerilor Interne”), condus de Jagoda, apoi de Iejov, amîndoi executați, apoi de Beria. Între 1946-1954 va funcționa M.G.B. („Ministerul de Securitate”), iar din 1954 K.G.B. („Serviciile Speciale de Stat”). Acestea sînt miliții politice în URSS, care dispun de mari puteri în stat și care reprimă orice opoziție sau critică a regimului comunist (cf. Paul Wagret, *op. cit.*, p. 121).

¹¹ Nepierzînd din vedere perspectivele unei „revoluții mondiale”, bolșevicii au creat în martie 1919, la Moscova Internaționala a III-a sau Komintern (Internaționala Comunistă), pentru susținerea revoluționarilor europeni.

¹² Basarabia revine românilor după Conferința de Pace de la Paris, deși această provincie aflată sub dominație rusească, nu fusese inclusă în Convenția politică pe care România o încheie cu Aliații în 1916. „Comisia pentru studierea problemelor teritoriale legate de România” formată din Sir Eyre Crowe și Allen W. A. Leeper – Marea Britanie, Andre Tardieu și Jules Laroche – Franța, Giacomo de Martino și contele Vannutelli-Rey – Italia, Clive Day și Ch. Seymour – SUA a acordat Basarabia României pe bază de considerații istorice, economice și etnice, în pofida suspiciunilor privind votul Sfatului Țării (cf. Sherman David Spector, *op. cit.*, p. 125-128; Frederic C. Nanu, *op. cit.*, p. 61)

¹³ „Mica Antanta” a fost înființată în 1921; ea a fost o consecință a primului război mondial și a dorinței popoarelor din Europa est-centrală și de sud de a întări statele naționale și unitare. Această alianță diplomatică s-a născut și din necesitatea, pentru cele trei state membre România, Regatul Sîrbo-Croato-Sloven și Cehoslovacia, de a menține integritatea statutului teritorial și politic stabilit la Paris (cf. C. Iordan-Sima, *La creation de la Petite Entente dans la conception de la Roumanie: projet et realisations*, în RESEE, 4, 1976, p. 665-678; Frederic C. Nanu, *op. cit.*, p. 18-19).

¹⁴ „Consiliul celor Patru”, care reunește reprezentanții Franței, Marii Britanii, Italiei și SUA: Clemenceau, Lloyd George, Orlando și W. Wilson.

¹⁵ „Joia neagră” (Black Thursday). Așa este numită ziua de 24 octombrie 1929, când cade Bursa din New York, întrucât acțiunile și obligațiunile scoase spre vânzare nu-și găsesc cumpărători. Crahul de pe Wall Street va atrage declanșarea crizei economice, ce se manifestă la nivel mondial.

¹⁶ „Holdings” – societăți de capital cu contribuții financiare la alte firme.

¹⁷ S.A. (Sturmabteilungen) – Secțiuni de Asalt; trupe de șoc ale Partidului Nazist.

¹⁸ S.S. (Schutzstaffeln) – Brigăzi de Protecție ale Partidului Nazist.

¹⁹ „Ustașii” lui Ante Pavelić („insurgenți”) – naționaliști croați, opozanți ai sîrbilor, ce se aliază la fasciști și naziști înaintea celui de-al doilea război mondial. Numele lor vine de la „L'Oustacha” („Ustașa”), care este o organizație susținută de Italia și Ungaria și care dispune de cîmp de antrenament la Bovigno și Yanka Puszta (cf. Guy Hermet, *Istoria națiunilor și a naționalismului în Europa*, Iași, Institutul European, 1997, p. 238).

²⁰ Conte Richard de Coudenhove-Kalergi (1894-1972) publică o carte „Pan-Europa”, care va produce o imensă mișcare. El preconizează unirea Europei contra bolșevismului și împotriva dominației economice americane. Diplomat, Coudenhove-Kalergi încarnează cosmopolitismul vechii Europe aristocrate. Născut la Tokyo din mamă japoneză și un diplomat austro-ungar, de origine olandezogreacă, el este austriac prin naștere; devine ceh după tratatul de la Saint-Germaine (1919) și obține naționalitate franceză în 1939. „Uniunea paneuropeană” pe care o fondează în 1923 cuprinde secțiuni naționale la care aderă oameni de stat ca: Briand, Blum, Caillaux, Herriot, Benes (cf. Paul Wagret, *op. cit.*, p. 150).

²¹ „New Deal” (Noul Curs) – politică economică promovată din 1933 de către președintele SUA Roosevelt, fost subsecretar de stat la Marină în timpul lui Wilson și senator democrat la New York.

²² Partidul Național Socialist Muncitoresc German (în germană, National sozialistische deutsche Arbeiter Partei), abreviat și Partidul Nazist.

²³ „Pangermanism” – doctrină ce viza reunirea într-un singur stat a tuturor popoarelor germanice. Prin extensie, acest termen desemnează expansiunea germană sub toate formele.

²⁴ „Gestapo” (Geheime Staats Polizei) – Poliția Secretă de Stat a Partidului Nazist, creată de Göring.

²⁵ Noțiunea de „Stato totalitair” nu se dezvoltă decît în Italia. Naționalismul și totalitarismul se confundă, puterea totalitară fiind pentru Benito Mussolini „democrația organizată, concentrată, autoritară, sprijinindu-se pe o bază națională” (B. Mussolini, *Opera omnia di Benito Mussolini*, Florența, Ed. Susmele, 1951, t. 29, XXIX-2). În schimb nu i se acordă importanță în ideologia nazistă și nu este folosită decît după 1930 de către două grupări pur și simplu conservatoare: una creată de juristul catolic - autoritar Carl Schmitt care impune în 1931-1932 expresia „totale Staat”, cealaltă fiind legată de „conservatorii populari” (creștin-monarhiști) (cf. J. P. Faye, *Langages totalitaires*, Paris, Hermann, 1972, p. 269-275 și 377-390, apud Guy Hermet, *op. cit.*, p. 272)

²⁶ Vezi nota 10.

²⁷ Gulag – „Direcția de Stat a cîmpurilor muncii” din URSS. Cîmpuri de muncă existau în Marele Nord, Siberia, Asia Centrală, unde erau trimiși toți indivizii socialmente periculoși. În 1939, existau între 5-8 milioane de deținuți.

²⁸ Etiopia, membră a Societății Națiunilor din 1923, avea în fruntea sa pe Hailé Sélassié, proclamat negus în 1928 și împărat în 1930.

²⁹ În realitate, descompunerea totală a „Micii Antante” s-a produs o dată cu ocuparea de către germani a Sudetenland, în 1938. Împărțirea Cehoslovaciei, hotărîtă la München, la care România nu a participat, a însemnat sfîrșitul alianței balcanice.

³⁰ RAF (Royal Air Force) – aviația militară britanică.

³¹ L.V.F. (Legiunea Voluntarilor Francezi) – creată în iulie 1941, cu scopul de a lupta împotriva bolșevismului. Dizolvată în

august 1944, ea a fost înlocuită cu „Divizia Charlemagne” ce regrupa 7000 de oameni, distruși în Pomerania la începutul anului 1945 cu excepția câtorva companii ce luptă în Berlin (cf. Paul Wagret, *op. cit.*, p. 290).

³² O.V.R.A. („Organizația Vigilenței și Reprimării Antifascismului”) – poliție politică mussoliniană, creată în 1926.

³³ „V₁ și V₂” (Wervaltungswaffe) – „arme de represalii”; avioane fără pilot (V1) și rachete strategice (V2), folosite de germani în 1944.

³⁴ „Monolitism” – expresie uzitată de către statele socialiste în timpul Războiului Rece, în scopul de a face cunoscut faptul că ele formează un singur bloc socialist, practică aceeași politică, strâns legată de cea a URSS.

³⁵ Sintagma „cortina de fier”, folosită pentru prima dată de Churchill, la 5 martie 1946, în discursul său de la Fulton, Missouri, a devenit generică pentru a desemna ruptura dintre Europa Occidentală și Europa Răsăriteană după al doilea război mondial.

³⁶ Construcția europeană de după al doilea război mondial s-a făcut și prin semnarea la 25 martie 1957 a două tratate la Roma, care pun bazele Comunității Economice Europene și Euroatomului. Acesta din urmă „a fost creat în condițiile dezvoltării unei puternice industrii nucleare”, pentru a diminua această dezvoltare (cf. *Le temps present* (J. Bouillon, D. Borne, F. Brunel, P. Verley), Paris, Bordas, 1983, p. 274).

³⁷ GATT („General Agreement on Tariffs and Trade”). În 1947, 23 de țări subscriu acestui acord ce prevedea reducerea taxelor vamale și generalizarea clauzei națiunii celei mai favorizate (cf. *Le temps present* (J. Bouillon, D. Borne, F. Brunel, P. Verley), Paris, Bordas, 1983, p. 188).

³⁸ „Structuri malthusiene” – această sintagmă vine de la numele lui Malthus, economist britanic al anilor 1800, ce pretinde că populația crește mai rapid decât resursele de subzistență.

³⁹ I.R.I. – „Institutul pentru Reconstrucție Industrială” – coordonează un vast sector industrial, moștenit de Italia din perioada fascistă.

⁴⁰ E.N.I. este abrevierea de la „Ente Nazionale Idrocarburi”

⁴¹ Pentru amănunte vezi Raymond Aron, „Introducere în filosofia istoriei: eseu despre limitele obiectivității istorice”, Ediție nouă revăzută și adnotată de Sylvie Mesure, București, Editura Humanitas, 1997.

⁴² „Malgași” – nume dat locuitorilor din insula Madagascar.

⁴³ C.F.D.T. („Confederația Franceză Democratică a Muncii”) – sindicat format în 1964 prin laicizarea centralei creștine C.F.T.C. („Confederația Franceză a Muncitorilor Creștini).

⁴⁴ Ultimii ani ai guvernării lui Dej și cei dinții ai lui Ceaușescu sînt socotiți drept o perioadă de liberalism. Se înțelege că acest liberalism este un termen relativ, care trebuie abordat numai în contextul socialismului românesc. Termenul care ar putea defini cel mai semnificativ perioada 1965-1974 este cel de destindere atît internă cît și externă. Autorii apuseni (este și cazul celor doi autori ai „Istoriei Europei”) definesc epoca respectivă prin conceptul de independență. Acest termen ni se pare exagerat, deoarece oricît de mare ar fi dorința clasei conducătoare românești, despre o reală independență nu poate fi vorba. Destindere, însă este un termen mai puțin categoric. El are avantajul de a defini atît noua realitate externă, dezangajarea de ruși, apropierea de apuseni, cît și atmosfera internă (cf. Vlad Georgescu, *Istoria românilor de la origini pînă în zilele noastre*, Ediția a III-a, București, Humanists, 1992, p. 274-283; Catherine Durandin, *Istoria Românilor*, Iași, Institutul European, 1998, p. 301-306; Marc de Bellet, *La Politique exterieure roumaine et l'Europe de l'Ouest entre 1965 et 1972: presentation officielle et perceptions occidentales*, teză, Universitatea Paris, I, 1994; Lucian Culda, *Geneza și devenirea cunoașterii*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1989; Catherine Durandin, D. Tomescu, *La Roumanie de Ceaușescu*, Paris, Guy Epaud, 1988).

⁴⁵ În 1985, cînd preia conducerea în URSS, Gorbaciov fixează acțiunii sale politice o dublă linie ce se definește prin „Glasnost” („Transparență”) și „Perestroika” („Restructurare”). Cele două linii politice trasate de Gorbaciov vor fi începutul perioadei de destindere în URSS (vezi în acest sens: Ivan Ivanov, *Perestrojka e mercato globale*, Milano, 1989; *Soviet Perestroika, 1985-1993: Russi's Road to*

Democracy / ed. by John F.N. Bradley Boulder; *East European Monographs*, 1995).

⁴⁶ OPEC („Organizația Țărilor Exportatoare de Petrol”) a fost creată la 14 septembrie 1959.

⁴⁷ PASOK – abreviere de la „Partidul Socialist Pănelenic”

⁴⁸ M.P.L.A. – „Mișcarea Populară de Eliberare a Angolei”

⁴⁹ S.A.L.T. („Strategic Arms Limitations Talks”) – acorduri între americani și sovietici, semnate după 1967, al căror scop este limitarea, într-o manieră echilibrată a armamentului nuclear (cf. J. Bouillon, D. Berne, F. Brunel, P. Verley, *Le temps present*, Paris, Bordas, 1983, p. 128).

⁵⁰ C.I.A. (Central Intelligence Agency – „Agenția Centrală de Informații”). Legea privind securitatea națională din 1947 a creat C.I.A., destinată a strânge informații necesare pentru păstrarea securității SUA. C.I.A. nu se limitează doar la activități de spionaj. Ea dispune de aproximativ 15.000 de agenți, de antene locale capabile a acționa fără compromiterea diplomației oficiale (cf. *Le temps present*, p. 94, 240).

⁵¹ F.L.N.C. – „Frontul Eliberării Naționale în Corsica.

⁵² E.T.A. (în limba bască „Euzkadi ta Azkatasuna”). Aceasta ar însemna în traducere „Poporul basc și Libertatea sa”

⁵³ Ioan Paul al II-lea a fost ales papă pe 16 octombrie 1978. El fusese cardinal de Cracovia, pe numele său Karol Wojtyła.

⁵⁴ Este vorba aici de pastorul ungar L. Tokes (cf. Chaterine Durandin, *Istoria Românilor*, Iași, Institutul European, 1998, p. 369-370).

⁵⁵ I.R.C.A.M. – abreviere de la „Institut de Recherche et de Coordination Acoustique Muzique” – departament muzical al Centrului „Georges Pompidou”.

Index

- Abdallach** 352
Adami 425
Adenauer 56, 241
Adler 23
Adorno 293
Agam 422
Agça 353
Aillaud 425
Alessandrini 205
Alexandre 226
Alexandru al Iugoslaviei 125
Allegret 431
Alfonso al XIII-lea 111, 129
Althusser 418
Andropov 345, 375
Annunzio 26, 63, 176
Antonescu 144
Antonioni 433
Apostol 307
Aragon 176, 416
Arman 425
Armand 268
Aron 263, 349, 416
Attlee 222
Audran 351
Auric 185
Autant-Lara 431
Baader 295
Bach 186
Baden 296
Badoglio 156
Baker 169
Bakhtiar 351
Balbo 162
Baldwin 62
Barbusse 174
Barre 332
Barthou 125
Bartok 185
Baumeister 423
Beatles 429
Becker 180, 431
Beckett 420
Beckmann 180
Beethoven 186
Beirut 308
Bellocchio 433
Bellonte 162
Benes 10, 39, 56, 68, 134,
232, 319
Benn 180

Bentham 69	Brüning 80, 87
Berg 181	Bucard 106, 116
Bergamin 421	Budieni 19
Bergman 433, 434	Buharin 114
Bergson 175	Bulganin 246, 308
Beria 427	Bunuel 178, 433
Bernanos 176	
Berthomieu 431	CAER 306, 316
Bertolucci 433	Calder 183
Besson 428, 434	Calvino 416
Bethlen 24	Campbell 190
Bidault 227	Camus 416
Biermann 369	Canaris 96
Bill 183	Capogrossi 423
Birilli 423	Carli 174
Bismarck 200	Carlos 353, 354
Bissier 423	Carol 10, 25, 110, 431
Bissière 423	Carossa 198
Black 462	Carter 341, 371
Blake 425	Ceașescu 316, 367, 384
Blondin 417	CECA 240
Blum 57, 116	CEE 250
Bonnard 184	Celine 174
Bonnet 134	Cendrars 161
Borbach 197	Cernenko 307, 375
Borel 69	Cervenkov 307
Bouchard 184	Cezanne 180
Brandt 287, 296	CGT 25
Brasillach 117, 151	Chaban-Delmas 287
Brecht 97, 181	Chabrol 432
Brejnev 303, 317, 363	Chagall 179
Breker 199	Chamberlain 55, 134
Breton 177	Chaplin 202
Briand 29, 43, 55, 57, 122	Chateaubriand 176, 279
Brown 281	Chirac 354

- Chirico 182
Churchill 140, 212
Ciano 131
CIA 348
Citröen 36
Clair 178, 431
Clandel 57
Clavel 418
Clay 265
Clemenceau 41
Clemont 431
Cocteau 175, 431
Codreanu 110
Cohen 421
Comitetul de apărare a
muncitorilor (KOR) 369
Comunitatea Europeană a
Apărării 242
Comunitatea Europeană a
Energiei Atomice 268
Consiliul Europei 357
Corbusier 167, 422
Corneille 424
Costes 162
Coudenhove-Kalergi 69, 226
Croce 196
Cuno 47
Curtius 56

Daladier 118
Dali 177
Daurat 161
Dautry 168
Dawes 48
Deat 151
De Felice 104
De Gasperi 232
De Gaulle 19, 140, 266
Degrelle 117, 151
Dej 307, 314
Dekobra 161
Delaunay 433
Demangeon 30
Dempsey 203
Denikin 19
Deschanel 41
Desnos 177
Despiau 184
„De Stijl“ 183
Dollfuss 110
Doriot 116, 151
Drieu La Rochelle 151
Dubcek 319, 366
Duhamel 174, 202
Dulles 243
Dunoyer de Segonzac 183
Duras 420
Duriel 420
Dvorak 185
Dylan 429

Ebert 21
Eden 262
Ehrard 259
Ehrenberg 192
Einstein 97, 197
Eisenhower 244, 264, 341
Eisenstein 191
Eisner 22, 89
Elgar 186

- Eliot 190, 420
 Eluard 177, 416
 Eltîn 387
 Erhardy 425
 Enescu 185
 Ernst 177
 Erzberger 45
 E.T.A. 350
 Eyre 434
 Fabregues 189
 Fadeiea 192
 „Falanga“ 106
 „Fascii de luptă“ 64
 Fatah 352
 Faure 268
 „Federația studenților
 socialiști germani“ 294
 Feininger 167
 Fejto 320
 Fellini 431, 433
 Fiocchi 194
 Fisher 323
 Fitzgerald 179
 Flandin 82
 F.N.L. 261
 F.M.I. 252
 F.L.N.C. 350
 Fonjallaz 118
 Fontanet 287
 Ford 163, 341
 Forman 414, 433
 Fouchet 280
 Fougeron 424
 „Francism“ 106
 Franco 107, 360
 Frederic II 200
 Freud 197
 Freundlich 184
 Friedmann 115
 G.A.L. 350
 Gallone 195
 Gamelin 141
 Gandhi 187
 Garaudy 323
 Garbo 204
 Garibaldi 26
 G.A.T.T. 252
 Gauguin 180
 Genet 418, 420
 Genevoix 173
 Geroe 311
 Gheorghiu Dej 307, 314
 Giaconutti 184
 Gide 57, 115, 175, 197
 Giereck 304, 369
 Giraudoux 176
 Giscard d'Estaing 287
 Gobineau 89
 Godard 432
 Goethe 279
 Goebbels 92, 97, 197
 Goering 98, 132, 222
 Goma 369
 Gömbös 109
 Gomulka 303, 309, 369
 Gonzales 184, 354
 Gorbaciov 328, 314
 Goretta 433

- Gorin 183
 Gottwald 232
 Grass 294, 417
 Green 420
 Greenaway 434
 Gromaire 180
 Gromov 162
 Gropius 166
 Grosz 97, 169
 Guillaumet 52
 Guitry 431
 Guttuso 416, 423

H
 Habermas 294, 418
 Habsburg 25, 380
 Hacha 136
 Haciaturian 191
 Hafez-el-Assad 352
 Hailé Sélassié 128
 Hallstein 280
 Hamer 432
 Hamilton 425
 Hamarskjold 273
 Havel 383
 Heidegger 175, 198
 Heimwehr 110
 Hemingway 179
 Hendryx 429
 Henlein 106, 133
 Henry 427
 Hermann 199
 Herriot 49, 54, 68
 Hess 96
 Himmler 95
 Hindenburg 86, 95

 Hitler 44, 73, 87, 122, 128
 Hodja 224, 315
 Home 336
 Hommel 199
 Honecker 365
 Honegger 161
 Horkheimer 294, 418
 Horthy 24
 Hugenberg 54, 86
 Hugo 69
 Husak 323, 383
 Husserl 175
 Huxley 175, 202
 Hruşcirov 210, 246, 304

I
 Iliescu 385
 Interpol 351
 Ioan Paul al II-lea 353, 372
 Ionesco 420
 IRA 349
 Iumaceev 162
 Ivanov 192

J
 Janacek 185
 Jancso 433
 Jaruzelski 371
 Jaspers 175, 294
 Jdanov 192, 231
 Jihad 355
 Jivkov 307, 313, 384
 Johnson 265, 341, 417
 Jones 425
 Joyce 175, 187
 Juan Carlos 354
 Judenici 19

Jukov 155, 212

Jünger 174, 198

Kadar 303, 311, 366

Kadhafi 352

Kafka 175

Kaiser 181

Kamenev 114

Kadinsky 167

Kandrick 432

Kania 371

Kant 69

Kapp 44

Karolyi 22

Kaufmann 355

Kellogg 57

Kemal 26

Kennedy 264, 276

Kerenski 15, 16

Keynes 42, 83, 254

Kirov 114

Kissinger 333

Klee 167, 181

Klein 425

Koestler 416

Kogon 226

Kohl 332, 382

Kolbe 199

Kolceak 19

Koniev 212, 310

Kornilov 16

Kostov 239

Krupp 50, 93

Kulikov 372

Kun 10, 23, 115

Lampedusa 420

Lang 97, 181, 202

Larka 109

Lanzmann 428

Laurent 417

Laval 82, 125

Leander 200

Le Brix 162

Leck 183

Leclerc 156

Lenin 9, 15, 60

Levi 420

Lewis 190

Lieb knecht 22

Lindbergh 161

Litvinov 138

Lloyd George 41, 55

London 198

Lothar de Maiziere 382

Ludendorff 44

Luns 280

Luther 86

Lütwitz 44

Luxemburg 22

Mac Arhtur 236

Maccari 176

Mac Carthy 236

Mac Donald 68

Mac Millan 276

Mac Namara 276

Mac Orlan 205

Mahler 185, 198

Maiakovski 191

Malaparte 193

- Malenkov 244, 304, 308
 Malle 432
 Malraux 176, 416
 Mann 97, 187
 Manstein 140
 Mao Zedong 314
 Marcellini 205
 Marcuse 293
 Marinetti 174
 Markos 224
 Marshall 209, 229
 Martinu 185
 Marx 12, 86
 Masaryck 10, 39, 232
 Masaryk 319
 Matisse 182
 Matteoti 66
 Maulnier 189, 416
 Mauriac 186, 419
 Mauroy 332
 Mayrisch 57
 Mazowiecki 379
 Mazzini 69
 Mehmed VI 26
 Mendelson 198
 Mendès-France 243
 Mermoz 52, 161
 Metaxas 109
 Mihai 144, 231
 Mihailovith 153
 Mikolaczyk 224
 Mikoyan 308
 Miller 179
 Millerand 43
 Miliukov 15
 Mitterand 355
 Mladenov 384
 Modigliani 179
 Modrow 382
 Mollet 246, 261
 Molotov 138, 310
 Mondrian 183
 Monnet 210
 Montgomery 212
 Montherlant 174, 419
 Morand 176
 Morandi 182
 Morellet 422
 Moretti 434
 Mosley 106, 117
 Moulin 154
 Mounier 189
 Mussert 117, 151
 Mussolini 39, 47, 55, 62, 76,
 100
 Muzio 194
 Nabocov 416
 Nagy 303, 308, 319
 Nasser 260
 Nay 423
 NATO 235, 277
 Nemeth 379
 Nicholson 183
 Nicolae al II-lea 13
 Nimier 417
 Nixon 316, 335
 Nizan 176
 Nkrumah 273
 NKVD 114

- Nolde 180
 Norman 429
 Noske 24
 Noth 420
 Novothy 313

OCDE 229
 O'Duffy 118
 OECE 229, 251
 ONU 221
 OPEC 330
 Ortega y Gasset 202
 Orwell 176, 420
 OVRA 148
 Owens 200

Paderewski 185
Padua 199
Pagano 195
Pankow 265
Papen 56
Papini 176, 194
Partidul Bolșevic 9
Partid Comunist 22
PNL din România 231
Partidul Național Fascist 65, 100
PASOK 339
Pasolini 420, 433, 434
Patric 422
Pauker 239
Paules 155
Pavelič 67, 148
Pavese 196, 420
PCUS 305

Penn 69
Pergolese 186
Perret 166
Pétain 141
Petkov 231
Petőfi 309
Petrov 193
Pialat 434
Piaś 37
Picabia 177
Picasso 182, 416
Pilsudski 10, 39, 110, 124
Pirandello 175
Pleven 242
PNSMG 87, 133
Poincaré 29, 41, 46, 80
Poisson 184
Polanski 433
Pompidou 287
Popov 384
Pourrat 176
Powel 293
Pratolini 420
Pratt 428
Pravda 16, 306
Prestley 429
Prevert 205
Prezzolini 194
Primo de Rivera 106, 113
Prokofiev 191
Proust 186, 198
Pudovkin 191, 430

Quisling 118, 150

- Rahmaninov** 191
Radic 37
Radice 416
RAF 143
Rajk 239, 311
Rakosi 307, 308
Ramadier 232, 241
Rathenau 45
Reagan 328, 374
Reich 32, 42, 293
Remarque 173, 198, 420
Renault 36
Renoir 161, 205
Respighi 186
Reynand 141, 226
Ribbentrop 137
Richier 177
Richter 417, 425
Riefenstahl 200
Rilke 181
Ritter 205
Rivette 432
Roehling 127
Roehm 95
Rolland 57, 187
„Rolling Stones“ 429
Romains 188
Roman 385
Rommel 145
Roosevelt 156, 212
Rosi 174, 405, 433
Rossellini 431
Rossi 162
Rotella 425
Rouault 180
Rougement 416
Roussel 186
Runciman 133
Rydz-Smigly 110
Sagan 420
Saint-Exupéry 52, 176
Saint-Pierre 69
Salazar 109
Salomon 420
Sanjurjo 130
Santis 431
Sarraut 129
Sartre 416
Saupique 184
Saura 423
Saurer 433
Schacht 54, 98
Schaeffer 427
Scheibe 199
Scheidemann 21
Scheicher 93
Schleyer 351
Schmidt 186, 332
Schneider 36, 50
Schöffner 422
Schönberg 181, 426
Schröder 94, 284
Schultze 423
Schuman 241
Schuschnigg 110, 124, 132
Schwitters 177
Scola 165, 410, 433
Scott 162
Seuphor 183

- Seyss-Inquart 132
 Sibelius 185
 Sica 196, 431
 Silone 196, 416
 Simon 420
 Slansky 239
 Smetana 185
 Smith 273
 Smrkovsky 320
 „Societatea Națiunilor” 27,
     34, 45, 129
 Solidarnosc 372
 Sotelo 130
 Soury 89
 Soutine 179
 Spaak 227
 Speer 199
 Spinelli 226
 Staël 423
 „Stahlhelm” 54, 86
 Stalin 17, 29, 60, 115, 125,
     138, 210
 Stambulijski 37
 Starhemberg 67, 106
 Stasi 352
 Stauffenberg 154
 Sternheim 181
 Stockhausen 426
 Strasser 88, 92
 Strauss 198
 Stravinsky 186
 Stressemann 29, 47, 55
 Sturzo 63
 Svoboda 319
 Szäläsi 110
 Taittinger 116
 Tanner 433
 Tapies 423
 Tarkovski 434
 Tavernier 434
 Taviani 433, 434
 Telemaque 425
 Teufel 295
 Thelmann 86
 Thacher 332, 339, 398
 Thyssen 93
 Tiszo 136
 Tito 210, 224, 313
 Togliatti 313
 Tolstoi 192
 Torres-Garcia 183
 Trocki 16, 60, 114
 Tuhacevski 19, 115
 Truman 214, 341
 Tzara 177
 Ulbricht 290, 307
 Ulmanis 109
 Unamuno 57, 175
 Unruh 181
 Vailland 416
 Valery 57, 174
 Valois 116
 Vandenberg 234
 Vandervelde 55, 66
 Van Gogh 180, 415
 Vasarely 422
 Ventura 173
 Verdi 428

Verneuil 431
Victor Emanuel 65, 100
Viet-Minh 237
Vietto 203
Visconti 196, 431, 433
Vittorini 196, 416
Voltaire 198
Von Runstedt 212

Zatopek 323
Zeffirelli 414
Zelmin 109
Zetkin 22
Zhou-Enlai 314
Ziegler 199
Zinoviev 21, 114
Zita 380
Zweig 97

Wagner 89
Wajda 433
Walesa 371
Warquier 180
Wassermann 198
Webern 181
Weill 186
Wells 197
Weygand 19, 141
Wiehelmina 204
Wilson 9, 27, 67, 356
Winter 423
Woldemaras 109
Wols 423
Woolf 186
Wrangel 19
Wyszynski 310

Xenakis 427

Yeats 190
Young 57
Yvaral 422
Yves de Trocquer 69

Zampa 431

CUPRINS

Cuvînt înainte	5
 Partea I (1919-1945)	
Europa între cele două războaie	7
 Capitolul 1 (1919-1921)	
O Europă zdruncinată	9
Prăbușirea regimului țarist	12
De la „zilele din februarie” la „Revoluția din Octombrie”	15
Războiul civil și războiul de intervenție	17
Valul revoluționar din Europa	20
Regresul	24
Primele atitudini contestare față de noua ordine internațională	26
 Capitolul 2	
Echilibrul precar al anilor '20	29
Bilanțul unui conflict sinucigaș	30
Sfârșitul unei hegemonii	33
Tulburările sociale	36
Aparenta victorie a democrației	39
Tensiunile franco-germane	41

Epoca Briand / Stresemann:	
destindere și prosperitate	48
Germenii destabilizării	58
Speranțe pierdute: securitatea colectivă și uniunea europeană	67

Capitolul 3

Democrațiile și dictatura se confruntă cu criza	73
Marea criză	77
Lupta împotriva crizei și limitarea liberalismului	81
Venirea la putere a nazismului	85
Totalitarismul hitlerist	94
Evoluția regimului fascist din Italia	99
„Contaminarea” cu modelul autoritar	105
Asediarea democrației	114

Capitolul 4

Geneza, apogeul și prăbușirea Europei hitleriste	121
Primele atacuri hitleriste	123
Europa împotriva Germaniei	125
Crizele din 1935-1936	127
Ofensiva hitleristă în Europa Centrală	131
Crizele hotărâtoare și declanșarea războiului	136
1939-1941 Cucerirea Europei Continentale	139
Europa cucerită de Germania	146
Europa împotriva lui Hitler	151
Eliberarea Europei și prăbușirea Axei	154

Capitolul 5

<i>Années folles</i> și anii sumbri: culturile europene între cele două războaie	159
Transformările economice și modificarea condițiilor de viață	160
<i>Années folles</i> : mit și realitate	168
„Criza spirituală” și noile concepții estetice	173

Curentele avangardiste	177
Clasici și moderni	181
Scriitori și artiști „angajați”	186
Culturile totalitare	190
Practici sociale și timpul liber al maselor	201

Partea a II-a (1945-1992)

De la Yalta la marea Piață Comună și la proiectele de uniune politică europeană	207
--	------------

Capitolul 6

Europa în timpul „Războiului Rece”	209
Yalta	211
Europa vlăguită de război	215
Începuturile „Războiului Rece”	221
Europa „atlantică” sau Europa „europeană”	225
Europa împărțită în două	230
Încordarea relațiilor dintre blocuri și insecuritatea europeană (1950-1954)	235
Începuturile „destinderii”	243

Capitolul 7

Europa de Vest în perioada dezvoltării (din anii 1950 până la mijlocul anilor 1970)	249
Reconstrucția și dezvoltarea economică	250
Atmosfera internațională se îndreaptă spre „destindere”	260
Nașterea Comunității Economice Europene și primele sale succese	267
Europa generalului de Gaulle	272
De la Europa celor Șase, la Europa celor Nouă	285
„Politica de Est” a cancelarului Willy Brandt	289
Anul 1968 și urmările sale în Europa de Vest	292

Capitolul 8**Europa de Est (de la începutul anilor 1950**

până la mijlocul anilor 1970)	303
Avatarurile destabilizării (1953-1956)	304
Octombrie polonez și tragedia Ungariei	308
De la „comunismul național” la „suveranitatea limitată”	313
Standardizarea	322

Capitolul 9**De la Europa celor două blocuri la Europa statelor
independente (de la mijlocul anilor 1970**

până în zilele noastre)	327
Europa de Vest în cadrul crizei mondiale	329
„A vorbi pe o singură voce?”	333
Reîntoarcerea la Războiul Rece	339
Euroterorismul (Terorismul european)	347
Comunitatea Economică Europeană, de la nouă la doisprezece membri	355
Europa de Est: ultimele licăriri ale totalitarismului	362
Destinderea internațională și prăbușirea comunismului	374

Capitolul 10**Civilizația europeană în a doua**

jumătate a secolului XX	389
Creștere și descreștere demografică	390
Mutațiile sociale din timpul „celor treizeci de ani glorioși”	393
Viața cotidiană și practicile sociale	398
Standardizarea și limitele acesteia	402
Societățile europene în plină criză	404
Cultură de masă sau cultură pentru mase?	408
Marile tendințe ale creației intelectuale și artistice	415
Reînnoirea și impasul practicilor culturale de masă	427

Concluzii	437
Note și comentarii	445
Index	459
Cuprins	471

Istoria Europei, o istorie între fracturi și convergențe: migrații de popoare, războaie și alianțe între state, curențe religioase, culturale sau artistice și mutații economice. Cele cinci volume ale *Istoriei Europei* expun cu claritate o istorie comună, marcată de diviziuni, obsedată de ideea unității.

Din cuprins:

- Europa interbelică
- Apogeul și prăbușirea Europei hitleriste
- Europa în timpul „Războiului Rece”
- Europa de Est (între anii ‘50-’70)
- Spre Europa statelor independente
- Civilizația europeană la sfârșit de mileniu